

BHĀGAVATA

MAHĀPURANAM

OF MAHARISHI VEDAVYASA

SKANDHA - XII

EDITED BY
Dr. N.C.V. Narasimhacharya

2004

Harah Om

SRĪMAD

BHĀGAVATA

MAHĀPURĀṆAM

of Mahārṣi Vedavyāsa

SKANDHA-XII

With the Commentaries .

Bhavaratnadhikāṣaṇa Sūdharsanaṁ Bhāṣyaṁ Tāntrīyachandīkā
CŚrī Vāṇī Rāghavacharya Padarāṇavali T Śrī Vāṇī Rāghavānirṭha

Edited by

Panditarāja Sahitya Vīsaraḍa Vachaspati Sroṇamaṁ Vidyam
Recipient of President's Certificate of Honour

Dr. N.C.V. Narasimhacharya, MA B O I

SPECIAL OFFICER

SRI BHAGAVATA PROJECT,

11 Devasthanams Tirupati

Published by

Executive Officer,

Tirumala Tirupati Devasthanams,

2005

Srimad Bhagavatamahapuram - Skandha-XII

Edited by

Dr. N.C.V. Narasimhacharya

T.T.D. Religious Publications Series No. 656

First Edition - 2005

Price - Rs. 75

Copies - 1000

Published by

Sri. Ajeya Kallam, I.A.S.

Executive Officer,

T.T.D. Devasthanams,

Tirupati

Cover Design

P. Siva Prasad, T.T.D.

DTP Work by

Vinayaka Graphics,

Tirupati. Ph - 0877-5572402

Printed at - Adisru, Tirupati

ओ नमो वेङ्कटेशाय
श्रीवेदव्यासमहर्षिप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

द्वादशः स्कन्धः

श्रीश्रीधरस्वामिविग्रहिताभावार्थदीपिका, श्रीवीरगघवनिर्मिता श्रीभागवतचन्द्रचन्द्रिका,
श्रीविजयध्वजविलिखिता पदगन्तावली चेति त्रिभिः व्याख्याने भूषितम्

पण्डितराज , साहित्यविशारद , वाचस्पति , शिरोमणि , विद्वान् एतन् विद्मद्भाजा

राष्ट्रपति पुरस्कार ग्रहीत्रा

डॉ. यन्. सि. वि. नरसिंहाचार्येण यम् ए, वि आ यम् .

(विरचितधिकारी, श्रीमद्भागवतशाधपूर्ण पाण्डुप्रमाणायन)

परिष्कृतम्

तिरुमल तिरुपति देवस्थान

कार्यनिर्वहणाधिकारिभिः

प्रकाशितम्

२००४

हरिः ओम्

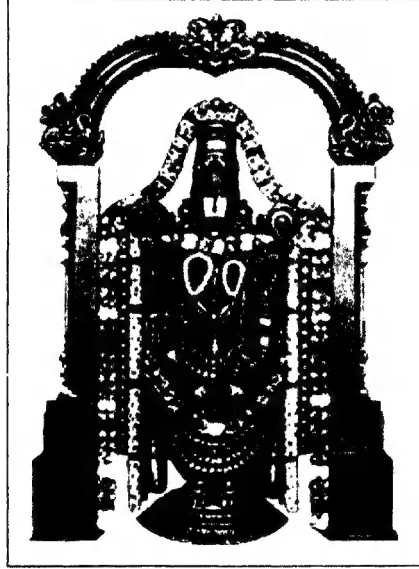
ईशानां जगतोऽस्य वेङ्कटपतेर्विष्णोः परां प्रेयसीं
तद्वक्षःस्थलनित्यवासिं तत्क्षान्तिसंवर्धनीम् ।
पद्मालङ्कृतपाणिपल्लवयुगां पद्मासनस्थां श्रियं
वात्सल्यादिगुणोज्ज्वलां भगवतीं वन्दे जगन्मातरम् ।

श्रीमद्वेङ्कटनायकस्य हृदये द्वेधा विधायाम्भो
मूर्तिं शश्वदियं कृपामृतझरीस्रोतस्विनीं भार्गवी ।
उद्धर्तुं निखिला नगण्यविषमां होवहिदध्यात्मनो
जन्तून् सन्निदधाति विश्वजननी पद्मावती रक्षतात् ॥

हरिः ओम्

लोकोद्धरैकदीक्षापर निगममहाहर्म्यधर्म्यप्रदीपः
स्वाङ्गिद्वन्द्वप्रपन्नाखिलदुरिततमोर्ध्वसिपुण्यप्रदीपः ।
दिङ्मूढेभ्यो नरेभ्यः प्रकटितसरणिः स्नेहदीप्रः प्रदीपः
युष्मानस्मान्समस्तानवतु वृषगिरिस्थास्मृमङ्गल्यदीपः ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणमखिलान्मायैकसारः क्व वा ?
प्रज्ञादुर्विधकिम्पचानधिषणाः शैक्षाः क्व वा मादृशाः ?
भक्त्या चापलतस्तथाऽपि च परिष्कर्तुं वयं व्यापृताः,
एतत् प्राभृतयाम वेङ्कटपतेः पादाब्जयोः, स्वीक्रियात् ॥

TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS, TIRUPATI

TRUST BOARD

CHAIRMAN

Sri T. Subbi Rami Reddy, M.P.,

MEMBERS

Sri Janga Krishnamurthy, M.L.A.,

Sri Sama Ganesh Reddy

Sri N. Srinivasan

Sri M. Navaneeswara Reddy

Sri Gokaraju Ramaraju

Dr. Chadalawada Sudha, M.S., FRCSC.,

Sri N. Nageswara Rao, M.A.,

Sri K. Prem Sagar Rao

Sri P.V. Satyanarayana Murthy, I.A.S.

COMMISSIONER, ENDOWMENTS, A.P.

EX-OFFICIO MEMBER

Sri Ajeya Kallam, I.A.S.,

EXECUTIVE OFFICER

TIRUMALA TIRUPATI DEVASTHANAMS

EX-OFFICIO MEMBER

The Critical Edition of Srimad Bhagavata

The Editorial Board

Chairman

Sri Ajeya kallam, I.A.S.

Executive Officer

T.T.Devasthanams

MEMBERS

1. Dr. Medasani Mohan
Director
Sri Annamacharya Project,
T.T.Devasthanams, Tirupati.	4. Prof. K. Pratap
Professor & Head
Dept. of Sanskrit
S.V. University, Tirupati.
2. Prof. H.S. Brahmananda
Secretary,
Dharma Prachara Parishad,
T.T.Devasthanams, Tirupati.	5. Dr. G.S.R. Krishna Murthy
Reader
Dept. of Sahitya,
R.S. Vidyapeetha, Tirupati.
3. Prof. S. Sudarsana Sarma
Professor & Head
Dept. of Sahitya
R.S. Vidyapeetha, Tirupati.	<u>Co-ordinated Member</u>
6. Dr. N.S. Ramamoorthy
Editor,
T.T.D. Devasthanams, Tirupati.

Convener

Prof. Samudrala Lakshmanaiah

Special Officer, Bhagavata Project.

T.T.Devasthanams.

CONTENTS

1.	Foreword	I
2.	Introduction - English	II
3.	Introduction - Sanskrit	V
4.	List of Abbreviations - (Editions)	VIII
5.	List of Abbreviations - (Texts cited)	IX
6.	Contents of each canto (in prose)	XI
7.	Contents of each canto (in slokas)	XII
8.	Process of Reciting of Bhagavata	XIII
9.	Srimad Bhagavata Mahatmya-(Skanda purana)	XIV
10.	SRIMAD BHAGAVATA MAHAPURANAM		

Text	Page
Canto 1	1
Canto 2	16
Canto 3	33
Canto 4	51
Canto 5	74
Canto 6	83
Canto 7	116
Canto 8	127
Canto 9	148
Canto 10	160
Canto 11	177
Canto 12	200
Canto 13	221
Appendix -I	1 to 50
Quarter Verse Index	
Appendix-II	51 to 58
Citation Index	

Foreword

Indians follow the Vedic tradition. Vedas were not written by the human beings; that is why, they are called “Apourusheya”. Scriptures like Ramayana explain the teachings of the Vedas in their own way.

Amongst these scriptures Srimadbhagavatam is unique. Written by Vedavyasa, it is described as verily the fruit of Veda-Kalpataru.

In this Kaliyuga, the easiest path to cross the ocean of samsara is the Bhakti yoga. There is no other scripture, which explains better the nature of Bhakti, than Srimadbhagavatam.

This holy treatise was taught to king Parikshit, by sage Suka, to remove the fear of death, as the former was cursed to die within a week, with a snake bite.

The fear of death doesn't merely confine to Parikshit, and it pervades all living beings. Death is inevitable. To face death fearlessly, the teachings contained in Srimadbhagavatam have to be understood and followed.

The T.L.D. is publishing religious books in various languages. As part of this effort, the publication of Sanskrit Bhagavatam critically edited by eminent scholars, has been taken up.

In the Indian philosophy there are three important systems called Advaita, Visishtadvaita and Dvaita. Three well-known Acharyas belonging to the foregoing three systems of philosophy wrote commentaries on Srimadbhagavatam expounding their respective systems. The well-edited copies of the commentaries were not available to the readers since a long time. They are now made available in this critical edition.

This is the twelfth skandha of Srimadbhagavatam. Late Srman N.C.V. Narasimbacharya, the well-known Sanskrit Scholar and recipient of President's award, prepared this critical edition, with meticulous care.

We hope the readers, as well as educational institutions, would utilise this book fully, thereby making the T.L.D.'s efforts fruitful.

Introduction

Srimadbhagavatam is considered to be the representative or another form of Lord Srimannarayana. According to Padmapurana, He has said his glory in Srimadbhagavatam. It is also said that He entered into the ocean of Srimadbhagavatam and disappeared. Therefore, we adore the Bhagavatam, as the Lord Himself.

Bhagavatam is said to be Brahma Sammita - equal to Brahma, where, the word Brahma means, both Veda and Parabrahma.

Though various secrets of the Vedas are expounded in this work, the pre-eminence of Bhakti yoga has been stressed in it more prominently. 'Bhagavatam can be understood neither by erudition, nor through commentaries, but only by Bhakti' says an adage. Different kinds of devotion have been described in this work, through various stories in an attractive style.

Generally, Purana has five characteristics ie. Srushti (Creation), Prati - Srushti (Secondary creation), Vamsa (generation), Manvantara (cosmic cycle ruled over by Manu) and Vamsanucharita (an account of royal dynasties). But Srimadbhagavatam being a Maha Purana, contains ten characteristics. They are : 1. Sarga, 2. Visarga, 3. Sthana, 4. Poshana, 5. Uti, 6. Manvantara, 7. Ishanukatha, 8. Nirodha, 9. Mukti and 10. Asraya. They are briefly explained below.

1. Sarga: Under the direction of the Lord, the three Gunas, get shaken, thereby producing the five elements, primary sensations, indriyas, Ahankara and Mahattattva. This is Sarga (Subtle Creation) which is described in the third Skandha.

2. Visarga : Brahma takes birth from Viratpurusha. He creates various beings, both animate and inanimate. This creation is Visarga (Gross creation) which is explained in the fourth Skandha.

3. Sthana : Keeping the creation, in an orderly form without decay is Sthana, which is described in the fifth Skandha.

4. Poshana : The Lord shows His grace towards His devotees. He sends His message to this world, through Acharyas. He takes birth Himself to protect this creation. He nourishes it by His Nama and Rupa. This process is Poshana which is explained in the Sixth Skandha.

5. Uti : The impressions of previous actions are termed as utis, the explanation of which is found in the Seventh Skandha.

6. Manvantara : The history of propagation of devotion towards Lord by various Manus in different ages and establishment of Dharma, is called Manvantara. This is contained in the eighth Skandha.

7. Ishanukatha : The description of the incarnations of Lord and stories of the devotees, is termed as Ishanukatha, which is described in the ninth Skandha.

8. Nirodha : The Lord absorbs Upadhis of the Jeevas into Himself and enters into Yoganidra. This is Nirodha Leela, contained in the tenth Skandha.

9. Mukti : To be within his own self, discarding all other forms is called, Mukti. (Liberation from the gunas of prakruti) which is described in eleventh Skandha.

10. Asraya : The last characteristic Asraya, is nothing but Adhistana (the last resort of the Universe) which is explained in the last Skandha (present volume)

The Other Characteristics are intended to support the last one

Parabrahma is Asraya. It is also called Paramatma. All the actions in the creation take place on account of this Paramatma only. Srimabhadgavatam emanated only to describe the glory of Paramatma

This volume is the last Skandha of Bhagavata. It describes the lineage of the kings of Kaliyuga and also explains the Kali dharma.

Bhagavatam describes the method of warding off the evil affects of Kali as follows. Kali is the store-house for all kinds of evils. But there is a very great quality in it. By mere chanting of Sri Krishna's name, one gets released from the bondage of samsara. The results that we reap by 1. meditation in Kruthayuga, 2. by conducting Yajnas in Thretayuga, 3. by performing Paricharya in Dwapara yuga, could be got by mere Hari Kirtana (chanting of name) in Kali yuga

In the Kalsantharana Upanishad, the importance of nama sankirtana is stressed, during the conversation of Brahma and Narada

In the last part of this Skandha, sage Suka tells Parikshit, dispelling his fear of death, as follows.

“Oh! king, do not think that you are going to die. You were never born. You are not going to die like your physical body.”

Thereafter, Parikshit says “ I am sanctified by your grace, O! Sage, you have taught me about God Who is beginningless and endless. My ignorance has vanished, since I have gained the firm state of Jnana and Vijnana. You have shown me the abode of God!!”

Afterwards, the body of Parikshit, bitten by Takshaka, becomes ash.

In the end of this volume, the characteristics of Purana are explained. The penance of sage Markandeya, his vision of Mahapralaya due to Maya of Paramatma and the real nature of Almighty are narrated. This scripture ends with the following verse, which explains the greatness of Nama sankirtana and salutation made to God.

नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥

This Skandha was edited by well-known Sanskrit Scholar, recipient of President's award, and our Guru, Sriman Dr. N.C.V. Narasimhacharya Swami. He reached Lotus feet of the Lord, even before the publication of this book.

The scholars who assisted in preparing this edition are : 1. Sriman K.C. Jayachandra Sastri, 2. Sriman U. Venkatramaiah and 3. Sriman Varada Rajan, who deserve the gratitude of the readers.

The research assistants, namely Sri S.B.S. Bhattacharya, Dr. S.Poornavalli and Dr. S. Dasaratha also deserve our commendation. Sri I. Venkateswara Rao and others who helped immensely in proof reading of the work also deserve our gratitude.

Sri Ajeya Kallam, IAS, the revered Executive Officer of the Tirumala Tirupati Devasthanams and Dr. Medasani Mohan, the Director of Annamacharya project and other members of the Advisory committee of the Bhagavata project are offered our deep gratitude for their keen interest and co-operation in bringing out this edition.

Samudrala Lakshmanaiah,
Special Officer,
Sri Bhagavata Project,
T.T.Devasthanams

Tirupati.

निवेदनम्

स्वकीयं यद्धवेत्तेजस्तच्च भागवतेऽदधात् ।

तिरोधाय प्रविष्टोऽयं श्रीमद्भागवतार्णवम् ॥

इति पद्यपुराणे श्रीमद्भागवतस्य प्राशस्त्यमुद्धोषितम् । ततश्च भगवतः प्रतिनिधित्वेन अथवा रूपान्तरत्वेन श्रीमद्भागवतमाराध्यते ।

‘इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम्’ इत्यत्र ब्रह्मसम्मितमित्यस्य वेदसदृशमिति, परब्रह्मसन्निभमिति च अर्थद्वयं परिग्राह्यं भवति ।

यद्यपि पुराणेऽस्मिन् नानाविधानि वेदरहस्यानि प्रतिपादितानि तथाऽपि भक्तियोगस्यैव पारम्यं मुख्यतया निरूपितम् । तत एवोक्तं “भक्त्या भागवतं ज्ञेयं न व्युत्पत्त्या न टीकया” इति । भक्तेः वैविध्यं च अत्र नानाविधाभिः कथाभिः रमणीयतया प्रत्यपादि ।

पुराणं पञ्चलक्षणमुच्यते । तदुक्तम् -

“सृष्टिश्च प्रतिसृष्टिश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” इति ।

पुराणानां सर्वेषामपि लक्षणमत्राभिहितम् ।

किन्तु श्रीमद्भागवतं महापुराणं भवति । अत्र निरूपितानि लक्षणानि दशविधानि अस्मिन्नेव ग्रन्थे एवं पठ्यन्ते ।

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।

मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” । (भाग-2.10.1) इति ।

एतेषां लक्षणानां सङ्ग्रहेण स्वरूपं एवमुच्यते -

1. **सर्गः** - भगवतः प्रेरणया गुणेषु श्रोत्रो जायते । ततः आकाशादि पञ्चभूतानि, शब्दादितन्मात्राः, इन्द्रियाणि, अहङ्कारः, महत्तत्त्वं इत्येषां उत्पत्तिर्भवति । सैव सर्गः इत्युच्यते । भागवते तृतीयस्कन्धे सर्गो निरूपितः ।
2. **विसर्गः** - विराट्पुरुषात् ब्रह्मा जायते । तेन नानाविधानां चराचराणां सृष्टिः क्रियते । इयं सृष्टिरेव विसर्गः इत्यभिधीयते । अस्य स्वरूपं चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।
3. **स्थानं** - विनाशोन्मुखयाः सृष्टेः कर्म्याश्चन्मर्यादायां स्थापनमेव स्थानं भवति । पञ्चमस्कन्धे निरूपितमिदम् ।
4. **पोषणम्** - भगवान् भक्ताननुगृह्णाति । सत्पुरुषद्वारा जगद्धितकं सन्देशं लोकं प्रति प्रेषयति । स्वयंच अवतीर्य सृष्टेः रक्षणं विदधाति । नामरूपाभ्यां च पुष्टिः कल्पयति । तदिदं पोषणमिति कथ्यते । षष्ठस्कन्धे एतद्विशदीकृतम् ।
5. **ऊतयः** - कर्मवासनाः ऊतयः इत्युच्यन्ते । एतासां स्वरूपं सप्तमस्कन्धे निर्दिष्टम् ।

6. मन्वन्तरम् -मन्वन्तरकालेषु तत्कालाधिपतयः भगवद्भक्तेः प्रचारं कुर्वन्ति । धर्मश्च स्थापयन्ति । अष्टमस्कन्धे मन्वन्तराणां लक्षणं निरूपितम् ।

7. ईशानुकथा-ईशानुकथालक्षणलक्षिते नवमस्कन्धे भगवदवतारकथाः भक्तानां चरित्राणि च उपवर्णितानि ।

8 निरोधः- जीवोपाधीन् स्वस्मिन् विलीनान्विधाय यत्र भगवान् योगनिद्रास्थितिं गच्छति स निरोध इति उच्यते । दशमस्कन्धे श्रीकृष्णावतारवर्णनावसरे निरोधलीला वर्णिता ।

9. मुक्तिः - रूपान्तरं परित्यज्य स्वरूपेण स्थितिरेव मुक्तिः । अत्र प्रकृतिगुणेभ्यः सर्वात्मना विमुक्तिः वर्ण्यते । एकादशस्कन्धे मुक्तः स्वरूपं निरूपितम् ।

10. आश्रयः-अन्तिमं तु लक्षणं आश्रयः । स एव अधिष्ठानमित्यपि व्यवहियते । इदञ्च द्वादशस्कन्धेऽस्मिन् प्रतिपादितम् ।

अस्य लक्षणस्य उपोद्बलकतयैव पूर्वोक्तानि नव लक्षणानि अभिहितानि - तदुक्तम्

“दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।

वर्णयन्ति महानानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ॥” (भाग.2-10-2) इति ।

अपि च

“आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।

स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मैति शब्दते ।” (भाग.2-10-7)

इत्युक्तं गीत्या सर्वम्यापि श्रीमद्भागवतस्य परमात्मस्वरूपनिरूपणपरत्वं निश्चितं भवति ।

अयं द्वादश स्कन्ध श्रीमद्भागवतस्य अन्तिमो भागो भवति । अत्र कलियुगसम्बन्धिनो राजवंशस्य वर्णनम्, कलिधर्मस्य च विवरणं विहितमस्ति । कलिदोषः कथमपाकर्तुं शक्यते इति चेत् -

कलेर्दोषनिधे राजन् ! अस्ति होको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तसङ्गः परं व्रजेत् ॥ (भाग 12-3-51)

कृते यद्ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिर्कीर्तनात् ॥ (भाग 12-3-52)

इति च कलिसन्तरणार्थं नामसङ्कीर्तनस्य सर्वोत्तमोपायत्वमुद्घोषितम् ।

कलिसन्तरणोपनिषद्यपि अयमेव विषय ब्रह्मनारदयोः संवादद्वारा प्रकटीक्रियते । उक्तं हि तत्र “भगवतः श्रीमन्नारायणस्य नामसङ्कीर्तनमात्रेण निर्दूतकालिर्भवति” इति ।

स्कन्धेऽस्मिन् परीक्षितः मरणभीतिं निवारयन् शुकः एवं ब्रवीति -

त्वं तु राजन् मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां त्यज ।

न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि ॥ इति । (12-5-2)

तदनु परीक्षिदपि -

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।

ब्रह्मिणो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ (भाग.12-6-2)

अज्ञानञ्च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।

भवता दर्शितं क्षेत्रं पदं भगवतः परम् ॥ (भाग.12-6-7)

इति वदति । ततः तत्क्षकविशामिना राजर्षेः देहः भस्मसात् भवति ।

तदनु ग्रन्थेऽस्मिन् पुराणलक्षणानि उपवर्णितानि । अथ मार्कण्डेयस्य तपस्या तेन भगवन्मायया परिकल्पितस्य महाप्रलयस्य दर्शनं भगवत्स्वरूपस्य वर्णनं इत्येते विषयाः क्रमशः वर्ण्यन्ते ।

नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।

प्रणामो दुःखशमनः तं नमामि हरिं परम् ॥ (भाग.12-13-23)

इति परमार्थप्रतिपादनपरेण वचसा ग्रन्थोऽयं समाप्तिमुपयाति ।

विद्वद्भ्यः राष्ट्रपतिपुरस्कारेण सम्मानितैः, बहुभाषानिपुणैः अस्मद्वरुभिः श्रीमद्भिः डा.यन्.सि.वि. नरसिंहाचार्य स्वामिभिः व्याख्यानत्रयसमलङ्कृतोऽयं ग्रन्थः महता श्रेणेण परिष्कृतः । ग्रन्थप्रकाशनात्पूर्वमेव ते महाभागाः यशशरीरा बभूवुः ।

अस्य ग्रन्थस्य परिष्करणे सम्पादने च बहुधा उपकृतवन्तः श्रीमन्तः के. सि. जयचन्द्रशास्त्रिणः, यु. वेङ्कटरामप्यनयानः, आ. वारदराजन्नाह्याश्च कृतज्ञताञ्जलिमर्हन्ति, एवं श्रीमान् यस्.बि.यस्. भट्टाचार्यः, डा. यस्. पूर्णवल्ली, डा. यस्. दशरथश्च कृतज्ञतामर्हन्ति ।

मुद्रणसमये अक्षरशोधनकर्मणि सहकारं प्रदत्तवन्तः श्रीमन्तः श्री.ऐ. वेङ्कटेश्वररावु महोदयाः, एवं अन्ये च धन्यवादान् अर्हन्ति ।

किञ्च अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणे नितरां श्रद्धां प्रदर्शितवद्भ्यः ति.ति.दे श्रीकार्यनिर्वहणाधिकारिभ्यः श्री. अजेय कल्लं I.A.S महाशयेभ्यः, अन्नमाचार्य प्राज्ञेभ्यः, निदेशकेभ्यः डा. मेडसानि मोहन महाशयेभ्यः एवं अन्येष्वपि भागवतपरिष्करणमार्गदर्शक-मण्डलीसदस्येभ्यः सादरं कृतज्ञताञ्जलयः समर्प्यन्ते ।

‘लोकास्ममस्तास्मुखिनो भवन्तु’

तिरुपति

समुद्राल लक्ष्मणय्य

विशिष्टाधिकारी

श्रीभागवतपरिष्करणपरिषत्

देवस्थानम्

LIST OF ABBREVIATIONS

(of the Edition of of Srimad Bhagavata Mahapurana being referred to)

- 1.A. Edited by Sri Krishna Sankara Sastri-contains about 30 commentaries - Printed in Devanagari Script ■ Ahmedabad, Gujarat.
- 2.B. Printed in Devanagari Script at Brindavan-contains 9 commentaries.
- 3.G. Contains text only-Printed at Gita Press, Gorakhpur-in Devanagari Script.
- 4.H. Contains Sridhara's Commentary-Edited by Sri Hayagriva Sastri. Printed in Telugu Script at Madras.
- 5.J. Contains Sridharacharya's Commentary-Edited by Prof. J.L. Sastri. Printed in Devanagari Script.
- 6.M. Contains the commentary of Sri Vijaya Dhvaja Tirtha-Printed in Devanagari Script- Another Madhya Edition.
- 7.Ma. Contains the commentary of Sri Vijaya Dhvaja Tirtha-Printed in Devanagari Script- Another Madhya Edition.
8. Contains the commentary of Sri Vira Raghavacharya- Printed in Telugu Script - Published by Sri Tridandi Srimannarayana Ramanuja Jeer Swami.
- 9.V. Contains the commentary of Sri Sridharacharya-Printed at Vavilla press, Madras in Telugu Script.
- 10.W. Contains the Commentary of Sri Viraraghavacharya - Printed in Telugu Script - Published by the Maharaja of Vanapati Samsthan, Andhra.

LIST OF ABBREVIATIONS

Commentaries

१. श्रीध० - श्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका
२. वीर० - श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका
३. विज० - श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

Texts cited in commentaries and their Abbreviations

Abbreviations	Name of the Book	Abbreviation	Name of the Book
शिक्षा. उ.	अथर्वशिक्षोपनिषत्	तैत्ति. सं.	तैत्तिरीयसंहिता
अद्वै. उ.	अद्वैतोपनिषत्	-	दत्तः
-	अध्यात्मे	-	नारदीये
-	अभिधानम्	निरा. उ.	निरालम्बोपनिषत्
अम. को.	अमरकोशः	-	निरुक्तम्
अष्टा.	अष्टाध्यायी	निरा. उ.	नृसिंह उत्तरतापिन्युपनिषत्
	अहिर्बुध्न्यसंहिता	-	पञ्चतन्त्रम्
आगम. प्रा.	आगमप्रामाण्यम्	-	परमसंहिता
आप. श्रौ. सू.	आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्	-	पाश्चात्रम्
-	आग्नेय	-	पाश्चपुराणम्
ईशा. उ.	ईशावास्योपनिषत्	पु. सू.	पुरुषसूक्तम्
उणा. सू.	उणादिसूत्राणि	-	प्रकाशिकायाम्
	उत्पलमाला	प्रश्न. उ.	प्रश्नोपनिषत्
ऋक्. सं.	ऋक् संहिता	बृह. उ.	बृहदारण्यकोपनिषत्
ऐत. उ.	ऐतरेयोपनिषत्		ब्रह्मवैवर्ते
कठ. उ.	कठोपनिषत्		ब्रह्मसूत्राणि
	कापिलेये	ब्र. सू.	ब्राह्मे
कुमार. म.	कुमारसम्भवम्		भद्रिकायाम्
कौषी. उ.	कौषीतक्युपनिषत्	भ. गी.	भगवद्गीता
	क्रियायोग	भर. सं.	भरद्वाजसंहिता
	गारुड		भागवततन्त्रम्
	गोपालः	भाग.	भागवतम्
	चाक्रायणश्रुति	-	भविष्यत्पुराणे
छान्दा. उ.	छान्दोग्योपनिषत्	भारते. आनु.	भारते आनुशासनिकपर्व
जित. स्तो.	जितन्तान्नोत्रम्	भारते. आरण्य	भारते आरण्यपर्व
-	तन्त्रनिर्णय	भारते. उद्यांग	भारते उद्यांगपर्व
	तन्त्रभागवते	भारते. शान्ति	भारते शान्तिपर्व
तैत्ति. आ.	तैत्तिरीय आरण्यकम्	मनु. स्मृ.	मनुस्मृतिः
तैत्ति. उ.	तैत्तिरीयोपनिषत्		

Abbreviations	Name of the Book	Abbreviation	Name of the Book
-	महाकौर्म	विष्णु ध.पु.	विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्
-	माहात्म्ये	विष्णु.पु.	विष्णुपुराणम्
म.ना.उ.	महानारायणोपनिषत्	-	विश्वक्सेनसंहिता
महा.उ.	महोपनिषत्	वे.नि.	वेदनिघण्टुः
माण्डू.उ.	माण्डूक्योपनिषत्		शब्दनिर्णये
-	माध्यन्दिनश्रुतिः	शार्ङ्ग.पद्ध.	शार्ङ्गधरपद्धतिः
मुण्ड.उ.	मुण्डकोपनिषत्		शिशुपालवधम्
मैत्रा.उ.	मैत्रायण्युपनिषत्	श्वेता.उ.	श्वेताश्वतरोपनिषत्
याज्ञ.स्मृ.	याज्ञवल्क्यस्मृतिः	सुबा.उ.	सुबालोपनिषत्
गमा.	गमायणम्	सुभा.	सुभाषितरत्नभाण्डागारम्
-	रुद्र	सूर्य.उ.	सूर्योपनिषत्
-	लक्ष्मैतन्त्रे	-	स्कान्दे
वर.स्तव.	वरदराजस्तव	-	षाड्गुण्ये
-	वामने	-	हरिवंशे
-	वाराहे	हला.को.	हलायुधकोशः
-	वररुचि		हेमचन्द्रः

श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धस्थ विषयानुक्रमणी

अध्यायः

विषयः

१. कलियुगीयराजवंशवर्णनम् ।
२. कलिधर्मनिरूपणं कल्क्यवतारस्य कृतयुगागमस्य च समयः ।
३. भूमिगीतं कलिदोषनिरासोपायः, युगधर्मनिरूपणं कलौ हरिनामकीर्तनमाहात्म्यवर्णनं च ।
४. चतुर्विधप्रलयवर्णनम् ।
५. परमार्थोपदेशेन राज्ञः परीक्षितो भीतिनिवारणम् ।
६. परीक्षितो देहत्यागः सर्पसत्रं वेदानां शास्त्राविभागश्च ।
७. अथर्ववेदविभागः पुराणलक्षणवर्णनं च ।
८. मार्कण्डेयस्य तपस्या तत्कृतनरनारायणस्तुतिश्च ।
९. मार्कण्डेयकर्तृकं भगवन्मायानिर्मितमहाप्रलयलीला दर्शनम् ।
१०. मार्कण्डेयाय भगवतः शङ्करस्य वरदानम् ।
११. सात्त्विकाद्यायुधस्य भगवतः स्वरूपवर्णनं, सूर्यव्यूहवर्णनं च ।
१२. श्रीमद्भागवतोक्तविषयाणां संक्षेपतो विवरणम् ।
१३. विभिन्नपुराणानां श्लोकसंग्रह्या श्रीमद्भागवतमहत्त्वं च ।

**श्रीमद्भागवत महापुराण
द्वादशस्कन्धस्थानां त्रयोदशाध्यायानां
अध्यायार्थसङ्ग्रहश्लोकाः**

उक्तस्त्रयोदशाध्यायैर्द्वादशे त्वाश्रयस्सतः ।
अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयक्षेत्रस्सतः ॥
उक्तो लयावधित्वेन प्राकृतात्यन्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥
तत्राष्टौषड्विभरध्यायैः शुकः प्राह परिक्षिते ।
शेषैस्तत्राखिलान्याह सूतः पृष्टोऽथ सत्रिभिः ॥
स्वाश्रय श्रवणे कार्यो न विलम्बो मनीषिणा ।
इत्येतत्कालवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुच्यते ॥ ० ॥
तत्र तु प्रथमं भूमिविभागधान्वयभूमिपान् ।
कलिप्रभावतः प्राह सङ्गरादिमलीमसान् ॥ १ ॥
द्वितीये तु ऋक्षेणोषवृक्षैः कल्क्यवतारतः ।
अधर्मिष्ठे जने नष्ट पुनः कृतयुगागमः ॥ २ ॥
तृतीये भूमिगीतैस्तु राज्यदोषादि वर्ण्यते ।
कलौ च दोषभूमिष्ठे दोषहन्त्री हरेर्नतिः ॥ ३ ॥
चतुर्थे च चतुर्थोक्ता लया नैमित्तिकादयः ।
तत्र संसारनिस्तारो हरिकीर्त्यैव वर्ण्यते ॥ ४ ॥

पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः ।
राक्षस्तक्षकसन्देशान्मृत्युभीतिनिवारणम् ॥ ५ ॥
षष्ठे परीक्षितो मोक्षस्सर्पहोमादि तत्सुतात् ।
वेदशाखा विभागोक्तौ त्रिवेदव्यासवर्णनम् ॥ ६ ॥
सप्तमे धर्मविस्तारः पुराणव्यसनं ततः ।
पुराणलक्षणादीनि फलं भागवतश्रुतेः ॥ ७ ॥
अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः ।
कामादिभिरसम्मोहो नरनारायणस्तुतिः ॥ ८ ॥
नवमे भगवन्मायादिदक्षोर्दर्शनं मुहुः ।
माया शिशोर्दयाब्धौ च मुनेर्निर्वैशनिर्गमैः ॥ ९ ॥
दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् ।
तेन साकमतिप्रीत्या समाभाष्य सभाजयन् ॥ १० ॥
एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् ।
रवेर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥
द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः ।
प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः ॥ १२ ॥
त्रयोदशे पुराणानां संख्यामाह यथाक्रमम् ।
दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥ १३ ॥

श्रीमद्भागवतपाठविधिः

स्नातः शुचिर्भूत्वा ॥ गणना ॥ त्रिराचम्य च मङ्गलपाठपूर्वकं भगवन्तं प्रणमेत् । तदनु सञ्चितैः षोडशोपचारैर्मनसोपचारैर्वा व्यासं शुकं वासुदेवं श्रीमद्भागवतग्रन्थं च सादरं सविनयं सभक्तिभावं सम्पूजयेत् । ततः पाठारम्भात् प्राक् ' ओं नमो भगवते वासुदेवाय ' इति द्वादशाक्षरमन्त्रम् ' ओं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय गोपीजनलभाय स्वाहा ' इति गोपालमन्त्रं वाऽष्टोत्तरशतवारं जपेत् । पश्चादेवं विनियुञ्जीत -

विनियोगः

ओं अस्य श्रीमद्भागवताख्यस्तोत्रमन्त्रस्य नारद ऋषिः, बृहती छन्दः, श्रीकृष्णः परमात्मा देवता, ब्रह्म बीजम्, भक्तिः शक्तिः, ज्ञानवैराग्ये कीलकम्, मम श्रीमद्भागवत्प्रसादसिद्ध्यर्थं पाठे विनियोगः ।

ऋष्यादिन्यासः

' नारदर्यये नमः ' शिरसि । ' बृहतीच्छन्दसे नमः ' मुखे । ' श्रीकृष्णपरमात्मदेवतायै नमः ' हृदि । ' ब्रह्मबीजाय नमः ' गुह्ये । ' भक्तिशक्त्यै नमः ' पादयोः । ' ज्ञानवैराग्यकीलकाय नमः ' नाभौ । श्रीमद्भागवत्प्रसादसिद्ध्यर्थं कपाठविनियोगाय नमः सर्वाङ्गे । द्वादशाक्षरमन्त्रेण हृदयाद्यन्त्रमसं करन्यासं च कुर्यात् । अथवाऽधोऽङ्गितरीत्याऽन्यासकरन्यासौ विदध्यात् -

अङ्गन्यासः

ओं क्लीं हृदयाय नमः । ओं क्लीं शिरसे स्वाहा । ओं क्लं गिरत्रायै वषट् । ओं क्लैं कवचाय हुम् । ओं क्लीं नेत्रत्रयाय वौषट् । ओ क्लः अस्त्राय फट् ।

करन्यासः

ओं क्लीं हृदयाय नमः । ओं क्लीं तर्जनीभ्यां नमः । ओं क्लं मध्यामाभ्यां नमः । ओं क्लैं अनामिकाभ्यां नमः । ओं क्लीं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ओं क्लं करतलकण्ठपृष्ठाभ्यां नमः ।

अथ ध्यानम्

कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्ष स्थले क्रौञ्चभे नासाग्रे नवमोक्तिकं करतले वेणुं को कङ्कणम् ।

सर्वाङ्गे हरिचन्दनं च कलयन् कण्ठे च मुक्तावलिं गोपस्त्रीपारिवर्तिनो विजयते गोपालचूडामणिः ॥

अस्ति स्वस्तरुणीकराग्रविगलत्कल्पप्रमृताप्लुतं वस्तु प्रमृतवेणुनाशनहर्गनिर्वाणनिर्व्याकुलम् ।

मन्मथस्यानिबद्धनीविविलसद्गोपीमहस्रावृतं हस्तन्यस्तनतापनगं मणिलोदागं किशोराकृतिं ॥

इत्थं ध्यात्वा पाठमारभेत ।

श्रीमद्भागवतसप्ताहपारायणस्य दैनन्दिनविश्रामस्थलानि निम्नाङ्कितपद्येषु निरूपितानि

मनुकर्मसंवादपर्यन्तं प्रथमेऽहनि । भगवद्भ्यानपर्यन्तं द्वितीयऽहनि वाचयेत् ।

तृतीयं दिवसे कुर्यात् सममस्कन्धपूषणम् । कृष्णादिभिरुपयन्तं चतुर्थे दिवसे वदेत् ॥

रुक्मिण्युद्धाहपर्यन्तं पञ्चमेऽहनि शम्यते । श्रीहंसाभ्यानपर्यन्तं षष्ठेऽहनि वदेत्सुधीः ।

सप्तमे तु दिने कुर्यात् पूर्तिं भागवतस्य वै । एवं निर्विघ्नतामिद्धि विपर्यय इतोऽन्यथा ॥

ओं नमो भगवते वासुदेवाय
श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम्
 (श्रीस्कान्द महापुराणान्तर्गतम्)
 अथ प्रथमोऽध्यायः

व्यास उवाच

श्रीसच्चिदानन्दधनस्वरूपिणे कृष्णाय चानन्तसुखाभिवर्षिणे ।
 विश्वोद्भवस्थाननिरोधहेतवे नमो वयं भक्तिरसासयेऽनिशम् ॥१॥
 नैमिषे सूतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।
 कथामृतरसास्वादकुशला कृषयोऽब्रुवन् ॥२॥

कृषय ऊचुः

वज्रं श्रीमाथुरे देशे स्वपौत्रं हस्तिनापुरे ।
 अभिषिच्य गते राज्ञि तौ कथं किं च चक्रतुः ॥३॥

सूत उवाच

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥४॥
 महापथं गते राज्ञि परीक्षित् पृथिवीपतिः ।
 जगाम मथुरां विप्राः सान्निध्यं श्रया ॥५॥
 पितृव्यमागतं ज्ञात्वा वज्रः प्रेमपरिप्लुतः ।
 अभिगम्याभिवाद्याथ निनाय निजमन्दिरम् ॥६॥
 परिष्वज्य स तं वीरः कृष्णैकगतमानसः ।
 रोहिण्याद्या हरेः पत्नीर्वन्दायतनागतः ॥७॥
 ताभिः संमानितोऽत्यर्थं परीक्षित् पृथिवीपतिः ।
 विश्रान्तः सुखमासीनो वज्रनाभमुवाच ह ॥८॥

परीक्षिदुवाच

तात त्वत्पितृभिर्नमस्मत्पितृपितामहाः ।
 उद्धृता भूरिदुःखौघादहं च परिरक्षितः ॥९॥
 न पारयाम्यहं तात साधु कृत्वोपकारतः ।
 त्तामतः प्रार्थयाम्यहं सुखं राज्येऽनुयुज्यताम् ॥१०॥

कोशसैन्यादिजां चिन्ता तथारिदमनादिजा ।
 मनागपि न कार्या ते सुसेव्याः किन्तु मातरः ॥११॥
 निवेद्य मयि कर्तव्यं सर्वाधिपरिवर्जनम् ।
 श्रुत्वैतत् परमप्रीतो वज्रस्तं प्रत्युवाच ह ॥१२॥

वज्रनाभ उवाच

राजबुचितमेतन्ने यदस्मासु प्रभाषसे ।
 त्वत्पित्रोपकृतश्चाहं धनुर्विद्याप्रदानतः ॥१३॥
 तस्मान्नाल्लपापि मे चिन्ता क्षात्रं दृढमुपेयुषः ।
 किन्त्वैका परमा चिन्ता तत्र किञ्चिद् विचार्यताम् ॥
 माथुरे त्वभिषिक्तोऽपि स्थितोऽहं निर्जने वने ।
 क्व गता वै प्रजात्रत्या यत्र राज्यं प्ररोचते ॥१५॥
 इत्युक्तो विष्णुरातस्तु नन्दादीनां पुरोहितम् ।
 शाण्डिल्यमाजुहावाशु वज्रसन्देहनुत्तये ॥१६॥
 अथोदजं विहायाशु शाण्डिल्यः समुपागतः ।
 पूजितो वज्रनाभेन निषसादासनोत्तमे ॥१७॥
 उपोद्घातं विष्णुरातश्चकाराशु ततस्त्वसौ ।
 उवाच परमप्रीतस्तावुभौ परिसान्त्वयन् ॥१८॥

शाण्डिल्य उवाच

शृणुतं दत्तचित्तौ मे रहस्यं ब्रजभूमिजम् ।
 ब्रजनं व्याप्तिरित्युक्त्या व्यापनाद् ब्रज उच्यते ॥१९॥
 गुणातीतं परं ब्रह्म व्यापकं उच्यते ।
 सदानन्दं परं ज्योतिर्मुक्तानां पदमव्ययम् ॥२०॥

तस्मिन् नन्दात्मजः कृष्णः सदानन्दाङ्गविग्रहः ।
 आत्मारामश्चाप्तकामः प्रेमाक्तैरनुभूयते ॥२१॥
 आत्मा तु राधिका तस्मै तथैव रमणादसौ ।
 आत्मारामतया प्राज्ञैः प्रोच्यते गूढवेदिभिः ॥२२॥
 कामास्तु वाञ्छितास्तस्य गावो गोपाश्च गोपिकाः ।
 नित्याः सर्वे विहारार्था आप्तकामस्ततस्त्वयम् ॥२३॥
 रहस्यं त्विदमेतस्य प्रकृतेः परमुच्यते ।
 प्रकृत्या खेलतस्तस्य लीलान्यैरनुभूयते ॥२४॥
 सर्गस्थित्यप्यया ॥ रजःसत्त्वतमोगुणैः ।
 लीलैवं द्विविधा तस्य वास्तवी व्यावहारिकी ॥२५॥
 वास्तवी तत्त्वसंवेद्या जीवानां व्यावहारिकी ।
 आद्यां विना द्वितीया न द्वितीया नाद्यगा क्वचित् ॥२६॥
 युवयोगोचरेयं तु तल्लीला व्यावहारिकी ।
 यत्र भूरादयो लोका भुवि माथुरमण्डलम् ॥२७॥
 अत्रैव व्रजभूमिः सा यत्र तत्त्वं सुगोपितम् ।
 भासते प्रेमपूर्णानां कदाचिदपि सर्वतः ॥२८॥
 कदाचिद् द्वापरस्यान्ते रहोलीलाधिकारिणः ।
 समवेता यदात्र स्युर्यथेदानीं तदा हरिः ॥२९॥
 स्वैः सहावतरेतु स्वेषु समावेशार्थमीप्सिताः ।
 तदा देवादयोऽप्यन्येऽवतरन्ति समन्ततः ॥३०॥
 सर्वेषां वाञ्छितं कृत्वा हरिरन्तर्हितोऽभवत् ।
 तेनात्र त्रिविधा लोकाः स्थिताः पूर्वं न संशयः ॥३१॥

नित्यास्तल्लप्सवश्चैव देवाद्याश्चेति भेदतः ।
 देवाद्यास्तेषु कृष्णेन द्वारिकां प्रापिताः पुरा ॥३२॥
 पुनर्मौशलमार्गेण स्वाधिकारेषु चापिताः ।
 तल्लिप्सूश्च सदा कृष्णः प्रेमानन्दैकरूपिणः ॥३३॥
 विधाय स्वीयनित्येषु समावेशितवांस्तदा ।
 नित्याः सर्वेऽप्ययोग्येषु दर्शनाभावतां गताः ॥३४॥
 व्यावहारिकलीलास्थास्तत्र यन्नाधिकारिणः ।
 पश्यन्त्यत्रागतास्तस्मान्निर्जनत्वं समन्ततः ॥३५॥
 तस्माच्चिन्ता न ते कार्या वज्रनाभ मदाज्ञया ।
 वासयात्र बहून् ग्रामान् संसिद्धिस्ते भविष्यति ॥३६॥
 कृष्णलीलानुसारेण कृत्वा नामानि सर्वतः ।
 त्वया वासयता ग्रामान् संसेव्या भूरियं परा ॥३७॥
 गोवर्द्धने दीर्घपुरे मथुरायां महावने ।
 नन्दिग्रामे बृहत्सानी कार्या राज्यस्थितिस्त्वया ॥३८॥
 नद्यद्रिद्रोणिकुण्डादिकुञ्जान् संसेवतस्तव ।
 राज्ये प्रजाः सुसम्पन्नास्त्वं च प्रीतो भविष्यसि ॥३९॥
 सच्चिदानन्दभूरेषा त्वया सेव्या प्रयत्नतः ।
 तव कृष्णस्थलान्यत्र स्फुरन्तु मदनुग्रहात् ॥४०॥
 वज्र संसेवनादस्य उद्धवस्त्वां मिलिष्यति ।
 नतो रहस्यमेतस्मात् प्राप्स्यसि त्वं समानृकः ॥४१॥
 एवमुक्त्वा तु शाण्डिल्यो गतः कृष्णमनुस्मरन् ।
 विष्णुरातोऽथ ॥ परां प्रीतिमवापतुः ॥४२॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीनिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये शाण्डिल्योपादिष्टव्रज
 भूमिमाहात्म्यवर्णनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः

शाण्डिल्ये तौ समादिश्य परावृत्ने स्वमाश्रमम् ।
किं कथं चक्रतुस्तौ तु राजानी सूत तद् वद ॥१॥

सूत उवाच

ततस्तु विष्णुरातेन श्रेणीमुख्याः सहस्रशः ।
इन्द्रप्रस्थान् समानाय्य मधुरास्थानमापिताः ॥२॥

माथुरान् ब्राह्मणास्तत्र वानराश्च पुरातनान् ।
विज्ञाय माननीयत्वं तेषु स्थापितवान् स्वाराद् ॥३॥

वज्रस्तु तत्सहायेन शाण्डिल्यस्याप्यनुग्रहात् ।
गोविन्दगोपगोपीनां लीलास्थानान्यनुक्रमात् ॥४॥

विज्ञायाभिधयाऽऽस्थाप्य ग्रामानावासयद् बहून् ।
कुण्ड कूपादिपूर्तेन शिवादि स्थापनेन च ॥५॥

गोविन्दहरिदेवादिस्वरूपारोपणेन च ।
कृष्णकभक्ति स्वे राज्ये ततान् च मुमोद ॥६॥

प्रजास्तु मुदितास्तस्य कृष्णकीर्तनतत्पराः ।
परमानन्दसम्पन्ना राज्यं तस्यैव तुष्टुवुः ॥७॥

एकदा कृष्णपत्न्यस्तु श्रीकृष्णविरहातुराः ।
कालिन्दीं मुदितां वीक्ष्य पप्रच्छुर्गतमत्सराः ॥८॥

श्रीकृष्णपत्न्य ऊचुः

यथा वयं कृष्णपत्न्यस्तथा त्वमपि शोभने ।
वयं विरहदुःखार्तास्त्वं न कालिन्दि तद् वद ॥९॥

तच्छ्रुत्वा स्मयमाना सा कालिन्दी वाक्यमब्रवीत् ।
सापत्न्यं वीक्ष्य तत्तासां करुणापरमानसा ॥१०॥

कालिन्द्युवाच

आत्मारामस्य कृष्णस्य ध्रुवमात्मास्ति राधिका ।
तस्या दास्यप्रभावेण विरहोऽस्मान् न संस्पृशेत् ॥११॥

तस्या एवांशविस्ताराः सर्वाः श्रीकृष्णनायिकाः ।
नित्यसम्भोग एवास्ति तस्याः साम्मुख्ययोगतः ॥१२॥

स एव सा स सैवास्ति वंशी तत्प्रेमरूपिका ।
श्रीकृष्णनखचन्द्रालिसक्ताच्चन्द्रावली स्मृता ॥१३॥

रूपान्तरमगृह्णाना तयोः सेवातिलालसा ।
रुक्मिण्यादिसमावेशो मयात्रैव विलोकितः ॥१४॥

युष्माकमपि कृष्णेन विरहो नैव सर्वतः ।
किन्तु एवं न जानीथ तस्माद् व्याकुलतामिताः ॥१५॥

एवमेवात्र गोपीनामक्रूरावसरे पुरा ।
विरहाभास एवासीदुद्धवेन समाहितः ॥१६॥

तेनैव भवतीनां चेद् भवेदत्र समागमः ।
तर्हि नित्यं स्वकान्तेन विहारमपि लप्स्यथ ॥१७॥

सूत उवाच

एवमुक्तास्तु ताः पत्न्यः प्रसन्ना पुनरब्रुवन् ।
उद्धवालोक्तेनात्मप्रेष्ठसङ्गमलालसाः ॥१८॥

श्रीकृष्णपत्न्य ऊचुः

धन्यासि सखि कान्तेन यस्या नैवास्ति विच्युतिः ।
यतस्ते स्वार्थसंसिद्धिस्तस्या दास्यो बभूविम ॥१९॥

परतूद्धवलाभे स्यादस्मत्सर्वार्थसाधनम् ।
तथा वदस्व कालिन्दि तल्लाभोऽपि ॥१०॥

सूत उवाच

एवमुक्ता तु कालिन्दी प्रत्युवाचाथ तास्तथा ।
स्मरन्ती कृष्णचन्द्रस्य कलाः षोडशरूपिणीः ॥२१॥

साधनभूमिर्बदरी व्रजता कुण्ठेन मन्त्रिणे प्रोक्ता ।
तत्रास्ते ॥ तु साक्षात्तद्वयुनं ग्राहयैल्लोकान् ॥२२॥
फलभूमिर्ब्रजभूमिर्दत्ता तस्मै पुरैव सरहस्यम् ।
फलमिह तिरोहितं सत्तदिहेदानीं ॥ उद्धवोऽलक्ष्यः ॥२३॥
गोवर्द्धनगिरिनिकटे सखीस्थले तद्रजःकामः ।
तत्रत्याङ्गुरवल्ली रूपेणास्ते स उद्धवो नूनम् ॥२४॥
आत्मोत्सवरूपत्वं हरिणा तस्मै समर्पितं नियतम् ।
स्थित्वा कुसुमसः परिसरे सवज्राभिः ॥२५॥
वीणावेणुमुदङ्गैः कीर्तनकाव्यादिसरससङ्गीतैः ।
आरब्धव्यो हरितलोकोन्मत्तमान्य ॥२६॥
तत्रोद्धवावलोको भविता नियतं महोत्सवे वितते ।
यौष्माकीणामभितसिद्धिं सविता स एव सवितानाम् ॥२७॥

सूत उवाच

इति श्रुत्वा प्रसन्नास्ताः कालिन्दीमभिवन्द्य तत् ।
कथयामासुरागत्य वज्रं प्रति परीक्षितम् ॥२८॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां मंत्रितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये
गोवर्धनपर्वतसमीपे परीक्षिदादीनामुद्धवदर्शनवर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

सूत उवाच

अथोद्धवस्तु तान् दृष्ट्वा कृष्णकीर्तनतत्परान् ।
सत्कृत्याथ परिष्वज्य परीक्षितमुवाच ह ॥१॥

उद्धव उवाच

धन्योऽसि राजन् कृष्णकभक्त्या पूर्णोऽसि नित्यदा ।
यस्त्वं निमग्नचित्तोऽसि कृष्णसङ्कीर्तनोत्सवे ॥२॥

विष्णुरातस्तु तच्छ्रुत्वा प्रसन्नस्तापुतस्तदा ।
तत्रैवागत्य तत् सर्वं कारयामास सत्स्वरम् ॥२९॥
गोवर्द्धनाददूरेण वृन्दारण्ये सखीस्थले ।
प्रवृत्तः कुसुमाम्भोधी कृष्णसङ्कीर्तनोत्सवः ॥३०॥
वृषभानुसुताकान्तविहारे कीर्तनश्रिया ।
साक्षादिव समावृत्ते सर्वेऽनन्यदृशोऽभवन् ॥३१॥
ततः पश्यत्सु सर्वेषु तृणगुल्मलताचयात् ।
आजगामोद्धवः स्वामी श्यामः पीताम्बरावृतः ॥३२॥
गुञ्जामालाधरो गायन् बल्लवीवल्लभं मुहुः ।
तदागमनतो रेजे भृशं सङ्कीर्तनोत्सवः ॥३३॥
चन्द्रिकागमतो यद्वत् स्फाटिकाट्टालभूमणिः ।
अथ सर्वे सुखाम्भोधी मग्नः सर्वं विसमरः ॥३४॥
क्षणेनागतविज्ञाना दृष्ट्वा श्रीकृष्णरूपिणम् ।
उद्धवं पूजयाङ्गु प्रतिलब्धमनोरथा ॥३५॥

कृष्णपत्नीषु वज्रे च दिष्ट्या प्रीतिः प्रवर्तिता ।
तवोचिन्तमिदं तात कृष्णदत्ताङ्गवैभव ॥३॥
द्वागकास्थेषु सर्वेषु धन्या एते न संशयः ।
येषां व्रजनिवासाय पार्थमादिष्टवान् प्रभुः ॥४॥
श्रीकृष्णस्य मनश्चन्द्रो गथास्यप्रभयान्वितः ।
तद्विहागवनं गोभिर्मण्डयन् रोचते ॥५॥

कृष्णचन्द्रः सदा पूर्णस्तस्य षोडश याः कलाः ।
चित्सहस्रप्रभाभिन्ना अत्रास्ते ॥६॥

एवं वज्रस्तु राजेन्द्र प्रपन्नभयभञ्जकः ।
श्रीकृष्णदक्षिणे पादे स्थानमेतस्य वर्तते ॥७॥

अवतारेऽत्र कृष्णेन योगमायातिभाविताः ।
तद्भलेनात्मविस्मृत्या सीदन्त्येते न संशयः ॥८॥
ऋते कृष्णप्रकाशं तु स्वात्मबोधो न कस्यचित् ।
तत्प्रकाशस्तु जीवानां मायया पिहितः सदा ॥९॥

अष्टाविंशं द्वापरान्तं स्वयमेव यदा हरिः ।
उत्सारयेन्निजं मायां तत्प्रकाशो भवेत्तदा ॥१०॥

स तु कालो व्यतिक्रान्तस्तेनेदमपरं शृणु ।
अन्यदा तत्प्रकाशस्तु श्रीमद्भागवताद् भवेत् ॥११॥

श्रीमद्भागवतं शास्त्रं यत्र भागवतैर्यदा ।
कीर्त्यते श्रूयते चापि श्रीकृष्णस्तत्र निश्चितम् ॥१२॥

श्रीमद्भागवतं यत्र श्लोकं श्लोकार्द्धमेव च ।
तत्रापि भगवान् कृष्णो वल्लवीभिर्विगजते ॥१३॥

भारते मानवं जन्म प्राप्य भागवतं न यैः ।
श्रुतं पापपराधीनैरात्मघातस्तु तैः कृतः ॥१४॥

श्रीमद्भागवतं शास्त्रं नित्यं यैः परिसेवितम् ।
पितुर्मातुश्च भार्यायाः कुलपङ्क्तिः सुतारिता ॥१५॥

विद्याप्रकाशो विप्राणां राज्ञां शत्रुजयो विशाम् ।
धनं स्वास्थ्यं च शूद्राणां श्रीमद्भागवताद् भवेत् ॥१६॥

योषितामपरेषां च सर्ववाञ्छितपूरणम् ।
अतो भागवतं नित्यं को न सेवेत भाग्यवान् ॥१७॥

अनेकजन्मसंसिद्धः श्रीमद्भागवतं लभेत् ।
प्रकाशो भगवद्भक्तेरुद्धवस्तत्र जायते ॥१८॥

सांख्यायनप्रसाक्तं श्रीमद्भागवतं पुरा ।
बृहस्पतिर्दत्तवान् मे तेनाहं कृष्णवल्लभः ॥१९॥

आख्यायिकां च तेनोक्तां विष्णुरात निबोध ताम् ।
ज्ञायते सम्प्रदायोऽपि यत्र भागवतश्रुतेः ॥२०॥

बृहस्पतिरुवाच

ईक्षाञ्चक्रे यदा कृष्णो मायापुरुषरूपधृक् ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चापि रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥२१॥

पुरुषास्त्रय उतस्थुरधिकास्तदादिशत् ।
उत्पत्तौ पालने चैव संहारे प्रक्रमेण तान् ॥२२॥

ब्रह्मा तु नाभिकमलादुत्पन्नस्तं व्यजिज्ञपत् ।

ब्रह्मोवाच

नारायणादिपुरुष परमात्मन् नमोऽस्तु ते ॥२३॥
त्वया सर्गे नियुक्तोऽस्मि पापीयान् मां रजोगुणैः ।
त्वत्स्मृतौ नैव बाधेते तथैव कृपया प्रभो ॥२४॥

बृहस्पतिरुवाच

यदा तु भगवांस्तस्मै श्रीमद्भागवतं पुरा ।
उपदिश्यान्नवीद् ब्रह्मन् सेवस्त्वेनत् स्वसिद्धये ॥२५॥

ब्रह्मा तु परमप्रीतस्तेन कृष्णामयेऽनिशम् ।
समावरणभङ्गाय सप्ताहं समवर्तयत् ॥२६॥

श्रीभागवतसप्ताहसेवनाप्रमनोरथः ।
सृष्टिं वितनुते नित्यं सप्तमाहः पुनः पुनः ॥२७॥

विष्णुरप्यर्थयामास पुमांसं स्वार्थसिद्धये ।
प्रजानां पालने पुंसा यदनेनापि कल्पितः ॥२८॥

विष्णुरुवाच

प्रजानां पालनं देव करिष्यामि यथोचितम् ।
प्रवृत्त्या च निवृत्त्या च कर्मज्ञानप्रयोजनात् ॥२९॥

यदेव कालेन धर्मलानिर्भविष्यति ।

धर्म संस्थापयिष्यामि ह्यवतारैस्तदा तदा ॥३०॥

भोगार्थिभ्यस्तु यज्ञादिफलं दास्यामि निश्चितम् ।

मोक्षार्थिभ्यो विरक्तेभ्यो मुक्तिं पञ्चविधां तथा ॥३१॥

येऽपि मोक्षं न वाञ्छन्ति तान् कथं पालयाम्यहम् ।

आत्मानं च श्रियं चापि पालयामि कथं वद ॥३२॥

तस्मा अपि पुमानाद्यः श्रीभागवतमादिशत् ।

उवाच च पठस्वेनतव सर्वार्थसिद्धये ॥३३॥

ततो विष्णुः प्रसन्नात्मा परमार्थकपालने ।

समर्थोऽभूच्छ्रिया मासि मासि भागवतं स्मरन् ॥३४॥

यदा विष्णुः स्वयं वक्ता लक्ष्मीश्च श्रवणे रता ।

तदा भागवतश्रावो मासैर्नैव पुनः पुनः ॥३५॥

यदा लक्ष्मीः स्वयं वक्त्री विष्णुश्च श्रवणे रतः ।

मासद्वयं रसास्वादस्तदातीव सुशोभते ॥३६॥

अधिकारे स्थितो विष्णुर्लक्ष्मीर्मिश्रन्तमानमा ।

तेन भागवतास्वादस्तस्या भूयः प्रकाशते ॥३७॥

अथ रूद्रोऽपि तं देवं संहाराधिकृतः पुनः ।

पुमांसं प्रार्थयामास स्वसामर्थ्यविवृद्धये ॥३८॥

रूद्र उवाच

नित्यं नैमित्तिके चैव संहारे प्राकृते तथा ।

शक्तयो मम विद्यन्ते देवदेव मम प्रभो ॥३९॥

आत्यन्तिके तु संहारे मम शक्तिर्न विद्यते ।

न तद्दुःखं ममेतनु तेन त्वां प्रार्थयाम्यहम् ॥४०॥

बृहस्पतिरुवाच

श्रीमद्भागवतं तस्मा अपि नागयणो ददौ ।

स तु संसेवनादस्य जिग्यं चापि तमोगुणम् ॥४१॥

भागवती तेन सेविता वर्षमात्रतः ।

लये त्वात्यन्तिके तेनावप शक्तिं सदाशिवः ॥४२॥

उवाच

श्रीभागवतमाहात्म्य इमामाख्यायिकां गुरोः ।

श्रुत्वा भागवतं लब्ध्वा मुमुदेऽहं प्रणम्य तम् ॥४३॥

ततस्तु वैष्णवीं रीतिं गृहीत्वा मासमात्रतः ।

श्रीमद्भागवतास्वादो मया सम्यङ्निषेवितः ॥४४॥

तावतैव बभूवाहं कृष्णस्य दयितः ॥४५॥

कृष्णेनाथ नियुक्तोऽहं व्रजे स्वप्रेयसीगणे ॥४६॥

विरहानां सु गोपीषु स्वयं नित्यविहारिणा ।

श्रीभागवतसन्देशो मन्मुखेन प्रयोजितः ॥४७॥

तं यथामति लब्ध्वा ता आसन् विरहवर्जिताः ।

नाजामिषं रहस्यं तच्चमत्कारस्तु लोकेतः ॥४८॥

स्वर्वासं प्रार्थ्य कृष्णं च ब्रह्माद्येषु गतेषु मे ।

श्रीमद्भागवते कृष्णस्तद्रहस्यं स्वयं ददौ ॥४९॥

पुनतोऽश्वत्थमूलस्य चकार मयि तद द्रुहम् ।

तेनात्र व्रजवल्लीषु वसामि बदरीं गत ॥४९॥

तस्मान्नागदकुण्डेऽत्र तिष्ठामि म्येच्छया सदा ।

कृष्णप्रकाशो भक्तानां श्रीमद्भागवताद् भवेत् ॥५०॥

तदपामपि कार्यार्थं श्रीमद्भागवतं त्वहम् ।

प्रयक्ष्यामि महायोऽत्र त्वयैवानुष्ठितो भवेत् ॥५१॥

मृत उवाच

विष्णुगतस्तु श्रुत्वा तदुद्धवं प्रणतोऽब्रवीत् ।

परीक्षितुवाच

हरिदाम त्वया कार्यं श्रीभागवतकीर्तनम् ॥५२॥

आज्ञाप्योऽहं यथा कार्यं महायोऽत्र मया तथा ।

मृत उवाच

श्रुत्वेतदुद्धवं वाक्यमुवाच प्रीतमानसः ॥५३॥

उवाच

श्रीकृष्णेन परित्यक्ते भूतले बलवान् कलिः ।
करिष्यति परं विघ्नं सत्कार्ये समुपस्थिते ॥५४॥
तस्माद् दिग्विजयं याहि कलिनिग्रहमाचर ।
अहं तु मासमात्रेण वैष्णवीं रीतिमास्थितः ॥५५॥
श्रीमद्भागवतास्वादं प्रचार्य त्वत्सहायतः ।
एतान् सम्प्रापयिष्यामि नित्यधामि मधुद्विषः ॥५६॥

सूत उवाच

श्रुत्वैवं तद्बचो राजा मुदितश्चिन्तयाऽऽतुरः ।
तदा विज्ञापयामास स्वाभिप्रायं समुद्धवम् ॥५७॥

परीक्षिदुवाच

कलिं तु निग्रहीष्यामि तात ते वचसि स्थितः ।
श्रीभागवतसम्प्राप्तिः कथं भवमिविष्यति ॥५८॥
अहं तु समनुग्राह्यस्तव पादतले श्रितः ।

सूत उवाच

श्रुत्वैतद् वचनं भूयोऽप्युद्धवस्तमुवाच ह ॥५९॥

उद्धव उवाच

राजश्चिन्ता तु ते कापि नैव कार्या कथञ्चन ।
तवैव भगवच्छास्त्रे यतो मुख्याधिकारिता ॥६०॥
एतावत्कालपर्यन्तं प्रायो भागवतश्रुतेः ।
वार्तामपि न जानन्ति मनुष्याः कर्मतत्पराः ॥६१॥
त्वत्प्रसादेन बहवो मनुष्या भागवतजिरे ।
श्रीमद्भागवतप्राप्तीं सुखं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥६२॥
नन्दनन्दनरूपस्तु श्रीशुको भगवानृषिः ।
श्रीमद्भागवतं तुभ्यं श्रावयिष्यत्यसंशयम् ॥६३॥

तेन प्राप्स्यसि राजस्त्वं नित्यं धाम ब्रजेशितुः ।
श्रीभागवतसञ्चारस्ततो भुवि भविष्यति ॥६४॥
तस्मात्त्वं गच्छ राजेन्द्र कलिनिग्रहमाचर ।

सूत उवाच

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य गतो राजा दिशां जये ॥६५॥
वज्रस्तु निजराज्येशं प्रतिबाहुं विधाय च ।
तत्रैव मातृभिः साकं तस्थौ भागवताशया ॥६६॥
अथ वृन्दावने मासं गोवर्धनसमीपतः ।
श्रीमद्भागवतास्वादस्तूद्धवेन प्रवर्तितः ॥६७॥
तस्मिन्नास्वादमाने तु सच्चिदानन्दरूपिणी ।
प्रचकाशे हरेर्लीला सर्वतः कृष्ण एव ॥६८॥
आत्मानं ॥ तदन्तःस्थं सर्वेऽपि ददृशुस्तदा ।
वज्रस्तु दक्षिणे दृष्ट्वा कृष्णपादसरोरुहे ॥६९॥
स्वात्मानं कृष्णवैधुर्यान्मुक्तस्तूद्धव्यशोभत ।
ताश्च तन्मातरः कृष्णे रासरत्रिप्रकाशिनि ॥७०॥
चन्द्रे कलाप्रभारूपमात्मानं वीक्ष्य विस्मिताः ।
स्वप्रेष्ठविरहव्याधिविमुक्ताः स्वपदं ययुः ॥७१॥
येऽन्ये च तत्र ते सर्वे नित्यलीलान्तरं गताः ।
व्यावहारिकलोकेभ्यः सद्योऽदर्शनमागताः ॥७२॥
गोवर्धननिकुञ्जेषु गोषु वृन्दावनारिषु ।
नित्यं कृष्णेन मोदन्ते दृश्यन्ते प्रेमतत्परैः ॥७३॥

सूत उवाच

य एतां भगवत्प्राप्तिं शृणुयाच्चापि कीर्तयेत् ।
तस्य वै भगवत्प्राप्तिदुःखहानिश्च जायते ॥७४॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे परीक्षिदुद्धवसंवादे

श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये तृतायेऽध्याये ॥३॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः

साधु सूत चिरं जीव चिरमेवं प्रशाधि नः ।

श्रीभागवतमाहात्म्यमपूर्वं त्वमुखाच्छ्रुतम् ॥१॥

तत्स्वरूपं प्रमाणं च विधिं च श्रवणे वद ।

तद्वक्तृलक्षणं सूत श्रोतुश्चापि वदाधुना ॥२॥

सूत उवाच

श्रीमद्भागवतस्याथ श्रीमद्भगवतः सदा ।

स्वरूपमकमेवास्ति सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥३॥

श्रीकृष्णासक्तभक्तानां तन्माधुर्यप्रकाशकम् ।

समुज्ज्वलति यद्वाक्यं विद्धि भागवतं हि तत् ॥४॥

ज्ञानविज्ञानभक्त्यङ्गचतुष्टयपरं वच ।

मायामर्दनदक्षं च विद्धि भागवतं च तत् ॥५॥

प्रमाणं तस्य को वेद ह्यनन्यस्याक्षयान्मन ।

ब्रह्मणे हरिणा तद्विद् चतुःश्लोक्या प्रदर्शिता ॥६॥

तदानन्त्यावगाहेन स्येप्सितावहनक्षमाः ।

त एव सन्ति भो विप्रा ब्रह्मविष्णुशिवादय ॥७॥

मितबुद्ध्यादिवृत्तीनां मनुष्याणां हिताय च ।

पर्याक्षिच्छुक्सवादी योऽस्मी व्यासेन कीर्तित ॥८॥

ग्रन्थोऽष्टादशसहस्रो योऽस्मी भागवताभिध ।

कलिग्राहगृहीतानां स एव परमाश्रय ॥९॥

श्रोतारोऽथ निरूप्यन्ते श्रीमद्विष्णुकथाश्रया ।

प्रवरा अवराश्चेति श्रोतारो द्विविधा मता ॥१०॥

प्रवराश्चातकौ हंसः शुको मीनादयस्तथा ।

अवरा वृकभूरुण्डवृषाष्टाद्या प्रकीर्तिता ॥११॥

अखिलापेक्षया यस्तु कृष्णशास्त्रश्रुतौ व्रता ।

स चातको यथाभ्योदयमुक्ते पाथमि चातकः ॥१२॥

हंसः स्यात् सारमादत्ते यः श्रोता विविधाच्छ्रुतात् ।

दुग्धेनैक्यं गतातोयाद् यथा हंसोऽमलं पयः ॥१३॥

शुकः ॥१४॥ मितं वक्ति व्यासं श्रोतुं हर्षयन् ।

सुपाठितः शुको यद्वच्छिक्षकं पार्श्वगानपि ॥१४॥

शब्दं नानिमिषो जातु करोत्यास्वादयन् रसम् ।

श्रोता स्मिषो भवेन्मीनो मीनः क्षीरनिषी यथा ॥१५॥

यस्तुदन् रसिकाञ्छ्रोतुन् विरैत्यशो वृको हि सः ।

वेणुस्वन्तरसासक्तान् वृकोऽरण्ये मृगान् यथा ॥१६॥

भूरुण्डः शिक्षयेदन्याञ्छ्रुत्वा न स्वयमाचरेत् ।

यथा हिमवतः शृङ्गे भूरुण्डाख्यो विहङ्गमः ॥१७॥

सर्वं श्रुतमुपादत्ते सारासारान्धर्मावृषः ।

स्वादुद्राक्षां खलित्वापि निर्विशेषं यथा वृषः ॥१८॥

स उष्ट्रो मधुरं मुखं विपरीते रमेत यः ।

यथा निम्बः चरत्युष्ट्रो हित्वाप्यमपि तदयुतम् ॥१९॥

अन्येऽपि बहवो भेदा द्वयोर्भृङ्गखगदयः ।

विजयेयान्तनदाचारैस्तन्प्रकृतिसम्भवे ॥२०॥

यः स्थित्वाभिमुखं प्रणम्य विधिबन्धकान्यवादी हरेः

लङ्गानां श्रोतुमभाष्यतेऽर्तनिपुणो नम्रोऽथ कलुषाञ्जलिः ।

शिष्यो विश्वसितोऽनुचिन्तनपरः प्रश्नेऽनुक्तः शुचिः -

नित्यं कृष्णजनप्रियो निगदितः श्रोता स वै वक्तृभिः ॥२१॥

भगवन्मनिरूपः सुहृदो दीनेषु सानुक्रामो यः ।

बहुधाबोधनचतुरो वक्ता संमानितो मुनिभिः ॥२२॥

अथ भागवतभूष्यते श्रीभागवतसेवने ।

विधिं शृणुत भो विप्रा येन स्यात् मुखसन्तति ॥२३॥

गजसं मान्त्रिकं चापि ताम्रं निर्गुणं तथा ।

चतुर्विधं तु विजयं श्रीभागवतसेवनम् ॥२४॥

सप्ताहं यज्ञवद् यत्तु सश्रमं सत्वरं मुदा ।
 सेवितं राजसं तत्तु बहुपूजादिशोभनम् ॥२५॥
 मासेन ऋतुना वाऽपि श्रवणं स्वादसंयुतम् ।
 सात्त्विकं यदनायासं समस्तानन्दवर्धनम् ॥२६॥
 तामसं यत्तु वर्षेण सालसं श्रद्धया युतम् ।
 विस्मृतिस्मृतिसंयुक्तं सेवनं तच्च सौख्यदम् ॥२७॥
 वर्षमासदिनानां तु विमुच्य नियमाग्रहम् ।
 सर्वदा प्रेमभक्त्यैव सेवनं निर्गुणं मतम् ॥२८॥
 परीक्षितेऽपि संवादे निर्गुणं तत् प्रकीर्तितम् ।
 तत्र समदिनाख्यानं तदायुर्दिनसंख्यया ॥२९॥
 अन्यत्र त्रिगुणं चापि निर्गुणं च यथेच्छया ।
 यथा कथञ्चित् कर्तव्यं सेवनं भगवच्छ्रुतेः ॥३०॥
 ये श्रीकृष्णविहारैकभजनास्वादोलुपाः ।
 मुक्तावपि निराकाङ्क्षास्तेषां भागवतं धनम् ॥३१॥
 येऽपि संसारसन्तारपनिर्विण्णा मोक्षकाङ्क्षिणः ।
 तेषां भवौषधं चैतत् कलौ सेव्यं प्रयत्नतः ॥३२॥
 ये चापि विषयागमाः सांसारिकसुखस्पृहाः ।
 तेषां तु कर्ममार्गेण या सिद्धिः साधुना कलौ ॥३३॥
 सामर्थ्यधनविज्ञानाभावादत्यन्तदुर्लभा ।
 तस्मान्नैरपि संसेव्या श्रीमद्भागवती कथा ॥३४॥
 धनं पुत्रांस्तथा दारान् वाहनादि यशो गृहान् ।
 असापत्न्यं च राज्यं च दद्याद् भागवती कथा ॥३५॥
 इह लोके वरान् भुक्त्वा भोगान् वै मनसेप्सितान् ।
 श्रीभागवतसन्नेन यात्यन्ते श्रीहरः पदम् ॥३६॥

यत्र भागवती वार्ता ये च तच्छ्रवणे रताः ।
 तेषां संसेवनं कुर्याद् देहेन च धनेन च ॥३७॥
 तदनुग्रहतोऽस्यापि श्रीभागवतसेवनम् ।
 श्रीकृष्णव्यतिरिक्तं यत्तत् सर्वं धनसंज्ञितम् ॥३८॥
 कृष्णार्थीति धनार्थीति श्रोता वक्ता द्विधा मतः ।
 यथा वक्ता तथा श्रोता तत्र सौख्यं विवर्धते ॥३९॥
 उभयोर्वैपरीत्ये तु रसाभासे फलच्युतिः ।
 किन्तु कृष्णार्थिनो सिद्धिर्विलम्बेनापि जायते ॥४०॥
 धनार्थिनस्तु संसिद्धिर्विधिसम्पूर्णतावशात् ।
 कृष्णार्थिनोऽगुणस्यापि प्रेमैव विधिरुतम् ॥४१॥
 आसमाप्तिं सकामेन कर्तव्यो हि विधिः स्वयम् ।
 स्नातो नित्यक्रियां कृत्वा प्राश्य पादोदकं हरेः ॥४२॥
 पुनर्नक्तं च गुरुं चैव पूजयित्वाऽपराजितः ।
 ब्रूयाद् वा शृणुयाद् वाऽपि श्रीमद्भागवतं मुदा ॥४३॥
 पयसा वा हविष्येण मौनं भोजनमाचरेत् ।
 ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिं क्रोधलोभादिवर्जनम् ॥४४॥
 कथान्ते कीर्तनं नित्यं समामौ जागरं चरेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु दक्षिणाभिः प्रतोषयेत् ॥४५॥
 गुरवे वस्त्रभूषादि दत्त्वा गां च समर्पयेत् ।
 एवं कृते विधाने तु लभते वाञ्छितं फलम् ॥४६॥
 दारागारसुतान् राज्यं धनादि च यदीप्सितम् ।
 परंतु शोभते नात्र सकामत्वं विडम्बनम् ॥४७॥
 कृष्णप्राप्तिकरं शश्वत् प्रेमानन्दफलप्रदम् ।
 श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥४८॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीनिसाहस्र्या मंहितायां द्वितीये वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये
 भागवतश्रोतृवृत्तलक्षणश्रवणविधिनिर्ूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

समाप्तमिदं श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ॥

॥हरि ओ तन्मत् ॥

श्रीमद्भागवत महापुराणम्

द्वादशः स्कन्धः

ओं नमो भगवते वासुदेवाय

प्रथमोऽध्यायः

राजोवाच

■ स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ।

कस्य वंशोऽभवत् पृथ्व्यामेतदाक्ष मे मुने ॥१॥

श्रीशुक उवाच

योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम भाव्यो बार्हद्रथो नृप ।

तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥२॥

प्रद्योतसंज्ञं राजानं कर्ता यत् पालकः सुतः ।

विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥३॥

नन्दिवर्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।

अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥४॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

जयन्ति श्रीपरानन्दकृपापाहलसदृशः । या नित्यमनुवर्तन्ते संपदो विगता दृशः ॥*

११ ओं गुरुं परमानन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम् । यस्य संस्मृतिमात्रेण चिदानन्दायते वपुः ॥

उक्तस्त्रयोदशाध्यायैर्द्वादशे त्वाश्रयः सतः । अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयक्षेत्रः सतः ॥

उक्तो लयावधित्वेन प्राकृतान्त्यतिकं लये । अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णनः ॥

1- -1 W परीक्षदुदाच ■ This ■■■■■ is not found in M Ma editions 2 M Ma न्यायि णिपु, 3 B H V W M Ma भविष्योऽथ; ■ ■ बाहद्रथो
■ H M Ma V W Omit नृप, ■ ■ नृ, 7 W यस्या, 8 H V जनक M Ma वाजक, 9 H V स्नु, 10 ■■■■■, ■ The following
comentary is found ■ H V eds only अस्याधे - कथम्भूतान्स्मरद ? विगतं अदृक् अज्ञान याभिमान, म्ना अयम्भाव - प्रकाशः, तस्यैव राज
अज्ञान प्रधवा रागादयो भवन्ति, आमु नृ न तथैव भाव । ■ This ■■■■■ is not found in ■ edn 11 B J श्रीगु 12 B J ■■■■■ 13 ■■■■■ विनि

तत्राद्यैः षडभिरध्यायैः शुक्ल ग्राह परीक्षितः । जेषेन्मन्त्राखिलान्याह सूतः पृष्टोऽथ सन्निधिः ॥

स्वाश्रयश्रवणे कार्यो न विलम्बो मनीषिणा । इत्येककालवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुच्यते ॥

तत्र तु प्रथमे भाविमागधान्वयभूमिपान् । कालिप्रभावतः ग्राह संकरादिमलीमसान् ॥

एवंभूते सोमवंशे मुकुन्दस्यैक्रीडावर्णितोऽथ म एव ।

वंशो भावी वर्ण्यते कृष्णभक्तिं मुक्त्वा मुक्त्यै वर्त्म नास्तीति वक्तुम् ॥

तदेवं वैवस्वतमनुवंशे सोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरितानि सप्रपंचमनुवर्णितानि । अथेदानीं भावी सोमवंशः कली विजार्तीयसंकरादिमलीमसो वैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकभक्तिनिगमनायानुवर्ण्यते । तत्र तु सोमवंशशाखासु चिक्कालानुवर्तिनया मागधवंशोऽनुक्रम्यते । तत्र पुरोर्वंशे उपरिचरो वसुस्तस्य बृहद्रथस्तस्य जरासंधः, तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवमस्कंधे । तत्रैव महदेवान्मार्जारगितः श्रुतश्रवा इत्यादयो गिपुंजयान्ता विंशतिर्भाविनो राजानो निरूपिताः । तत्र राजा पृच्छति स्वधामेति ॥१॥

इदानीं तदुपरितनं वंशं संकरादिदोषं प्रपंचयति । योऽन्त्य इति । रिपुञ्जय एव पुरंजयः । इति स्वामिनं पुरंजय एव हत्वा म्यपुत्रं प्रद्योतसंजं गजानं कांश्यति यम्य पालको नाम सुतो भविष्यति ॥२,३॥

नन्दीति प्रद्योतना प्रद्योतनमंजाः । भविता च अद्भुत इति च पाठान्तरम् ॥४॥

श्रीवीराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

श्रीमते रामानुजाय नमः

तदेवं नवमस्कन्धेनोपक्रान्तसूर्यवंशावलिं तदनन्तरापतितसोमवंशावलिं च श्रीकृष्णावतारपर्यन्तां निरूप्य भगवतोऽवतार प्रभृतीनि स्वधामानुगमनान्तां चरितानि दशमैकादशाध्यायां निरूपितानि । अथ भाविसोमवंशपरंपरोत्तरावधिबुभुत्सया पृच्छति राजा - स्वधामानुगत इति । यदुवंशस्य भूषणवच्छोभावहे श्रीकृष्णे स्वधाम स्वस्थानमनुगते सति ततः यदुवंशजानां सोमवंश्यानां उक्तानां मध्ये कस्य वंशोऽभवद्वंशपरम्परा प्रावर्तत तदेतद्धे मुने! महामाचक्ष्व ॥१॥

बाहैद्रथवंशोऽभवदित्यभिप्रेत्य भाविनं तं अनुवर्णयितुमारभते, योऽन्त्यः पुरंजयो "नाम" - इत्यादिना । पुरोर्वंशे

उपरिचरो वसुस्तस्य बृहद्रथः तत्सुतो जरासन्यः, तस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः, तस्य श्रुतश्रवः प्रभृतयः पुरज्यान्ताः सुता विशतिसङ्ख्या भाविनो नवमस्कन्ध एवोक्ताः, योऽन्त्यः कनीयान् पुरज्यो नाम बार्हद्रथवंश्यो भविता ॥१॥ पुरज्ययस्यामात्यः यः शुनको नाम ॥ स्वामिनं पुरज्यं हत्वा ॥२॥

तस्यात्मजं प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य प्रद्योतनस्याऽलकः सुतः तं राजानं कर्तेति पूर्वेण सम्बन्धः, तत्पुत्रः अलकपुत्रः विशाखयूपः तनोऽराजको भविष्यति ॥३॥

तत्पुत्रोऽराजकपुत्रः नन्दिवर्धनः तस्य पुत्रा पञ्च प्रद्योतना प्रद्योतनसंज्ञिकाः त इमे नृपा अष्टत्रिंशोत्तरशतं इत्यस्य, समा इति शेषः ।

अयं कालावधिः एवमग्रेऽपि भोक्ष्यन्ति पालयिष्यन्ति ॥४॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीहनुमते नमः

पद्मवासालयं नत्वा पद्मभूपूर्वस्वर्गीङ्गम् । द्वादशस्कन्धं व्याकृत्यै द्वादशात्मप्रीत्यै नित्यम् ॥

श्री नारायणकृतप्रणिष्टयशादिकथनेन तन्माहात्म्यमेव कथयत्यस्मिन् स्कन्धे । तत्र प्रथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति - य इति । अन्त्यः वंशावसानभवः कस्य वंशान्ते भव इत्यतः उक्तः बार्हद्रथ इति । स्वामिनं पुरज्ययमात्मजं, मयस्येति शेषः ॥२॥

यद्यस्य प्रद्योतस्य सुतः पालको नाम यत्नदित्यस्याप्ययत्नवान् पद्मी, यद्वा यः पालको यस्य यत्पालकः स तस्य सुतः इति ॥३॥

प्रद्योतनेन साकं पञ्च तेषां राज्यावधि कालमाह - अष्टेति । भोक्ष्यन्ति पालयन्ति 'भुजोऽनयने' (अष्टा. 1-3 64) इत्यतः परस्मैपदम् । पूर्ववंशवैलक्षण्यद्योतनार्थं वा व्यन्यासः ॥४॥

शिशुनागस्ततो ॥१॥ काकवर्णस्तु तत्सुतः ।

क्षेमधर्मा ॥२॥ सुतः क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः ॥५॥

विधिसारः¹ सुनस्तस्याऽजानशत्रुर्भविष्यति ।
दर्भकस्तत्सुतो² धाव्यो³ दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥६॥

नन्दिवर्धन⁴ आजयेदो⁵ महानन्दिस्तु⁶ तत्सुतः ।
शिशुनामा⁷ दशैवेते षष्ट्युत्तरशतत्रयम् ॥७॥

समा भोक्ष्यन्ति⁸ पृथिवीं⁹ कुरुश्रेष्ठ कलौ नृपाः ।
महानन्दिमुतो राजन्¹⁰ शूद्राणर्धोद्भवो बली ॥८॥

महापद्मपतिः¹¹ कश्चिन्दः¹² क्षत्रविनाशकृत् ।
ततो नृपा भविष्यन्ति¹³ शूद्रप्रया¹⁴ अधार्मिकाः ॥९॥

स एकच्छत्रां¹⁵ पृथिवीमनुलङ्घितशासनः ।
शासिष्यति¹⁶ महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥१०॥

तस्य चाष्टौ¹⁷ भविष्यन्ति¹⁸ सुमालिप्रमुखाः सुताः ।
य इमां¹⁹ भोक्ष्यन्ति²⁰ महीं राजानः स्म शतं समाः ॥११॥

॥ नन्दान् द्विजः²¹ कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।
तेषामभावे जगतीं²² मौर्यां भोक्ष्यन्ति²³ कलौ ॥१२॥

श्रीध० महापद्येति । नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसंख्यायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यते, अत एव महापद्म

पतिरित्यपि तस्य नाम ॥१-९॥

स इति । एवमेव आत्मनः छत्रं यस्यां तां पृथिवीं शासिष्यति पालयिष्यति । क्षत्रोत्सादने दृष्टान्तः । भार्गवः
परशुराम इव ॥१०॥

तस्येति । समाः संवत्सरान् ॥११॥

1 HV ततस्तस्य, 2 ABGJW भावी, 3 HV सुत, 4-4 ABGJ महानन्दि सुतस्ततः, 5-5 HV शिशुनामा, 6-6 HV शिशुनामा दशैवेते, 7 W शिशुनामादशैवेते, 8 ABGJMMa त्री, 7 MMa त्कुल, 8 ABGJ यास्वधा, 9 ABGJ वा, 10-10 पृथिवी राजन् भोक्ष्यन्ति, 11 HV, 12 HV मासु, 13 ABGJ omit पति, 14 A,B,J omit आत्मन

नवेति । नव नन्दान् नन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं नव । प्रपन्नान् विश्वस्तान् विख्यातान्वा । द्विजः कौटिल्यवात्स्यायनादि पर्यायश्चाणक्य उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति तेषामभावे मौर्याः मौर्यसंज्ञाः ॥१२॥

वीर० ततः प्रद्योतनेभ्यः शिशुनागो भविता तत्सुतः शिशुनागसुतः काकवर्णः तस्य काकवर्णस्य सुतः क्षेमधर्मा तस्माज्जातस्तु क्षेत्रज्ञः ॥५॥

विधिसार इति तस्य क्षेत्रज्ञस्य अज्ञातशत्रुरित्यस्य विधिसारादित्यादिः, तत्सुतः अज्ञातशत्रुसुतः ॥६॥

नन्दिवर्द्धन इति । आजेयः अजयस्यात्मजः तत्सुतः नन्दिवर्द्धनसुतः ॥७॥

कुरुश्रेष्ठेति सम्बोधनम् । महानन्दिसुत इति । हे राजन् ॥८॥

महापद्मपतिरिति । अन्वर्थं नाम महापद्मसङ्ख्यायाः सेनाया धनस्य वा पतिरिति, स च (शूद्रा) शूद्रीगर्भोद्भवः, बली अधिकबलयुक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकृच्च । नन्द इति तस्यैव नामान्तरं यनोऽयं शूद्रीगर्भोद्भव अत एव तत आरभ्य नृपाः शूद्रप्रायाः अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥९॥

स इति । महापद्म इति नामैकदेशग्रहण महापद्मपतिः अनुलक्षितशासनः प्रजाभिरनुलक्षितमात्मशासनं सः । एकमेव छत्रं यस्यां तथाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पालयिष्यति । द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥१०॥

तस्येति । तस्य महापद्मपतेः सुनान्विशिनष्टि ॥ इति । सहस्रं संवत्सरान् ॥११॥

नव नन्दानिति । नन्दशब्दस्तत्सुतपरश्च । 'आत्मा वै पुत्र' (को.पी. ३. २-११-) इति श्रुत्यनुरोधात् । अत एव नन्दानिति बहुवचनम् । नवेति विशेषणं च तान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद्विश्वस्तपातुकः कौटिल्यवात्स्यायनाख्यो द्विज उद्धरिष्यति उन्मूलयिष्यति नाशयिष्यति यावत्, ततस्तेषां सपितृकाणां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेष्वतिक्रान्तेषु इत्यर्थः । एवं सोमवंशे समाप्ते मौर्यसंज्ञा भोक्ष्यन्ति ॥१२॥

विज० महानन्दिं विशिनष्टि - महानन्दिरिति ॥५-८॥

महानन्दिवंशभवः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्ख्याया सङ्ख्याता सेना महापद्मा तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत् ततः कुलक्षत्राभावात् ॥९॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥१०-११॥

नन्देन सह नवसङ्ख्यानं नन्दान् नन्दवंशजान् दुष्टिभ्यस्त्यापद इति शेषः । मौर्या मुरवंशजाः हीनजातयः
कैवर्त्ता ॥१२॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

तत्सुतो वारिसारस्तु ॥१३॥

सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशः सुतः ।

शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥१४॥

शतधन्या ततस्तस्य भविता तद् बृहद्रथः ।

मौर्या ह्येते दश नृपाः समन्त्रिश्चछतोत्तरम् ॥१५॥

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोद्भव ।

^१ (हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।

पुष्यमित्रस्तु शुङ्गाहः स्वयं राज्यं करिष्यति) ।

अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठो भविता ततः ॥१६॥

श्रीध० कथं भ. गन्ति तत् . । स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥१३, १४॥

तेषां चरमो दशमः पराशरादिभिरुक्तोऽत्राप्यनुसंधेयः तेन चरमेण दशमथेन सह एते मौर्या दश
समन्त्रिश्चछतोत्तरं समन्त्रिश्चछतोत्तरं शतं समाः बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्यमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथं हत्वा राज्यं करिष्यति
स च शुङ्गानां प्रथमः ॥१५, १६॥

वीर० के पुनस्ते मौर्याः कथं च भोक्ष्यन्ति? तदाह स एवेति त्रिभिः, यस्तेषां नवानामुद्धर्ता द्विजः स एव मौर्यसंज्ञं प्रथमं
चन्द्रगुप्तसंज्ञं नाम स्वसुतं राज्येऽभिषेक्ष्यति, तत्सुतः चन्द्रगुप्तसुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतोऽशोकवर्द्धनसुतः ॥१३॥

तस्याऽशोकवर्द्धनस्य ॥१४॥

1 ABJ ६२ 2 MMa तावन्तु 3 HV 'सम्यत' 4 HV 'ताऽर्थोवृ' MMa तावुवृ 5 HV मौर्या 6 W 'तात्परम्' 7 HV द्वय 8 These
Two have ■■■■ were not found ■■ w addition 8 HV मौर्य 9 ABGJ पुष्य 10 ABGJ सुयोद्योय भविष्यति MMa सुद्योय भविता तत
HV मौर्य ११ 12 A पद्मभा BJ प्रथमो 13-13 ABJ omit 14 ABJ omit एते 15 ABJ पुष्य 16 HV ■■■■ बृहद्रथ

ततः मौर्या इति यद्यपि चन्द्रगुमादयो नवैव तथापि पराशरादिभिश्चन्द्रगुमादिषु दशरथ एक उक्तः तदभिप्रायेण एते दशेत्युक्तम् । यद्वा, चन्द्रगुमस्य यः पिता तं सह दशैत इत्युक्तम् । समत्रिशच्छतात्परं समत्रिशदुत्तरशतं समा इत्यर्थः । कुरूकुलोद्गतेति सम्बोधनम् ॥१५॥

अग्निमित्र इति । मौर्यसंज्ञकस्य बृहद्रथस्य सेनानी । पुष्यमित्रो नाम स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव दशस्थाः दशैते शुक्रसञ्ज्ञाः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्षशतं भोक्ष्यन्ति इति सम्बन्धः ॥१६॥

विज० कथं भोक्ष्यन्तीत्यत आह - स एवेति । स एव नवनन्दाचार्यः ॥१३-१४॥

मौर्यसंज्ञा अपि मौर्याः ॥१५॥

वंशव्यव्यासं कथयति - हत्वेति । पुष्यमित्र इत्यादि जातिप्रयुक्तं नाम, शुक्र इत्यादि विशेषनाम ॥१६॥

वसुमित्रो भद्रकश्च पुलिन्दो भविता ततः ।

ततो घोषः सुतस्तस्माद् वज्रमित्रो भविष्यति ॥१७॥

ततो भागवतस्तस्माद् देवभूतिः कुरूद्वहः ।

शुक्रा दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥१८॥

ततः कण्वानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृपः ।

शुङ्गं हत्वा तेषां भूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥१९॥

स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ।

तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ।

* नारायणस्य भविता मुशर्मा नाम विश्रुतः ॥२०॥

काण्वायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां कली युगे ॥२१॥

1 AB पुष्य 2 A omits दशैत 3 पुष्य 4 HV क. 5 HV याग 6 HV याग 7 HV हूति 8 ABGJ हूति धृति 9 HV मतिः

10 का 11 M Ma पान 12 HV हूति 13 H M Ma व. नरा * This half verse is not found in H T V W edns 14-14 M Ma सुशर्मास्योऽय

नृपति कण्वाना भविताना 15 HV कः

हत्वा काण्वं सुशर्माणं तद्भृत्यो वृबलो ॥१८॥

गां भोक्ष्यन्धजातीयः कश्चित् कालमसत्तमः ॥२२॥

कृष्णनामाऽथ तद्भ्राता भविता पृथिवीपतिः ॥

श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः पीर्णमासस्तु तत्सुतः ॥२३॥

लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माच्छिबिलको नृपः ॥

मेघस्वातिश्छिबिलकादटमानस्तु तत्सुतः ॥२४॥

श्रीध० तत इति । ततोऽग्निमित्रादयो नवेत्येवं शुंगो दश वर्णितमिति शुंगना इति च पाठान्तरम् वर्षशतम् ॥१८॥

तत इति । कथं कण्वान्यास्यति तदाह । शुंगमिति । परस्त्रीकामिनं देवभूतनामानं शुंगं हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा कण्वो राज्यं करिष्यति ॥१९॥

स्वयमिति । कण्वानां चतुर्थः सुशर्मा ॥२०॥

काण्वायना इति । इमे वसुदेवादयः काण्वायना वर्षाणां त्रीणि शतानि पंच चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं भोक्ष्यन्ति ॥२१॥

हत्वेति । कण्वानामन्तिं सुशर्माणं हत्वा बली बलिनामा तद्भृत्यो गां भोक्ष्यति ॥२२-२४॥

वीर० ॥ का. गनिणि हे नृप! अल्पगुणान् गुणहीनान् काण्वसंज्ञान् यास्यति तदधीना भविष्यति तैः पालिता भविष्यतीति यावत् । के पुनस्ते काण्वाः? कथं ॥ तान्यास्यतीत्यत्राह - शुङ्गमिति सार्द्धद्वयेन । यः शुंगसंज्ञो देवभूतिस्तं कामिनं खीलालसं हत्वा तदमात्यः काण्वः वसुदेवो नाम स्वयमेव करिष्यति । महामत इति पाठे सम्बोधनं तस्येति इमे वसुदेवादयः काण्वायनसंज्ञाः पञ्चचत्वारिंशदधिक शतत्रयं समाः भोक्ष्यन्तीत्यर्थः । अत्र नारायणस्य सुतः सुशर्मानामा द्रष्टव्यः "हत्वा काण्वं सुशर्माणं" इत्युत्तरग्रन्थानुरोधात् ॥१७-२०॥

तद्भृत्यः सुशर्माणो भृत्यः, बली बलीकनामा, गां पृथिवीं, कश्चित्कालमिति अत्यल्पत्वात् द्योगकालस्यानादरेण सङ्ख्या न कृता ॥११॥

कृष्णनामेति । तद्भ्राता बलीकभ्राता ॥२३, २४॥

१ MMa क', २ W 'वभो', ३ W क्ष्मां, ४ HV 'त्या', ५ MMa मा च, ६ HV 'त', ७ ABGJ 'ज्वि', W 'ज्विबि', ८ MMa W नृप, ९ MMa स्थनं, १० W 'ज्विबि', ११ HV दण्डमान, १२ ABGJ 'तस्य च', १३ add द्वादशाधिक, १४-१४ ABJ omit, १५ HV omit श्रेय, १६ HV क', १७ ABJ बली

विज० शुक्राः शुक्रवंशजाः ॥१७-१९॥

कण्ववंशजाः, तावृषान् यास्यति अल्पगुणाः ओषध्यादि गुणसम्पत्तिरहिता कथं कण्वान् यास्यतीत्यत आ - शुक्रमिति । शुक्रं शुक्राख्यं राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः कण्वः तस्य शृंगस्यामात्यः, कामिनं ग्राम्यकर्मासक्तम् ॥२०॥

काण्वायनाः कण्ववंशभवाः कण्वानां चतुर्थः सुशर्मा इमे च वसुदेवादयः काण्वायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि पञ्चचत्वारिंश-द्वर्षाणि भूमिं भोक्ष्यन्ति, तस्य सुशर्मणो भृत्यः ॥२१-२२॥

तस्य वृषलस्य भ्राता ॥२३, २४॥

¹ अनिष्टकर्मा ² हालेयस्तलकस्तस्य ³ राज्ञः ।

पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्ततो राजा सुनन्दनः ॥२५॥

⁴ चकोरश्चरमो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।

तस्यापि गोमतिः पुत्रः पुरीमान् भविता ततः ॥२६॥

⁸ मेदशिराः शिवस्कन्दो ⁹ यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।¹⁰

विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधीः ॥२७॥

एते त्रिंशद्वृषतयः सत्वार्यब्दशतानि च ।

षट् पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दनः ॥२८॥

सप्ताभीरा आवभृत्या दश गर्दभिर्नो नृपाः ।

कङ्काः षोडशभूपाला भविष्यन्त्यातिलोलुपाः ॥२९॥

ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दश तुरुष्काः ।¹⁴

¹⁵ त्रयोदश ¹⁶ मुरुण्डाश्च मीना एकादशैव तु ॥३०॥

एते भोक्ष्मन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।

नवाधिकां च नवर्ति मीना एकादश क्षितिम् ॥३१॥

॥ H.V. अरि, 2 H.V. 'स्तिल', 3 H.V. सेतु, W धानुः, ॥ H.V. सुदर्शन, ॥ A.B.G.J.M.Me. 'रो बरवो 6 W 'सा', 7 A.B.G.J.M.Me. 'मती', ॥ H.V. वीरो वेदः, ॥ B.G.J. मेदः शिराः, 9 W 'स्कन्दोः 10-10 यज्ञश्रीस्तत्सुतः'. * The following extra half verse is found in H.V. editions only सितोऽसितो कुरुस्कन्दो यज्ञशु सत्वार्ययः ॥, 11 H.V. बीजः सु, 12 A.B.G.J.M.Me. 'मपि', 13 W 'न्ति च', 14 H.V. च कर्षीः, 15 A.B.G.J.M.Me. 'तु'.

विज० हालेयः हलान्मेयः ॥२५-३०॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः । पञ्चषष्टिन्पाः एकोनशताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । ततः पूर्वोक्ता एव
एकादश मौनाः त्रीण्यब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति । मौनाः मौनकुले जाताः । एकादश त्रीणि अब्दशतानि ॥३१॥

कुले मौनकुले, संस्थिते नष्टे, किलिकिलायां नगर्यां तस्य शिशुनन्दे भ्रिता भूतवंशोपवर्गैर्युक्ताः षट् षट्
वर्षाण्यधिकानि ॥३२॥

शिशुनन्दिश्च तदध्माता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।

इत्येते ॥ वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि षट् ॥३३॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।

पुष्यमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥३४॥

एककाला इमे भूपाः समान्धाः सम कोसलाः ।

विदूरपतयो वाता निषधास्तत एव हि ॥३५॥

मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरज्ज्यः ।

करिष्यत्यपरो वर्णान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥३६॥

ब्रह्म भूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।

वीर्यवान् क्षत्र मुत्साह पश्यन्त्यां स पुरि ।

अनुगङ्गामाप्रयागं गुमां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥३७॥

सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूद्रा अर्बुदमालवाः ।

ब्राह्म्या द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥३८॥

सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।

भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्म्याद्याः प्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥३९॥

1 TW नन्द ॥ HV युक्ता एते 3 ABGJMMa पुष्प ॥ HV न्तस्य चात्त्वत्र 5 MMa कोसला ॥ HV वैदूर्य 7 HV नैषया

8 HV स्फूर्ज 9 TW यात् 10 TW तिपो 11 HV न्त्यकाभीरा W न्त्यभीरा 12 ABGJMMa शूद्रा 13 HV काशी 14 TW न्त्यायाः

15 HV अब्रह्म

तुल्यकाला इमे राजन्! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।

एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥४०॥

श्रीध० शिशुनन्दिश्चेति । अधिकानि च षड्वर्षाणि ॥३३॥

■ बाह्वि० । तेषां भूतनन्दादीनां यथायथं बाह्विः^१ तन्नामान्मन्योदश सुता भविष्यन्ति । अथ पुष्यमित्रो नामान्यो राजन्यः^२ अस्य च दुर्मित्रो नाम पुत्रः ॥३४॥

एककाला इति । तथा आंध्राः^४ कोसलाः^५ विदूरपतयो^६ निषधाश्च । एते च तत्तद्देशनामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः । खण्डमण्डलेषु भूपास्तत एव तेभ्यो बाह्विकेभ्यः एव भाव्या भविष्यन्ति ॥३५॥

मागधानामिति । ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता^७ तस्यैव विश्वमूर्तिरिति च नामान्तरम्^८ । स च पूर्वोक्तात्पुत्रं जयादपरः पुरजय इति प्रसिद्धः सन् वर्णान्ब्राह्मणादीन्युलिन्द यदुमद्रकसंज्ञान्म्लेच्छप्रायान्करिष्यति । अपरानिति पाठे अन्यान्मुलिदादिसंज्ञान्वर्णान्करिष्यतीत्यर्थः ॥३६॥

किञ्च - प्रजा इति । स चैवं कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवर्ण्यप्रचुराः सतीः प्रजाः स्थापयिष्यति पालयिष्यति । ■ च पशवत्यां^{११} पुरि पुर्वा वसन् अनुगंगां गंगाद्वारमारभ्य^{१२} आप्रयागं प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पालितां मेदिनीं भोक्ष्यति ॥३७॥

सौराष्ट्रेति । तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो नृपाः^{१३} शूद्रपा याः द्विजा ब्राह्मणा उपनयनरहिता भविष्यन्ति ॥३८॥

सिन्धोरिति । अब्रह्मवर्चसः वेदाचारशून्याः ॥३९॥

तुल्येति । इमे च म्लेच्छप्राया भूभृतस्तुल्यकालाः भविष्यन्ति । किं च एते सर्वेऽधर्मानृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा अल्पदातारः ॥४०॥

वीर० तेषां भूतनन्दादीनां बाह्वीकसंज्ञान्मन्योदशसुताः, भवितारो भविष्यन्ति इति तथा पुष्यमित्रो नामाऽन्यो राजन्यः^{१४} पुत्रा दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥३३, ३४॥

तथाऽन्धाः कोसलाः विदूरपतयः निषधाश्च तत्तद्देशनामभिः प्रख्याताः । खण्डमण्डलेषु भूपास्तत एव बाह्विकेभ्यः एव भविष्यन्ति तेभ्यो जनिष्यन्ते इत्यर्थः ॥३५॥

१ A.B.J. 'कनाया', 2.A.B.J. पुष्प, 3.H.V. तस्य, 4.H.V. अ', 5.H.V. वैद्व्यं', 6.H.V. नै', 7.■ V. स्फूर्ज, 8-9 A.B.J. omit, 9 A.B.J. omit क.

■ A.B.J. ज्ञान्, 11 ■ B.J. omit पुर्वा, ■ B.J. omit आप्रयागं, 13-13 A.B.J. omit, 14 ■ पुष्य'

मागधानामिति । ततस्तु मागधानां राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता, स च पूर्वोक्तात्पुरुञ्जयात् परः पुरञ्जयादिति प्रसिद्धस्सन् वर्णान् ब्राह्मणादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति । अपरानिति पाठे अन्यान् पुलिन्दसञ्ज्ञान् करिष्यतीत्यर्थः ॥३६॥

स चेवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अत्रैवर्ष्यप्रचुरान् स्थापयिष्यति पालयिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति । स वै विश्वस्फूर्जिः क्षत्रमुत्साद्य निर्मृत्य पशवत्यां पुरि, वसन्निति शेषः । अनुगन्तां गन्ताद्भारमारभ्य प्रयागपर्यन्तां गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति । तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा ब्राह्म्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः अत एव शूद्रप्राया भविष्यन्ति । जनाधिपेति सम्बोधनम् । जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रप्रायाः शूद्रप्रचुरा भविष्यन्तीत्यर्थः ॥३७, ३८॥

सिन्धोरिति । ब्राह्म्याद्या ब्राह्म्या ब्राह्मणा येषां ते शूद्रा म्लेच्छाश्च, अब्रह्मवर्चस इति असामर्थ्येऽप्युचितत्वाद ब्राह्म्यविशेषणम् । चन्द्रभागानदी तथा तनीरं लक्ष्यते, कौन्तीन् । देशान्, कौन्तीमिति पाठे कुन्तिदेशेषु भवां कौन्तीमिति चन्द्रभागविशेषणम् ॥३९॥

तुल्यकाला इति । एते म्लेच्छप्राया भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च, एते इति अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः । फल्गुदाः अल्पदातारः, तीव्रः उग्रो मन्युर्येषां ते । स्त्रीबालेति परदागधनयोगदृता आदरयुक्ताः तदग्रहणशीला इत्यर्थः । उदिता - स्मृतिप्राया उदितप्रायाश्चास्मृतिप्रायाः । क्षणे तुष्टा क्षणे रुष्टा चेत्यर्थः । अल्पसन्ध्या अल्पबला अल्पायुषश्च । असंस्कृताः गर्भाधानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति । एवंविधा ते प्रजा भक्षयिष्यन्ति पीडयिष्यन्ति ॥४०॥

विज० बाह्लीका बाह्लीकदेशपतय ॥३३, ३४॥

तथा आन्ध्रा आन्ध्रदेशपतय, कोसलाः कोसलविषयपतय, वैदूर्यः विदुरागव्यनगपतयो निषधाश्च एते तत्तद्देशनामभिः प्रख्याता । तुल्यकालाः खण्डमण्डलेषु भूपाः तत एव तेभ्यो बाह्लीकेभ्यः एव भाव्या भविष्यन्ति ॥३५॥

ततश्च नेपथानां विषयाणां राजा पुरञ्जयः, जत्रणामिति शेषः । स पुलिन्द यदुमद्रकानवगन्त्रीचान् वर्णान् करिष्यति । किं बहुना? सर्वाः प्रजाश्चाऽपि विवक्षिता ॥३६॥

ब्रह्मभूयिष्ठाः बहलवेदाविदः स्थापयिष्यन्ति स्थिरीकरिष्यन्ति । अनुगन्तां गन्ताममीपे, आप्रयागं प्रयागागव्यक्षेत्रपर्यन्तं दीर्घां मेदिनीं पशवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रयागं गुप्तां पालिताम् ॥३७॥

तदनन्तरं सौराष्ट्राश्च आवन्त्याश्च आभीराश्च शूद्राश्च अर्बुदाश्च मालवाश्च त्रात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रप्रायाः
जनाधिपतयो भविष्यन्ति ॥३८,३९॥

किञ्च, एते सर्वे अधर्मानृतपराः अधर्मे अनृते च परिनिष्ठिताः, फल्गुदाः अल्पदातारः ॥४०॥

स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च परदारधनादृताः ।

उदितास्तमितप्राया अल्पसत्त्वालपकायुषः ॥४१॥

असंस्कृताः क्रियाहीनाः ~~अज्ञा~~ तमसाऽऽवृताः ।

प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति स्तेच्छा राजन्यरूपिणः ॥४२॥

तन्नाथास्ते जनपदास्तच्छीलाचारवादिनः ।

अन्योन्यतो राजभिश्च क्षयं यास्यन्ति पीडिताः ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

श्रीध० स्त्रीति । उदितास्तमितप्राया हर्षशोकादिबहुलाः ॥४१॥

असंस्कृता इति । असंस्कृता गर्भाधानदिसंस्काररहिताः प्रजा भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥४२॥

किं च तदिति । तन्नाथाः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छीलाचारवादिनः तेषामिव शीलमाचारो

वादश्च तद्वन्तः ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधरस्वामि विरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

वीर० तन्नाथा इति । ते स्तेच्छा नाथा येषां ते । जनपदा देशवर्तिनः तेषामेवं शीलं स्वभावः आचारो वादश्च येषां

सन्तीति तथाऽन्योन्यतः राजतः राजभिश्च पीडिताः नाशं यास्यन्ति ॥४१-४३॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

विज० उदितास्तमितप्रायाः बहुलं सूर्येदयमस्तङ्गतमेव जानन्ति नापरं अल्पकालावस्थायिनो वा ॥४१॥

असंस्कृता गर्भाधानादिसंस्कारहीना प्रजाः भक्षयिष्यन्ति धनाद्यपहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥४२॥

क्रि.श्र. एवं विधा ये ते एव नाथा येषां ते तन्नाथा जनपदा देशवर्तिनो मनुष्या तच्छ्रीलाचारवादिनः तेषां शीलं

आचारश्च वादश्च तद्गन्त ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पागमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थ विगचितायां पदगत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या प्रथमोऽध्यायः समाप्तः)

द्वितीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन^१ नृदक्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥१॥
विजमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयाः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥२॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुः^३ मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्ये सूत्रमेव हि ॥३॥
लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदीर्घत्वं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥४॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
स्वीकार एव चोद्वाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥५॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्ये केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे धाष्ट्यमेव हि ॥६॥
दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं यशोऽर्थे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णं क्षितिमण्डले ॥७॥
ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निघृणैर्दस्युधर्मिभिः ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वितीये तु कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारतः । अधर्मिष्ठे जने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥

1 HV क', 2 W 'गुणावरम्', 3 HV वाक्छीर्य', 4 HV चाभि, 5 HVW आ', 6 HV चाढ्यतैव हि, 7 HV दू',
8 M 'दनं', 9 ABGJ 'ण्व', 10 'राभरण', 11 HV सप्यत्वे, 12 W दाक्ष्ये, 13 HV इत्थ, 14 HV 'र्ण', 15 HV 'त्वं', 16 HV
'स्तु', 17 ABGJM धर्मभिः

कलिधर्मान् प्रपंचयति ततश्चेत्यादिना ॥१॥

जन्माचारगुणानां उदयः उत्कर्षहेतुः । वित्तमिति धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥२॥

दाम्पत्य इति । दाम्पत्ये भार्यापतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न कुलगोत्रादिः । व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तयोः श्रेष्ठ्ये रतिकौशलमेव हेतुर्न तु कुलमाचारो वा ॥३॥

लिङ्गमिति । आश्रमाणां ख्याती ज्ञाने लिंगमेव दंडाजिनादिकं हेतुर्न त्वाचारविशेषः । अन्योन्यापत्तिकारणं चाश्रमादाश्रमा-
तरप्राप्तिः कारणम् । यद्वा बहुदकहंसादीनामन्योन्यापत्तौ नमस्कारादिव्यवहारे कारणम् । आवृत्या मुद्रार्पणादिदानसामर्थ्ये ॥४॥
दीर्घत्वं पराजयः । चापलं वचो बहुभाषणम् ॥४॥

अनाढ्यतेति । असाधुत्वे चौर्याद्यभियोगे । प्रसाधनमलंकारः ॥५॥

दूर इति । दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तीर्थं न तु शुद्ध्यादि गुर्वादिर्ब 'उदरं भरता कुक्षिपूरणम्' स्वार्थ-
पुरुषार्थः ॥६॥

दाक्ष्यमिति । कुटुम्बभरण एव दाक्ष्यं पदुत्वम् ॥७,८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

"तच्छीलाचार वादिनः" (भाग. 12 । 43) इत्येतदेव प्रपञ्चयन् कृतयुगप्रवृत्तिसमीपकालं लक्षयन् तत्प्रवृत्तिप्रकारं
कलियुगप्रादुर्भावलक्षणञ्च वदन् राजवंशानुकीर्तनमुपसंहरति द्वितीयेन - ततश्चेत्यादिना हे राजन्! बलिना बलीयसा कालेन
निमित्तेनानुदिनं धर्मादयो नङ्क्ष्यन्ति ॥१॥

वित्तमेवेति । जन्माभिजात्यं गुणः सद्गुणः तदावहं वित्तमेवेत्यर्थः । तथा धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलं धनबलमेव कारणं
हेतुः ॥२॥

दाम्पत्ये इति । दाम्पत्ये भर्तृभार्यात्वे अभिरुचिरेव कारणं, न त्वाभिजात्यादिः । व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यापारे
माया वञ्चनमेव न तु निष्कापट्यम् व्यावहारिकीति पाठे लोकव्यवहागसिद्धा मायैव विवेकप्रतिबन्धिनीत्यर्थः । स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च
तयोः प्राशस्त्ये रतिकौशलमेव हेतुर्न तु स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयः । सूत्रमेव न तु उपनयनादि ॥३॥

लिङ्गमेवेति । आश्रमाणां ख्याती ज्ञाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकमेव हेतुः न त्वाचारविशेषः । अन्योन्यापत्तिकारणं आश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तिं च कारणं, वर्णान्तरात् वर्णान्तरप्राप्तिं नीचोत्तमभावप्राप्तिं वा कारणमित्यर्थः । अवृत्तिः दरिद्रता तथा न्यायदीर्घल्यं पराजयः । सप्तम्यन्तपाठे तस्यां सत्यां न्यायदीर्घल्यं सा न्यायदीर्घल्ये हेतुरित्यर्थः । पाण्डित्ये चापलं वचः, बहुभाषणं हेतुः ॥४॥

अनाढ्यतैवेति । असाधुत्वे निकृष्टत्वे अनाढ्यतैव हेतुः । न तु कुलहीनता, साधुत्वे उत्कृष्टत्वे दम्भः देहालङ्कारः, उद्वाहे विवाहे स्वीकरणमेव, न तु शास्त्रीयविधिः । प्रसाधनं शरीरमलापनयनमेव स्नानं नतु विशुद्धतीर्थावगाहनम् ॥५॥

दूर इति । यदूरे वर्तमानं भार्ययनं जलाशयस्तत् तीर्थं न तु गङ्गादिः न गुर्वादिर्वा । लावण्ये निमित्ते केशधारणं तु शास्त्रविहिताङ्गक्षीरं, उदरभरणमेव सर्वपुरुषार्थः, सत्यत्वे सत्यवादित्वे, धार्ष्ट्यं असहिष्णुत्वं न तु अननृतवादिष्वम् ॥६॥

दाक्ष्ये समर्थत्वे कुटुम्बभरणं नतु धर्मादिपुरुषार्थसम्पादनं, यशोर्थे न तु परलोकार्थे एवं इत्यम्भूताभिः प्रजाभिराकीर्णे क्षितिमण्डले ॥७॥

ये ब्राह्मणादयस्तेषां मध्ये यो बली ॥ एव नृपो भविता, प्रजा इति, लुब्धेरर्थकामपरैः अत एव निर्घृणीर्निष्कृपैः दस्युर्मिभिः चौरव्याघ्रप्रवृत्तिभिः राजन्यैः ॥८॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

कल्मषवतारं तच्चरितं च युगविभागलक्षणं ॥ वक्तव्यस्मिन्नध्याये, तत्रादौ कलिवैभवमाह - ततश्चेति । कालक्षयानन्तरं धर्मादयो नङ्क्ष्यन्तीत्यन्वयः । कारकाभावादिति शेषः ॥९॥

यदि कलौ नृणां वित्तमस्ति तर्ह्येव तेषां जन्मादयः पूज्याः स्युरिति शेषः । अयं धर्मः अयं न्याय इति व्यवस्थायां बलमेव कारणं, धनमिति ॥ पाठः ॥१२॥

अभिरुचिरन्योन्यस्नेहलक्षणेच्छा हेतुः, न कुलगोत्रादिशास्त्रीययोगः । व्यावहारिके क्रयविक्रयादिव्यवहारविषये मायैव हेतुः । अतिरतिः अतितरां मनोदर्शनीयताविशेषः, सूत्रं तन्तुलक्षणम् ॥३॥

आश्रमाणां ख्याती ज्ञाने ब्रह्मचर्यादाश्रम इति वक्तव्ये अन्योन्यापत्तिकारणं आश्रमादाश्रमान्तरप्राप्तिकारणं, लिङ्गमुपाध्यायादिलक्षणं लाञ्छनं अन्यायदीर्घल्ये अन्यायाकरणे अवृत्तिः वृत्तिराहित्यं वृत्त्यभाव एव हेतुः कृतो न्यायो न्याय

1. W "कार एव". 2. A omits चार्थयनं. 3 AB भूषणदले. 4 AB धर्म. 5 W. चो

इत्यर्थः । अचापलं अचञ्चलतात्क्षणं वचः, कारणमित्यनुवर्तते ॥४॥

अनाढ्यता दरिद्रत्वं असाधुत्वे दुष्टत्वे, त्वं मम जाया इति स्वीकारः हेतुः । प्रसाधनं शरीरस्य शुद्धिरलङ्कारो वा ॥५॥

दूरे वार्यटनं² दूरतरजलयात्रा यत्र क्रियते तत्तीर्थं न तु गुर्वादि । केशधारणं धम्मिल्लधारणं, उदरम्भरता स्वोदरपूर्णता, स्वार्थः स्वप्रयोजनम् ॥६,७॥

ब्रह्म ब्राह्मणः, दस्यूनां धर्माणि चौर्यादीनि येषां ते ॥८॥ तैः ॥८॥

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ।

शाकमूलामिषक्षीप्रफलपुष्पाष्टिभोजनाः ॥९॥

अनावृष्ट्या विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ।

शीतवातातपप्रावृष्टिर्हिमैरन्योन्यतः प्रजाः ॥१०॥

क्षुत्तृङ्म्या व्याधिभिश्चैव सन्तप्यन्ते च चिन्तया ।

त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कली नृणाम् ॥११॥

क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कलिदोषतः ।

वर्णाश्रमवतां नष्टे वेदपथे नृणाम् ॥१२॥

पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।

चौर्यानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु चैव नृषु ॥१३॥

शूद्रप्रायेषु वर्णेषु, छत्रागप्रायासु धेनुषु ।

गृहप्रायेष्वश्वमेषु¹⁰ यूनप्रायेषु बन्धुषु ॥१४॥

अणुप्रायास्वोषधीषु शमीप्रायेषु¹¹ स्थास्नुषु ।

विष्टुत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्यसु ॥१५॥

इत्थं कली गतप्राये जनेषु¹² खरधर्मिणि ।

धर्मत्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥१६॥

1 A omits दुष्टत्वे. 2 A 'य'. 3 M 'दि'. 4 HV 'खर'. 5 HV 'भी'. 6 'नृषा'. 7 M सन्तप्यन्ते W सन्तापन. 'सन्तप्यन्ते' J M 'सन्तप्यन्ते'. 10 M 'योनि'. 11 'प्रायेष्वोषधीषु'. 12 HVM जनेषु. 13 'य धर्मेषु' HV खरधर्मसु

श्रीध० आच्छिन्नेति । आच्छिन्नानि अपहृतानि दारा द्रविणानि च यासां ताः । अष्टिर्बीजम् ॥९-११॥

क्षीयमाणेष्विति । क्षीयमाणेष्विति नदीनामित्थं कलौ गतप्राये इति पञ्चमेनाऽन्वयः । क्षीयमाणेष्वल्पप्रायेषु ॥१२॥

पाषण्डेति । दस्युप्रायेषु चौरदुल्लेखेषु चोर्यान्वृथाहिंसाद्या नानावृत्तयो येषां तेषु ॥१३॥

शूद्रप्रायेष्विति । छागप्रायासु ॥१४॥ क्षीरतश्च अजातुल्यासु गृहप्रायेषु परिग्रहादि बाहुल्येन गृहतुल्येषु यौनप्रायेषु स्यालादिप्रायेषु ॥१४॥

अण्विति । अणुप्रायासु श्यामाकतुल्यासु । स्थास्नुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु तटिदबहुलेषु । शून्यप्रायेषु धर्मादिरहितेषु सद्यसु गृहेषु ॥१५॥

इत्थमिति । जनेषु खरधर्मिषु दुस्सहचेष्टितेषु कलौ इत्थं गतप्राये समाप्तप्राये ॥१६॥

वीर० आच्छिन्नाः अपहृता दाराः द्रविणनिचया यासां ताः प्रजाः गिरिकाननं यास्यन्ति, तत्र शाकादिभोजनाः, तत्र क्षौद्रं मधु, अष्टिर्बीजम् ॥९॥

तत्राप्यनावृष्ट्या यः दुर्भिक्षकरः शाकाद्यभावकरः कालस्तेन, यद्वा दुर्भिक्षे यः करः स्वामिग्राहो भागः तेन पीडिताः शीतादिभिरन्योन्यतश्च पीडिताः नङ्क्ष्यन्ति, प्रावृषि हिममेव केवलं न तु वृष्टिरित्यभिप्रायेण प्रावृडित्युक्तं तृतीयान्ता नम सामर्थ्येऽपि सामर्थ्यात्पीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सन्तापस्त्रिविधः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुः विशति त्रिशद्वर्षाणि ॥१०-११॥

क्षीयमाणेष्विति - समप्रयन्तानां इत्थं कलौ गतप्राये सतीति पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमाचारार्हणामपि वेदपथे वेदमार्गे तदुक्ते धर्मे, च नष्टे सति ॥१२॥

राजसु दस्युप्रायेषु चौरधर्मसु सत्सु तदेव विवृणोति - चौर्येति । चौर्यादि नानावृत्तयो येषां तेषु ॥१३॥

धेनुषु छागप्रायासु प्रमाणतः क्षीरतश्चाजातुल्यासु, आश्रमेषु गृहप्रायेषु, तद्वन्मैथुन्यधर्मपदेषु सत्सु, बन्धुषु यौनप्रायेषु योनिसम्बन्धमात्रप्रधानेषु ॥१४॥

1. A 'णे', 2. A.H.V. 'चौ', 3-3 A.B.J. omitt, 4-4 A omitts, 5. A.B.J. 'दि', 6. A.B.J. 'जने तु', 7. A.B.J. 'णि', 8. A.B.J. 'ते', 9. A.B.J. omitt इत्थं, 10. A. omitts समाप्तप्राये, 11-11 omitt, 12-12 B omitt, 13 B omitts चौरधर्मसु, 14. A.B. 'दिना वृ', 15. W 'रे'

ओषधीषु धान्येष्वणुप्रायासु अतिसूक्ष्मासु, स्थासुषु वृक्षेषु शमीप्रायेषु परिमाणतः ॥१५॥ फलतश्च? तुल्येषु गृहेषु
इत्यर्थः । मेघेषु विद्युत्प्रायेषु, तटिद्बहुलेषु । सद्यसु शून्यप्रायेषु अतिथिभोजनादिधर्मरहितेषु सत्सु ॥१५॥

इतीन्धं रवरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ सत्त्वेन शुद्धसत्त्वमयेन देहेन ॥१६॥

विज० आछिन्नदारद्रविणाः बलादाकृष्टभार्याविताः क्षौद्रं मधु "मधु मद्यं मधु क्षौद्रं मधु पुष्परसं विदुः" इत्यभिधानम् ।
शाकादिभोजनं येषां ते तथा ॥१॥

दुर्भिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमं नीहारः ॥१०॥

तृषया तृष्णया, व्याधिभिः कुष्ठादिभिः ॥११, १२॥

चौर्याद्यर्थं नानावृत्तयो येषां ते तथा ॥१३॥

छाग, अत्र तुगभावो लिङ्गव्यत्यासं प्रति गृहा योनिः एव बन्धुत्वं योनिसम्बन्धमात्रम् ॥१४॥

अणुप्रायेषु कक्षमाषप्रचुरासु, जनशून्यप्रायेषु ॥१५-१६॥

चराचर गुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलालम्बनः ।

धर्मप्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥१७॥

शम्भालग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।

धवने विष्णुचर्मस्य कल्किः प्रादुर्धविष्यति ॥१८॥

अक्षमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।

असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥१९॥

विचरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ।

नृपलिङ्गच्छदो दस्यून् कोटिशो निहनिष्यति ॥२०॥

अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।

वासुदेवाङ्गरागतिपुण्यगन्थानिलस्पृशाम् ।

पौरजानपदानां हतेष्वखिलदस्युषु ॥२१॥

तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।

वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्ती हृदि स्थिते ॥२२॥

यदावतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हृदि ।

कृतं प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥२३॥

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथातिष्ठे बृहस्पतिः ।

एकराशौ समेप्यन्ति तदा भवति तत् कृतम् ॥२४॥

श्रीध० एतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः चराचरेति । चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्मत्राणे हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वयोरुपपादनमखिलस्य विश्वस्यात्मनः कारणस्येति । एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मत्राणाय । धर्मत्राणप्रयोजनमाह - कर्मापनुनये मोक्षाय ॥१७॥

शम्भ्वेति । शम्भलग्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुयशसो ब्राह्मणस्य भवने गृहे ॥१८॥

धर्मत्राणप्रकारमाह अक्षमिति । असाधवो दम्यन्ते येन तमश्चमारुहासिना दस्यून्कोटिशो निहनिष्यतीत्युत्तरेणान्वयः । द्यसाधुदमन इति पाठे कल्किविशेषणम् । अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि गुणाश्च सत्यसंकल्पत्वादयः तैः अन्वितः ॥१९॥

दुष्टदमनं प्रपञ्चति विचारमिति । आशुना शीघ्रगामिना तेन हयेन अक्षेन क्षोण्यां पृथिव्यां विचारन् । नृपलिङ्गच्छदो गजयन्त्रं छत्रान् ॥२०॥

पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह । अथेति साधद्वाभ्याम् । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशादानि भविष्यन्ति । तत्र हेतुः । वासुदेवस्याङ्गरागेण चन्दनादिनाऽतिपुण्यगंधो योऽनिलस्तं स्पृशंतीति तथा तेषाम् ॥२१॥

तेषामिति । स्थविष्ठः स्थूलः ॥२२॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह । यदावतीर्ण इति । प्रजानां सूतिः प्रजासूतिः ॥२३॥

तदवतारकालोपलक्षणमाह । यदा चंद्रश्चेति । तिष्यः पुष्यः । अयमर्थः । चंद्रसूर्यबृहस्पतीनां यदापुष्यनक्षत्रे योगस्तदा तत्कृतयुगं भविष्यति । यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कटकराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रासु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगः सम्भवति । तथाऽपि तेषां सहप्रवेशोऽत्र विवक्षितः । समेप्यन्तीति वचनात् । अतो नातिप्रसंगः ॥२४॥

1 HV 'स्तु', 2 ABGJ तिष्यबृहस्पती, 3 ABJ शम्भ, 4 HV , 5 ABJ तैः अन्वितः, 6 ABJ , 7 HV omd
रखेन, 8 HV omd पृथिव्यां, 9-9 HV omd, 10 ABJ कर्क'

वीर० धर्मत्राणात्केत्यनेन धर्मपरित्राणमेवावतारप्रयोजनं इत्युक्तं तदेव सहेतुकं मुपपादयति - परावरगुणोत्तिरिति। विशेषणानि हेतु, गर्भाणि विशेषणानि, गुरुशब्देन हितप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं, तस्य सर्वविषयकत्वस्फोरणायाखिलात्मन इत्युक्तं, आत्मत्वं न केवलमन्तः प्रविश्य धारकत्वमेवापितु तत्प्रशासनगर्भमिति द्योतनायेक्षरस्येत्युक्तम्। एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्मावतारः साधूनां धर्मत्राणाय। तत्प्रयोजनमाह - कर्मापनुत्तये इति। निःश्रेयसप्रतिबन्धिकर्मनिवर्तनाय, यद्वा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा। 'विनाशाश्च च दुष्कृतां' (भ.गी. 4- इत्युक्तेः ॥१७॥

कावतरिष्यति? किं तस्य नाम? इत्यतः ॥१७॥ शम्भुलेति। शम्भुलाख्यग्रामे मुख्यस्य श्रेष्ठस्य विष्णुयशसः, भवने गृहे, कल्किः, तत्रामावतरिष्यति ॥१८॥

तस्य चेष्टितमनुवर्णयति द्वाभ्यां ॥१८॥ देवदत्तनामानं आशु गच्छतीति तथा तमश्चमारुह्य असिनाऽसाधून् दमयतीति तथा दस्यून् कोटिशो निहनिष्यतीति उत्तरेण सम्बन्धः। अष्टैश्वर्याण्यणिमादीनि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तैरन्वितः आशुना आशुगतिनाऽऽनेन, क्षोण्यां पृथिव्यां विचरन् नृपतिश्छन्दः राजवेषच्छन्नान् ॥१९-२०॥

अथेति। अखिलेषु दस्युषु हतेषु सन्तु, अथ तेषां पौरजानपदानां, वासुदेवस्य कल्केः योन्नरागः ॥१९॥ योऽतिशयितः पुण्यगन्धवायुः तं स्मृशन्तीति तथा तेषां, हेतुगर्भमिव, अतः मनांसि विशादनि निर्मलानि भविष्यन्ति ॥२१॥

तेषां विशदमानसानां प्रजाविसर्गः पुत्रारिरूपः प्रपञ्चः, स्थविः स्थूलः, सम्भविष्यति वासुदेव इति हृदिस्थित इत्यस्य मनश्च सात्त्विकं भविष्यतीति शेषः ॥२२॥

पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह - यदेति। धर्मपतिर्धर्मगोप्ता कल्किर्यदाऽवतीर्णः तदा कृतयुगं भविष्यति, तदा प्रजानां सृतिः प्रसृतिः, सात्त्विकी सत्त्वगुणप्रधाना ॥२३॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह यदेति। तिष्यः पुष्यः यदा सूर्यादयः एकराशौ सङ्गता भवन्ति, तदा तत्ततः कृतयुगं प्रवर्तते इत्यर्थः। यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दं कटकराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने, द्वित्रायु अमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुष्ययोगस्सम्भवति, तथापि तेषां सहप्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यन्ति इति वचनात्। अतो नातिप्रसङ्गः ॥२४॥

विज० विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां धर्मत्राणाय दुष्कर्मपनुत्तये च स्यादिनि शेषः ॥१७॥

शम्भुलाग्रामे, मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुयशसः ब्राह्मणस्य, भवने गृहे ॥१८॥

आशुगं शीघ्रगामिनम् ॥१९॥

नृपलिनच्छदः राजलक्षणच्छत्रान् ॥२०॥

वासुदेवस्य अन्नरागस्य चन्दनाद्यनुलेपनस्य प्रगस्तपुण्यगन्धेन युक्तं वायुं स्पृशन्तीति वासुदेवान्नरागातिपुण्य -
गन्धानिलस्पृशः तेषाम् ॥२१॥

प्रजाविसर्गः सन्ततीनामुत्पत्तिः, स्थविष्ठः बहलः ॥२२॥

प्रजासृतिः सन्तानोत्पत्तिः ॥२३॥

कृतप्रारम्भे लक्षणान्तरमाह - यदेति । तिष्यः पुष्यः चन्द्रसूर्यबृहस्पतीनां पुष्यनक्षत्रयोगः, कृतयुगं भविष्यति
यद्यपि प्रतिद्वादशाब्दे अर्कराशौ बृहस्पतौ वर्तमाने द्वित्रास्वमावास्यसु तेषां त्रयाणामपि पुष्ये योगः सम्भवति तथापि तेषां सहप्रयोगोऽत्र
विवक्षितः समेष्ट्यन्ति इति वचनात् ॥२४॥

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति पार्थिवाः ।

ते ऽ उद्देशतः प्रोक्ताः वंशजाः सोमसूर्ययोः ॥२५॥

आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् ।

ए "वर्षसहस्रं" शतं पञ्चदशोत्तरम् ॥२६॥

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि ।

तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि ॥२७॥

तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम् ।

ते त्वदीये द्विजाः काले अधुना चाश्रिता मघाः ॥२८॥

विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसी दिवं गतः ।

तदाविशत् कलिर्लोकं पापे यन्नमते जनः ॥२९॥

यावत् स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।

तावत् कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं चाशकत् ॥३०॥

यदा देवर्षयः सप्त मघासु विद्यन्ते हि ।

तदा प्रवृत्तस्तु कलिद्वादशाब्दशतात्मकः ॥३१॥

॥॥ मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाबाहां महर्षयः ।

तदा नन्दात् प्रभृत्येषः कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥३२॥

श्रीध० एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्रान्तं वैवस्वतमनोर्वशद्वयं निगमयति - येऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥२५॥

कलियुगावान्तरविशेषं वक्तुं माह - आरभ्येत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षयाऽवांतरसंख्येयम् । वस्तुतस्तु परीक्षित्रन्दयोरन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति । यतः परीक्षित्समकालं मागधं मार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विशतिराजानः सहस्रसंवत्स्रान् भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे " एते बार्हद्वथा भूपा भाव्याः साहस्रवत्स्रस्य " इति । ततः परं पंच प्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं शतम् । शिशुनागाश्च षष्ट्यारशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवी " मित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥२६॥

कलियुगस्य प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह - सप्तर्षीणां त्विति । अयमर्थः । प्रागग्रशकाकारं तारासमकं सप्तर्षिमण्डलम् । ॥ किंचिदुन्नतेषाऽग्रस्थानीयो मरीचिः । ततः पश्चादान्नम्रयुगकंधराकारो वसिष्ठः सभार्यः । ततः पश्चादीष दुन्नतेषामूलस्थानीयोंऽगिराः । ततः पश्चाच्चतुरस्रताराचतुष्के ईशान्यामत्रिः, ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः, तत उत्तरतः क्रतुः । एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वौ उदयसमये प्रथममुदितौ दृश्येते तौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये तत्समं दक्षिणोरखायां समदेशावस्थितमस्मिन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता नृणामब्दशतं तिष्ठति ते ॥ द्विजास्त्वदीये कालेऽधुना मघाः आश्रिता वर्तन्ते ॥२७-२८॥

विष्णोर्भाति । तेषु मघासु वर्तमानेषु सत्सु ॥ विष्णोर्भाति । भातीति भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देहो दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलियुगमविशत् । यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥२९॥

ननु श्रीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमानेऽपि सन्ध्यापेणकलिः प्रविष्ट एवासीत् । सत्यम् । तथापि तावत्तस्य पराक्रमो नाऽभवदित्याह- यावदिति । पराक्रान्तुमभिभवितुम् ॥३०॥

अतो यथोक्त एव कलिप्रवेशकाल इत्याह - यदा देवर्षय इति । द्वादशाब्दं शतात्मक इति । दिव्येन मानेन संध्यासंध्यांशभ्यां ॥ यो द्वादशाब्दशतात्मकः ॥ कलिस्तदा संध्यामतिक्रम्य प्रविष्ट इत्यर्थः ॥३१॥

कलेः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकालमाह - यदेति । तदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन् नन्दात्प्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥३२॥

वीर० स्कन्धत्रयार्थमुपसंहरति - येऽतीता इति । सोमसूर्ययोर्वशीया वंशप्रभवाः, ते तुभ्यं, उद्देशतः उत्पत्तिक्रमतः संक्षेपतो वा प्रोक्ताः ॥२५॥

मज्जन्म प्रभृतियावत्सोमवंशसमाप्ति, कियान् कालो भविष्यति इत्यभिप्रायमालक्ष्याह - आरभ्येति । नन्दाभिषेचनपर्यन्तैव सोमवंशस्यानुवृत्तिरतो यावन्नन्दाभिषेचन मित्युक्तं, एतदन्तरं वर्षाणां पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रं चेत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि विवक्षयाऽवान्तरसंख्येयं, वस्तुतः परीक्षिन्नन्दयोरन्तरं द्वाभ्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति, यतः परीक्षित्समकालं मागधं माजीरिमारभ्य रिपुंजयान्ता विशति राजानः सहस्रसंवत्सरान् भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "एते बार्हद्रथा भूपा भाव्यास्साहस्र वत्सरम्" (भाग. 9.22.49) इति, ततः परं, च - प्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च "षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवी" (भाग. 4.27.13) मित्यत्रैवोक्तत्वात् ॥२६॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमालक्ष्य तद्वृद्धिकालं विवक्षुस्तावदारम्भकालमुपलक्षणेनाह - सप्तर्षीणामिति द्वाभ्याम् । अयमर्थः - प्रागग्रशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतेषां प्रस्थानीयो मरीचिः, ततः पश्चादानुगुणकन्धारकारो वसिष्ठः सभार्यः, ततः पश्चादीषदुन्नतेषामूलस्थानीयोऽजिः, ततः पश्चाच्चतुरश्रताराचतुष्के ईशान्येऽजिः, ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः, ततः ॥३३॥ ऋतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वी उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहः ऋतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोस्तु मध्ये यत्समं दक्षिणतः समदेशावस्थितमक्षिन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते तेन तत्तत् ऋतुः ऋषयः नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति, ते च द्विजा ऋषयः त्वदीये काले अधुना मधामाश्रित्य वर्तन्ते पूर्वयोर्मघानां च साम्यावस्थित्युपक्रमकालः कलियुगारम्भकाल इति सूचितं, तदग्रे स्पष्टमेव वदिष्यति ॥२७-२८॥

कदा ॥३३॥ युगाभिमानिपुरुषप्रवेश हत्यतस्तमुपलक्षणेनाह - तिष्ठामिति । भानुः, भातीति भानुः प्रकाशबहुलः कृष्णाख्यो भगवतो देहः यदा दिवं वैकुण्ठं ॥३३॥ कालिरिमं लोकं अविशत् यद्यस्मात् युगाभिमानिपुरुषाद्धतोः जनः पापे रमते युगसन्धी भगवदवतारः । प्रवृत्तेऽपि कलौ युगे भगवतः स्वधामानुगमनात् पूर्वं कलिपुरुषो न प्रबभूवेत्यनेन सूच्यते ॥२९॥

तत् स्पष्टमेवाह - यावदिति । सः श्रीकृष्णः, कलिपुरुषः पृथिवीं पराक्रान्तुमभिभवितुं नाशकन्नस्वकार्यक्षमो बभूवेत्यर्थः ॥३०॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह - यदा देवर्षयः इति। मघासु विचरन्ति तासां ताम्रवर्णं चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः। कलियुगं तस्य परिमाणं द्वादशाब्दशतात्मक इति दिव्येन मानेन सन्ध्यासन्ध्यांशाभ्यां सह यो द्वादशाब्दशतात्मकः स कलिः प्रवृत्त इति सम्बन्धः ॥३१॥

कदा तर्हि कलिधर्माभिवृद्धिरित्यतस्तामुपलक्षणेनाह - यदा मघाभ्यः इति। मघाभ्यः इति पञ्चमी, तत्समं देशं पूर्वाषाढानां (पूर्वफल्गुन्योः) समदेशं यास्यन्ति तदा ॥३२॥

विज० एवं नवमस्कन्धमारभ्याऽनुक्रान्तं वैवस्वतमनोर्वशाद्वयमुपसंहरति - वैज० इति। उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥२५॥

कलियुगावान्तरविशेषमाह - आरभ्येति। वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरशतं चेति कयापि विवक्षयाऽवान्तरसङ्ख्येयम्। वस्तुतः परीक्षिन्द्रयोरन्तरं द्वाभ्यामूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति। यतः परीक्षित्समकालं मागधमाजीरिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विजयितावान्। सहस्रवत्सरं भोक्ष्यन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे एतद्ब्राह्मद्रथा भूषा भाव्याः साहस्रवत्सरम्" (भाग.9-22-49) इति। ततः परं च प्रद्योतना अष्टत्रिंशच्छतं, शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रैवोक्तम् ॥२६॥ (भाग.4-27-13)

कलेः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्षणमाह - सत्पर्षीणामिति। अयमर्थः प्रागप्यंशकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र किञ्चिदुन्नतरेखाया अग्रस्थानीयो मरीचिः, ततः पश्चादानन्तरयुगकन्धराकारो वसिष्ठः सभार्यः, ततः पश्चाद्विषदुन्नतस्तेषां मूलस्थानीयोऽङ्गिरः, ततः पश्चाच्चतुरस्र ताराचतुष्के ईशान्येऽङ्गिरः, ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः, पुलस्त्यात्पश्चिमतः पुलहः, तत उत्तरतः क्रतुः। एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वा उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोः पूर्वयोश्च मध्ये यत्समं दक्षिणतः समदेशावस्थितमस्विन्यादिषु यदन्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥२७॥

यत्नेन तथैव युक्ताः नृणामब्दशतं तिष्ठन्ति ते च द्विजास्त्वदीये काले अधुना मघां आश्रिता वर्तन्ते ॥२८॥

तेषु ऋषिषु मघासु वर्तमानेषु सत्सु ॥२९॥

पराक्रान्तुं स्वसामर्थ्यं दर्शयितुम् ॥३०॥

कियन्तं कालं विचरणमित्यतः उक्तं - द्वादशेति ॥३१॥

अस्तु कलेः परं कश्चित्कालं हित्वा पश्चाद् वृत्तिः सा कदेति तत्राह - यदेति ॥३२॥

यस्मिन् कृष्णो दिवं यातः तस्मिन्नेव तदाऽहनि।

प्रतिपन्नं कलियुगमिति प्राहुः पुराविदः ॥३३॥

दिव्याब्दानां सङ्ख्यान्ते चतुर्थे तु पुनः कलापः ।
 भविष्यति यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकम् ॥३४॥
 इत्येष मानवो वंशो यथा कलापः पुनः ।
 तथा विद्मः प्रविप्राणां वंशाः ज्ञेया युगे युगे ॥३५॥
 एतेषां नामलिङ्गानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।
 कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरेव चित्ता भुवि ॥३६॥
 देवापिः शन्तनोर्धर्मा मरुच्छेक्ष्वाकुवंशजः ।
 कलापग्राम आसाते महायोगबलान्विता ॥३७॥
 ताविहीत्य कलेरन्ते वामुदेवानुशिक्षितौ ।
 वर्णाश्रमयुतं च पूर्ववत् प्रथयिष्यतः ॥३८॥
 कृतं त्रेता द्वापरं च कलिञ्चेति चतुर्युगम् ।
 अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥३९॥
 राजत्रये मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।
 भूमी ममत्वं कृत्यान्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥४०॥

श्रीध० ननु ॥३३॥ कलेर्लिङ्गमुपलब्धं तदैव प्रविष्ट इति युक्तं, ततः पूर्वमेव प्रवेशः, ततः परं वृद्धिरित्यत्र किं प्रमाणं
 ॥३३॥ यस्मिन्निति । प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातम् । पुराविदः पूर्वज्ञातारः ॥३३॥
 कलेरन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह - दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ प्रवेशनाब्दपरिमितेनाशेनाऽपि सह अतीते सतीत्यर्थः ।
 कृतयुगप्रवेशाचिह्नमाह । यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भविष्यति तदेति ॥३४॥
 राजवंशोक्तां स्थितिं ब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति - इत्येष इति ॥३५॥ याभिरुच्चनीचावस्थाभिः । तास्ता अवस्थाः ।
 वंशा इति वा पाठः ॥३५॥

एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह - एतेषामिति । नामैव लिंगं ज्ञापकं येषां तेषां कथामात्रेणैव अवशिष्टानां कीर्तिरिति स्थिता न तु राज्यं पुत्रादयो वा ॥३६॥

कलावुत्सन्नानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह - देवाधिरिति । देवाधिः सोमवंशजः । मरुस्तु सूर्यवंशजः । कलापग्रामो नाम योगिनामावासः प्रसिद्धः ॥३७-३८॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्थ्युगं दर्शयति । कृतमिति ॥३९॥

“एतेषां नामलिंगानां” ॥३३॥ (12 2 36) इत्यादि यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति - राजभित्ति पञ्चभिः ॥४०॥

वीर० “पराक्रान्तुं न चाशकदि” (भाग. 12 2 30) त्व्यनेन प्रविष्टस्याऽपि कलिपुरुषस्य भगवत्पादपद्मस्यप्रभावात् स्वकार्याक्षमत्वमुक्तं, तत्राभिज्ञानं संवादयति - यस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्राऽपि तस्मिन्नेव क्षणे कलियुगे प्रतिपन्ने स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुराविदः कालाभिज्ञा ॥३३॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह - दिव्याब्दानामिति । चतुर्थे कलौ युगे दिव्यानामब्दानां यत्सहस्रं तस्यान्ते दिव्येन मानेन सहस्राब्दपरिमिते चतुर्थे युगेऽतिक्रान्ते सति इत्यर्थः । द्वादशाब्दशतात्मक इति सन्धिभ्यां सङ्गलय्योक्तं, अत्र तु तौ विना मध्यकाल परिमाणं मुक्तं इत्यतो न विरोधः । कृतयुगारम्भकालमुपलक्षणेनाह - यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकमिति आत्मस्वरूपगोचरक्षमं भविष्यति ॥३४॥ कृतयुगं भविष्यतीत्यर्थः ॥३४॥

तत्र प्रजाः कीदृश्यः इत्यभिप्रायमालक्ष्याह - इत्येष इति इत्यम्भृत एष मानवः वैवस्वतमनुवंशः यथासङ्ख्यायते याभिर्बुधनीचावस्थाभिः सम्यक् ख्यायते कथ्यते तदा विदुःशूद्रविप्राणां तास्ता अवस्था युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥३५॥

किं बहुना वंशानुकीर्तनेनेति तदस्थशाङ्कां वारयति - एतेषां ॥३६॥ । नामलिङ्गशब्दो मन्वर्थायाऽर्श आद्यजनः एवंविधानामरूपवतां इत्यर्थः । महात्मनां इत्यनेन तत्र केषाञ्चिद्भागवतत्वं त एव तत्त्वरित्रस्यावश्यं श्रोतव्यत्वादिकञ्च सूच्यते, कथामात्रेणैवावशिष्टानां न तु नामारूपाभ्याम् अनेन, तयोरनित्यत्वं सूच्यते, तेन ॥३७॥ तात्पर्यालोचनतया वैराग्यहेतुत्वं फलितम् कीर्तिरिव स्थिता भुवीत्यनेनावश्यं राजभिः कीर्तिमद्भिर्भवितव्यं इति व्यज्यते ॥३६॥

ननु, कलावुत्सन्नराजवंशतद्दर्शनां कुतः पुनः कृते प्रवृत्तिरित्यभिप्रायमालक्ष्याह - देवाधिरिति । शन्तनोर्प्राप्ता देवाधिर्नाम

सोमवंश्यः मरुमिक्ष्वाकुवंशजः सूर्यवंश्यः इत्यर्थः । तावुभावधुना कलापग्रामे आसाते कलापग्रामो बदर्याश्रमस्थो योगिनामावासः
प्रसिद्धः, कथम्भूती, महता योगबलेनान्वितौ ॥३७॥

ततः किमत आह - ताविति । कलेरन्तः कृतयुगादिः ॥३८॥ भगवता अनुशिक्षितौ उपदिष्टवर्णाश्रमधर्मा आदिष्टौ चेह
लोके एव आगत्य वर्णाश्रमधर्म पूर्ववत् प्रथयिष्यतः प्रकटीकरिष्यतः ॥३८॥

प्रति चतुर्युगरीतिः कीदृशीत्यभिप्रायमालक्ष्याह - कृतमिति । अनेन क्रमयोगेन निरूपिता चतुर्युगक्रमयोगरीत्यैव
प्रतिचतुर्युगं प्राणिषु वर्तते निमित्ततया प्रवर्तत इत्यर्थः । इयमेव रीतिः प्रतिचतुर्युगमिति भावः ॥३९॥ त्रेताद्वापरयोः प्रकारो
नोक्तः इत्यनेन क्रमयोगेनेत्यसन्नतं, तथाप्याद्यन्त युगरीतिनिरूपणे मध्ययोरपि युगयोर्निरूपितप्रायतैव इत्यभिप्रायेण
तथोक्तम् ॥३९॥

कथापत्रावशिष्टानां इत्यनेन सूचितं विवृणोति - राज्ञिति । हे राजन्! एते मयाऽधुना निरूपिता वैवस्वत-
मन्वन्तराऽवस्थाश्च राजानस्तावद्भूमौ ममत्वं ममताबुद्धिं कृत्वान्ते तद्भोगनिमित्तपुण्यावासने निधनं नाशङ्कताः, तेनैव ममत्वेन युता
निरयं प्राप्ता इति भावः ॥४०॥

विज० कृष्णस्वर्गारोहणानन्तरं कञ्चित्कालं हित्वा पश्चादाविष्टः किं कलिस्त तस्मिन्नेवाहनीति सन्देहं व्यवच्छिन्नमिति -
यस्मिन्निति ॥३३॥

ततः कियान् कालः कृतप्रारम्भायेति तत्राह - दिव्येति । यदा यस्मिन् कृतयुगे आत्मप्रकाशकं परमात्मप्रकाशकं,
भवतीति शेषः ॥३४॥

इति समाप्तिपर्यन्तं कथितः । एष मानवो वंशः वैवस्वतमनुसम्बन्धी भुवि सङ्ख्यायते तथा विदूशूहविप्राणां
वंशा अपि युगे युगे ज्ञेयाः बोद्धव्याः इत्यतिदेशोऽयम् ॥३५॥

एतेषां सत्त्वे ज्ञापकमत्राह - एतेषामिति । नामलिङ्गयुक्तानां, अनेनेतिह्यं प्रमाणमुक्तं भवति ॥३६॥

कृते धर्मप्रतिष्ठापकः क इति तत्राह - देवापिरिति । महायोगबलान्वितौ महाज्ञानबलयुक्तौ अणिमाद्यैश्वर्ययुक्तौ
वा ॥३७-३८॥

कति युगानीत्यत्राह - कृतमिति ॥३९॥

एषामज्ञानमाह - राज्ञिति ॥४०॥

क्रिमिचिद्भस्मसंज्ञान्ते राजानाम्नोपि यस्य च ।

भूतद्रुक् तत्कृते स्वार्थं किं विदितवानो ज्ञातः ॥४१॥

कथं मेयमखण्डा भूः पूर्वं मे पुरुषैर्धृता ।

तत्पुत्रस्य च पीत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य च ॥४२॥

तेजोऽब्रह्मयं कायं गृहीत्वाऽऽत्मतयाऽबुधाः ।

महीं ममतया भाभी हित्वाऽऽदर्शनं गताः ॥४३॥

ये ये भूपतयो राजन्! भुञ्जते भुवमोजसा ।

कालेन ते कृताः त्वं कथामात्राः कथासु च ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयासिक्यां अष्टादशसाहस्रां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

श्रीध० 'ममत्वं कृत्वे' त्यनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति । क्रिमीति राजानाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्यान्ते क्रिमयो विद् विष्टा भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति । तत्कृते तदर्थं यो भूतद्रुक् भूतेभ्यो धुहति ॥ किं स्वार्थं वेद किंतु न वेदेव । कुत इत्यपेक्षायां हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि । यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति ॥४१॥

ममत्वप्रकारं प्रपंचयति । ॥४२॥ सेयमखण्डा भूः मे पूर्वजैः धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥४२॥

तेज इति । उभी महीं कायं ॥ अदर्शनं मृत्युम् ॥४३॥

उपसंहरति - ये ये इति । ते सर्वे च कथासु क्रियमाणामु । कथामात्राः कालेन कृताः ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधरस्वामि विरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

वीर० एतदेव विशदयति - क्रिमीति । यस्य राजानाम्नोऽपि शरीरस्यान्ते क्रिमयो विष्टा भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं भूतेभ्यो धुहतीति ॥ स ॥ स्वार्थं स्वहितं वेद? तत्र हेतुत्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि - यतो भूतद्रोहाभिरयो भवति ॥४१॥

1 ABGJM कृ. 2 B 'म'. 3 M मृते. 4 M 'मृत्यु'. 5 ABGHJ वा. 6 M यामुषा. 7-7 HV कृत्वा हित्वोपी विघ्नं. 8 A.B.G.J.W. 'नि'. 9 M वै. 10. ABJ कृ. 11 ABJ om विद्. 12 HV विघ्न

ममतां कृत्वेत्युक्तं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति - कथमिति । संयमखण्डा भूमिर्मम पूर्वजैर्धृता सती, मदनन्तरं मत्पूर्वं महमेव पूर्वो धर्ता यस्यास्तथाभूता सती, मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येवम् ॥४२॥

किञ्च, तेज इति । अबुधाः देहातिरिक्तात्मज्ञानविधुराः, अत एव तेजोऽबज्रपरिणामरूपं कायं शरीरमात्मतया गृहीत्वाऽभिमत्य महीं तु ममतया गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायौ हित्वाऽन्ते प्रारब्धान्तेऽदर्शनं लयं गताः प्राप्ताः ॥४३॥

कथामात्रावशिष्टानां इत्यस्य प्रपञ्च मुपसंहरति - ये ये इति । हे राजन्! ये ये राजानो भुवमोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कालेन कृताः समाप्ताः । कथासु क्रियमाणासु ॥ ४४ ॥ कृताश्च ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विज० राजानाम्पि ॥ शरीरस्यान्ते नाशे कृमिविड् भस्मसंज्ञा तादृशं शरीरं ॥ भूतधृक् स्वार्थं मनुते न परप्रयोजनं यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति तं वेद किञ्च, वेदैव । यस्य पुरुषशरीरस्यान्ते इति वा ॥४२॥

स्वार्थमननप्रकारमाह - कथमिति । भवन्त्यस्यां सत्त्वानीति भूः येयं मत्पूर्वः पुरुषैः, धृता सेयं भूममाखण्डा राजान्तरानधिकृता कथं स्यान्मत्पुत्रस्य मत्पुत्रस्य ॥ मद्रंशजस्य, अहं पूर्वो यस्यां ॥ मत्पूर्वा ॥ कथं स्यादिति ॥ ४२ ॥

तेजोऽबज्रमिदं कायमात्मतया नित्यत्वेन मुधा गृहीत्वा अमी राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ महीं च देहं ॥ हित्वा अदर्शनं मरणं गता भवन्तीत्यन्वयः ॥४३॥

साम्प्रतं तेष्वेकोऽपि नास्तीत्याशयेनाह य इति । पुराणादिगतकथासु कथामात्राः सर्वात्मना कथैव येषां ते तथाकृताः स्वरूपतो ॥ सन्तीति शेषः ॥४४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थं विरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवमोऽध्यायः ॥ समाप्तः)

तृतीयोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान् नृपान् हसति भूरियम् ।
अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥१॥
काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद् विदुषामपि ।
येन फेनोपमे पिण्डे येऽतिविस्त्रम्भिता नृपाः ॥२॥
पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
ततः सचिवपौरात्मकरीन्द्रानथ कण्टकान् ॥३॥
एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
इत्याशाबद्धहृदया पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥४॥
समुद्रावरणां जित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥५॥
यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरूद्वह ।
गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥६॥
मत्कृते पितृपुत्राणां भ्रातॄणां चाऽपि विग्रहः ।
जायते ह्रासतां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥७॥
ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः ।
स्पर्धमाना मिथो घ्नन्ति घ्नियन्ते मत्कृते नृपाः ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

तृतीये भूमिगीतैस्तु राज्यदोषादि वर्ण्यते । कली च दोषभूयिष्ठे दोषहन्त्री हरेर्नरितः ॥

देहेऽहन्तां भूमौ च ममतां कुर्वन्त्यतोऽबुधा इत्युक्तम् । नदेव भूमिगीते प्रपश्यति दृष्ट्वेत्यादिना । आत्मनि पृथिव्ये व्यग्रानुद्युक्तान् । हासप्रकारमेवाह अहो इति । मा माम् ॥१॥

1 W विजये MMa 'नि जय', 2 MMa येन, 3 ABGJ 'य', 4 HV 'मान्', 5 ABGHJV 'नस्य', 6 W वापि, 7 ABJ ■

8-8 HV कुर्वन्तोऽबुधा; 9 HV omits मा माम्

काम इति । येन कामेन फेनोपमे पिण्डे देहेऽनिविसम्भिता विश्वासं नीता ये तेषां नरेन्द्राणां स एष कामो, मोघ एव स्यात् ॥२॥

काममेव दर्शयति द्वाभ्यां, पूर्वमिति । इन्द्रियार्थलम्पटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति प्रथममिन्द्रियषड्वर्गं निजित्य राजमन्त्रिणो जेष्यामो, वशीकरिष्यामः । सचिवा अमात्याः, करीन्द्रा हस्तिपाः तांश्च जेष्यामः । कण्टकान् प्रतिपक्षान् । अस्य अपास्य । ■■■ कण्टकानिति वा पाठः ॥३॥

एवमिति । एवं केचिदाशाबद्धहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जित्वाऽप्यतितृष्णयाऽब्धिं विशन्ति तदेवमिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति तेऽतिमन्दा इत्याह किर्यदिति ॥४,५॥

अन्तर्कं न पश्यन्तीत्युक्तं, तदेवाह यामिति । कुरूद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शूकः सम्बोधयति । 'कुलोद्ग्रहः' इति तु पाठः सुगमः ॥६॥

अबुद्धय इत्युक्तं, तत्प्रपश्यति मत्कृत इति ॥ ७,८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

प्रपञ्चितां ममतां महीहासेन संवादयन् वैराग्यमुत्पादयन् कलिदोषान् प्रपश्यन् च तन्निरसनोपायं मुपदिशति तृतीयेन - दृष्ट्वात्मविजये इत्यादिना । आत्मनि भूपी निमित्ते यो विजयः तस्मिन् व्यग्रन् उद्युक्तान् दृष्ट्वा इयं भूर्हंसति । हासमेव प्रपश्यति अहो इत्यादिभिः सार्द्धं द्वादशभिः । मृत्योः क्रीडनकाः तदधीनाः इमे नृपाः मां विजिगीषन्ति विजयेन मां भोक्तुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥१॥

काम इति । विदुषामपि । पित्रादिदृष्टान्तेन मृत्युवश्यतां पश्यतामपि, अयं कामः विजिगीषात्मकेच्छाविशेषः मोघः व्यर्थः, मोघत्वे हेतुतया कामं विशिनष्टि - येन कामेन फेनोपमे जलबुद्बुदतुल्ये पिण्डे शरीरे ये नृपाः अतीव विस्मिताः विश्वासं नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वणं सम्बन्धः ॥२॥

विजिगीषुतां प्रपश्यति - सार्द्धद्वाभ्यां पूर्वमिति । इन्द्रियलम्पटस्य न राज्यप्राप्तिः स्यादिति तावत् षड्वर्गं इन्द्रियषट्कं जित्वा तद्द्वारा देवताप्रसादमधिगत्येति भावः । क्रमेण राजमन्त्रिप्रभृतीनां भूमण्डलस्य कण्टकतुल्यान् जेष्यामः । ■■■ सचिवा अमान्या अवान्तरव्यापारिणः, पौराः पुरे भवाः, तेषामासाः करीन्द्रा हस्तिपाश्च तान् ॥३॥

ततः सागराः मेखला यस्यास्तां मेखलयेव सागरेण परिवृता इत्यर्थः । पृथ्वीं जेष्यामः स्वाधीनां करिष्यामः इति इत्थम्भूताशया बद्धं हृदयं येषां ते, अन्तिके, समीपे वर्तमानं अन्तकं मृत्युं न परयन्ति नावलोकयन्ति; किन्तु मां समुद्रावरणां जित्वा ततोऽब्धिं विशन्ति द्वीपान्तराणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्तीत्यर्थः । तावत्कृतस्य इन्द्रियजयस्य नेदं फलमित्याह - कियदिति । एतत् कृत्स्नभूमण्डलस्य समद्वीपस्य आत्माधीनताप्रापणमित्येतत् कियत्फलं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नश्वरत्वादिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह - मुक्तिरात्मजये तावत् फलमिति ॥४,५॥

एतदेवोपपादयति - यापिमिति । कुरुद्वहेति सम्बोधनं, भूमिगीति कथयन् शुकः सम्बोधयति । कुलोद्वहेत्यपि पाठः सुगमः, तत्सुता मनुपुत्राश्च यां मां विसृज्यैव गताः मृताः तथा तां विजित्व विसृष्टामपि अबुद्धयो बुद्धिरहिताः युद्धे जेष्यन्ति, युद्धेन वशीकरिष्यन्तीत्यर्थः । गतमित्यस्य तैरिति शेषः । तेष्वेवमेव गमिष्यन्तीत्यर्थः । अत्यन्तसादृश्येन अभेदमारोप्य गतमिति भूतनिर्देशः ॥६॥

अबुद्धितां प्रपञ्चयति मत्कृते इति । मत्कृते मदर्थ, विग्रहः विरोधः जायते, हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि । राज्ये ममताभिमानेन बद्धं चेतो येषां तेषां अत एव असतां दुरात्मनाम् ॥७॥

ममताबद्धचेतस्त्वमेव अभिनयेन दर्शयन्ती तत्प्रयुक्तमसत्कर्म दर्शयति - जपेति हे मूढ ! ते तवेयं भूमिर्न भवति, किन्तु ममैवेति । वादान् कुर्वतः मिथः घ्नन्ति ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरन्तावली

चतुर्युगधर्मविभागः कलिदोषपरिहारक्षेत्येतदस्मिन् अध्यायेऽभिधीयते । तत्रादौ राज्ञां मौढ्यदर्शनेन भूमेः परिहासप्रकारमाह - दृष्ट्वेति । आत्मनो नितरां जये व्यग्रांस्तदेकपरायणान् ॥१॥

मौढ्यत्वमुपपादयति, ॥२॥

कीदृशस्तेषां कामः ? इति तत्राह पूर्वमिति । बहुवर्णं सन्ध्यादिलक्षणं निर्जयो नामोत्कर्षः षडिन्द्रियविषयं वा । अनेन भूमेकं साधनाग्रहं सूचयति - राजमन्त्रिणः राजा मन्त्रिणश्च राजमन्त्रिणः । मन्त्री बुद्धिसहायः स्यादिति, ततो मन्त्रिजयानन्तरं सचिवः कर्मसहायः "अमात्याः कर्मसचिवाः" इत्यमरः । आमाः विशस्ताः अथपञ्चात्कण्टकान्, क्षुद्रशत्रून् ॥३॥

एवं क्रमेण राज्ञो जित्वा पृथिवीं जेष्यामः वशीकरिष्यामः इत्याशयाऽति तृष्णया अन्तकं मृत्युं ॥४॥

एवं केचित् पुनः मां जित्वाप्यतिदृग्मयाऽग्निं विशन्तीत्यनेन द्वितीयादिजयाद्यं सूचयति भूजयादिना, न किमपि प्रयोजनमपि त्वन्ततोऽनर्थ एवावसिप्यते। मनोजयफलापेक्षयत्याह कियदिति। आत्मजयस्य मनोजयस्य फलापेक्षयैतद् भूजयादिकं कियत्फलं, आत्मजये किं फलं येनायमत्र माध्यम्यैर्नितं तत्राह मुक्तिर्गति। आत्मजये मुक्तिरेव फलं, यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥५॥

इतोऽपि मज्जयकामा अज्ञा एवेत्याह यामिति। मनवः तत्सुताश्च यां मां विसृज्य गता याताः अनुद्भूयः तां मां जेष्यन्तीत्यन्वयः। आत्मजयवतां त्यागशक्तिरन्येषा मन्यथेति सूचयति ॥६॥

न केवलमित्येषां मत्कृते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्बन्धिनामपि म्यादित्याह - मत्कृत इति। अपिशब्दः पुत्रादीनामित्यनेन सम्बन्धयितव्यः। अयमपि प्रायिक इत्याह - अमतामिति। अमतामप्रशस्नकर्मणाम् ॥७॥

किप्रकारो विग्रह इति तत्राह - ममेति ॥८॥

पृथुः पुरुरवा गाधिर्नहुषां भरतोऽर्जुनः।

मान्धाता सगरं रामः खट्वाङ्गो धुन्धुहा रघुः ॥९॥

तृणबिन्दुर्ययातिश्च शर्यातिः शन्तनुर्गयः।

भगीरथः कुवलययाक्षः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥१०॥

हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः।

नमुचिः शम्भरो भीमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥११॥

अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये जनेश्वराः।

सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥१२॥

ममतां मय्य मर्त्यायां कृत्वाञ्छैर्मर्त्यधर्मिणः।

कथावशेषाः कालेन ह्यकृतार्थाः कृताविभो ॥१३॥

कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यज्ञः परेषुषाम्।

विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो वचोविभूती न तु पारमार्थ्यम् ॥१४॥

यस्तूलमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः ।

तमेव नित्यं श्रुणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥१५॥

राजोवाच

केनोपायेन भगवन्! कलेदोषान् कलौ जनाः ।

विधमिष्यन्त्युपचितास्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ॥१६॥

श्रीध० पृथुरिति । रामो नाम कश्चिद्राजा । यद्वा लोकदृष्ट्या दाशरथिगेव निर्दिष्टः ॥९,१०॥

हिरण्यकशिपुः । लोकान् रावयति रोदयतीति लोकरावणः ॥११,१२॥

ममतामिति । मयि उच्चैर्ममतां कृत्वा येऽवर्तन्त ते कालेन कथावशेषा कृता । विभो! इति सम्बोधनं कुरूद्वहेतिवत् ॥१३॥

राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह - कथा इमा इति । विज्ञानं विषयासागताज्ञानं ततो वैगम्यं तयोर्विवक्षया परेषुषां मृतानां वचोविभूतीर्वाग्विलासमात्ररूपा न तु पागमार्थं परमार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥१४॥

कस्तर्हि पुरुषाणामुपादेयः परमार्थस्तमाह यस्त्विति । नित्यं प्रत्यहं, तत्राप्यभीक्ष्णम् ॥१५॥

कलिदोषोपचये सति भक्तेरसम्भवं मन्यमानं पृच्छति - केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाशयिष्यन्ति । यथा यथावत् ॥१६॥

वीर० इतरे रजिताश्च के पुनस्ते नृपा इत्यतस्तान् कांश्चिद्वर्णयति, पृथुरिति । अर्जुनः कार्त्तवीर्यः, रामो नाम कश्चिद्राजा, न तु दाशरथिः । धुन्धुहा धुन्धुमारः ॥९,१०॥

लांकं रावयति रोदयतीति लोकरावणो रावणः, भीमो नृगकामुरः ॥११,१२॥

उक्तेभ्योऽन्ये दैत्या राजानश्च महीश्वरा पृथिवीपतयः ते सर्वे पृथिव्ययद्यपि सर्वजितः इतरैर्गजताश्च ॥१३॥

मय्यप्युच्चैरधिकां ममतां कृत्वाऽवर्तन्त कश्चित्कालमिति शेषः । मर्त्यधर्मिण इति हेतुगर्भं अतः कालेनाकृतार्थाः असमापित भोगाभिलाषाः कृताः । विभो इति सम्बोधनं कुरूद्वहेतिवत् योज्यम् ॥१४॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यफलमाह-कथा इति । लोकेषु यशो विताय विस्तार्य², परेयुषां परलोकं प्राप्तानां, महीयसां¹ माहात्म्ययुक्तानां इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्यविवक्षया विज्ञानविषयाणामसारत्वज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया कथिता इति सम्बन्धः, तत्र हेतुत्वेन कथा विनिर्दिष्टा - वचोविभूतिः व्यत्ययेन प्रथमार्थे द्वितीया वागवैभवविषयाः अनेन विशेषणनाभिप्रेतं विशदयति, न तु पारमार्थ्यमिति, परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तत्र तु नहीत्यर्थः । नह्योभिर्भुक्तेषु भोग्येषु पारमार्थ्यं अस्तीति भावः ॥१४॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह- मर्त्त्यायेत इत्यस्य सद्भिरित्यादिः । उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानां मनुवादः च अमर्त्तलं संसृत्यापादकं मशुभं कर्म हन्तीति तथा, तमेवमन्वहं तत्राप्यभीक्ष्णं शृणुयात् श्रवणप्रयोजनं दर्शयन्नधिकारिणं विगणेशि, कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः अमलामनन्यप्रयोजनां भक्तिमभीप्समानः कामयमानः, श्रवणपरम्परया भगवति दृढा भक्तिः विविष्यतीति भावः ॥१५॥

"तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति" (भाग. 12-2-32) इत्युक्तम् । तत्रावसंस्थात्पनिरूपणानन्तरं के पुनस्ते कलिर्वृद्धिप्रयुक्तदोषाः ? के च तन्निस्तरणोपायाः ? के पुनस्तद्युगा साधारणगुणाः ? यावदेतच्चतुर्युगप्रवृत्तिस्ततः कथं वा प्रलयः ? स च कतिविधः ? इति पृच्छति राजा केनेति द्वाभ्याम् । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचितान् कलेर्दोषान् केनोपयेन साधनेन विधिमिष्यन्ति नाशयिष्याः ? तत्साधनं मे प्रपन्नं यथावत् ब्रूहि ॥१६॥

विज० तत्र काश्चिन्नृपान् निर्दिशति - पृथुरित्यादिना ॥ ९-१२ ॥

एते मर्त्यशरीरधर्मिणः सर्वेष्वमर्त्यायां नित्यायां मयि विषये ममतां कृत्वा अकृतार्थाः असाधितपुरुषार्थाः कालेन बलिना कथावशेषाः कृताः, हि यस्मात्तस्मादमीषां अज्ञानमहो । अत आत्मजयेन भाव्यमित्यर्थः ॥१३॥

निगमयति - कथा इति । लोकेषु यशो विताय विस्तृत्य, परेयुषां लोकं प्राप्तानां महीयसां मन्वादीनां उत्तमानां पुरुषाणामिमाः कथास्ते कथिताः मयेति शेषः । किमर्थं कथिता इति तत्राह - विज्ञानेति । वचोविभूतिः वचसां विभूतयो विविधभवनविषयाः । विज्ञानवैराग्यविवक्षया योग्यस्य पुंसो विज्ञानवैराग्ये स्यातामित्यभिप्रेत्य विवृताः न तु पारमार्थ्यं परमार्थं उत्तमार्थं वेदमुख्यार्थं भगवांस्तत् सम्बन्धविवक्षया नैव तस्य विधिनिषेधाविषयत्वात् विज्ञानविवक्षया अपि मद्भुक्त एव ग्राह्यो

1 W omits फलं. 2 W त्वत्. 3 W omits कथा. 4 AB omits अस्ति. 5 W पारमार्थ्योपाय. 6 AB omits प्राप्त. 7 W निस्तारोपाय. 8 W omits राजा. 9 यार्थ

नान्योक्त इत्याह वचोविभूतीरिति । अन्यवाचो विभूतयो वचसां बहुत्वात् पारमार्थ्यमुत्तमपुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः ।
“वाचो विस्त्वापनं हि तत्” इति श्रुतेः ॥१४॥

कुत इतरा वाचोविभूतयः पुरुषार्थोपयोगिन्यो न स्युरित्यत आह - ॥१५॥ । यत्र यस्यां वाचि उत्तमस्लोकगुणानुवादः
सन्नीयते पुरुषस्तामेव वाचं शृणुयात् शृणोत्वित्यर्थः । श्री हरिभक्त्यनुत्पादकत्वादितरा वाचो हेया इत्यर्थः “अन्या वाचो
विमुञ्चथ” इति श्रुतेः ॥१५॥

ज्ञातकलितोषपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति - केनेति । कलेरुत्पन्नान् दोषान् विधमिष्यन्ति परिहरिष्यन्ति ।
उपचितान् समृद्धान्, तदुपायस्वरूपं ॥१६॥

युगानि युगधर्माश्च पानं प्रलयकल्पयोः ।

कालस्येक्षररूपस्य गतिं विष्णोर्महात्मनः ॥१७॥

श्रीशुक उवाच

कृते प्रवर्तते धर्मः क्षतुष्यात्तजनैर्धृतः ।

सत्यं दया तपो दानमिति पापा विभोर्नृपः ॥१८॥

सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।

आत्मारामाः समदृशः प्रणामाः श्रमणा जनाः ॥१९॥

त्रेतायां धर्मपापानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।

अधर्मपादैर्नृपैर्हिंसासन्तोषविग्रहैः ॥२०॥

तान् क्रिया तपोनिष्ठा नतिहिंसा न लम्पटाः ।

त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृपः ॥२१॥

तपस्सत्यदयादानेष्वर्थं ह्रसति द्वापरे ।

हिंसातुष्ट्यनृतद्वैषैर्धर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥२२॥

यशस्विनो महाशीलाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ।

आढ्याः कुटुम्बिनो दृमा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तमाः ॥२३॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि चिनङ्क्ष्यति ॥२४॥

श्रीध० कलियुगे कः परो धर्म इति बुभुत्सया पृच्छति - युगानीति । ब्रूहीत्यनुषंगः । आत्यंतिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलयकल्पयोः संहारस्थितिकालयोः न चायं बहिर्मुखः प्रश्न इत्याह - कालस्येति ॥१७॥

तत्र युगधर्मास्तावदाह - कृत इति । तज्जनैः तद्युगवर्तिभिर्जनैः । दानं अगणद्वेषतयाऽभयदानम् । तदेव प्रथमस्कन्धे शौचशब्देनोक्तम् । विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य ॥१८॥

तदानीन्तनजनानाह - सन्तुष्टा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुक्ताः । श्रमणा आत्मज्ञानाभ्यासवन्तः ॥१९॥

त्रेतायामिति । अनुत्तेन सत्यं, हिसया दया, असन्तोषेण तपः, विग्रहेण दानमिति यथायोग्यं योज्यम् ॥२०॥

तदेति । ब्राह्मणः ब्राह्मणादिकाः ॥२१॥

तप इति । हिसाऽनुपुष्ट्यनृत द्वैषैरित्ययं क्रमो न विवक्षितः । धर्मस्यार्थं हसति क्षीयते । अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः पादैरित्यर्थः ॥११॥

यशस्विन इति । यशस्विनः कीर्तिप्रिया । क्षत्रद्विजोन्मत्तः क्षत्रियब्राह्मणप्रधानाः ॥२३॥

कलाविति । कलौ धर्मपादानां तुर्यांशः चतुर्थांशोऽवशिष्यते ॥२४॥

वीर० प्रलय "मानं वैविध्यं, मानं विशिनष्टि - कालस्येति । ईश्वरस्य रूपं शरीरं तस्य कालस्य गतिं प्रवृत्तिं ब्रूहीति सम्बन्धः महात्मन इति अरु 'र्थ्योऽपि' , शेषणसामर्थ्यादीश्वरस्यैव विशेषणम् ॥१७॥

तत्र तावद्युगधर्मानाह - कृत इत्यादिना यन्नामधेयमित्यतः प्राक्तनेन । चत्वारः पादाः ■■■ चतुष्पाद्धर्मः, तज्जनैः कृतयुगजनैः धृतः प्रवर्तते, के पुनस्ते पादाः इत्यत आह - सत्यमिति । हे नृप! विभोः पूर्णस्य धर्मस्य ॥१८॥

कार्तियुगान् जनान् वर्णयति - सन्तुष्टा इति । अस्य देवाल्लब्धेनेत्यादिः । करुणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः भूतमैत्रीयुक्ताः, तितिक्षवः द्वन्द्वसहिष्णवः, समदृशः जातिगुणादितारगतम्यानादरेण सर्वस्य श्रीभगवदात्मकत्वदर्शनाः, श्रमणाः तपश्चर्यादिप्रयुक्त-कायक्लेशयुक्ताः, ननु सर्वेष्वेवं विधाश्चेन्मुक्ता एव स्युरिति न युगान्तरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य व्यावृत्तये प्रायश इत्युक्तं एवं विधा इत्यर्थः ॥१९॥

त्रेतायामिति । अधर्मस्य पादैर्नृतादिभिर्धर्मस्य पादानां तुर्यांशः शनैः हीयते प्रतिपादं चतुर्थांशः क्षीयते, असन्तोषेति छेदः । विग्रहः भूतविरोधः क्रमेणैते सत्यादीनां तुरीयांशाः हीयन्त इत्यर्थः ॥२०॥

1 HV पादानां 2 MMa पर्यायोः 3 HV 'ये' 4 HV कल्पयो 5-5 ABJ तत्कालीने

■ ABJ ■ 7 ABJ ■

■ W 'तस्य' W शाङ्खाय'.

तात्कालिकान् जनान् आह - तदेति । न लम्पटाः नातीव विषयलोलुपाः ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः त्रयीवृद्धाः
वैदिककर्मवृद्धाः ॥२१॥

द्वारे युगे अधर्मस्य लक्षणैश्चिह्नैः पादैरिति यावत्, हिंसादिभिश्चतुर्भिर्धर्मस्य पादेषु अर्धं अर्धं हसति हिंसाऽतुष्ट्यनृतद्वैरिति
क्रमो न विवक्षितः. अनृतेन सत्यं, हिंसया दया, असन्तोषेण तपः, विग्रहेण दानं, इति यथाहं योज्यम् ॥२२॥

तादात्मिक जनानाह - यशस्विन इति । महाशीलाः महायज्ञानुष्ठानशीलाः, महाश्रोत्रियाः, क्षत्रद्विजोत्तमाः क्षत्रिय
॥२३॥

कलाविति । एव मग्रेष्वनुक्तमप्यवगन्तव्यम् । धर्महेतूनां धर्मपादानां तुर्यांशः कलाववशिष्यते सोऽपि एधमानैः वर्धमानैः
अधर्मस्य हेतुभिः पादैरहरहः क्षीयमाणोऽन्ते सावशेषं विनङ्क्ष्यति ॥२४॥

विज० कालस्य विष्णोर्गतिं गमनप्रकारं च ॥१७॥

सूचीकटाहन्यायेन युगधर्मस्वरूपमादौ वर्तितः - कृत इति । तज्जनैः कृतयुगजनेः के चत्वारः पादाः? इत्यग्राह -
सत्यमिति । विभोः धर्मस्य ते पादाः ॥१८॥

तत्राश्रमिणां स्वभावमाह - सन्तुष्टा इति । समदृशः वस्तुयाथाथ्यज्ञानिनः, करुणयन्तीति करुणा । आश्रमिण इत्यनेन
भार्याद्यवियोगमाह - नित्यगृहस्था इत्यर्थः ॥१९॥

तुर्यांशश्चतुर्थांशो दानलक्षणः पादो हीयते हसति । पादहानौ प्रतिपक्षमाह - अधर्मेति ॥२०॥

तदा त्रेतायां यज्ञादिक्रिया तपोनिष्ठा भवन्ति, न लम्पटाः विषयरागिणो न भवन्ति । त्रैवर्त्मिकाः त्रिवर्गसहिताः, त्रयीवृद्धाः
वेदविद्यायां विशारदा, त्रैविद्या इत्यर्थः, ब्रह्मोनराः ब्राह्मणोनरा ब्राह्मणाधिका ॥२१॥

अधर्मलक्षणैः अधर्मस्वरूपपादैः हिंसातुष्ट्यनृतद्वैधैः हिंसातुष्ट्यनृतलक्षणद्वैधं द्वित्वं येषां ते तथा ते । अनुष्टिभ्युत
मनृतम् अनुष्ट्यनृतं, धर्मस्य तपस्सत्यदयादानेषु पादेष्वर्धं हसति, अनेन द्वापगशब्दो निरुक्तः ॥२२॥

महाशाला इत्यनेन यज्ञकर्तारः ॥२३॥

पर्याप्तो निरासः, सोऽपि सत्यलक्षणोऽपि धर्मो वा ॥२४॥

तस्मिंस्तुल्यदुराचारा निर्दयाः शुष्कवैरिणः ।

दुर्मगा भूरितर्षाश्च शूद्रदाशोत्तराः प्रजाः ॥२५॥

सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।

कालसञ्चोदितास्ते परिवर्तन्त आत्मनि ॥२६॥

१ प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनो बुद्धीन्द्रियाणि च ।
 २ तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद् रुचिः ॥२७॥
 यदा धर्माधिकायेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
 तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ॥२८॥
 यदा लोभस्त्वसनतोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणां चापि काम्यानां ह्यापरं तद् रजस्तमः ॥२९॥
 यदा मायाऽनृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
 शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥३०॥
 यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभाग्या महाशनाः ।
 कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिण्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥३१॥
 दस्यूत्कृष्टा जनपदा वेदाः पक्ष्ण्डदूषिताः ।
 राजानश्च प्रजाभक्षाः शिश्रोदरपरा द्विजाः ॥३२॥

॥३३॥ तस्मिन्निति । शूद्रदासोत्तराः शूद्रकैवर्त्तदिप्रधानाः ॥२५॥

युगानामेवम्भूतवैषम्ये कारणमाह - पञ्चभिः पंचभिः ॥२६॥

प्रभवन्तीति । बुद्धिर्धेन्द्रियाणि सत्त्वे तदा प्रभवन्ति अतिशयेन वर्तन्ते ॥२७॥

यदेति । यदा धर्मादिषु भक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि ॥२७॥

यदेति । काम्यानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिः तत्तदा रजस्तमः प्रधानं ह्यापरं जानीहि इति पूर्वोक्तानुषंगः ॥२९॥

यदेति । विषादनं दुःखम् ॥३०॥

कलिदोषान् प्रपंचयति - यस्मात्कलित्यादिना । यस्मात्कलेर्हेतोः क्षुद्रदृशो मन्दमतयः । क्षुद्रभाग्या अल्पभाग्याः । महाशना

बद्धाहाराः वित्तहीना अपि कामिनश्च । स्वैरिण्यः पुंश्चल्यः असतीरसत्यः ॥३१॥

दस्यविति । दस्यवः उत्कृष्टाः प्रचुरा येषु ते ॥३२॥

1 M Ma प्रसीदन्ति, 2 M Ma सत्त्वे, 3 M Ma पर्येषु काम्येषु, 4 V कर्मसु कालेषु, 5 W र, 6 M Ma त, 7 A.B.G.J.M Ma शोको मोहो, 8 M Ma रुचि, 9 A.B.G.J.M Ma त्व, 10-10 H.V. omk

वीर० जनानाह - तस्मिन्नित्यादिना । शुष्कवैरिणः निर्हेतुकवैरिणः, दुर्भगा भाम्यहीनाः, भूरिः तर्षा अर्थकामतृष्णा येषां ते शूद्रदाशोत्तरा जनाः शूद्रा दाशाः कैवर्तादयश्च ते उत्तराः प्रधाना येषां ते, प्रजा इत्यपि पाठः, यद्वा शुष्कवैरिण इति लिङ्गव्यत्यय आर्थः ॥२५॥

किं तर्हि युगेष्वेवंविधवैषम्ये कारणमित्यपेक्षायां “कलौ कृतयुगं तस्य कलिस्तस्य कृते युगे । यस्य चेतसि गोविन्दो, हृदि यस्य न केशवः” इत्युक्तीत्या कालानुगुणसत्त्वादिगुणोद्भासह्रासप्रयुक्तकार्यवैविध्यमेवेत्याह - सत्त्वमिति पञ्चभिः । दृश्यन्तां ॥॥ किमत ॥॥ - कालसञ्चोदिता इति । ते ॥ सत्त्वादयो गुणाः कालेन सञ्चोदिताहा आत्मनि परिवर्तन्ते सोद्भासाभ्यां मनसि स्व स्व कार्यकराः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥२६॥

तत्र मनश्च तद्वश्यानि बुद्धीन्द्रियाणि च ॥ सत्त्वे प्रभवन्ति अतिशयेन वर्तन्ते उद्भित्तसत्त्वप्रधाना भवन्तीत्यर्थः । तदा कृतयुगं विद्यात् जानीयात्, यद्यतः सत्त्वोद्भासकार्यं ज्ञाने तपसि च कार्तयुगधर्मं रुचिः, कार्यविशेषेणैव कालविशेषानुमानमिति भावः ॥२७॥

यदा कर्मस्थिति । भक्तिः अभिरुचिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं त्रेतायुगमिति जानीहि । बुद्धिमतिरिति सम्बोधनम् ॥२८॥

॥॥ लोभ इति । मानो गर्वः ॥ चोत्तमेष्ववमतिहेतुः चित्तविकारः कर्मणामिति विषयविषयिभावसम्बन्धे ॥॥ अनुषत्तेन भक्तिपदेन सम्बन्धः काम्यकर्मस्वभिरुचिरित्यर्थः । ततदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं द्वापरयुगं जानीहि इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२९॥

यदेति । माया कापट्यं, विषाद नं आन्तरं दुःखं, शोको बाह्यमश्रुविमोचनादिरूपं, दैन्यं कार्पण्यं, तदा तापत्रय केवलतमोगुणवृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥३०॥

अथ कलिं विशिषंस्तदोषान् प्रपंचयति यस्मादित्यादिना । यस्मात् मर्त्याः वक्ष्यमाणविधाः स कलिरिति पूर्वेण ॥॥ ॥॥ । क्षुद्रदृशः मन्दमतयः, क्षुद्रभागा अल्पभागाः, असतीरसत्यः “दुःशीला कर्कशा चण्डी नित्यं कलहकारिणी” इत्युक्तविधाः ॥३१॥

॥॥ देशवासिनः, दस्युभिः चोरादिभिः, उत्कृष्टाः उपद्रुताः प्रजाभक्षाः प्रजापीडनपराः, द्विजास्तु शिशनोदर-पोषणपराः ॥३२॥

विज० शुष्कवैरिणः निष्प्रयोजनवैरिणः शूद्रदाशोत्तराः प्राधान्येन शूद्राणां दासाः ॥२५॥

सत्त्वादयो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते पर्यायेण वर्तन्ते ॥२६॥

कथं तत्राह - प्रसीदतीति । यदा सत्त्वं प्रसीदति तदा ॥॥ आदीनि प्रसन्नानि भवन्ति । लक्षणान्तरमाह ज्ञान इति । यद्यदा ज्ञानादिरुचिस्तदा ॥॥ एतत्कल्प्यत इत्यत्राह - यदिति । मन आदिप्रसादेन ज्ञानाद्यभिरुचिर्जायत इति, यद्यस्मात्तत्तस्मात् इति ॥२७॥

देहिनां यदा, काम्यन्त इति ॥३८॥ तेषु कर्मसु यशसि च आपादनीर्यामति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमान् रजोवृत्तिः
त्रेतंति जानीत जानातु ॥२८॥

यदा आत्मनि लोभादयो दृश्यन्ते तदा रजस्तमः रजस्तमागुणवृत्तियुतं द्वापरं जानातु ॥२९॥

यदा मायादयो दृश्यन्ते ॥३०॥ कलि स्तामसः तमागुणवृत्तिमानित्युपलक्ष्यते । विषादनं विषण्णता ॥३०॥

यस्मान् कलिदोषान् क्षुद्रदृश अल्पज्ञानाः लोकोपद्रवकर्मज्ञाना वा । वृत्तिहीना जीवोपायरहिताः । असतीरसत्यः ॥३१॥

दस्युक्कृष्टाः दस्युपद्रुताः "कृप-हिमायां" इति धातुः ॥३२॥

अन्नता वटवोऽशीषा भिक्षवश्च कुटुम्बिनः ।

तपस्विनो ग्रामवासो न्यमिनोऽन्यर्थलोभुपाः ॥३३॥

ह्रस्वकाया महाहारा धूर्यपत्या गतह्रियः ।

शक्षत्कुटुम्बाविण्यशीर्यमायोरुसाहमाः ॥३४॥

पणयिष्यन्ति ॥ क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ।

अनापद्यपि मन्यन्ते वार्ता साधुजगुप्सिताम् ॥३५॥

पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्वयं धृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।

धृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्रापयस्विनीः ॥३६॥

पितृन्प्रातृन्त्यसृजातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः ।

ननान्दृश्यालसंवादा दीनाः खेणाः कलौ नराः ॥३७॥

शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपस्वेषोपजीविनः ।

धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुहोत्तमासनम् ॥३८॥

नित्यमुद्दिग्रमनसो दुर्भिक्षकरकिंताः ।

निरस्त्रे भूतले राजप्रनावृष्टिभयानुराः ॥३९॥

वासोऽन्नपानशयनव्यवायस्नानभूषणैः ।

हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥४०॥

1 W छर्ष'. 2 HV ॥ ३' 3 MMa टान् 4 HV माविन 5 ABGJMMa मय्यन्ते 6-6 ABGJW पितृभानुसुहृज्जानीन् 7 MMa
बशुर्याल' W ॥ 8 ॥ विद्योप' 9 HV भय

अत्रता इति । अत्रता विहिताचारशून्याः, अशौचाः शौचशून्याश्च वटवो ब्रह्मचारिणो भविष्यन्ति । कुटुम्बिनो गृहस्थाः स्वयं भिक्षाटनपरा भविष्यन्ति, न तु भिक्षां दास्यन्ति । तपस्विनो वनस्था वनं हित्वा ~~पर्वता~~ भविष्यन्ति । न्यासिनो यतयोऽतीवार्थलोलुपा भविष्यन्ति ॥३३॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह - ~~ह्रस्वकाया~~ इति । कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिन्यः । चौर्यं च माया च कपटमुरुच साहसं यासां ताः ॥३४॥

किं पणयिष्यन्तीति । किराटा वणिजः । पणयिष्यन्ति क्रयविक्रयादित्यवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति । ~~न~~ च सर्वे ~~न्या~~ अनापद्यपि जुगुप्सितां निदितां वृत्तिं साधु मन्यन्ते ॥३५॥

पतिमिति । सर्वोत्तममपि पतिं द्रव्यहीनं भृत्यास्त्यक्ष्यन्ति पतयश्च विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमं कौलं कुलपरम्परागतं त्यक्ष्यन्ति । अपयस्विनीः दुग्धदोहाः ॥३६॥

पित्रिति । पितृभ्रात्रादीन् हित्वा सौरतं सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते । अत एव ननान्दोऽत्र भार्याभगिन्यः श्याला भार्याभ्रातरस्तैः संवादो मन्त्रालोचनं येषां ते । ननन्दृ इति वा पाठः ॥३७-३९॥

वास इति । पिशाचसंदर्शाः पिशाचवत् दुःस्थाः ॥४०॥

वीर । वटवो ब्रह्मचर्याश्रमिणः । अत्रताः स्वाश्रमांचितव्रतहीनाः, अशौचाः शौचहीनाश्च, भविष्यन्ति । कुटुम्बिनो गृहस्थाः, भिक्षवः भिक्षाटनपरा, तपस्विनो वानप्रस्थाः ग्रामो वासो येषां ते । वामशब्दोऽपिकरणघञ्यन्तः, न्यासिनः तुर्याश्रमिणः, अर्थलोलुपाः वित्ताभिलाषिण इत्यर्थः ॥३३॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह - ह्रस्वकायाः अल्पपरिमाणाः, भूगीण्यपत्न्यानि यामा ताः । त्यक्तलज्जाः कटुकभाषिण्यः अप्रियवादिन्यः चौर्यं माया कापट्यं च उरु साहसं ह्येति द्रुन्द्वा ततो मत्वर्थयोऽव ॥३४॥

किराटाः वणिजः संहृत्य व्यापारिणः पणयिष्यन्ति क्रयविक्रयादिव्यापारं प्रवर्तयिष्यन्ति क्षुद्राः मर्ति व्यत्यासे क्षुद्रचेष्टा भवन्ति किञ्च अनापद्यपि जुगुप्सितां निदितां वृत्तिं साधु मन्यन्ते ॥३५॥

अखिलोत्तमं सर्वोत्तममपि पतिं स्वामिनं भृत्यास्त्यक्ष्यन्ति न पतयोऽपि भृत्यं विपन्नं रोगादिभिर्व्यापाराक्षमं त्यक्ष्यन्ति, कौलं कुलपरम्परागतं महाभागवतं धर्मं गाक्षापयस्विनीः दुग्धदोहाः त्यक्ष्यन्ति इति सम्बन्धः ॥३६॥

चित्रिति । सौरतं सुरतनिमित्तं सीहृदं येषां ते अत एव नानन्दरोऽत्र भार्याभगिन्यः श्याला भार्याभ्रातरश्च तैः संवादो मन्त्रालोचनं येषां ते कुतः? स्त्रीणाः स्त्रीवश्याः ॥३७॥

शूद्रा इति । तपोवेषेण उपजीवन्तीति ॥३८॥ प्रतिग्राहीष्यन्ति तथा स्वयमधर्मज्ञा अपि उत्तमासनमधिरुद्ध धर्मं वक्ष्यन्ति उपदेक्ष्यन्ति चेत्यर्थः । अत्राव्रता वटव इत्यनेनाश्रमिणां कलिकृतदोषसंकीर्तनं, सिंहावलोकनन्यायेन ह्रस्वकाया इति तत्कृतस्त्रीदोषकथनं, ॥३९॥ एकेन तत्कृतवणिग्दोषकीर्तनं, ततो द्वाभ्यां चातुर्वर्ण्यतद्दोषकथनं, ॥४०॥ एकेन शूद्रदोषकीर्तनं इति विभागः ॥३८॥

॥३९॥ चातुर्वर्ण्यासाधारणान्तत्कृतदोषानाह - विपदिष्यन्ति षड्भिः । उद्विग्नमनसः ॥३९॥ भीतमानसा वा निरन्त्रेऽन्नरहिते दुर्भिक्षेण कष्टेन स्वामिग्राह्यभागेन च कर्षिताः पीडिताः अनावृष्टिभयेनाप्यातुराः दुःखिताः ॥३९॥

वास इति । व्यवधौ मैथुनं वास आदिभिर्हीनाः पिशाचसन्दर्शाः पिशाचसदृश्यः ॥४०॥

विज० वटवो ब्रह्मचारिणः, अत्रताः महाव्रतादिब्रतहीनाः अग्रिकार्यादिब्रतहीना वा ॥३३॥

भूर्यपत्याः बहुसन्तानाः ॥३४॥

शूद्राः दरिद्राः किराटान् परिणतफलानि, पणयिष्यन्ति विक्रेष्यन्ति, कूटकारिणः धातुवादकरणशीलाः, वार्ता कुसीदादि वैश्यवृत्तिम् ॥३५॥

अखिलोत्तमं, कुलादिनेति शेषः । कौलं कुले विद्यमानं, विपन्नं आपदं प्राप्तं, भृत्यं पतयः त्यक्ष्यन्ति, अपयस्विनी क्षीररहिता गाश्च, त्यक्ष्यन्तीति शेषः ॥३६॥

सीरते सुरतमन्त्रविषये, सीहृदं प्रेम येषां ते तथा । शशुरश्यालाभ्यां सह सम्यक् वादो येषां ते तथा ॥३७-३९॥

पिशाचवत्सन्दर्शो दर्शनं येषां तथा ॥४०॥

॥४१॥ काकणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तसीहृदाः ।

त्यक्ष्यन्ति ॥४१॥ प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥४१॥

न शिक्षिष्यन्ति मनुजाः स्थविरी पितरावपि ।

पुत्रान् सर्वाथकुशलान् ॥४२॥ शिशोदरम्भराः ॥४२॥

1 AB नव. 2 TW om. इत्यर्थ. 3-3 TW om. 4 AB 'टा'. 5 ABGJMM 'कि'. 6 ABGJ च. 7 HV चरक्षन्ति. 8 MMa पुत्री. 9 HV ॥३३॥ कुलका. 10 MMa ॥३३॥ कुलका. 11 IV भार्या च कुलका.

कली न राजन्! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथाऽऽनत पादपङ्कजम् ।
 प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥४३॥
 यन्नामधेयं श्रियमाण आतुरः पतन् स्थलन् वा विवशो गृणन् पुमान् ।
 विमुक्तकर्मागल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं ~~कली~~ जनाः ॥४४॥
 पुंसां कलिकृतान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
 सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥४५॥
 श्रुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चादृतोऽपि वा ।
 नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥४६॥
 यथा हेमि स्थितो वह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।
 एवमात्मगतो विष्णुर्योगिना मशुभाशयम् ॥४७॥
 विद्या तपःप्राणनिरोधमैत्री तीर्थाभिषेकव्रतदानजप्यैः ।
 नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवस्थान्ते ॥४८॥

श्रीध० कलाविति । कार्काणके विंशतिवराटिकामात्रेऽप्यर्थे विषयभूते । विगृह्य वै० कृत्वा ॥४१, ४२॥

महान्तमनर्थं ^१अन्याय्यशाह द्वाभ्यां, कलाविति । त्रिलोकनाथैगमनं नमस्कृत पादपङ्कजं पादपद्मं यस्य तम् । न
 यक्ष्यन्ति न पूजयिष्यन्ति । पाषण्डैर्विभिन्नमन्यथा कृतं चेतो येषां ते ॥४३॥

यदिति । विवशोऽपि गृणन् सन् । विमुक्ता कर्मरूपा अगला प्रतिबन्धा यस्य स ॥४४॥

तदेवं कलिदोषान् प्रपञ्च्य प्रस्तुतं तत्रिस्तारोपायमाह - पुंसामिति षड्भि । द्रव्यदेशात्मसम्भवान् द्रव्यं अन्नादि, देशः
 कीकटादि आत्मशब्देन इन्द्रियाणि नै संभवो येषां तान् । चित्तमर्थक्षणे स्फुरति ॥४५, ४६॥

अयमेवोपायो नाना इति सदृष्टान्तमाह यथेति । धातुजं ताम्रादिसंश्लेषाज्ज्ञानं, हेम्नो दुर्वर्णं मालिन्यं तत्र स्थितो वह्निरेव
 हन्ति ^२हरति, न तु तोयादि, एवं योगिनामपि विष्णुरेव, न तु योगादिकमित्यर्थ ॥४७॥

एतदेव विवृणोति । विद्येति । विद्या नानादेवतोपासना ॥४८॥

1 M Me ~~नत~~ 2 A G J M Me 'त' 3 H V त 4 M Me सर्व 5 A B J 'कि' 6 A B J om. अन्याय्य 7 A B J om. पादपद्म
 8 A B J पाश 9-9 A B J द्रव्यदेशात्मभि 10 A B J 'ब्रह्म' 11 H V हन्ति 12 H V ~~हन्ति~~ 13 A B J om. नाना

वीर० कलाविति । काकणिकं वराटिकामात्रेऽप्यर्थे विग्रह विरोधं कृत्वाऽतः त्यक्तं सौहृदं यैः ते ॥४१॥

नेति । स्म्यविवो वृद्धौ 'वृद्धौ च यातापितगौ' इत्यादि शास्त्रार्थोल्लङ्घनं मृचिन्तं सर्वार्थेषु कुशलानपि पुत्रान् न रक्षिष्यन्ति अपि तु तेषां विभज्य वतिष्यन्ते इति भावः ॥४२॥

महान्तमनर्थमाह - कलौ नेति द्वाभ्याम् । हे गजन् ! त्रैलोक्यनाथेन ब्रह्मणा आनतं नमस्कृतं पादपद्मं यस्य तं अच्युतं न यक्ष्यन्ति नागधयिष्यन्ति । तत्र हेतुः पाषण्डैर्विभिन्नमन्यथाकृतं चेत्तो येषां ते ॥४३॥

यन्नामधेयमिति । प्रियमाणाद्यन्यतमः पुमान् यस्य भगवतो नामधेयं गृणन् कीर्तयन् विमुक्ताः कर्मरूपा अर्गलाः प्रतिबन्धाः यस्य सः, उन्नतां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति । ते भगवन्तं न यक्ष्यन्ति अत्रानुगे गेगादिर्पाडितः पतच्छब्देन पतितो विवक्षितः स्मृतलच्छब्देन स्ववर्णाश्रमाचारविधुरः तत्र प्रियमाणो मणानन्तर्गमेवान्तां गतिं प्राप्नोति इत्येत्वाप्रयाणानुवृत्तेनेति भावः । यद्वा, आतृगद्यन्यतमोऽपि प्रियमाणो गृणन् प्राप्नोतीति सम्बन्धः ॥४४॥

तदेवं कालिदासान् प्रपञ्च तन्निम्नारोपायमाह - **पुंसामिति षडभिः ।** द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवां येषां तान्, तत्र द्रव्यदेशो निषिद्धौ आत्मा विषयप्रवणं मनः, चित्तस्थं ध्यानेन चित्ते स्थिरीकृतं, हरति क्षययति ॥४५॥

क.॥ चित्तस्थो भवतीत्यत आह श्रुत इति । श्रवणादिविषयः मनः हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुतस्यापि अशुभं जन्मायुताजितमपि पारमिन्त्यर्थः । धुनोति नाशयति ॥४६॥

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति - **यथेति ।** धातुजं ताम्रादिसंस्पर्शजातं हेम्नो दुर्वर्णं तत्र स्थितो वह्निर्हरति, एवं योगिना मात्मगतो मनसि स्थितो विष्णुर्गुभाशयं हन्ति आशयो मनः तत्स्थं मालिन्यं हन्तीत्यर्थः ॥४७॥

इतोऽन्य उपायो नास्ति इत्याह **विद्येति ।** यथा त्रिविधपारंगच्छंदर्गहतेऽप्युपासकानुग्रहार्थं हृदिस्थे सति अन्तरात्मा मनः अत्यन्तशुद्धिं लभते । तथा विद्यादिभिर्न लभते, तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं, तपोऽनशनादि वर्णाश्रमधर्मो वा, प्राणनिरोधः प्राणजयः, मैत्री अहिमा, व्रतं एकादशीव्रतादि, जप्यं मन्त्रजपः ॥४८॥

विज्ञ० विग्रह विग्रहं वैरं कृत्वा, काकणिकं अर्थे अत्यल्पधनविषये ॥४९॥ ४२॥

पाषण्डशाम्नेणाद्वैतविषयेण विभिन्नचेतसः व्यामोहितचित्ताः ॥४३॥

किम्माहात्म्योऽयं भगवान् येन तद्यज्ञेन सप्रयोजनं स्यादिति तत्राह - **यन्नामधेयमिति ।** विमुक्तं कर्मलक्षणमर्गलं तालकीलं यस्य स तथा, विध्वस्तकर्मबन्धन इत्यर्थः ॥४४॥

केनोपायेनेत्यादिना पृष्ठं परिहर्तुमाह - **पुंसामित्यादिना ।** द्रव्यदेशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशस्वभावोद्धूतान् किमपि नावशिष्यतेऽतः सर्वमित्युक्तम् ॥४५॥

वितर्कितमात्रं नानासाधनमाह - कुत इत्यादिना। अशुभं इत्युपलक्षणं प्रथमकर्मभोगावतनप्रारम्भप्रभृतिसम्पादिता-
शुभमित्यर्थः ॥४६॥

मन्दाधिकारिणः क्षिप्रप्रवृत्तार्थं सदृष्टान्तमाह - यथेति। शास्त्रोक्ता अष्टादशदोषा दुर्वर्णमित्यनेन गृह्यन्ते। धातुजं
गैरिकसमुद्भवं वा। अतःप्राप्तः चित्तगतः, अशुभाशयं पापराशिं पापसंपृक्तजडमनो वा ॥४७॥

विद्यादिनाऽन्तःकरणशुद्ध्या श्रेयः स्यात्किंचित्तत्स्थेन हरिणेति तत्राह - विज्ञानमिन्द्रियं। प्राणनिरोधः प्राणायामः,
अन्तःकरणं, हृदिस्थे सति ॥४८॥

तस्मात् सर्वात्मना राजन्! हृदिस्थं कुरु केशवम्।

प्रियमाणो ह्यवहितस्ततो याति परां गतिम् ॥४९॥

प्रियमाणैरभिर्धैर्यो भगवान् परमेश्वरः।

आत्मभावं नयत्यङ्गं सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥५०॥

कलेर्दोषनिधे राजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं व्रजेत् ॥५१॥

कृते यद् ध्यायतो विष्णुं व्रेतायां यजतो मखैः।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्धरिर्कीर्तनात् ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयामिक्या अष्टादशमाहस्यां

श्रीहर्यग्रीवब्रह्मविद्यायां पादमहम्यां मर्हितायां

द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

श्रीध० प्रियमाणैरिति आत्मभावं स्वस्वरूपम् ॥४९॥५०॥

इदानीं कलिं स्तोति द्वाभ्याम् कलेर्दोषनिधे राजन्निति ॥५१॥

कृत इति। तत्सर्वं हरिर्कीर्तनादेव कलौ भवति नान्यस्मि न्युगे। उक्तं च। यायन कृते, यजन्त्यङ्गै व्रेतायां, द्वापरेऽर्चयन्।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्यं कोशवम्" (विष्णु. पु. 62-12) इति ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधर्म्वामि विरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

उपायोपदेशमुपसंहरति - तस्मादिति । हि यस्मात्ततो दुष्टवस्थापनादवहितचित्तो श्रियमाणः परां गतिं गतिं तस्मात्त्वं ॥४९॥ केशवं कुरु इत्यर्थः ॥४९॥

इमेवैवार्थं दृढीकर्तुं पुनरप्याह - श्रियमन्तरेति । आत्मभावः मात्स्वभावः साम्यापत्तिमित्यर्थः । “अन्धाव भावमापन्नः” इत्यादि शास्त्रकार्यार्थात् तत्र हि प्रथमभावशब्दः स्वभाववाची अन्यथा द्वितीयभावशब्दानन्वयात् । सम्बोधनद्योतकम् । ब्रह्मभावं न्यतीत्यत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि सर्वात्मा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि शान्तिं निरतश्चप्रियमतस्तद्गतमनश्च दूरीकरोतीति भावः । अनेन प्राप्यत्वोपयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वं चोक्तम् । आत्मा हि प्रीतिप्रदः प्रीतिप्रदः प्रापकत्वोपयुक्तं सीलभ्यमाह - सर्वसंश्रय इति । आत्मत्वादेव सर्वैः संश्रियते इति संश्रयः स्वात्मा हि स्वस्मिन्नेव सुलभ इति भावः ॥५०॥

बहुदोषाकरोऽयं कलिः सर्वथा भगवत्प्राप्तिं निरुन्ध्यात् इत्यभिप्रायमात्रक्याह कलैरिति । दोषनिधेरपि कलेः कश्चिदनितरसाधारणो महान् गुणोऽस्ति, कोऽसी? भगवतः कीर्तनादेव मुक्तबन्धः निरग्नप्राप्तिप्रतिबन्धकः परं परमपुरुषं ब्रजं दित्यर्थः ॥५१॥

कृतादिषु ध्यानयागार्चनानां यत्फलं तत्सर्वं कलौ हरिकीर्तनादेव भवति कीर्तनं त्वत्र आप्रयाणानुवृत्तमित्यवगन्तव्यम् ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ ॥

विजय उपसंहरति - तस्मादिति ॥४९॥

आत्मभावं आत्मनि भक्तिं नयति प्रापयति सर्वमादत्त इति सर्वात्मा । सर्वस्य सम्भवो यस्मात्स सर्वसम्भवः ॥५०॥

कलिः केवलं न दोषाकर एवापि ॥ गुणापादकोऽपि भवति औषधोपचितद्रव्यवदित्याह कलेरिति ॥५१॥

ध्यानादिप्रधानसाधनमन्त्रेण कीर्तनमात्रेण संसारबन्धनिर्माकः कथमित्याशङ्क्य तत्तद्गुणेषु भगवत्कृपत्वेन भगवत्कृपत्वेन युक्तमित्यभिप्रेत्याह - कृते इति । कृते यत् तस्यादित्यर्थः ॥५२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थं विरचितायां पद्मरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थीत्या तृतीयोऽध्यायः न समाप्तः)

चतुर्थोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

कालस्ते परमाण्वादिर्विपरार्धचिन्तुप ।

कालो युगमानं च शृणु प्रलययात्रिणि ॥१॥

चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।

स कल्पो यत्र मनवः चतुर्दश विशांपते ॥२॥

तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।

त्रयो लोका इमे यत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥३॥

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।

शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥४॥

द्विपरार्धे त्वत्तिक्रान्ते परमेष्ठिनः ।

तदा प्रकृतयः सम कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥५॥

एष प्राकृतिको राजन् प्रलयो यत्र लीयते ।

अण्डकोऽस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥६॥

पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमी राजन् न चर्षति ।

तदा निरत्रे ह्यन्योन्यं भक्षमाणाः क्षुधादिताः ॥७॥

क्षयं यास्यन्ति जनकैः कालेनोपभृताः प्रजाः ।

सामुद्रं दैहिकं भीमं रसं सांवर्तको रविः ।

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

चतुर्थे तु चतुर्थोक्ता लया नैमित्तिकादयः । तत्र संमग्नस्तारो हर्गक्रीत्नैव वर्ण्यते ॥

1 M Ma "वच" 2 ABGJ "च" 3 M Ma "वर" 4 ABGJ "तत्र" 5 HV "र" 6 ABGJ "है" 7 ABGJ " " श्री" 8 W " " 9 HV "तावत्" 10 HV " " 11 HVW " " 12 HV "मन्त्रालोच"

कलिदोषनिवर्तकं हगिनाममकीर्तनदिदं, म एव च कलौ परमो धर्म इति प्रश्रद्धयस्योत्तरमुक्तम् । यच्चान्यत्पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति, तदिदानीं तृतीयस्कन्धोक्तकालमाननुवादपूर्वकं निरूपयति - काल इति । "स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्" (भाग.3-11-4) इत्यादिना कालः कथितः । "चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" । (भाग.3-11-19) इति युगमानं च कथितम् ॥१॥

■ कल्पमानमाह - चतुर्युगेति । ■ चतुर्दश मनवः क्रमेण भवन्ति ॥२॥

प्रलयम् चतुर्विधं नैमित्तिकं, प्राकृतिकं, आत्यन्तिकं, नित्यक्षति । ■ नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह - तदन्त इति द्वाभ्याम् । चतुर्दशमनवः यत्र वर्तन्ते तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः । सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥३॥

एष इति । नैमित्तिकत्वं दर्शयति । यत्र यदा विश्वसृष्टं श्रीनारायणो विश्वं आत्मभूतकृत्य स्वस्मिन्नुपसंहृत्य शेते । आत्मभूः ब्रह्मा च तस्मिन् शेते । तयाग्भेदविवक्षया वा ■ एवानन्तासनत्वमुक्तम् । ब्रह्मणो निद्रां निमितीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥४॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह द्वाभ्याम् - द्विपरार्थं इति । द्विपरार्थं तु ब्रह्मण आयुषि अतिक्रान्ते सति समप्रकृतयो महदहंकारपञ्च तन्मात्राणि ॥५॥

एष इति । सहस्रान् महदादिकार्यभूतं प्रकृतीनां तत्कार्यब्रह्माण्डस्य च प्रलयात् प्राकृतिक इत्यर्थः । विघाते विघातकारणे उपसादिते कालेन प्रापिते सति ॥६॥

तदेवाह - पर्जन्य इत्यादिना, बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन ॥७॥

सामुद्रमिति । सामुद्रादिकं सर्वं गमं गवि पिबते, आकर्षति न पुनः प्रयच्छत्येव ॥८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

अथ यत्पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तृतीयस्कन्धोक्तकालस्वरूपानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते - काल इति । ते तुभ्यं, कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदित्यस्य, द्विपरार्द्धमवधिरुत्तरावधिर्यस्य सः कालः कथितः । "स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम्" (भाग. ३ ११-४) इत्यादिना कथितः तथा "चत्वारि त्रीणि, द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् । संख्यातानि

सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च" इति (भाग.3.11.19) युगमानं ■ कथितं इत्यर्थः । इदानीं कलालयावपि शृणु तबोमानं ■ इत्यर्थः ॥१॥

अत्र तावत् कल्पमानमाह - चतुर्युगसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः, दैनन्दिनो महाक्षेति । तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनात्मकः ■ कल्प इत्यभिधीयते, तं विशनिष्टि - हे विशाम्पते । ■ कल्पे चतुर्दशमनव क्रमेण भवन्ति, भवन्तरमानं तु "स्वं स्वं कालं मनुर्भङ्क्ते युगानामेकसप्ततिम्" (भाग.3.11.24) इति तृतीयस्कन्ध एवोक्तमप्यनुसन्धेयम् इति ॥२॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः । नैमित्तिकः, प्राकृतिकः, आत्यन्तिको, नित्यक्षेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति - तदन्ते इति द्वाभ्याम् । तदन्ते चतुर्युगसहस्रान्ते प्रलयस्तावान् चतुर्युगसहस्रपरिमाणं सैव ब्राह्मी रात्रि, दिनान्ते चतुर्युगसहस्रान्ते निवृत्त जगद्व्यापारः चतुर्मुखशते ■ नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तदेवाह-त्रय इति । यत्र रात्री इमे भूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाय कल्पन्ते प्रलीना भवन्तीत्यर्थः ॥३॥

एष नैमित्तिकः ■ प्रोक्तः । तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रवृत्तौ निमित्तमाह - यत्र विश्वसृगिति । विश्वसृज शयननिमित्तं कृत्वा तस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वम्, कथम्भूतं शेते? इत्यत्राह - अनन्तं शेष आसनं शय्या यस्य ■ । विश्वमात्मसात्कृत्य आत्मगतं कृत्वा स्वस्मिन्नुपसंहृत्येति यावत् । अत्र विश्वसृगान्मभूशब्दयोः चतुर्मुखपरत्वेऽपि तस्यानन्तशयत्वं प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायादुपपद्यते "कृष्ण नाभिहृदोद्भूतकमलोदरशायनः" इत्यनन्तशयनभगवन्नाभिपदशायित्वं ब्रह्मणः स्मर्यते इति ॥४॥

एवं दैनन्दिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः । अथ महाकल्पं प्राकृतप्रलयं च निरूपयति - द्विपरार्द्ध इति । द्विपरार्द्ध इत्यनेनायमेव महाकल्प इति सूचितम् । समप्रकृतयः महदहङ्कारी भूतपृथक्क्षेत्री मम । अयं समप्रकृतानां तयात्मकत्वात् प्राकृतिको लय इत्युच्यते इत्यर्थः ॥५॥

प्रकृतयः समं कथं लीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्तुं प्रस्तौति - यत्र लीयन्ते इत्यादिना । विघातं विनाशार्थानामने उपमादिते उपगते सति सङ्घातः प्रकृतिसमप्रकृतसङ्घातः परिणामरूपोऽण्डकोशः यत्र प्राकृतिके प्रलये लीयन्ते ॥६॥

कोऽसौ विघात इत्यत आह - पर्जन्य इति । अवर्षतीति ममप्यन्तः शतवर्षाणि पर्जन्ये अवर्षन्ति मनीत्यर्थः । निम्नैर्गतिं लिङ्गव्यत्ययः आर्षः । अन्योन्यं भक्ष्यमाणाः प्रजा एवमुपद्रुताः कालेन शनैः श्रयं याम्यन्तीति मन्बन्धः । मामुद्रामिति ममुद्रादिवृत्तं भवं रसं जलं, साम्बर्तको रविः प्रलयादित्यः ॥७-८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

भगवत्कटाक्षप्रेक्षाशिक्षितकल्पप्रलयप्रकारं तत्स्वरूपं भागवतप्रवृत्तिं च कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादावुक्तमनूद्य वक्तव्यं
प्रतिष्ठितं - काल इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोरपि कालाधीनत्वेन तत्स्वरूपश्रवणानन्तरम् ॥१॥

यत्र दिने ॥२॥

यस्य दिनस्यान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्बन्धिनी ॥३॥ रात्री ॥३॥

यत्र प्रलये आत्मसात्कृत्य आत्मनि निधाय ॥४॥

सप्त प्रकृतयः महादहकारी आकाशादिपञ्चभूतानि ॥५॥

यत्र प्रकृति प्रलये सञ्ज्ञातः चतुर्विंशतितत्त्वसमूहात्मकः, प्रलयप्रकारमाह - विधात इति । प्रियं प्रलये उपसादिते
आसन्ने सति ॥६-७॥

“कल द्रवणे” इति धातोः कालेन द्रवणहेतुना सामुद्रं समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं, दैहिकं देहस्य विद्यमानं रसं रेतो
लक्षणं वीर्यं, भूमे रसं तिरादिलक्षणम् ॥८॥

ततः सांवर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोऽस्थितः ।

६ “यनिलवणे” त्वः शून्यान् भूविवरानध ॥९॥

उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ।

दह्यमानं विधात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ॥१०॥

ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ।

परः सांवर्तको वाति घृष्टं खं रजसाऽऽवृतम् ॥११॥

ततो मेघकुलान्यङ्गं चित्रवर्णान्यनेकशः ।

शतवर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनेः ॥१२॥

तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ।

तदा भूमेर्गन्धगुणं ग्रसन्त्याप उदप्सुवे ॥१३॥

ग्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ।

तदा तदा तेजस्ता लीयन्तेऽत्र नीरसाः ॥१४॥

ग्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्वहितं तदा ।

लीयेते चानिले तेजो वायोः खं ग्रसते गुणम् ॥१५॥

स वै जिज्ञासि खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ।

शब्दं ग्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ॥१६॥

तत इति । अनिलवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः । अनिलवेगो वा इति पाठे अनिलेन वेगो सः । वाः रविणा रश्मिभिः पीतमुदकं च दहतीत्यर्थः । अनिलवेगो इति तु पाठः सुगमः । भूविवरान् पातालादीन् शून्यान् रविणा दैहिकरसाकर्षणात् प्राणिरहितान् । शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥१॥

उपरीति । शिखाभिर्ज्वालाभिः ॥१०॥

तत इति । किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतम् । सांवर्तकः प्रलयहेतुकः परो वायुर्वाति तदा रजसाऽऽवृत्तं रवं धूमं भवति ॥११॥

तत इति । रभसस्वनेः तीव्रगर्जिते ॥१२॥

तत इति । ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्यगतं विश्वमेकोदकमेकार्णवोदकव्याप्तं ॥१२॥ भवति उदात्तत्वे उदकेनाऽप्लाविते सति ॥१३॥

ग्रस्तेति । प्रलयत्वाय ॥१४-१५॥

स इति । भूतादिः तामसोऽहङ्कारः ॥१६॥

वीर० दुस्सहः रश्मिभिः पिबते न त्वधुनैव पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः । तत इति । अनिलवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रलयाग्निः ।

“अनिलवेगो वारिति” पाठे वार्जलं रविणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । वै शब्दपाठस्तु सुगमः । अनिलेन वेगो यस्य स इति पाठद्वयेऽप्यर्थः । ततः शून्यान् निलोकान् भूविवरान् पातालादीनि च दहतीति सम्बन्धः । इत्थमुपर्यधः समन्ताच्च वह्निसूर्ययो र्शिखाभिः ज्वालाभिः दह्यमानं ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् विभ्राति वर्तियते । तत इति वर्षाणामधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डः अतिनिष्ठुरः ॥१७-१९॥

1 HV रसं हरेते 2 HV “वतेऽत्रा” 3 BHJV सः 4 HV om. प्रलयहेतुकः 5-5 ABJ om. 6 ABJS प्लवः 7 W. omits 1

8 ॥॥ क्रितोक्तम् 9 W omits ज्वालाभिः 10 W omits ॥॥

परः बलीयान् संवर्तकः प्रलयवायुर्विति तदा रजसावृतं खमाकाशं धूमं भविष्यति । ततो मेघकुलानीति । अत्र हे गजन् ! रभसम्बन्धैः तीव्रगर्जितैः, नदन्ति गर्जितानि कर्गष्यन्ति चेत्यर्थः । व्यत्ययेन तृतीया । ततो ब्रह्माण्डविवरमध्यगतं विश्वं एकोदकं एकार्णवांदकव्याप्तं भविष्यति । तदन्त्यम् उदप्लवे उदकप्लवरूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो ग्रसन्ते (न्ति) सोऽप्यु लीयते इत्यर्थः । ग्रस्तः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते । अपामिति अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो ग्रसतीति वचनविपरिणामेन अनुपक्लेन सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता आपः लीयन्ते तेजसीति विभक्तिविपरिणामेन आवृत्तेन सम्बन्धः ॥१२-१४॥

ततस्तेजसो रूपं वायुर्ग्रसते, तदा तद्रहितं रूपरहितं तेजः वायौ लीयत इत्युत्प्रेषण सम्बन्धः । वायुर्गुणं स्पर्शं खमाकाशो ग्रसते ॥१५॥

स वै स्पर्शरहितो वायुः । हे गजन् ! खमाकाशं विशति तत्र लीयत इत्यर्थः । ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तामसाहङ्कारो ग्रसति । तदनु स्वगुणग्रसनानन्तरं तस्मिन् भूतादौ लीयत इत्यर्थः ॥१६॥

विज० साध्यवर्तकः । प्रलयकालीनः ॥९॥

मन्त्रगुन्यान् प्राणिगर्हतान् भूविवरान् पातालादीन् ॥१०-११॥

रजसावृतं खं धूमः तन् चित्रवर्णं न नीलादिनानाविधानि ॥१२॥

ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्मांडाबलविशेषं ब्रह्माण्डबिलोदं वा । एकोदकं उदकात्मकं भवति ॥१३॥

पञ्चभूतगुणलयप्रकारमाह - तदेति ।

उपप्लवे प्रलये ॥१४॥

नीरसा आपः तद्रहितं रूपरहितम् ॥१५॥

तेजो वायौ लीयते स वायुः खं विशति तदनु शब्दगुणलयानन्तरं तेजसानीन्द्रियाणि तेजसाहङ्कारे लीयन्ते इति शेषः ॥१६॥

तैजसानीन्द्रियाण्यङ्गदेवान् वैकारिको गुणैः ।

महान् ग्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ॥१७॥

अव्यक्तस्य लयो नाम अविभक्तनामरूपतया तमोवस्थापतिः यस्य परमात्मस्वरूपस्य कालावयवैः अहोरात्रादिभिः परिणामादयो गुणा न सन्ति परिणामशब्दो वृद्धेः पूर्वावस्थापरः । ॥ १८ ॥ हेतुः - अनाद्यन्तं आद्यन्तरहितं अत एवाऽव्यक्तं व्यक्तैः इन्द्रियैः न व्यज्यत इति ॥ १८ ॥ नित्यमित्यनाद्यन्तत्वस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्त जगत्कारणं, अनेन अव्यक्तलयस्थानत्वयोग्यत्वं सूच्यते, तथाप्यव्यक्तं कार्यगतैर्दोषैर्न व्येति न वैविध्यं गच्छतीति ॥ १८-१९ ॥

किञ्च, न यत्रेति । जायते वर्द्धते इत्यादिवाचः तदगोचरं मनश्च ॥ १९ ॥ न वर्तन्ते, यत्र स्वरूपे सत्त्वादयो न सन्ति सत्त्वादिशब्दैः साम्यवैषम्यावस्थं गुणत्रयं विवक्षितम् । अनेन गुणत्रयवश्यत्वव्युदासः । देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः, इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः, महदादयो न सन्तीत्यनेन कर्मायनमहदादि सहातात्मकदेहसम्बन्धव्युदासः करणायनज्ञानवत्ताव्युदासो वा लोकाः कल्पन्ते यत्र ॥ लोककल्पः, सन्निवेशः ब्रह्माण्डात्मकः यत्र नेत्यनेन सन्निवेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वव्युदासः । ॥ १९ ॥ प्रकृतिस्वरूपगतत्वादिति भावः ॥ २० ॥

विज० वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारे स्वगुणैस्सह ॥ १७ ॥

तं महान्तं बीजं व्यञ्जकं अव्याकृतं मूलप्रकृतिः कालेन हरिणा चोदितं प्रेरितं सत्त्वादिगुणान् ग्रसते मूलप्रकृतिस्वरूपं वक्ति - न तस्येति । ॥ २० ॥ त्रुटिलवादि कालावयवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तदव्यक्तं मूलप्रकृतिविधिसृजां कारणं आमनन्तीति शेषः इतरविशेषणं उक्तयोः सममित्याशयेनाह - अनादीति ॥ १८-१९ ॥

कालेनेत्युक्तस्य हरेः स्वरूपं दर्शयति न यत्रेति । वागादयो यत्र कश्चन विशेषं नापादयन्तीति शेषः ॥ २० ॥

न स्वप्नजाग्रच्च स तत् सुषुप्तं न खं जलं धूरिनिर्लोऽग्निरर्कः ।

सुषुप्तवच्चूयवदप्रतर्क्य तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥

लयः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्यदा ।

ज्ञक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवक्षाः कालविद्वताः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्निवार्यरूपेण ज्ञानं ॥ २३ ॥ तदाश्चयम् ।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २३ ॥

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथक् भवेत् ।

एवं धीः ॥११॥ मात्राश्च न स्वन्यतमादृतात् ॥२४॥

श्रीध० ॥१॥ स्वप्नजाग्रत् स्वप्नजागरावस्था युक्तम् । सुषुप्तवत् इन्द्रियाद्यभावात् । शून्यसादृश्ये हेतुः । अप्रतर्क्यम्, न पुनः शून्यमेवेत्याह तदिति ॥२१॥

उपसंहरति लय इति । शक्तयः सत्त्वादयः ॥२२॥

आत्यन्तिकं लयमाह - बुद्धीन्द्रियेति द्वादशभिः । आत्यन्तिकलयो नाम मोक्षः स च ब्रह्मज्ञानेन सर्वप्रपञ्चलयापकः । च प्रपञ्चस्य आत्मवत्सत्यत्वे लयः सम्भवतीति ज्ञानरूपाद् ब्रह्मण पृथग्भूतस्य तस्याऽसत्यत्वमुपपादयति । बुद्धिश्च इन्द्रियाणि आर्थाक्षेत्येवं ग्राहककरणग्राह्यरूपेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमेव भाति न पृथक् । तत्र हेतुमाह । दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामिति । अतो यदाद्यन्तवत्तदवस्तु । अत्रैव प्रयोगः विमतं सन्न भवति । दृश्यत्वात् कारणाव्यतिरेकात् आद्यन्तवत्त्वाच्च रज्जुसर्पादिवदिति ॥२३॥

तत्राव्यतिरेकं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति - दीप इति । दीपचक्षुरूपाणां तेजोविशेषाणां तेजसो यथा न व्यतिरेकस्तथा धीः कर्त्री खानि करणानि मात्रा विषयाः क्रताद् ॥१॥ पुण्ड्रं न स्यु ब्रह्मकार्यत्वात् । नन्वेवं कार्यकारणयोरभेदे कार्यासत्त्वे कारणस्याऽप्यसत्त्वं प्रसज्येत ॥१॥ अन्यतमादिति । कार्यत अन्यतमा दन्त्य-तव्यतिरेकाद् ब्रह्मणः प्रपञ्चाद् ब्रह्मणोऽस्ति व्यतिरेकः, प्रपञ्चस्य ततो नास्ति व्यतिरेक इत्यर्थः ॥२४॥

वीर० ॥१॥ स्वप्नजाग्रज्जीववत्स्वप्नजागरादिरूपसङ्गोचविकासार्हधर्मभूतज्ञानानाश्रयं नित्या सङ्गचित ज्ञानाऽश्रयमिति यावत् न च तत् सुषुप्तं सुषुप्त्यवस्थारहितं स्वप्नादपि सुषुप्ती अत्यन्तज्ञानसङ्गोचः तद्गहितं चेत्यर्थः । न खं इत्यादिनाऽऽकाश-जलाग्निवाय्वर्कविजातीयत्वं विवक्षितम् । अनेन जडप्रकृतिविलक्षणत्वमुक्तम् । यत्र वाचो न मनश्चित्यादिना न च तत्सुषुप्तमित्यन्तेन जीववैजात्यमुक्तम् । इत्थं जीवजडाभ्यां विलक्षणं ॥१॥ शोषितं किबहुनेत्याभिप्रेत्याह - ॥१॥ वच्छून्यवदप्रतर्क्य यथा संसृप्तस्तद्गतं, शून्यशब्देनाकाशो विवक्षितः, तद्वच्च संसृप्ते हि जीवे देहान्तरसंस्थितेऽपि बाह्याभ्यन्तरब्रह्मण्यन्तादिविभागः ॥१॥ खादिविकारानवभासः, ॥१॥ सर्कातत्वेऽपि व्याप्यगतदोषास्पर्शश्च ॥१॥ परमात्मस्वरूपमपि

1 Mm "रज्जुत" 2 Mm मात्रात् 3 Mm "यक्ते" 4 ABJ "यथा" 5 ABJome नाम 6 HV वक्ष्यन् 7 HV अत्र 8 ABJ सजे 9 ABJome अन्तत्वात् 10 HV "न" 11-11 W omits 12-12 W "नित्यमुक्त"

चिदचिदात्मकजगदन्तरात्मकतयाऽवस्थितमपि बाह्याभ्यन्तर विकारविधुः प्राकाशवन्निर्मलशैत्यर्थः । अप्रतर्क्यं जडजीवसजातीयत्वेन तर्कयितुं प्रशक्यं तदेतन्मूलं सर्वकारणं परमात्मस्वरूपं पदमव्यक्तं लयस्थानमामनन्ति, वेदान्ता इति शेषः । “महानव्यक्ते लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एक्यी भवति” (सुबा. ३.२.२) इत्याद्या वेदान्ताः उपपादितं जडजीव वैजात्यस्याप्रतर्क्य-मित्युपसंहार इत्यन्ताः ॥२१॥

प्राकृतिकप्रलयनिरूपणमुपसंग्रहि - स्वय इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोर्लयः यदा च शक्तयः पृथिव्यादिमहदन्ताः कालेन विद्रुताः चालिताः (चोदिताः) स्वस्वकारणेषु प्रलीयन्ते, स एव प्राकृतिको लय इत्यर्थः । तत्र पुरुषस्य लयो नामात्यन्तं ज्ञानसङ्कोचेन परमात्मसंस्पर्शविशेषः । अव्यक्तस्य लयस्य अविभक्तनमोऽवस्थापतिरूपं इत्युक्तं एव । लयो नामाविभक्तनामरूपतमोव-स्थाप्राप्तिरेवेति तदर्थः । शक्तिः शब्देन पृथिव्यादिमवर्षपदार्थानां परमात्मानं प्रति अपृथक् सिद्धविशेषणत्वं सूचितम् । कार्योपयुक्तं प्रपृथक् सिद्धविशेषणं शक्तिः ॥२२॥

एतदेव सुस्पष्टं प्रपश्यति - बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति । ज्ञानशब्दः परमात्मवाची “सत्यं ज्ञानमनन्तम्” (तैत्ति ३. २. ११) इति प्रयोगात् । बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण बुद्ध्यादयो रूपं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत् तथा बुद्ध्यादि सर्ववस्तुशरीरकतया एवेत्यर्थः । तदाश्रयं बुद्ध्यादिमवर्षस्त्वाश्रयं अनेन धारकत्वं मुक्तं, पूर्वेण तु नियन्त्रित्वं, नित्याम्यं हि शरीरं भाति, प्रामाणिकानामिति शेषः । प्रामाणिकैस्तथा ज्ञायत इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह - दृश्यत्वाव्यतिरेकाध्यामिति । “यस्य चक्षुः शरीरम्” (बृह ३.३.१८) इत्यादिप्रमाणैः परमात्मशरीरत्वेन ज्ञायमानत्वादत एव परमात्मानं विनाऽवस्थानायोगाच्च ॥ एव तच्छरीरको भातीत्यर्थः । परशरीरत्वेऽपि शरीरशरीरिणोः स्वभावभेदमाह - आद्यन्तवदवस्तुवदिति । बुद्धीन्द्रियादिकं न परमात्मस्वरूपवन्नित्यमपितु आद्यन्तवत्, ॥ एव तदवस्तु, न वसत्येकरूपेणेत्यवस्तु सततपरिणामि ॥२३॥

एवं सर्ववस्तुशरीरकत्वादपृथग्भावः उक्तः । ॥ विश्वशरीरकस्य तस्य कारणत्वादुपकारकत्वाद्धारकत्वाच्च अव्यतिरेकमाह - दीप इति । तेजः कार्यं हि दीपः, तेजोनुग्राह्यं चक्षुः, इन्द्रियाणि तेजः कारणभूताहङ्कारकार्याणि इति यस्याश्रितं रूपं तद्धर्मः, अतो दीपादे न तेजो हित्वाऽवस्थानं, दीपशब्दोपलक्षितं बुद्धिरूपान्तःकरणं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेणेति पूर्वमुक्तत्वात् । एवं इन्द्रियान्तःकरणविषयाणां परमात्मसृष्टत्वात् तदनुग्राह्यत्वात् तदाश्रितत्वाच्च अन्यतमाद् बुद्ध्यादिभ्योऽपि विलक्षणतमात् ज्ञानशब्दवाच्यात् परमात्मन ऋते तेषां नावस्थानं इत्यर्थः ॥२४॥

विज० आकाशाद्यन्यतमवच्च न भवतीत्याह - न स्वप्नेति । ‘स वा ॥ आत्मा नेति नेति’ इति श्रुतेः ।

सुषुप्तवत्सुखरूपं सुखमस्वाप्समिति सुषुप्तिपदेन सुखं लक्ष्यते। शून्यवत्सूक्ष्मं अतएव अप्रतर्क्यं तर्कागोचरं मूलभूतं सर्वस्य प्रधानकारणं पद्यत इति पदं गम्यमित्यर्थः ॥२१॥

कालाख्यपरमात्मस्वरूपमुक्त्वा लयं निर्दिशति - लय इति। यदा यस्मिन् लये कालविद्रुताः कालेन समाप्तजीवनावधयः अतएव विवशाः हर्यधीनाः पुरुषाव्यक्तयो ब्रह्मप्रकृत्योः शक्तयः पृथिव्यादयः सम्प्रलीयन्ते एष लयः प्राकृतिको हि नामेति शेषः ॥२२॥

चराचरेऽवशिष्यमाणं किम्? तत्राह - बुद्धीति। तदा प्रलये आश्रयन्तेऽनेन चराचरेणेत्याश्रय प्रपञ्चाधारभूतं, ज्ञानं, नित्यनिर्दोषज्ञानात्मकं बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण बुद्ध्या ज्ञानात्मिकया लक्ष्म्या ज्ञानहेतुत्वेन बुद्धिशब्दवाच्यया त्रय्या मुक्तश्रेण्या चक्षुरादीन्द्रियविषयसौन्दर्यातिशयेन भाति ज्योतीरूपेण वर्तते कथंकां वर्तत इति तत्राह - अन्ययन्यतिरेकाभ्यामिति। प्रपञ्च सद्भावासद्भावाभ्यां कालाभ्यां वर्तत इति। यद्वा, बुद्धीन्द्रियात्मकदेहाकारेण "बुद्धिवान्मनोवान्" इत्यादि श्रुतेः। अनेन "सविदेव परितो विराजते" इति पूर्वार्वायवचनात् जातृजेयविवर्जितज्ञानमिति व्याख्यानं प्रत्युक्तं तादृक् ज्ञानस्य पाषाणकल्पत्वेन हेयत्वात् "नासदासीत्" (ऋक्. सं 10 129 11) इतीतरवस्तुनिषेधात् पात्रादिमद्भावं कथमत्राह - आद्यन्तर्वर्दति। यच्छरीरयोगवियोग-वनदवस्त्वस्वतन्त्रं यदादौ अन्ते च वर्तमानं लक्ष्म्यादि तन्त्रम् तदपि अम्बतन्त्रम् यदादिनिधनयुक्तं उत्पत्तिं नाशतनद्वन्तुनो ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं न भवति तदध्यस्तत्त्वेन तज्ज्ञाने लीयत इति यन्मतं तदामुगम्। तदुक्तम् - जीवविष्णोर्भेदश्च दहयोगवियोजने। विष्णोर्दुःखं ब्रह्मणोऽपराभावस्तथैव च ॥ अस्यातन्त्र्यं च वेदादायुक्त्यद्भावेन रिभा ॥ कचिर्त्वादिमोहाय दैत्यादीनां दुरात्मनाम् ॥ (ब्रह्माण्डे) इति ॥२३॥

एतमर्थं सोदाहरणमाह - दीप इति। दीपादिकं ज्योतिषं तत्रम, तन्त्र्यातच्छक्तिमन्तरेण पृथक् स्यात्तन्त्र्येण प्रकाशकं न भवेत् एवं बुध्यादिकमपि मारुतात् मुख्यप्राणादपि पृथक् ज्ञानजननशक्तिमत्र वायुना वै गौतममुब्रूणं "प्राणेन हीदम्" इत्यादि श्रुतेः। किमुत परब्रह्मण ? "एतन्माज्जायते प्राण आन्मन एव प्राणा जायते, ब्रह्मणो वा एतानि करणानि" इति श्रुतेः ॥२४॥

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति बोध्यते।

मायामात्रमिदं राजन् नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥२५॥

यथा जलधरा व्योम्नि ¹ न भवन्ति ² ।

³ यथा तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययत् ॥२६॥

² सत्यं ³ ह्यवयवाः ³ प्रोक्ताः सर्वावयविनामिह ।

विनार्थेन प्रतीयेरन् पटस्थेवाङ्ग तन्तवः ॥२७॥

यत् सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमः ।

अन्योन्यापाश्रयात् सर्वभाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥२८॥

श्रीध० यदा तु बुद्धेः असत्त्वं तदा तदवस्थानां सुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह - बुद्धेरिति । ननु विश्वतैजस प्राज्ञानां मेव ।

एता ¹ न बुद्धेरित्याशङ्क्याह - भाषायामात्रमिति । इदं विश्वतैजसप्राज्ञरूपम् ॥२५॥

आद्यन्तवत्त्वात् इत्यस्य हेतोः असिद्धिमाशङ्क्य सावयवत्वेन साधयति । ¹ ² ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²

वीर० एवं सर्वस्य परमात्मायतसत्तास्थितिप्रवृत्तिकत्वे विना ज्ञात जीवगतावस्थानामपि तथात्वं सिद्धम् ।

विशेषमाह - बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो जीवात्मधर्मभूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकारसंज्ञोचविशेषरूपः । प्रत्यगात्मनि मायामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतमित्यर्थः ॥२५॥

एवंविधा दोषाः सर्वाधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्तीत्याह - चक्षेति । इदन्तया भासमानं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं मयविनि ब्रह्मणि उदयाद्भवति तस्मिन्नेव लयान्न भवति च । शरीरभूतचिदचिदगता विकाराः स्वरूपन्तु आकाशवत् निर्मलमिति भावः ॥२६॥

इत्थं जगतो ब्रह्मकार्यत्वाभिधानात्सत्कार्यवादः फलितः, तद्विरुद्धमसत्कार्यवादं निरस्यति - अतएवमिति । अवयविनामवयवाः तावत्सत्यं प्रोक्ताः अबाधिता व्यवह्रियन्त इत्यर्थः । अवयवी तु न तेभ्योऽतिरिक्तः, अतिरिक्तत्वे तु पटावयविनः पृथगवयवा उपलभ्येरन्, न च तथोपलभ्यन्ते । न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यन्त इत्यर्थः । तथा सच्छब्दवाच्यात् ब्रह्मणो न पृथग्भूतं जगद्रूपं कार्यमिति सत्कारणमेव जगदित्यर्थः । अत्रेति सम्बोधनद्योतकम् । अबाधित तन्वात्मकावयवसमुदाय एव व्यतिषन्नविशेषं गत पट इत्युच्यते, प्रतीयते च पटरूप कार्यं न तन्तुभ्योऽतिरिक्तं, तथा प्रमाणप्रतिपन्नं चिदचिदीश्वरसमुदायात्मकं "सदेवेदं सौम्येदम्" (छान्दो. 3.6.2.1) इत्यादिषु सच्छब्दवाच्यं जगद्रूपपरिणामविशेषमापन्नं कार्यमित्युच्यते प्रामाणिकं । तेषां प्रतीयते चातो नासत्कार्यत्वमिति भावः । अत्र "पटवच्च" (ब्र.सू. 2.1.19) इति सूत्रार्थः स्मारितः ॥२७॥

ननु, बुद्धिशब्दान्तरादिभिः कार्यकारणयोर्भेद एवेत्यसत्कार्यत्वमेवाचित मित्यत आह - अतएवमिति । घटशरावादिषु मृदय इति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिविषयं यत्सामान्यशब्देन मृदादिक कारणं विवक्षितं, विशेषशब्देन घटशरावादिविशेषाकारो विवक्षितः । स च मृदतो विकारः, ताभ्यां यदन्यबुद्धिशब्दान्तरादिभिर्द्रव्यान्तमुपलभ्यते । असत्कार्यवादिनां स ध्रुमः कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वोपलम्भो भ्रमात्मकः, कुतः ? अन्योन्यापाश्रयत्वात् । सामान्यविशेषयोगेव परस्परमाधाराधेयभावेनाश्रितत्वात् सामान्यतस्तद्गतविकारापेक्षया द्रव्यान्तरस्य अनुपलम्भाद् बुद्धिशब्दान्तरादीनां विकारनिबन्धनत्वेनापि उपपत्तेरिति भावः । एवं चिदचिदीश्वरसङ्घातस्य कार्यकारणोभयवस्थत्वं तथोरभेदश्चेति उपपादितम् असत्कार्यवादश्च प्रतिक्षिप्तः । अथ कार्यवस्थानामपि चिदचिदीश्वराणां मिथो व्यावृत्ताकारतां विवक्षुस्तावत् आत्मस्वरूपाद् देहस्य व्यावृत्ताकारमाह - सर्वमिति । यत्सर्वं शरीरमाद्यन्तबद्धे तु गर्भमिदम् । अतः अवस्तु अनात्मवस्त्वित्यर्थः ॥२८॥

विज्ञ० न स्वप्नेत्यत्र ज्ञानाद्यवस्था अपि न ब्रह्मण इत्युक्तम् । तर्हि कस्य ता इति तत्राह - बुद्धेरिति । बुधं ज्ञानं धीवतेऽस्मिन्निति बुद्धिर्जीवः तस्य जागरणादिकमुच्यते "सता सौम्य" (छान्दो. 3.6-8-1) इत्यादि श्रुतिसिद्धम् "अथ तत्पुरुषः स्वपिति नामे" (बृ. 3. 2.1.17) च अनेन जाग्रदादीना निरालम्बनतया मिथ्यात्वमपास्तम् ननु, सुषुप्त्याद्यद्वयस्थावद्विज्ञा-दीनामपि नानात्वं सत्यं स्यादिति तत्राह मायामात्रमिति । प्रत्यगात्मनि परमात्मनि स्थितं नानात्वं मायया स्वेच्छया मात्रं निर्मितं ज्ञातं न स्वाभाविकम् एतेन कृष्णरामादिरूपाणां मिथो मूलरूपेण भेदो निरस्तः । तदुक्तम् -

प्रत्येकं विष्णुरूपाणां भ्रान्तिमात्राभिदा मता । जगतश्चैव विष्णोस्तु सत्यो भेदः सदैव तु ॥

यथाकाशधनी नित्यं भिन्नावेव परस्परम् ॥ एव मीशो जगच्चैव भिन्नावेव परस्परम् ॥ (तत्त्व संहितायाम्) इति ॥२५॥

नन्वेवं तर्हि जगद्ब्रह्मणोश्च भेदो न पारमार्थिकः स्यादित्यतः सोदाहरणं भेदस्य सत्यत्वं समर्थयते - यथेति । उदायाप्ययोरमिथो विरुद्धधर्मत्वादेकवद्भावः । इदं विश्वं ब्रह्माधारतया सृष्टिसंहारौ याति गगनघनयोगाधाराधेययो भेदो यथा जगद्ब्रह्मणोऽपीति एतदप्युक्तं यथाकाशधनावित्यादिना ॥२६॥

ननु, जगद्ब्रह्मणोरिवावयवावयविनामपि भेदः सन्नेव किं न स्यात् पटस्यामी तन्त्व इति तत्प्रतीतेरिति? तत्राह - एत इति । सर्वेषामवयविनां महदादीनां ये अवयवाः प्रोक्ताः खादयः एतेऽर्थेन विना भेदव्यवहारमन्तरेण प्रतीयेरन् हि यस्मात्तस्मादभिन्ना इति शेषः । कथमभेदः ? इत्यत्राह - पटस्येति । पटस्यावयवाः तन्त्वोऽवयविना पटेनाऽभिन्ना इति यथाङ्गीकर्तव्यम् । तन्तुः पटः मृदपटः शुक्लः पट इत्याद्यभेदव्यवहार दर्शनात् । प्रत्येकं तन्तुना भेदेऽपि समुदायरूपेणाभेद इति प्रकटनाय तन्त्व इति बहुवचनम् । ॥ एव - अवयव्यवयवाभेदात् कोट्यंशो भेद ईरिति । सोऽपि भेदो न चाभेदात्पृथगेव प्रवर्तते ॥ (तत्त्वसंहितायाम्) । इति वाक्यमत्र गृहीतं, अनेन कार्यकारणादीनां भेद इति मतमपास्तं, पटस्य तन्त्व इति प्रयोगः पटस्य शौक्यमिति व निष्कर्षणार्थः । सोऽपि श्रीहरिनियत इति न युक्तिविरोधः "अवयव्यवयवानान्तु कार्यकारणवस्तुनाम् । एक एव नियन्ताऽसौ हरिर् नारायणः परः" (तत्त्वसंहितायाम्) इति वाक्यादवगन्तव्यः ॥२७॥

नन्वेवं चेद् अवयविनि सति अवयवनाशे तस्याऽपि तदभेदः स्यादत्राह - यदिति । यावद् द्वयभावासामान्यमित्युच्यते अयावद्द्वयभावविशेषः इति ॥ यद्भस्म नष्टावयवाभिन्नमित्युपलभ्येत सामान्यावयववत् ॥ बुद्धेर्भ्रमः कुतः अन्योन्यापाश्रयात् विश्लेषात् तस्मादाद्यन्तदवस्त्वेव ॥ हनुमद् भीमांशानां वाय्वाद्यांशानां सामान्यविशेषशक्ति दर्शनाद् कथमभेदः सन्नच्छते? इति तत्राह - यदिति । अन्योन्यापाश्रयात् अन्योन्याभेदविषयप्रमाणात्, असुरजनमोहाधिकृतत्वेन आद्यन्तवत्त्वात् अवस्तु सर्वमविद्यमानमेव ॥२८॥

विकारः ख्यायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।

न निरूप्योऽस्त्यणुरपि स्याच्चैचित्सम आत्मवत् ॥२९॥

न हि सत्यस्य नानात्वविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं छिद्रयोर्द्वयज्योतिषोर्वातयोरिव ॥३०॥

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारवत्सम् ।

एवं वचोभिर्भगवानधोक्षजो व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः ॥३१॥

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो ह्यर्काशभूतस्य च चक्षुषस्तमः ।

एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्यात्मन ॥३२॥

श्रीध० तदेवमनेकेर्हेतुभिः प्रपंचस्यासत्त्व प्रसाधितम् । अत्र शका । ननु प्रपंचस्यापि प्रकाशमानत्वादात्मवत्सत्त्व किं न स्यादिति तत्राह - विकार इति । ख्यायमानः प्रकाशमानोऽपि विकार प्रपंच प्रत्यगात्मप्रकाश विनाऽणुमात्रोऽपि न निरूप्योऽस्ति । तं विना निरूप्यः स्याच्चैतर्हि सोऽपि चित्सम म्यान् चिद्रूपेणात्मना मम स्वप्रकाशो भवेत् । तथा च सति माऽप्यात्मवत्स्यात् । एकरूपः स्यादित्यर्थः ॥२९॥

कुत इत्यत आह - न हीति । ननु सत्यस्याप्यात्मनो जीवब्रह्मरूपनानात्वमस्यैव तत्राह । यद्येव नानात्वं मन्यते तर्ह्यविद्वान् । कथं तर्हि तयोर्भेदव्यवहार उपाधिकृत इत्याह - नानात्वमिति । तन्निष्ठद्रव्योर्घटाकाशमहाकाशयोरिवेति परिच्छेदापरिच्छेदे दृष्टान्तः । ज्योतिषोर्वाकाशजलस्थसूर्यांगिवेत्युपाधिकृताविकारमदमद्भावे । वातयोर्बाह्यशरीरस्य वाय्वांगिवेति क्रियाभेदे ॥३०॥

ब्रह्मण एव प्रपंचव्यवहागलम्बनत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति - यथेति । क्रियाभि तत्तद्वचनाभेदे बहुधा कटककुडलादिरूपेण । लौकिकवैदिकैर्वचोभि । जनैर्हकारोपहतै ॥३१॥

नवहंकारस्य कथं ब्रह्मस्वरूपावगणेन भेदव्यवहागहेतुत्वम् । तस्य स्वरूपाणभूतब्रह्मावगकल्यामेभवादावगणे वा स्वस्यापि प्रकाशासम्भवादित्याशंक्य सदृष्टान्तमाह - यथेति । अर्कग्रमय एव मेघरूपेण परिणता वर्धति । "अग्री प्राप्ताहृतः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टि उष्ट्रत्र तत प्रजा " (मैत्र. 3. 6. 17) इत्यादिवचनात् तस्मादर्कप्रभव । अर्केणैव दर्शितः प्रकाशितश्च । तमः स्वरूपभूतार्कदर्शनप्रतिबन्धको भवति अहमङ्कारो, ब्रह्मगुणो ब्रह्मकार्यभूत तर्दीक्षितस्तेनैव प्रकाशितश्चाऽऽत्मनो जीवस्यात्मबन्धनः ब्रह्मस्वरूपदर्शनप्रतिबन्धको भवति ॥३२॥

1-1 M Ma "ह", 2-2 "ह" त्वप्रम आत्मनः 3 H M MaV तपि 4 M Ma "न" 5 A B J om 2 6 A B J 12 7 A B J 1

H V "ह" 8 A B J स्वयो सू 9 H V "वा"

वीर० किञ्च ॥ देहविकारा आत्मनि सन्तीत्याह - ॥३॥ इति । विकारः जातिगुणक्रिया जन्मवृद्ध्यादिविकारः ख्यायमानः आत्मनि देहात्माभिमानिना प्रतीयमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा तं विनैव भवति न तस्मिन्नास्तीत्यर्थः । तदाह - नेति । न तस्मिन् विकारो निरूप्योऽस्तीत्यर्थः । विषयेऽतिष्ठापादयति स्यादित्यादिना चेत् यदि । अणुरूपोऽपि विकारः आत्मनि स्यात् हान्विमान्, प्राशस्त्ये मनुष्यं । मुक्ताऽऽत्मनि तत्समः देहसमः अविजातीय एव स्यादित्यर्थः । चित्समः आत्मवदिति पाठान्तरम् । तदा विकारोऽप्यात्मस्वरूपवत्सदैकरूपः चित्समः ज्ञानात्मकात्मस्वरूपतुल्यः, तद्वत्स्वयंप्रकाशश्च स्यात्, मुक्तावत्येकरूपतया स्वरूपप्रकाशतया च प्रतीयतेत्यर्थः । न हि ॥३॥ प्रतीतिः प्रमितेति भावः ॥२९॥

ननु, ख्यायमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्यत्रोपाधिकत्वादित्याह - नहीति । सत्यशब्दोऽत्र जीवपरः "तदनुप्रविश्य ॥३॥ त्यच्चा भवतु, विज्ञानं चाविज्ञानं ॥ सत्यानृतं च इति" (तैत्ति ३. 2.67) "प्राणा ॥ सत्यम्" (वृह. ३. 4.3) इति च प्रयोगात् । नहि पशुशुद्धजीवात्मस्वरूपस्य देवमनुष्यादिनानात्वमस्ति । यस्तु यद्येवं नानात्वं मन्यते तर्हि न स विद्वान् ॥ देहविलक्षणात्मयाधान्यवित्, अपि तु देहात्माभिमानेति भावः । औपाधिक भेदस्य जीवस्वरूपास्पर्शित्वे नभस्तेजो वायवो दृष्टान्ताः इत्यभिप्रायेणाह - छिद्रयोरिति । यद्यदथा छिद्रयोरौपादिकाशयोः ज्योतिषोर्वातयोर्व्योम्नश्च यथा न नानात्वं तद्वदात्मनोः पूर्वापरदेहवर्तितया अभिन्नत्वेन प्रतीयमानयो गत्यनो भेदे दृष्टान्तत्वाभिप्रायेण छिद्रयोरित्यादिद्विवचन निर्देशः । इयान् विशेषः भिन्नकालोपाधिभेदगहित्यं नून्यकालोपाधिकृत भेदगहितं वस्तु दृष्टान्तिमिति छिद्रयोरिति द्विवचनान्तेन मेघाद्युपहितावाकाश प्रदेशौ विविक्षितौ घटाकाशमहाकाशौ वा । ज्योतिश्शब्देन, सूर्यादिबिम्बप्रतिबिम्बौ, वातशब्देन बाह्यशरीरौ ॥३०॥

एव मात्मनो देहादव्यावृत्ताकारत्वप्रतिपादनैव देहस्याऽपि ततो व्यावृत्ताकारत्वमर्थसिद्धं ताभ्यां परमात्मनो व्यावृत्ताकारता तु "न तस्यकालावयवैः" (भाग. 12-4-19) इत्यादिभिस्त्रिभिः प्रतिपादितैव । अथोपपादितं चिदचिद्विशिष्टस्य विचित्रजगद्रूपेण परिणामं कार्यकारणयोरनन्यत्वं चोपसहजं कार्यमिथ्यात्वपक्षप्रतिक्षेपाय ॥३१॥ सद्दृष्टान्तमाह - यथा हिरण्यमिति । व्यवहारवत्सु व्यवहारमार्गेषु निमित्तभूतेषु व्यवहारशब्दः प्रयोजनस्याप्युपलक्षणार्थः । 'कुण्डलमानय' कटकमानयं बिभृहीत्यादि व्यवहारार्थं धारणादिप्रयोजनार्थं चेत्यर्थः । क्रियाभिः रचनाविशेषैः एकमेव सुवर्णं बहुधा कुण्डलारूपेण (भेदेन) नृभिः समीयते प्रमीयते, रचनाविशेषादि क्रियार्हत्वात् जारणादिप्रयोजनार्हत्वाच्च कटकदिकं सत्यमेव कारणात् सुवर्णात् अनन्यच्च । न हि शुक्ति रजनदिकमर्थक्रियार्हमिति भावः । एवं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टो भगवानेक एव नानिर्देहः । वचोभिः जनेर्विशिष्टा द्वैतादिभिश्च व्याख्यायते विविधमाख्यायते विचित्रजगद्रूपेण परिणतः ख्यायते "कटकमुकुटकर्णिकादिभेदेः कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् ।

सुतरपशुपावपदिभेदैर्हरिजितोऽपि ॥ तथैकः" (विष्णु. पु. 3.7.16) इत्यादीनि लौकिकवचांसि । "ब्रह्मा सीम्बेन लोहमणिः । मर्मा लोहमयं विज्ञातं स्यात्" (छान्दो. 3.6.1.5) "वाचारम्भेण विकारो नामधेयं लोहमणिरित्येव सत्यम्" (छान्दो 3. 6.1.4) इत्यादीनि वैदिकानि । भगवानित्यनेन कारणत्वाशङ्कितं हेयास्पदत्वव्यावृत्तिः सूच्यते ॥३१॥

अथ मोक्षापरपर्यायसंसृतिबन्धनिवृत्तिरेवात्यन्तिकः ॥ इति विवक्षुस्तावत् कोऽसौ देहाद्व्यावृत्तस्यात्मनो बन्ध इत्यत्राह - बधेति । मेघस्य अर्कप्रभवत्वमर्करश्मिभ्रितधूमादि तमोद्रव्यारब्धत्वादवगन्तव्यम् । आदित्याधिष्ठितत्वाच्चक्षुषोऽर्काशत्वं यथा अर्कप्रभवोऽर्केणैव प्रकाशितश्च मेघोऽर्काशभूतस्य चक्षुषस्तमः । तमोवदर्कदर्शनं प्रतिबन्धकस्तिरोधाद्यक इति यावत् । अहंशब्दोऽत्र देहात्माभिमानिनामहमभिमानविषयत्वात् देहपर , ब्रह्मगुणः परमात्मविशेषणभूतः उदीक्षितः, तेन परमात्मना प्रकाशितः ब्रह्मांशवत्स्यात्मनः जीवस्यात्मबन्धनं ज्ञानप्रतिबन्धकः यथा अर्कशस्य चक्षुषोऽर्कं दर्शितं तत्रप्रभवो मेघः प्रतिबन्धकः । एवं परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य परमात्मदर्शनं तद्गुणभूतो देहः प्रतिबध्नातीत्यर्थः । तत्रप्रतिबन्ध एव संसृतिप्रतिबन्धो नामेति भावः ॥३२॥

विज्ञ० यथाऽवयवव्यवयवादीनां अभेदो दुरवबोधः एवं पदार्थानामनन्तत्वात् तत्सत्त्वरूपभेदोऽपि परमात्मानमन्तरेण दुर्ज्ञेय इत्याशयेनाह - विकार इति । वि निषेधे पृथग्भावे इत्यतः पृथक्कारो नानाविधो भेदः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं श्रीनारयणं अन्तरेण अणुरल्पोऽपि निरूप्यो नास्ति ॥ एवं निरूपयितुं शक्तः नासत्त्वात् त्रेत्याह ॥ इति । प्रतीयमानस्यामन्वं जुगुप्सितं प्रमाणविरोधात् इति अपिशब्दः ॥२९॥

नन्वेकस्य प्रतिभानं तु कृतकान् विशिष्यत इतिवन्निर्धारणायाम्येति तत्राह - नहीति । यद्यविद्वान् ब्रह्मरूपाणां नानात्वं मन्यते तर्ह्यपि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां मन्यते तर्ह्यपि सत्यस्य ब्रह्मणो रूपाणां नानात्वं सत्यं न भवति अविद्वन्मतत्वात् । ननु, "युक्ता ह्यस्य हरयः शतादर्श" इति श्रुतेः । कथं सत्यं नेत्यत्राह - नानान्त्यमिति । नेत्यनुवर्तते छिद्रयोर्बाह्यतः स्यात्काशयोः यद्वदथा नानात्वं नास्ति एक एव महाकाशो घटे जायमाने बहिर्गन्तश्चेति द्वित्यमंश्यामुपैति उत्पद्यमानो नीलिमाकारोप्याकाश इति मेति ॥ प्रागुक्तो हरेरूपमिति यातः पश्चात्तुक्तो जीवानां मित्यर्थविशेषो हि शब्देनोपान - उक्तः "महाकाशो बहिर्गन्तश्च घटात्ततः स" एव च । द्वेधा समुदितोऽन्यौ च द्वावाकाशौ प्रकीर्तितौ ॥ घटरूपमनन्दस्य महाकाशात्परा लघुः । महाकाशवदेवा परमात्मा सनातनः ॥ घटातस्थमहाकाशप्रतिमोऽनर्गतो विभुः । घटस्यानर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः ॥ तद्वदेवादयः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः । तमो गाक्षेव ये सर्वे घटरूपस्त्रयग्नः ॥ (तत्त्वमत्रित्वायाम्) इति । ज्योतिर्नार्यार्थदेवाध्यात्मसंज्ञयोः "सहस्रं ॥ आदित्यस्य रश्मय आसु नाडिध्वातता " इति श्रुतेर्वा तयोर्वान्प्राणमञ्जयो इति "अधिदेव आध्यातः " ॥ श्रुतेः । अत्रापि विशेषः पूर्ववदवगन्तव्य इति ॥३०॥

बहुत्वसंख्यावाचिन्याः श्रुतेः किं विनिगमकं? अत्राह - यथेति । बहुधा कटककुण्डलाद्यात्मना हेमनानासंज्ञाविषयं समीक्यते तथा भगवानपि देवो नरो वराहः शुक्लः पीतो हस्योऽणु दीर्घो महानिति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाशयत इति ॥३१॥

हरे स्तत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह - यथेति । अर्कशब्देन अग्नेजोवायव उच्यन्ते तेजः सम्बन्धेन धूम उपलक्ष्यते अर्कप्रभवः धूमतेजो जलमरुद्ध्यः प्रभव उत्पत्तिः ॥३२॥ तथा अर्केण नभसि दर्शितः सूर्यप्रकाशो सत्येव दृश्यते नान्यथा, यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः “आपो वा अर्कः” (बृह. ३. १. २२) इति श्रुतेः । यथाऽर्काशस्य चक्षुषस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीं प्राविशत्” (ऐत. ३. २. ४) इति श्रुतेः । एवमेवाऽहङ्कारो ब्रह्मापेक्ष्य गुणोऽमुख्यः तदीक्षितः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” (पु. सू. २) इति श्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो जीवस्यात्मनं मतिं ज्ञानं बध्नातीत्यात्मबन्धनः “आत्मा देहे धृती जीवे” (वैज. को. ६-१-६) इत्यादौ यादवप्रकाशेन मती प्रयुक्तत्वात् “तद्ब्रह्मा वेदाहं ॥३३॥” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति ॥३२॥

घनो यदाऽर्कप्रभवो विदीर्यते चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।

यथा ह्याहङ्कार उपाधिरात्मनो जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरेत् ॥३३॥

यदैवमेतेन विवेकहेतिना मायामयाहङ्करणात्मबन्धनम् ।

छित्वाच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते तमाहुरात्यन्तिकमङ्गसम्प्लवम् ॥३४॥

नित्यदा सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां परन्तप ।

उत्पत्तिप्रालयावेके सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते ॥३५॥

कालस्रोतोऽजवेनाशु ह्रियमाणस्य नित्यदा ।

परिणामिनामवस्थास्ता जन्मप्रलयहेतवः ॥३६॥

श्रीध० अत एवाहंकारनाशो स्वरूपदर्शनं भवतीति तेनैव दृष्टान्तेनाह । घन इति । आत्मन उपाधिः । जिज्ञासया विचारेण । तर्हि तदाऽनुस्मरेत् । ब्रह्मःहमिति पश्चतीत्यर्थः ॥३३॥

सोयमात्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति । ॥३४॥ विवेकहेतिना ज्ञानशस्त्रेण । अहंकरणमेवात्मबन्धनम् । अच्युतं परिपूर्णमात्मानं भवति तदा तथा ॥३४॥

नित्यप्रलयमाह । नित्यदेति ॥३५॥

कुत इत्यत आह - कालेति । परिणामिनां नदीप्रवाहप्रदीपज्वालादीनां या उच्चनीचावस्थाः ताः कालरूपस्रोतसो वेगेनाशु ह्रियमाणस्य देहादेः दृश्यमानाः तद्देव नित्यदा जन्मप्रलयहेतवो भवन्ति । देह प्रतिक्षणं प्रध्वंसी प्रतिक्षणमवस्थाभेदा स्पदत्वात्प्रदीपादिवदित्यनुमानम् ॥३६॥

वीर० मेघविनाशे चक्षुषो रविदर्शनवद् देहतिरोधानविगमे जीवस्य परमात्मावलोकनमित्याह - घनो यदेति । ॥३७॥ वायुना विशीर्यते तदा चक्षुस्स्वरूपं रवि पश्यति, एवं घना अहङ्काराहङ्कारपरिणामात्मक अहमभिमानविषयो वा देहः स एवोपाधिरात्मनो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपासनया नश्यति, तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात् कुर्यादित्यर्थः । यद्वा आत्मनो जिज्ञासया विचारेणानुस्मरेत् आत्मानमुपासीत तदोपाधिर्नश्यति, ततश्च परमात्मानं ईक्षते इत्यर्थः । 'अतस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' (मुण्ड. ३.३.१.६) इति श्रुतेः इति भावः ॥३३॥

एव मुपाधिविलय एवात्यन्तिकः ॥३४॥ इत्याह - यदेवेति । एतेन विवेकहेतुना विवेकादि साधनसमकानुगृहीत भगवदुपासनरूपेण खड्गेन मायाविकाराहङ्कारपरिणामरूपदेहमम्बन्ध एवात्मनो बन्धन् छित्त्वा अच्युते स्वान्तरात्मनि (स्वान्तर्यामिणि) अनुभवो ॥३५॥ स अर्वातिष्ठत इति यन्मेव, अत्र 'गजन्' आत्यन्तिकः संपन्नः प्रलयमाह । तद्याद्यात्मात्यन्त इति कर्तृपदाध्याहारः ॥३४॥

अथ नित्यं प्रलयं निरूपयति - नित्येति । हे परन्तप, गजन्' ब्रह्मादीनां सर्वभूतानां नित्यदा प्रतिक्षणं उत्पत्तिप्रलयौ प्रचक्षते (पूर्वपूर्वावस्था एके केचित्संप्रचक्षते) ब्रह्मादिमर्वक्षेत्रज्ञशरीराणां मततर्पाणामभ्यन्तरेणात्मज्ञानरावस्थाप्राप्तिरुत्पत्ति पूर्वपूर्वावस्थात्यागः प्रलय इत्याचक्षत, इमावेव नित्योत्पत्तिप्रलयार्वाति भावः । स्थूलद्रष्टृभिर्मनो न ज्ञायते इत्यभिप्रायेण सूक्ष्मज्ञा इत्युक्तम् ॥३५॥

एतदेवोपपदयति - कालेति । काल एव स्रोतः प्रवाहः तस्य ज्वनं वेगेन, आशु शीघ्रं, ह्रियमाणस्येतीवार्थागर्भो विवक्षितः । नदीप्रवाहवेगेन ह्रियमाणस्य तृणकाष्ठादेरुच्चनीचावस्था इवेत्यर्थः । परिणामिनां देहानां नित्यं या या अवस्थाः तावन् जन्मप्रलयहेतवः संयोगवियोगविषयतया हेतव इत्यर्थः ॥३६॥

विज्ञ० ॥ घनोऽर्कप्रभया तीव्रया सूर्यप्रभया विदीर्यते नष्टो भवति तदा सूर्याश चक्षुस्वरूपं स्वर्बिम्बं रविमीक्षते, यथा यदा जीवस्यात्मनः परमात्मनो दर्शने उपाधिनिमित्तभूतोहङ्कारो विज्ञासया परमात्मापासनया तथा नश्यति तर्हि तदा जीवः परं

परमात्मानमनुस्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यन्वयः । हि शब्देन “भिद्यते हृदयग्रन्थिस्विद्यन्ते सर्वसंशयाः” (मुण्ड. ३. २.२.१) इतीदं वाक्यमग्राहि ॥३३॥

असंप्रज्ञातसमाधिस्थलक्षणमाह यदेति । एवमुक्तविधयोद्भूतयतया विवेकहेतिना निशितज्ञानायुधेन माया-
मयाहङ्करणात्मबन्धने भगवदिच्छानिर्मितं लिङ्गशरीरलक्षणाहङ्कारजनितसंसारहेतुं छित्त्वा अच्युतात्मानुभवः नित्यमुक्त
परमात्माऽपरोक्षदर्शनेनासम्प्रज्ञातसमाधिस्थो निर्मुक्तलिङ्गशरीराभिमानोऽवतिष्ठते एतन्महो! आत्यन्तिकं संप्लवं प्रलयमाहुः
असंप्रज्ञातसमाधिस्थावस्थायाः नामान्तरमिदम् ॥३४॥

इदानीं दैनन्दिनजन्मप्रलयावाह - नित्यदेति । दिने दिने ब्रह्मादीनां सर्वभूतानामुत्पत्तिलयौ ॥ इति एके सूक्ष्मज्ञाः
चन्दर्पीत्यनेनान्वयः ॥३५॥

चेतनानां निर्विकारत्वेन जन्माद्यसम्भवात् कथमुच्यते नित्यदा जन्माद्यस्तीति, तत्राह - कालेति । कालस्रोतोऽजवेन
कालनदीप्रावाहवेगेन क्षिप्रं ह्रियमाणस्य नीयमानस्य देहस्य ॥३६॥

अनाद्यन्तवताऽनेन कालेनेश्वरमूर्तिना ।

अवस्था नैव दृश्यन्ते वियति ज्योतिषामिव ॥३७॥

ॐ यो नैमित्तिकः शैव तथा प्राकृतिको लयः ।

कथितः कालस्य गतिरीदृशी ॥३८॥

एताः कुकुश्रेष्ठ, जगद्विधातुर्नारायणस्याखिलसत्त्वधाम्नः ।

लीलाकथास्ते कथिथास्समासतः कत्स्येन नाजोऽप्यधिधातुमीशः ॥३९॥

संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्षोर्नान्यः प्लवो भगवतः पुरुषोत्तमस्य ।

लीलाकथारसनिवेषणमन्तरेण पुंसो भवेत् त्रिभिः दुःखदवादितस्य ॥४०॥

श्रीध० ननु यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति, तर्हि किं न दृश्यन्ते अतो हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्याह - अनाद्यन्तवतेति ।
अनाद्यन्तवता कालेन अवस्था नैव लक्ष्यन्ते । आकाशे गच्छतां ज्योतिषां चन्द्रादीनां गम्माद्यवस्थाविशेषा यथा नैव
लक्ष्यन्ते तद्वत् । अतो तेषां प्रदेशान्तरप्रप्त्या प्रतिक्षणं गत्यवस्थाः कल्पन्ते तद्वदत्राऽपि बाल्यतारुण्यादिदर्शनेन

मध्यवर्तिन्योऽवस्थाः कल्पन्त इति न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥३७॥

उपसंहरति - नित्य इति ॥३८॥

पुराणार्थमुपसंहरति - एता इति। लीलाविषयाः ॥३९॥ अजो ब्रह्माऽपि कात्स्न्येनाभिधातुं नेशः ॥३९॥

ननु यदि साकल्येन केनापि अभिधातुं न शक्यते तर्हि किं तदभिधानेन ॥३९॥ - संसरेति। विविधं दुःखमेव ददो दावानलः, तेन अर्दितस्य पीडितस्य, अतः उत्तिरीषोः पुंसो भगवतो या लीला तासां ॥३९॥ तासां रसः तन्निषेवणमन्तरेण अन्यः प्लवः तरणसाधनं न भवेत्। उपायान्तरासम्भवात् तत्कथाश्रवणमेव यथाशक्ति निषेव्यमित्यर्थः ॥४०॥

वीर० यदि प्रतिक्षणमवस्था भवन्ति तर्हि किं न लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते ? इत्यत्राह अनाद्यन्तवतेति। नित्येन ईश्वरमूर्तिना पुंस्त्वमार्थम्। ईश्वरमूर्तिना (तेन) कालेन या या नित्यमवस्थास्ता नैव दृश्यन्ते। दुर्दर्शत्वे दृष्टान्तमाह - वियतीति। यथा वियत्याकाशे चरतां ज्योतिषां सूर्यादीनां प्रतिक्षणं देशान्तरप्राप्तिर्न दृश्यते, तद्वत् ॥३७॥

चतुर्विधप्रलयनिरूपणं निगमयति - नित्य इत्यादि ॥३८॥

"तस्मात्सर्वतामना राजन्, हरि सर्वत्र सर्वदा। श्रोतव्य कीर्तितव्यश्च, स्मर्तव्यश्चैच्छताऽभयम्" ॥ (भाग. 2.2.36)
इति द्वितीये स्कन्धे मुमुक्षोरवश्यश्रोतव्यतया प्रतिज्ञातभगवत्कथानिरूपणं निगमयति - एता इति। जगद्भिधातुं जगत्सृष्टुं अत एव नारायणस्य नराणां प्राप्यस्य प्रापकस्य अखिलसत्त्वधाम्नोऽखिलाधारस्य भगवत एता लीलाकथा लीलारूपाणां चेष्टितानां कथाः ते तुभ्यं समासतः संक्षेपतः कथिताः, तर्हि विस्तरतः कथयेत्यत्राह - कात्स्न्येनेति। अजो ब्रह्माऽपि कात्स्न्येन विस्तरेण अभिधातुं नेश्वरः, न प्रभुः ॥३९॥

सत्यं कथिताः, किमतः इत्यत आह - संसरेति। विविधं दुःखमेव ददो दावानलः, तेन अर्दितस्य पीडितस्य अतएव अतिदुस्तरं संसारसागरं उत्तिरीषो (तनुमिच्छो) पुंसो ॥ भगवतो लीलाकथा तासां रसः तन्निषेवणमन्तरेण अन्यः प्लवः उत्तारणोपायः न भवेत् ॥४०॥

विज्ञ० प्रतिदिनं जीवस्योर्वाहकविकारवर्त्यागणामाद्यवस्था किं न स्मृतिर्न तत्राह - अनाद्यन्तवतेति। आकाशे ज्योतिषां नक्षत्राणां यथा स्थितेर्लेखो नास्ति तथा चेतनस्येति शेषः ॥३७॥

उक्तमुपसंहरति नित्य इत्यादिना । कालस्य कालान्तर्यामिणो हरेः गतिः स्थितिः ईदृशी दुःखबोधेति ॥३८॥

परमप्रमेयमुपसंहरति - एता इति । "यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत्क्रोडीं तनुं" इत्यारभ्य याः कथाः एताः जगद्विधातृत्वं चतुर्मुखस्याऽस्तीति अतोऽखिलसत्त्वं^१ इति सत्त्वगर्भमुदरभरत्वमित्यतो नारायणस्येति "सत्त्वोऽस्मी जन्तुषु क्लीबे" (वैज. को.6.5.9?) इति यादवः । विस्तरतः कथनं किं न स्यादिति तत्राह, कात्स्न्येनेति अजो ब्रह्मा ॥३९॥

कथाकथनप्रयोजनमाह - संसारति । प्लवो नैः ॥४०॥

पुराण संहिता मेता मृचिर्नारायणोऽख्ययः ।

नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥४१॥

■ वै मह्यं महाराज, भगवान् बादरायणः ।

इमां भगवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥४२॥

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत, ऋचिभ्यो नैमिशालये ।

दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ सम्पृष्टः शौनकादिभिः ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

श्रीध० श्रोतुगदरदाढ्याय संप्रदायप्रवृत्तिमाह - पुराणसंहितामिति त्रिभिः ॥४१॥

स इति । स ■ बादरायण प्रीतः सन् मह्यमिमां संहितां प्राहेति पूर्वेणान्वयः ॥४२॥

एतामिति । असौ सूत इति पुरतः स्थितमब्रुत्वा निर्दिश्याह । नैमिशालये नैमिशारण्यस्थाने ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

॥१॥ श्रोतुरादरदाढ्याय सम्प्रदायप्रवृत्तिमाह - त्रिभिः पुराणसंहितामिति । एतां भागवती ॥१॥ सर्वज्ञो नारायणः अनिरुद्धरूपी नारदाय ग्राह, चतुर्मुखद्वारा चतुःश्लोकीरूपेण ग्राहेत्यर्थः । यद्वा, ऋषिचतुर्मुखशरीरकः अथवा पूर्वं चतुर्मुखेनोपदिष्टां चतुःश्लोकीं बदर्याश्रमवासी नारायणो ग्राहेत्यर्थः, अन्यथा द्वितीयस्कन्धान्तसन्दर्भविरोधात् स नारदः कृष्णद्वैपायनाय ॥४१॥

स कृष्णद्वैपायनः बादरायणो व्यासः इमामष्टादशसहस्रग्रन्थसंख्यां, निर्मायेति शेषः । वेदसम्मितां वेदतुल्यां, मह्यं ग्राह ॥४२॥

अथ भाविनीं प्रवृत्तिमाह - एतामिति । असौ सूत इति पुरतः स्थितस्य अङ्गुल्या निर्देशः नैमिशालये नैमिशारणक्षेत्रे ॥४३॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

विज० कथारसनिवेचनाय भागवतपुराणमेव मुख्यसाधनमित्यभिप्रेत्य तस्याऽभि मूलत्वज्ञापनाय मूलं दर्शयति,
पुराणेति ॥४१॥

संहितायां वेदसंहितात्वज्ञापनाय वेदसम्मितमिति ॥४२-४३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पागमहस्या संहिताया
श्रीविजयध्वजतीर्थविगचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या चतुर्थोऽध्यायः न समाप्तः)

पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

अत्रानुवर्ण्यतेऽचीक्ष्णं विज्ञात्वा भगवान् हरिः ।
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥१॥
त्वं तु राजन् मरिष्येति पशुबुद्धिमिमां जहि ।
न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यसि ॥२॥
न चित्तिन्यसि भूत्वा त्वं पुत्रपौत्रादिरूपवान् ।
बीजाङ्कुरवद् देहादेः चित्तिन्यसि यथानलः ॥३॥
स्वप्ने यथा शिरश्छेदं पञ्चत्वाद्यात्मनः स्वयम् ।
यस्मात् पश्यति देहस्य तत आत्मा ह्यजोऽमरः ॥४॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भवार्थदीपिका

पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः । राजस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम् ॥

एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य पुराणार्थमनुस्मारयति । अत्रेति । अयं भावः । जगतः कर्ता ब्रह्माऽपि यस्य
प्रसादोऽत्र राजोवृत्तिर्हर्षः । ततो जातत्वात्पुत्रतः । सर्वसंहर्ता रुद्रश्च क्रोधसमुद्भवो, न तु स्वतन्त्रः । विश्वस्यात्मा
नियन्ता भगवानत्रानुवर्ण्यते । अत एव भूतं भागवतं शृण्वतः कुतोऽन्यस्माद्भयशंकेति ॥१॥

त्वं पुनः कृतार्थ एवेत्यनुस्मारयति । त्वं चिति । पशुबुद्धिमविवेकं । यस्मान्न नङ्क्ष्यसि । कुत इत्यत आह । न
इति । यथा देहः प्रागभूत एवाद्यजातो नङ्क्ष्यति च । न चैवं त्वं पूर्वं नाभूर्नचाद्य जातोऽसि अतो न नङ्क्ष्यसि ॥२॥

ननु बीजादङ्कुरवत् स्वस्मात्पुत्ररूपेणापि स्वयमेव भवति । यथाऽऽह श्रुतिः । "अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे ।
आत्मा पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतम्" (बृह. 3.6-4-9) इति ततः पुनरङ्गुराद्वीजमिव पैत्रादिरूपेणाऽपि स्वयमेव भवति ।
पिता पुत्रेण पितृमान्योनियोनी" इति श्रुतेः । अतस्तेषु नश्यत्सु कथं न नक्ष्यामीति चेन्नाह । न भविष्यसीति । भूत्वा पुत्रपौत्रादिरूपवान्
बीजादङ्कुरवत् न भविष्यसि यस्माद्देहादेर्व्यतिरिक्तस्तत्त्वं यथाऽनलः काष्ठान् । देहाद्देहो जायते नात्मेति ॥३॥

1--1 M Ma omā " 2 M Ma च 3 M Ma द 4 M Ma 5 M Ma "सि 6 HV "त्कर्ता 7 HV "त्वात्तत्त्वं 8 ABJ भगवन्तं 9 HV "

जन्मादीनां देहधर्मत्वं दृष्टान्तेन प्रपंचयति। स्वप्न इति। स्वप्ने यथाऽऽत्मनः स्वप्नः पश्यति एवं जागरणेऽपि। यस्मादेहस्य पंचत्वादिकं पश्यति ततस्तद्देवात्मनः इदं धर्ममात्रम्। वस्तुतस्तु अत्माऽऽमरबोध्यर्थः। तदुक्तम् - 'आत्मनः पितृपुत्राभ्यां मनुमेयौ भवाप्ययौ। न भवाप्ययवस्तूना मभिज्ञोऽद्वयलक्षणः' (भाग. 11-24-48) इत्यादि ॥४॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवं भागवतीं संहितां संश्राव्य अथ स्मर्तव्यं प्राधान्येन प्रतिपाद्य निष्कृष्य दर्शयन् देहात्मयाथात्म्यविमर्शनपूर्वकं स्वशरीरकपरब्रह्मानुसंधाननिष्ठोऽस्पृष्टलौकिकदुःखो मुक्तो भविष्यसीत्याह पञ्चमेन - अत्रेत्यादिना - अत्र अस्यां संहितायां हरिराश्रितबन्धहरो भगवाननुवर्ण्यते, ततः किमत इत्यत्र तस्यैव - 'काणं तु ध्येयं' (अथ शिखा. 3.2-17) इत्युक्तरीत्या अवश्यध्येयत्वख्यापनाय सर्वकारणत्वमाह - यस्येति। यस्य हरे, सोऽनुवर्ण्यत इति सम्बन्धः ॥१॥

निष्कृष्य त्याज्योपादेयविभाग माह - त्वन्विषति। अनासन्नमरणानां तु सन्त्युपाया, आसन्नमरणस्त्वं इति तुराब्दाभिप्रायः। हे राजन्, मरिष्ये इत्येवंविधां पशुबुद्धिं मविवेकं जहि, अहमप्रत्ययवेद्यस्यात्मनो नित्यत्वात् मरणाभावादिति भावः। तदाह - न जात इति। न त्वं देहवत् प्राग्भूतोऽविद्यमानः, न जात, नोत्पन्न, नापि नङ्क्ष्यसि न मरिष्यसीत्यर्थः ॥२॥

भूत्वा उत्पद्य पुनर्बीजाङ्कुरवत् पुत्रपीत्रादिरूपवान् न भविष्यसि, तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि - देहात् व्यतिरिक्त इति। तत्र दृष्टान्तः - यथाऽनल इति, काष्ठादिति शेषः। यथा काष्ठादग्निं व्यतिरिक्तं तथेत्यर्थः ॥३॥

स्वप्नदेहादिवत् जाग्रदेहादपि अत्मा विलक्षण इत्याह - स्वप्न इति। स्वप्ने यथा आत्मनः शिरश्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरणेऽपि, तत्र यथा आत्मा छिद्यमानादेहाद्विलक्षण, एवं जागरेऽपीति भावः। यस्मानु देहस्य पञ्चत्वादिकं मरणादिकं पश्यति, ततः आत्मा देहाद्विलक्षणः (देहाद्व्यतिरिक्तः) अतो न मरण इति तथाऽमर मरणरहितः ॥४॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्याः विषयमाह - अत्रेति। कुतोऽस्या इत्येभ्यः श्रेष्ठं येनादरेण ग्राह्या स्यादित्यतो वाऽऽह - अत्रेति। विषयविभक्तत्वेन इत्येभ्यः ब्रह्मान्यतमः न स्यादित्यत्राह - यस्येति। अनेन 'आत्मा पुत्रनामासि' (कौषी. 3. 2-11) इति वाक्यप्राप्तं तदात्म शब्दाऽपि दूरीकृतेति ॥१॥

ननु, जातो मृतोऽहमिति बुद्धेर्विक्रियायाः कथं चेतनस्य परिणामाद्यवस्थाभाव इत्याशङ्क्य सिंहावलोकनन्यायेन तस्याधिकारित्वमाह - **॥१॥** **प्रपिब्येति सन्धिभावेन । घटादिनाशवैलक्षण्यं देहवियोगस्य दर्शयति वैलक्षण्यमेव दर्शयति - नेति । 'न जायते प्रियं वा कदाचित्' इत्यादेः देहवदित्येतद् प्रत्येकमभिसम्बध्यते नेति न त्वदेहवत् न जातः तर्हि प्रगासन्नेत्याह, प्राणिति । देहवत्प्रागभूतोऽनुमन्न अद्य देहवन्न परिणमसि ॥२॥**

देहान्तरवत् न भविष्यसि पुत्रपौत्रादिरूपवान् भूत्वा त्वं देहवत् न नङ्क्ष्यसि कथमिव पुत्रादिरूपवानिति तत्राह - **॥३॥** **बीजाङ्गपरम्परा यथा तदा कर्मप्रवाहात्मा इति तत्राह, देहादेरिति । हेतुगर्भं विशेषणं, अत्रापि निदर्शनं यथाऽनल इति । दावदिरिति शेषः । पुत्रादिरूपत्वे तु अभेदोऽपि प्राप्त इत्यतो वाऽऽह, यथा बीजपरम्पराया भेदः प्रमितः तथा प्रकृत इति शेषः प्राप्वत् ॥३॥**

ननु, जातो मृत इत्यभेदप्रतीतेः तदव्यतिरेकः कथमनलदृष्टान्तः परमात्मनि मत्त इति **॥४॥** **- स्वप्न इति । आत्मनो जीवस्य स्वप्ने स्वशिरच्छेदो **॥५॥** मिथ्या पञ्चत्वादि, इदं स्वानुभवसिद्धमित्याह, यस्मादिति । त्वं देहस्य पञ्चत्वादि पश्यसीति यस्मान्न **॥६॥** अजो न जातोऽमरो न मृतश्चेति तस्माद्देहस्यैव जन्मादयो न चेतनस्येति सिद्धम् ॥४॥**

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथा पुरा ।

एवं देहे मृते जीवो **॥५॥ सम्पद्यते पुनः ॥५॥**

मनः सृजति चै देहान् गुणान् कर्माणि चात्मनः ।

तन्मनः सृजते प्राया ततो जीवस्य संसृतिः ॥६॥

स्नेहाधिष्ठानं वर्त्यप्रिसंयोगो यावदीयते ।

ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।

रजस्सत्त्वतमोवृत्त्या जायतेधेध नश्यति ॥७॥

तत्रात्मा स्वयंचर्योति यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः ।

आकाश इव चाधरो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ॥८॥

॥१॥ यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादि संसारभ्रमः तस्मादुपाधिनिवृत्तौ मुच्यत इति सद्दृष्टान्तमाह । **॥२॥** इति ।

१ HV 'रिप्यते' २ **॥५॥** ताव दीप' 3 ABGJW 'तेऽव्यति' 4 - 4 M **॥** 'चर्याधरो' 5-5 HV ध्रुवोऽनन्तोपमो विभु 6 MM ध्रुवो
7 W ध्रुवोऽनन्तोऽव्यवस्थित

परः शरीरमव्यक्तं मूलप्रकृतिः ताभ्यां परोऽन्यः । तत्र हेतुः - स्वयं ज्योतिः । स्वयं प्रकाशः विजालीयत्वादिति भावः ॥७-८॥

विज० अधुना प्रसन्नात्सामान्यविशेषमरणावस्थामाह - घट इति । घटे भिन्ने कपालीभूते घटाकारपरिमितो घटाकाशो नीलिमाकारबहिःस्थाकाशः स्यात्पुरा यथा तथेत्यर्थः । एवं देहे मृते सति आत्मा संसारी ब्रह्मतत्त्वं यथाकर्म स्वर्गनरकादिकं सम्पद्यते घटान्तस्थमहाकाशीकदेशे बहिःस्थव्यामाकाशो भवति यथा, तथा पुरा जीवः प्राणधारकः परमात्मान्तर्यामी ब्रह्म व्याप्तस्वरूपमानोति घटान्तर्गतं भूताकाशः पुरा यथा महाकाशाधीनः पञ्चादपि तदधीनतामापद्यते तथा चरमदेहान्तलिप्तरशमि मृते नष्टे जीवो मुक्तियोग्यः । आत्मा परं ज्योतिः सम्पद्यते अयमर्थो 'ब्रह्माकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तस्थ एव च' इति तत्त्वसंहिता वचनादवगन्तव्य इति ब्रह्ममोक्षं पुनरावृत्तिशून्यं वा ॥५॥

प्रकारान्तरेण संसारावस्थामाह - वन इति । आत्मनो जीवस्य मनः सुरनरादिदेहान् गुणान् कर्माणि आवृत्तिहेतु भूतानि पुण्यपापलक्षणानि च सृजति आपादयति शब्दादिविषयासन्निहेतुभूतानि वा । एवं विधं मनः सत् किं तत्राह, तदिति । मायाजडप्रकृतिः तन्मन उत्पादयति सृजते, इत्यात्मनेपदप्रयोगेण चिन्मिश्रं मन इति सूचयति ततो जडमनसो जीवस्य संसारो वर्तत इति शेषः ॥६॥

विद्यन्तं कालं जन्मात्मकः संसार इति तत्राह - स्नेहेति । यावत् यावन्तं कालं तैलादिस्नेहद्रव्याष्टानस्थितवर्त्यप्रिसंयोगः तावत् तावन्तं कालं दीपस्य दीपत्वं प्रकाशसामर्थ्यम् । एवं देहकृतो देहादिकर्मनिमित्तकृतो भव इत्यन्वयः । तैलाद्यभावेन यथा दीपादेः शून्यता एवं जीवस्यापि देहाद्यभावेन शून्यत्वं आयातं अग्राह, रज इति । मनसो रजआदिगुणोपजीवनेन देहो जायते (?) इत्यादि ॥७॥

तत्र तस्यामवस्थायामपि योऽव्यक्ताव्यक्तयोः देहप्रकृत्योः परो विलक्षणः स आत्मा जीवो न जायते, न वर्धते, न नश्यति कुतः ? स्वयं ज्योतिर्ज्ञानात्मा इदानीमुपास्तिप्रकारं विधत्ते, आकाश इति । आकाशवत्ततो व्याप्तो ध्रुवाधारो नित्याधारो ध्रुवो नित्यश्च यः नानामितः ततद्वस्तुपरिमाणपरिमितश्च ॥८॥

एवमात्मानं मात्मस्थमात्मनैवावृत्तं प्रभो ।

बुद्ध्यानुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥९॥

चोदितो विप्रवाक्येन न त्वां ब्रह्मन्ति तक्षकः ।

मृत्युवो नोपसर्पन्ति मृत्युनां मृत्युमीक्षरम् ॥१०॥

अहं ॥ परं ॥ ब्रह्माहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षात्मानमात्मन्याधाय निश्चिन्तय ॥११॥

दशन्तं तक्षकं पादे लेलिहानं विधाननः ।

न ब्रह्मसि शरीरं च विषं च पृथगात्मनः ॥१२॥

एतत्ते कथितं तात१ यथाऽऽत्मा पृष्टवान्, ॥१३॥

हरेर्विद्यात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैद्यासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्विंशोऽध्यायः ॥५॥

॥१०॥ अतस्त्वमेवं चिन्तयेत्याह । एवमिति । आत्मस्थं देहाद्युपाधिस्थितम् । आमुश विचारय । अनुमानगर्भिण्या इह

दृश्यान्वयव्यतिरेकयुक्त्या ॥९॥

एवं ॥ सति त्वां तक्षको न दहेदित्याह - चोदित इति । तत्र हेतवः । मृत्यव इति मृत्युहेतवः ॥१०॥

विमर्शप्रकारं दर्शयन् तक्षकादर्शनं दर्शयति द्वाभ्याम् अहमिति योऽसावहं स ब्रह्म यद् ब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् ।

तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः ब्रह्माहमिति ॥११॥ च ब्रह्मण पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारदर्शितः ।

निष्कले निरुपाधी । आत्मनि ब्रह्मणि ॥१२॥

दशन्तमिति । विषयुक्तैराननैर्दशन्तं ग्रसन्तं तक्षकम् । लेलिहानं सर्पम् । यद्वा लेलिहानं जिह्वाभिरोहप्रान्तम्

सनिष्पेषमास्वादयन्तम् । आत्मनः पृथक् ॥१२॥

एतदिति । हरेश्चेष्टां लीलां प्रति ॥१३॥ त्वं यत्पृष्टवांस्तत्ते कथितम् । शिष्यस्य कृतार्थतापरीक्षणाय पृच्छति ।

॥१३॥

1 ABGJW चयन्ति, 2 MMs 'इय चात्मा' 3 MMs 'यत्तव' 4 HV 'ममेव' 5 HV 'मयम्' 6 HV 'यत्तव' 7 ABJ योह, 8 HV व्यतीहर्षः 9 ABJ लीला

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां पञ्चमाध्यायः ॥५॥

वीर० तत्र दृष्टान्तः आकाश इवेति। यथा घटाद्युपाधेः आकाशः परः तद्वदाधारः, देहस्य धारकः अनन्तः स्वभावतोऽपरिच्छिन्नः, आकाशः स्वरूपतो विकाररहितः ॥९॥

ततः किमत आह - एवमिति। एवं विधमात्मस्थं परमात्मस्थं देहस्थं वा आत्मानं आत्मनैवामृश विचारय प्रत्यक्षत्वादात्मनैवेत्युक्तिः। बुद्ध्येति - अनुमानगर्भिण्या अनुमीयतेऽनेन सूक्ष्मार्थ इत्यनुमानम्। शास्त्रं तद्गर्भिण्या शास्त्रजन्यज्ञानयुक्तयेत्यर्थः। बुद्ध्या आत्मविमर्शनात्मिकाया वासुदेवानुचिन्तया च वासुदेवानुचिन्तारूपया बुद्ध्या वा उपलक्षितं त्वां विप्रवाक्येन प्रचोदितोऽपि तत्त्वज्ञः न धक्ष्यति तत् वेदनां न जनयिष्यति इत्यर्थः। मृत्यव इति। ईश्वरो मृत्यूनां मृत्युः अतस्तं मृत्यवः मृत्युहेतवः न धक्ष्यन्ति, एवं तद्भावावर्णात्यभिप्रायः ॥९०॥

अहमिति। अहं ब्रह्मेति, ब्रह्माहमिति = तात्पर्यभेदेन विशेषणप्रधानो विशेष्यप्रधानश्च निर्देशभेदः, परं धाम परमं पदमिति च अहं विशेषणं, परमं पदं परमं प्राप्य एवमित्यं समीक्षन् सन्दधानः निष्कृते प्राकृतशरीररहिते आत्मनि परमात्मन्यात्मानं प्रत्यगात्मानमाधाय परमात्मशेषतैकरसं ध्यात्वेत्यर्थः। यद्वा अनादिमायाविद्यया जतदेहात्मबुद्ध्यभिभूतनिजस्वरूपं राजानं नित्यं श्रीभगवच्छेषभूतमात्मानं देहद्वयविलक्षणं गुणत्रयातीतं जडविलक्षणं सदैव चेतनं नित्यं सदा परमात्मस्वरूपाधीनं सत्तास्वरूपं विद्धीत्युपदिशति - अहं ब्रह्मेत्यादिना। धाम निरुपाधिकचेतनं प्रकाशबहुलं तेजोमयं ज्योतिस्स्वरूपं परमं श्रेष्ठं जडविलक्षणं अत एव जडव्यापितिरिति पदं स्वरूपं यस्य तत्, अहं अहंतत्त्वं, जीवस्वरूपं ब्रह्मपरं, प्रधानं श्रेष्ठं, मान्यं पूज्यं सेव्यं, यस्य तत् अत एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः अहं ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमात्मनः शेषिण एवाहं शेषो नान्यस्य तदितरस्य सर्वस्यापि चेतनाचेतनस्य शेषरूपत्वादिति तदभिप्रायः, मम च शेषी अहं परमात्मैव नान्यः। तथा सर्वेपि शेषिण एव स्युः, अतो शेषस्य शेषीति श्रुतावेक एव वर्णितः "एक मेवाद्वितीयं ब्रह्म, (छान्दो. 3.6-2-1) नेह नामास्ति किञ्चन" (बृह. 3. 4-4-4) "न तत्समं ब्रह्मभ्यधिकं दृश्यते" इत्यदिश्रुतिः। "न त्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" (भगी. 11-4-3) इत्यादि श्रीगीतोपनिषत्सु च शेषी एक एव श्रीमन्नारायणः, शेषास्तु बहव एवेति सर्वशेषिणो नियन्तुः आज्ञा शेषभूतैस्सदैव पालनीयेति सूक्ष्मदृष्टातु अवधारणीयः। अन्यथा शेषस्वरूपमेव न सिद्ध्यतीति दिक्। एवञ्च सर्वस्य शेषी परब्रह्म श्रीमन्नारायण एव इति। यथा राजपुरुष

इत्यादी षष्ठीसमासघटितपुरुषस्य अप्राधान्यं प्रसिद्धं, तत्र भेदवादिनः भ्रान्ता एवेति परब्रह्म पराधीनमेतादृशस्वरूपं जीवतत्त्व यत्तस्मिन् स्वस्वरूपे निष्कले आत्मनि जीवस्वरूपे आत्मानमन्तर्यामिणं परमात्मानं श्रीमन्नारायणं निजस्वामिं श्रीरमानां निजानां (परमात्मस्वरूपे वा आत्मानं ॥१॥ शेषभूतं) समीक्षन् सम्यक् पश्यन् नित्यस्वामिसेवकभावेन सम्मगालोकयन् ध्यानेन दृशा प्रत्यक्षमिव कुर्वन् विश्वासश्रद्धावैराग्यज्ञानानुरागभक्तिमयैः प्रत्यक्षमेव कुर्वन्नप्यहं जडदेहादिविलक्षणो निर्गुणः शुद्धो भुक्तस्वरूप चिदात्माप्यहं न स्वयं ब्रह्मा ब्रह्माहमस्मि किन्तु स्वयं ब्रह्मण सर्वशेषिणः श्रीस्वामिनो दास एवाहमस्मि इति सर्वं श्रुतिशास्त्रार्थसारोऽयमर्थः। एतादृशबोधपूर्वकं श्रीभगवद्धानानुरागी त्वं देहं स्थूलदेहं दशन्तं तक्षकं स्थूलं सूक्ष्मं च शरीरमुभयदेहोत्पादकमविद्याप्रधानादिकं सर्वं जगद्विद्धं च तन्नाशादिकं कालं च न द्रक्ष्यसीत्यनेन श्रीभगवद्व्यतिरिक्तं किमपि न वेत्स्यसि परमात्मानमेव नित्यमात्मन्यन्तर्यामिणं परमात्मनि व्यापके श्रीस्वामिनि वा नित्यव्याप्यभूतं ॥२॥ शेषरूपनिजस्वरूपं सम्मगालोचयिष्यसीति सर्वमङ्गलमनवद्यम् ॥११॥

दशन्तमिति । विषयुक्ते रानने मुखे लेलिहानमास्वाद्यमानं दशन्तं च तक्षकमात्मनः परमात्मनः पृथक्सिद्धं शरीरं विश्वं च न द्रक्ष्यसि भगवत्स्मृत्याह्लादे ॥१॥ या दुःखादि हेतुभूतमन्यत्र वेत्स्यसीत्यर्थः ॥१२॥

अखिलप्रब्रान्तं निगमयति - एतदिति । हे तात ! हे नृप ! हं श्रेष्ठ ! प्रति यद्यत् आत्मा त्वं पृष्टवान् तत्सर्वं ते तुभ्यं कथितं, कृतार्थतापरीक्षायै पृच्छति - किं भूयः श्रोतुमिच्छसीति । भूय पुनः ॥१३॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीवीरराघवविदुषा निम्नितायां भागवतचन्द्रवन्धिकायां

व्याख्यायां पञ्चमाऽध्यायः ॥ ५ ॥

विज० एवं विधमाहात्म्योपेतमात्मस्थं स्वहृदयकुहरनिलयमात्मानं परमात्मानमात्मनैव सर्वप्रयत्नेनामृशं सम्यग्विचार्योपास्व प्रभो, इत्युपास्ति साम्यार्थमाह - दुर्मणदायदुष्टस्य मम दहत्यागपि माक्षो नामसीति न चिन्तयन्त्याशयेनाह, बुद्धयेति । आत्मा स्वस्वेतरवृत्तित्वानाक्रान्तिरन्यनिर्हाधिकरणं मेयत्वादात्मवर्दिनि देहं स्मरन्नेतरवृत्तित्वानाक्रान्तिरन्यनिर्हाधिकरणं, मेयत्वात् घटदवित्यनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया हर्गर्गन्तमदुपामनया वर्तमानं त्वाम् ॥९॥

विप्रकुमारवाक्येन चोदितः प्रेरितस्तक्षकः न धक्ष्यति दष्टदायं नापादयतीत्यन्वयः । मृत्युना मागकाणां मृत्युं मागकं ईक्ष्यं उप समीपे स्थितं मृत्यवो न सर्पन्ति त्वां न प्राप्नुवन्ति ॥१०॥

दशदोषास्पृशेति प्रकारान्तरेणोगायमाह - अहमिति । न हन्यत इत्यहं ॥ हीयत इति वा कदापि ॥ जहाति स्वशक्ति इति वा, एवंविधमीश्वरं विहाय कदापि ॥ तिष्ठन्त्यस्तन्त्यादित्यर्थः । उपासनाफलमाह - एवमिति । एवंविधस्त्वं निष्कले आत्मनि परमात्मानं समाधाय संयुज्य समीक्ष्य तस्यैव ज्ञातुम् ॥११॥

विषयुक्ताननैः पदे दशानं तक्षकं लोलहानं सर्पं न द्रक्ष्यसि इतरसर्पवदिति शेषः । आत्मनो हरेः पृथक् स्वातन्त्र्येण स्थितं विश्वं शरीरं च न पश्यसीत्यन्वयः ॥१२॥

विज० अवान्तग्रमेयमुपसंगृह्णी - एतदिति । चेट्टेति पाठे सा कथितेति शेषः ॥१३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहिताया
श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या पञ्चमोऽध्यायः ॥ समाप्तः)

षष्ठोऽध्यायः

(विजयध्वजरीत्या पञ्चमाध्यायः षष्ठोऽध्यायश्च)

सूत उवाच

एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद् व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादपद्यमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥१॥

राजोवाच

सिद्धोऽस्यनुगृहीतोऽस्मि भवता कठुणात्मना ।
श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥२॥
नात्यद्भुतमिदं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतमेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥३॥
पुराणसंहितामेतामश्रीं भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्नोको भगवाननुवर्ण्यते ॥४॥
भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥५॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यथोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं संतः प्रवेश्य विसृजाम्यसुम् ॥६॥
अज्ञानं निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥७॥

सूत उवाच

इत्युक्तस्तमनुज्ञाय भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिस्साकं नरदेवेन पूजितः ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

बहे परीक्षितो मोक्षः सर्पहोमादि तत्सुतात् । वेदशाखाविभागोक्तौ त्रिवेदीव्यासवर्णनम् ॥

1-1 W omits. 2 BGHJV मूल 3-3 HV ■■■ M.Ms परीक्षितुवाच. 4 ABGJW 'यद्' 5 HV भवता 6 M.Ms

भवतो ब्रह्मन्. 8 ABGJ ■■■ 9 A सायं 10 ABJ शाक्य 11 HV 'वेद'

एतदिति। एतत्पुणं निशम्य निमिन्नात्मा हरिः तं पश्यति निखिलं वाऽत्मनि पश्यतीति तथा तेन अतः समेन पादपद्ममुपसृत्य नतेन अवनतेन मूर्ध्ना, तत्पादमूलमुपसृत्य तस्य पादौ शिरसि निधायेत्यर्थः ॥१॥

सिद्ध इति। सिद्धः कृतार्थोऽस्मि। यतोऽनुगृहीतोऽस्मि, अनुग्रहमेवाह। यद् यस्मात् श्रावितः, चशब्दात् प्रामिसाधनं च श्रावितम् ॥२॥

करुणात्मतामभिनन्दति ह्याभ्याम् - नात्यद्भुतमिति ॥३॥

पुराणेति। अश्रीप्य श्रुतवन्तः। वयं भवतः सकाशात् ॥४॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाविष्करोति - भगवन्निति। यतस्त्वया दर्शितं ॥५॥ प्रविष्टः। कथं भूतम्। अभयम्। यतो निर्वाणं केवल्यरूपम् ॥६॥

किं भूयः श्रोतुमिच्छामि' (भाग. 12.5.13) इति यदुक्तं ॥७॥ सिद्धोऽहं न किञ्चिच्छ्रेतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां देहीत्याह - अनुजानीहि इति। वार्चामित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणाम्। वाचं नियम्य किं करिष्यसि तदाह। मुक्ताः कामाशयाः तद्वासना येन तत्त्वतोऽधोक्षजे प्रवेश्य असन् विसृजामि ॥८॥

ननु किं प्राणत्यागेन किञ्चित्कालं ज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्राह - अज्ञानं चेति। अज्ञानं चकारात् तत्संस्कारश्च तच्च त्वत्कृपयैवेत्याह - भवतेति ॥९,८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतखण्डचन्द्रिका

आत्मनः सिद्धार्थतां कृतज्ञतां चाविष्कुर्वन्नाह राजा इत्याह सूतः - एतदिति। मुनिना शुकेन अभिहितं "एतत् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि" (भाग. 12.5.13) इत्येतन्निशम्य कथम्भूतेन समेनेति भावप्रधानो निर्देशः साम्येन निखिलात्मनः पश्यतीति तथा, तेन नतेन नग्रेण मूर्ध्ना ॥१॥ पादपद्ममुपसृत्य संस्पृश्य स विष्णुरातः परीक्षितं तं मुनिं प्रति इदं वक्ष्यमाणमाह ॥१॥

उक्तिमेवाह - सिद्ध इति। सिद्धोऽस्मि सिद्धार्थोऽस्मि। कुतः? भवतोऽनुगृहीतोऽस्मि कोऽसावनुग्रहः? मे मह्यं अनादिनिधनो हरिः चशब्दात् तत्प्राप्त्युपायश्च श्रावित इति यदेवः ॥२॥

करुणात्मतामाविष्करोति - नेति। अच्युते आत्ममनो येषां तेषां, अत एव महतां यत् वात्सल्यसौशील्यादि - गुणोत्कृष्टानां भवतां, इदं नात्यद्भुतम्। किं तत्? यदज्ञेयम् ॥३॥ एव तापत्रयवसेषु भूतेष्वनुग्रह इत्येतत् ॥३॥

पुराणसंहितामिति । ॥४॥ सकाशात् अश्रोष्य श्रुतवन्तः । कथम्भूताम्? यस्यां संहितायाम् ॥४॥

सिद्धोऽस्मीत्येतदुपपादयति - ॥५॥ । अभयहेतुत्वेन आत्मानं विशिनष्टि, दर्शितमभयं निर्वाणमानन्दरूपं (मात्रं) ब्रह्म प्रविष्टः तदनुभवमग्न इत्यर्थः ॥५॥

यदुक्तं 'किं भूयः श्रोतुमिच्छसि' इति (भाग. 12-5-13) तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चित् श्रोतुमिच्छामि किन्तु अनुज्ञां देहीत्याह - अनुजानीहीति । हे ब्रह्मन्! वाचं यच्छामि मौनं बिभर्मि, मुक्ता कामा आशया तद्वासनाश्च यस्मान्तच्चेत अधोक्षजे निवेष्ट्यासून् प्राणान् विसृजामि तदर्थं मामनुजानीहि ॥६॥

पुनः सिद्धार्थतामेव आविष्करोति - अज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेशजन्यं विज्ञानं भगवदनुभवात्मकं तन्निष्ठया अज्ञानं देहात्मध्रुमस्वतन्त्रात्मध्रुममूलं निरस्तं भवता क्षेमं केवलसुखरूपं भगवतः पदं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥७॥

इतीति । तं राजानं अनुज्ञाय अनुज्ञाय नरदेवेन राजा पूजितं भिक्षुभिः मुनिभिः सह जगाम ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

श्रीनारायणानुग्रहेण परीक्षितो देहवियोगलक्षणं मरणं जनमेजयस्य पितृभक्तिप्रदर्शनाय मर्षयागं शक्तस्य ॥९॥ स्वविमानपातोपेक्षां कथयन्त्यस्मिन्नध्याये । तत्रादौ परीक्षितः शुकानुज्ञानदानप्रार्थनाग्रकारं तन्कुमाह - एतदिति । एतत्पुराणं निखिलं पूर्णमात्मानं पश्यतीति निखिलात्मदृक् तेन समस्तस्वामिदृशा वा ॥९॥

सिद्धः सम्पादितपुरुषार्थदेहः ॥९॥

दीनेष्वनुग्रह इति यत्नदिदम् ॥१०॥

कोऽयमनुग्रह इति तमाह - पुराणेति ॥११॥

भयाभावे निमित्तमाह - प्रविष्ट इति । निर्वाणमानन्दं प्राकृतशरीरगर्हितं वा ॥१२॥

कामानामाशयः शयनं यस्मान्जडत्वेनो निग्रहोऽधोक्षजे प्रवक्ष्ये ॥१३॥

क्षेमं मन्त्रं 'क्षेमो ना प्राप्तरक्षाया माक्षेप्यस्त्री तु मन्त्रं' इति यादव ॥१४॥

परीक्षिदपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।

समाधाय परं दध्यावस्यन्दासुर्यथा ततः ॥१५॥

प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उड्डमुखः ।
 ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥१०॥
 तक्षकप्रहितो विप्राः क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।
 हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पथि काश्यपम् ॥११॥
 तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणम् ।
 द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशवृषम् ॥१२॥
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिगरलाग्निना ।
 बभूव भस्मसात् ॥ पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥१३॥
 हाहाकारो महानासीद् भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
 विस्मिता हाभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥१४॥
 देवदुन्दुभयो नन्दुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुवादिनः ॥१५॥
 जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकप्रक्षितम् ।
 जुहाव क्रुद्धः सर्पान् सत्रे सहद्विजैः ॥१६॥

श्रीध० परीक्षितेति । आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक्प्रकाशे समाधाय परमात्मानं दध्यौ । अस्पन्दासुः

लीनप्राणः यथा नृ तसु स्थाणु ॥९॥

तमेव विशिनष्टि - प्रागिति । प्राक्कूले प्रागग्रे बर्हिषि दर्भे ॥१०॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन्, तक्षकागमनादिकं पिष्टपेषणमिवाभवदिति दर्शयति तक्षक इति त्रिभिः । हे विप्राः ॥११॥

तमिति । तं विषचिकित्सया परीक्षिद्रक्षणेन द्रव्यार्जनाय आगच्छन्तं, मार्गे स्वालीढवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरंकुरादिक्रमेण उत्थापनाद् विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः संतर्प्य ततो निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितस्सन् अदशत् ॥१२॥

तच्च पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह - ब्रह्मभूतस्येति ॥१३॥

क्षणं सर्वेषां दुःखं च ततः परमुत्सवं चाह द्वाभ्याम् - हाहाकार इति ॥१४, १५॥

प्रासंगिकमाह जनमेजय इत्यादि सत्रे सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानो यथा - यथावदाजुहाव जुहावेति वा ।
सर्वसर्पाह्ने कारणमाह । संकुद्ध इति ॥१६॥

वीर० परीक्षिदपि इति । आत्मनि परमात्मनि, आत्मानमात्मनैव ॥१७॥ परमात्मशेवतीकरसं
स्वात्मानमेव ध्यात्वेत्यर्थः ॥१८॥

गन्तारि प्रागप्रदर्भेषु उदङ्मुख आसीन यथा तत् तद्वदस्पन्दासु तिरोहितसर्वेन्द्रियव्यापार- निस्सन्न देहतदनुबन्धभिमान-
रहितः छिन्नाः संशयाः देहात्मजीवपरमात्मभेदाभेदादिसंशयाः येन स महायोगी महासमाधियुक्त ब्रह्मभूत संगुद्धावस्थः ब्रह्मशब्दो
मुक्तावस्थ जीवपरः मुक्तोऽभवदिति यावत् ॥१०॥

तदा हे विप्राः ! कुण्डेन द्विजसूनुना, प्रचोदितः तक्षक नृपं हन्तुकामो गच्छन् पथि काश्यपं ददर्श ॥११॥

तं विषचिकित्सया परीक्षिद्रक्षणेन (निर्धार्य तत्) द्रव्यार्जनाय गच्छन्त स्वात्मीढस्य वृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादि
क्रमेणोत्पादनात् विषहारिणं तदपेक्षितद्रविणैः सन्नर्प्य निवर्त्य द्विजरूपेण तिरोहितं सन् अदशत् ॥१२॥

निर्जीवस्य शरीरस्य दंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकृत्यमिव जातमित्याह - ब्रह्मभूतस्येति । मुक्तावस्थां प्राप्तस्य राजर्षे देह-
सर्वदेहिनां पश्यतां सतां सद्य एव गत्वाग्निना भस्मसादभवत् ॥१३॥

तत् क्षणं सर्वेषां दुःखं, तत् परमुत्सवञ्चाह - द्वाभ्याम् ॥१४॥ इति । भुवि ग्रे आकाशे सर्वतः सर्वासु दिक्षु ॥१५॥

देवदुन्दुभयः इति । स्वयनेन गन्धन् ॥१५॥

प्रासङ्गिकमाह - जनमेजय इत्यादिना । तदा सत्रे क्रोधेन प्रागब्ध सर्पाभिचारयागे सर्पानाजुहाव मन्त्रैर्गावकर्ष सर्वसर्पाह्ने
कारणं संकुद्ध इति ॥१६॥

विज० अस्पन्दासु निष्कलेन्द्रिय विषयव्यापारगून्येन्द्रिय इत्यर्थः ॥१७॥

ब्रह्मणि भूतः ॥१०॥

हे विप्राः ॥११, १२॥

अहिगत्वाग्निना सर्पविषाग्निना ॥१३-१५॥

सर्पसत्रे सम्पिष्टेऽग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।

अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।

तं गोपायति राजेन्द्र! शङ्कशरणमागतम् ।

पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहत्विज उदारधीः ।

तच्छ्रुत्वाऽऽजुहवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं यजे ।

इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रक्षालितः ।

वर्मानेन सहतक्षकमप्यरात् ।

॥ त्वया मनुष्येन्द्रैवधर्महति सर्पराट् ।

श्रीथ० कस्मात्तक्षको न दहतेत्युक्ताः सन्तो द्विजा ऊचुः - तस्मिन्निह । तेनेन्द्रेण । असौ सर्पः ॥१७-१९॥

तद्गङ्गो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः -तदिति साक्षेपमाह्वानं दर्शयति - तक्षकेति । इहाग्रावाशु पतस्व । मरुत्वता
न्द्रेण सह ॥२१॥

* HV 22

शक्तोप्यशक्तवद्यदुरिन्द्र आसीदुपेक्षकः ॥ एवमेव ऋषीणाञ्च ॥ गतिं योजयताऽमुना । कृतोपेक्षा महेन्द्रेण किमु विष्णुः ॥
तस्माद्विष्णोरशक्यं न भूतभव्यभवत्स्वपि । न चानिष्टं गुणैरेव पूर्णो नारायणस्सदा ॥" (वामने) इति ॥२३॥

अथ तस्मात् ॥२४॥

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः ॥ कर्मणः ।
राजं स्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥२५॥
सर्पचारादि ॥ नान्यस्य ॥ क्षुद्रद्वय्याप्यादिभिर्नृपः ।
पञ्चत्वमृच्छते जन्तुः भुङ्क्ते द्वारब्धकर्म तत् ॥२६॥
तस्मात् सन्नमिदं राजन् संस्थीयेताभिचारिकम् ।
सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्दिष्टं ॥ भुज्यते ॥२७॥
सूत उवाच

इत्युक्तः स तद्येत्याह महर्षेर्मनयन् वचः ।
सर्पसन्नादुपरतः पूजयामास वाक्यमिति ॥२८॥

श्रीथ० भवतु नापावत्तनः तथाऽपि पितृमारकं धक्ष्यामीति चेत्तत्राह - ॥ गतिः परलोकः अतो दुर्मरणनिमित्ता
पितुर्दुर्गतिरनेन कृतेत्यपि न शङ्कनीयमित्यर्थः ॥२५॥

कथमन्यः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादिति चेत्तत्राह । सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृत्यु
मृच्छते ऋच्छति प्राप्नोतीति यत् तदारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते । स्वकृतकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न ॥ गतन् ॥ इति भावः ॥२६॥

संस्थीयेत समायताम् । आभिचारिकं हिंसादिफलकम् । दिष्टं प्राचीनं कर्म । अतः सर्पादृष्टप्रयुक्तस्य तवाप्ययं
नापराध इति भावः ॥२७॥

इतीति । वाक्यमिति बृहस्पतिम् ॥२८॥

वीर० पितृपातुक्तक्षकविषयक्रोधशान्तये तत्त्वमुपदिशति - जीवितं मिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वर्गनरकादिगतिश्च

1-1 HV रावस्तोऽन्यो नान्यस्य MgMs रावस्तोऽन्यो किं नान्य 3 GJ 3 GJ क्षुद्रद्वय 4 GJ भक्षक आ भक्षके आ
HV भक्षते प्रा HV ५ 18-8 HM Ms VW omits 7 ABJ omits कृत 8 ABJ सत्यकम्

अतो हे राजन्, तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखप्रदः नान्योऽस्तीत्यर्थः ॥२५॥

नन्वपरोक्षं तक्षकेण मत्तित्वा दग्धो दृष्टः न तु कर्मणेत्यत आह सपत्तिः। सर्पादिभिः जन्तु मरणमृच्छति प्राप्नोति इति यतदारब्धं कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्ताः सर्पादयो न स्वतन्त्रा इति भावः ॥२६॥

तस्मादिति। यत एवं तस्माद्धेराजन्, इदमभिचारिकं तस्मात्संस्थीयेत समाप्यतां, वृथा निरपराधाः सर्पा दग्धाः कुतः? हि यस्माज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धमेव भुज्यते ॥२७॥

इतीति। स जनमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्वचो मानयन् तथेत्याह, सर्पसत्रं समाप्यतां इत्याह - सर्पसत्रादिति। वाक्पति, बृहस्पतिम् ॥२८॥

विज० मरणं देहवियोगलक्षणं, गतिः परलोकावामिलक्षणा, स्वप्ने स्वतन्त्रेण हरिणैर्बोद्धोपधेनेन भवानुहितेन कर्मणा तेन स्वकर्माद्बोधकेन हरिणा विना सुखदुःखयोः प्रदाताऽन्यो नास्ति ॥२९॥

कर्मणः कारणत्वे सर्पादिना मृतो विष्णुमित्र इति कथमुपपद्यतेत्याशङ्क्य तेऽपि कर्म निमित्तीकृत्य कारणमिति भावेनाह - सर्पेति। आदिशब्देन वृक्षादिभ्यः पतनं गृह्यते, सुखादिभोगहेतुत्वाच्च कर्म प्रधानकारणमित्याह भुङ्क्ते इति ॥२६॥

फलितमाह - तस्मादिति। संस्थीयेत समाप्तं भवतु आभिचारिकं जनोपद्रवकारकं कर्म एकस्यापराधेन अनपराधिबहुजननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह - सर्पा इति। ननु, तज्जातित्वात् तक्षकापराध एवापराधः तस्मादनगसो न स्युः 'एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनं' इत्याशङ्क्य तक्षकस्यापराधो नास्ति, देवेन तद्वर्जनेन स्वकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो मरणस्य क्लृप्तत्वादिति भावेनाह, जनैर्गति। दिष्टं देवकृतं कर्मफलम् ॥२७॥

इत्यादि युक्तिपूर्वकेण वाक्पति बृहस्पति 'वाग्वै ब्रह्मती' (वार्तिक. T'under अष्टा 6।157) इति श्रुतेः। 'तद्ब्रह्मतोः करपत्योद्धोदेवतयो' रिति सुटतलोपश्च ॥२८॥

सैषा विष्णोर्महामाया बाध्यबाधकलक्षणा।

यया मुह्यन्त्यसाकारमा धृतेषु गुणवृत्तिभिः ॥२९॥

1 TW omis इत्यर्थः 2 TW omis सत् 3 TW omis सर्प 4 A omis 5 5 A.B.G.J बाध्यबाधलक्षणा 6 V बाध्यबाधलक्षणा 7 A.B.G.J मुह्यन्त्यैवात्यधुना 8 V यया मुह्यन्त्यैवात्यधुना

न यत्र दुर्भाष्यतया विराजिता, मायाऽऽत्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।
 न यद्विवादो विविधस्तदाश्च यो, मनश्च संकल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥३०॥
 न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं, श्रेयश्च जीवस्त्रिभिर्वितस्त्वयम् ।
 तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निविध्य चोर्मन् विरमेत तन्मुनिः ॥३१॥
 परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्, यत्रेति नेतीत्यतदुत्तिसृक्षवः ।
 विसृज्य दीरात्म्यमनन्व सीढदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥३२॥

■ ननु कथं विदुषामप्येवं संमोहो यतो ब्रह्मकोपात्परीक्षितो मृत्युर्जनमेजयकोपात्सर्पणामित्यादि तत्राह । सैवेति ।
 तस्मा महत्त्वं दर्शयति । अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः । काऽसावित्यत आह । ययाऽस्य विष्णोरेवात्मभूता
 आत्माभाभूताः प्राणिनो गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु देहेषु मुह्यन्ति बाध्यबाधकानां व्रजन्तीत्यर्थः । ननु, श्रवणादिना बाधितया
 तया कुतो मोहः स्यात्तत्राह - अबाध्यया बाधितुमशक्यया ॥२९॥

कथं तर्हि ममातात्कार्यं निवृत्तिरित्याशङ्क्य श्रीविष्णुस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्भजनात् सर्वानर्थनिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति
 न यत्रेति पञ्चभिः । दम्भीति या माया कपटवानयं पुमानित्येवम्भूतायां बुद्धावसकृदुल्लिख्यमाना या मायेत्यर्थः । साऽऽत्मवादे
 क्रियमाणे आत्मवादिभिर्ब्रह्माभ्यां न विराजिता न प्रकाशिता किन्तु भीतेव स्वकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथंचिद्वर्तत इति
 प्रतिपादितेत्यर्थः । तदुक्तम् । 'तस्मै नमो भगवते वासुदेवाय धीमहि । यन्मायया दुर्बयया मां ह्रुवन्ति जगद्गुहम् । विलज्जमानया
 यस्य स्थातुमीक्षापथेऽमुया । विमोहिता विकथ्यन्ते ममाहमिति दुर्धियः' । (भाग. 2-5-12, 13) इति । किञ्च यद्यस्मिन्तदाश्रयो
 मायाश्रयो विविधो विवादोऽपि नास्ति । विशेषविषयत्वात् विवादानां तस्य ■ विशेषातीतत्वादिति भावः । संकल्पविकल्पवृत्तयो
 यस्य तन्मनोऽपि यत् यत्र नास्ति । संकल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥३०॥

■ नेति । सृज्यं कर्म सृजता कारकवर्गेण सहोभयोः सृज्यस्रष्ट्रोः परं साध्यं श्रेयः फलमपि । अतस्त्रिभिः
 सृज्यस्रष्टृफलैरन्वितो जीवश्चाहंकारात्मको यत्र नास्ति । अत एव उत्सादितौ निरस्तौ बाध्यबाधकौ यस्मिन्स्तदेतत्

1 A.B.G.H.J.V दम्भीत्यवस्था, 2 ■ "राजते", W "भाष्यते", 3 H.V बाधेन कृतात्म, 4 ■ "कारो" S.W ■, 5 A.B.G.J "स्वयम्", 6 A.B.G.J "तस्मै", 7 A.B.G.J
 "तस्मै" मुनिः ■ A.B.J.ami यत्

स्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः । तत्तस्मात्, उर्मान् अहंकारादीन् निषिध्य मुनिः विरमेत् । विशेषेण क्रीडेदित्यर्थः ॥३१॥

यतस्तद्वैष्णवं पदमामनन्तीत्याह - परमिति । यदेतत्तदेव परं वैष्णवं पदं स्वरूपमामन्ति । के ? अत आत्मव्यतिरिक्त-
मुत्तिसृक्षवः त्यक्तुमिच्छवः । यतोऽनन्यसीददाः नास्त्यन्यस्मिन् सीदद् येषां ते, कुतः दीरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य -
काराभावादन्वयं सीदद् नास्ति, अतः त्यक्तुमिच्छव इत्यर्थः । कथं नेति नेतीत्येवम् । अत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणवति ।
हृदोपगुह्य ध्यानादिना ततः समाहितैः अवसितं निश्चितम् । यद्वा अवसितमवबद्धं ज्ञानतया गृहीतमित्यर्थः ॥३२॥

वीर० ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहनं यतो ब्राह्मणक्रोधात् परीक्षितो मृत्युः, जनमेजयकोपाच्च ज्ञानापायित्वाति-
तत्राह - सैवेति । बाध्यबाधकेति भावप्रधानो निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे लक्षयति आपादयति तथा, तत्त्वं न साक्षात् किन्तु
जीवमोहनद्वारा इत्यभिप्रेत्याह - ययेति । यया मायया निदानभूतया, भूतेषु, क्रीडाविषयेषु गुणवृत्तिभिः क्रीडादिभिः असावात्मा
मुह्यति ॥२९॥

विष्णोर्महामायेति सम्बन्धोक्त्या तस्यापि तथा मोहादि शङ्कां वारयन् समाधिदशायां अनुसन्धेयं परमात्मस्वरूपमाह -
न यजेति । आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपकैः सकृदप्यात्मवादे परमात्मस्वरूपनिरूपणे क्रियमाणे दुर्भाव्यतया दुर्विभाव्यत्वेन
न विभाव्यते न स्वकार्यकरणेनावतिष्ठते सा ॥३३॥ यत्र परमात्मस्वरूपे न स्वकार्यक्षमेति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । किं यद्यत्र
परमात्मनि तदाश्रयः मायाश्रयः मायाप्रयुक्तमोहमूलेकः त्रिविधो विकारः कुतर्करूपो नास्ति ॥३४॥ तदविषयत्वादिति भावः । यद्यत्र
सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्तत इति तथा, ॥३५॥ नास्ति, न तद्विषयीकरोति निवृत्तसङ्कल्पविकल्पयोगपरिशुद्धं मनो ॥३६॥
भावः ॥३०॥

किञ्च नेति । सृज्यं शरीरं सृजतीति सृजत् कर्म तेन सह सृज्यं यत्र नास्ति कर्म तदायतं शरीरं यत्र नास्तीत्यर्थः ।
उभयोः कर्म तत्कल्पितदेहयोः परं ताभ्यां साध्यं सुखदुःखादिरूपं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । वचः देवमनुष्यादिशब्दजातं च
यत्र न वर्तते तदित्यंभूतं परमात्मस्वरूपमित्यर्थः । ॥३७॥ किमत आह - जीवः स्वयं त्रिभरन्वितोऽपि गुणत्रयवशोऽपि
तन्मुनिः तद्गुणपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्पृथिव्याद्यचित्तत्वं निषिध्य परिहृत्य उर्मान् अशनायापिपासा शाकमोहजरामृत्युन
च निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो भवेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं परस्परं
उद्भवाभिभवहेतुभूतं गुणत्रयं यथोत्सादितं ॥३८॥ निषिध्येत्यर्थः ॥३१॥

कि० तदेव वैष्णवं पदं परमामनन्ति वैष्णवमित्यभेदसम्बन्धे विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परं सर्वोत्कृष्टं वा, पछत इति पदं स्वरूपं ॥ तत् यत्रेति ॥ प्रकृतिप्राकृत जडाजडवस्तु यादृशं तादृशं न भवतीत्यत उत्सिसृक्षवः तद्व्यतिरिक्तचेतनाचेतनं व्यावर्तयितुमिच्छन्तः दीरात्म्यं रागद्वेषादिकं अहममाभिमानं वा विसृज्य अनन्यसीहुदाः नान्यस्मिन् भगवद्व्यतिरिक्ते सीहृदं येषां ते, हृदोपगृह्य ध्यानादिना संनित्य समाहितैः समाधिनिष्ठैः अवसितं निश्चितम् ॥३२॥

विज्ञ० सुखादेर्जीवादृष्टमेव मुख्यं कारणं नान्यदित्याशङ्कं परिहरति - सैवेति । यादृष्टोद्बोधिका सैषा महामाया महत् अपरिमितं माहात्म्यं तस्य विष्णोः तस्मात् न दुर्गा अत्रोच्यते, बाध्ये स्थितत्वात् । बाध्यात्मत्वेन जानाति सत्त्वादिगुणवृत्तिभिः कारणैः विषयवृत्तिभिः, व्यापारिरिति शेषः ॥२९॥

मुह्यन् आत्मपरमात्मेति शङ्कामपाकरोति - नेति । आत्मवादिभिः उपनिषद्विचारचतुरैः पुरुषैः असकृन् बहुवारमात्मवादे परमात्मविचारो कृते सति मायामोहनशक्तिः ॥ हरी न विराजते मोहकत्वेन न प्रवर्तते अन्यैर्दुर्विभाव्यतया स्थिता उपक्रमादि तात्पर्यलिङ्गैः क्रियमाण एव विचारो निर्णायको ॥ तु यथाप्रतीतार्थ इत्याह, नेति । विविधो बह्विवादः तदाश्रयो ब्रह्मविषयो न भवति "अद्वाचानभ्युदितम्" (केन. ७. 1-4) इति श्रुतेः । तर्हि ॥ मनसमर्थस्य मनसो विषयत्वं स्यादत्राह - मनश्चेति । चोप्यर्थः मनोऽपि यद्ब्रह्म न विषयीकरोति । "यन्मनसा न मनूते" (केन. ३. 1-6) इति श्रुतेः सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वृत्तिर्यस्य ततथा, अनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयीकरणसामर्थ्यं नास्तीति सूचितम् "मनसा वा अग्रे स ॥ मनसा वा वा व्याहरति" (ऐत. ३. 1-1-2) इति श्रुतेः । वाचो विषयो नेति किं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्ययोप्यदर्शि । ॥ वागादिशब्देन तदभिमानिदेवता व्यपदिश्यन्ते, तासां जडत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥३०॥

सृज्यं विश्वं ॥ न वर्तते, बाधकतयेति शेषः । उभयोर्देवासुरयोः परं विलक्षणं आनन्दलक्षणं श्रेयः सृजता ददता येन वैषम्यनैर्घृण्ये, नाप्येते इति शेषः । त्रिभिः सत्त्वादिगुणैः धर्मार्थकामैर्वा अन्विता जीवः स्वयं ॥ यत्र न कञ्चन, विशेषमापादयतीति शेषः । यस्तदेतत् ॥ जानाति तन्मुनिः स ज्ञानी षडूर्मीन् निषिध्य विरमेत, कृत्यादिति शेषः । कीदृशं ब्रह्म? उत्सादितबाध्यबाधकं उत्सादितौ बाध्यबाधकौ येन ॥३१॥

किञ्चामधेयं ब्रह्मेति तत्राह - परं ॥ यत्रेति नेति इति अतदुत्सिसृक्षवो विचक्षणाः यदेवं स्थितं तद्विष्णवं पदमामनन्ति वदन्तीत्यन्वयः । कीदृशम्? तस्मिन्नेव समाहितैः कारणैरवसितं सम्यग्बशीकृतम् ॥३२॥

इमां संहितां अध्यगमित्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतः बुभुत्सुः वेदविभागमपि प्रसङ्गात्पृथक् पृच्छति ।

पैलादिविरिति । न सीम्य ! ॥३६॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्वाप्रकारमाह समाहितान्मन इत्यादिभिः ॥ ब्रह्मणो हृदि य आकाशः तस्मान्नादोऽभूत् ॥ यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रप्रवृत्तिं निरोधात् अस्मदादिष्वपि विभाव्यते वितर्क्यते ॥३७॥

प्रसन्नाज्ञादोषासनया मोक्षफलमाह - वदिति । यस्य नादस्य उपासनयाऽऽत्मनो मत्तं धृत्वा अपोह्य कथम्भूतं मत्तं, तदाह । द्रव्यमधिभूतं, क्रियाऽध्यात्मं कारकमधिदेवं एवं त्रिधाभूता आख्या यस्येति तथा तत् ॥३८॥

तं विनिर्दिष्टं । अत्युक्तः प्रभवो यस्य सः । तदेवाह । स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः । तमेव कार्येण लक्षयति यत्तदिति ।
नपुंसकत्वं लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् । लिङ्गं गमकम् ॥३९॥

कौऽसी परमात्मा ? तमाह. शृणोतीति । इमं स्कोटमव्यक्तमोकारम् । ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्णविधानदिना अवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वात् ॥ १४० ॥ श्रोता । तदुपलब्धितस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति ॥ १४१ ॥ ईश्वरस्तु नैवम् । यतः शून्यदृक् । शून्येऽपीन्द्रियवर्गे दृक् ज्ञानं यस्य । तथाहि सुप्तो नच शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता तीनेन्द्रियत्वात् । अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् । कोऽसामोकारः तं विशिनष्टि सार्धेन । येन वाक् बृहती व्यज्यते । यस्य ॥ हृदयाकाशे आत्मनः सकाशात् व्यक्तिरभिव्यक्तिः ॥ ४० ॥

॥३॥ दौरात्त्यं विमृज्येत्युक्त्वा तत्त्यागस्य साधननिष्पादनद्वारा भगवतामिसाधनत्वं सूचितं तत्स्पष्टमेवाह - एतदिति ।
येषां देहगोहजं देहगोहविषयं अहंमेति दीर्जन्यं नास्तीति एते तद्दिष्टोः परमं पदं अधिगच्छन्ति ॥३॥ साक्षात्कुर्वन्ति गत्यर्थाः
बुद्ध्यर्थाः यद्वा प्राप्नुवन्ति ॥३॥

तदेवं बाध्यबाधकभावस्य भागवन्मायाप्रयुक्तत्वं अभिधायाऽथ तदनुप्रसक्तं ॥ परिहृतं तन्मायातितीर्षणां वृत्तिमाह -
अतिबादानिति । अतिक्रान्तबादान् विरुद्धवादान् परुषवचांसीति यावत् इमं मर्त्यं देहमाश्रित्य आत्मत्वेन (आत्मीयत्वेन)
अभिसन्धाय केनचिदपि वैरं न कुर्यात् ॥३४॥

शास्त्रसमाप्तौ गुणमस्कारात्मकं मन्त्रमाचरति - नम इति । कृष्णाय कृष्णद्वैपायनाय अकुण्ठमेधसे असङ्गतचित्तबुद्धये

अध्यानां प्रथिगाणामपि ॥३५॥

इमां संहितां अध्यक्षा इत्युक्तं ॥ पुराणसंहिताविभागं विशेषतो ॥ तावन्मूलभूत वेदविभागं पृच्छति शौनकः -
पैलादिभिरिति । वेदाचार्यः वेदाचारनरैः तत्प्रवर्तकैश्च कतिधा व्यक्तः विभक्तः एतद्विभागवैविध्यं, नोऽस्मभ्यमपिपेहि ॥३६॥

इत्थमापृष्टः तं विभागं विवक्षुः तावत् (यावत्) बादरायणजन्मविभागेनैव प्रवृत्त इति वक्तुं तावद्वेदाविर्भावक्रममाह
अष्टाभिः समाहितेति । हे ब्रह्मन्! शौनक! भगवति समाहित आत्मा मनो येन तस्य परमेष्ठिनश्चतुर्मुखस्य हृदि यः ॥
तस्मात् नादोऽभूत् । आकाशसंसृष्टवायुपरिणामात्मकप्राणघोषः अभूत् आविर्भाव, नादं विशिनष्टि - यो वृत्तिरोधात् श्रोत्र
वृत्तिनिरोधात् विभाव्यते श्रोत्रपिधानात् श्रूयते इत्यर्थः ॥३७॥

किञ्च यस्य नादस्योपासनाया योगिनः योगीश्वराः द्रव्यक्रियाकारकाख्यमात्मनो मलं विधूय अपुनर्भवं मोक्षं प्राप्नुवन्ति,
ज्ञानोत्पादकत्वात् तदुपासनाया इति भावः । द्रव्यं शरीरं, क्रिया पुण्यापुण्यात्मकं कर्म, कारकं इन्द्रियं, एवं त्रिधा ख्यायते इति
तथा देहेन्द्रियतदुभयनिष्पाद्यकर्माख्यं मलमित्यर्थः ॥३८॥

तत्त इति । ततो नादात् त्रिवृद्धोकारोऽभवत्प्रथमं साधारणरूपेण प्रतिपन्नं शब्दः प्रणवरूपेण व्यक्तो अभूवेत्यर्थः । त्रिवृत्
त्रयाणां अकारोकारमकाराणां वृद्धर्तनं यस्मिन् सः त्रिमात्रो वा । तमेव विशिनष्टि - ॥ अयमिति ॥ अयोगिभिर्ज्ञातुमशक्यप्रभव
स्वयमेव राजत इति स्वराट् यत्तद्ब्रह्मणः परमात्मनो लिङ्गं ज्ञापकं वाचकम् । यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषणत्वात् ॥३९॥

कोऽसौ परमात्मेत्यतस्तं वदन् प्रणवस्य तद्वाचकतामाह - शृणोतीति साधेन । सुप्तश्रोत्रेणेति समस्तं पदं ॥ इमं स्फोटं
प्रणवरूपं शब्दं सुप्तश्रोत्रेणाऽपि शृणोति श्रोत्रे पिहिते मन्त्यपि शृणोतीत्यर्थः । यः श्रोत्रयोर्दृढपिहितयोः सत्तोरिम स्फोटं शृणोति स
परमात्मैव न तु जीवः तस्य करणायनज्ञानत्वादिति भावः । परमात्मा तु अकरणायनज्ञान इत्याह शून्यदृग्गति । शून्येऽपीन्द्रि-
यवर्गे पश्यतीति शून्यदृक् जीवस्य नादोपलब्धिसु परमात्मद्वारिकेति भावः ॥ प्रणवमेव विशिनष्टि शृणोतीति । शून्यदृग्गत्यान
ज्ञान रहितः पिहितकर्णेन विषयान्तरागोचरतया श्रूयमाण इत्यर्थः । येन वाव्यन्यते प्रचोदिता मती अभिव्यज्यते ॥
आकाशो व्यक्तिः शरीरं (स्वरूपम्) यद्वा, येन प्रणवेन वाव्यन्यते लौकिकत्रैदिकराशिः अभिव्यज्यते ॥
आकाशः हृदयाकाशव्यक्तिः अभिव्यक्तिस्थानम् ॥४०॥

विज० अत्र प्रमाणमाह - तदेतदिति ॥३३॥

अतिवादान् दुष्टवचनानि ॥३४॥

श्रेयःप्राप्तौ तस्मादिदं प्रकृष्टमाधनमित्याशयेनाह - नम इति । श्रीकृष्णचरणारविन्दप्रणतिस्मरणपूर्वकं भागवतपुराणलक्षणसंहिता श्रवणमननादिकं पुण्यसाधनमित्यर्थः ॥३५॥

(विचित्रव्यज्जतार्थेन्याऽत्र पञ्चमोऽध्यायस्समाप्यते)

भगवन्माहात्म्यप्रकटनाय तत्प्रेरितेन चतुर्भुङ्गेन नादादि वेदान्तशब्दराशि मुद्गत्य अध्यापनेन पुत्रेभ्यो विभ्राणनं तच्छिष्येभ्यो विभज्य दानमनुयुगं, पुनरपि तद्विभागं पुण्यप्रवर्तनं च निगदति अनंनाध्यायेन । तत्रादौ शौनकः सूतं वेदविभागं पृच्छति पैलादिभिरिति । वैपदेन वेदादेर्गर्भव्याक्तिमूलवेदविभक्तिश्च कथङ्गेनेति सूचयति - व्यासशिष्यैरित्यनेन । कस्मिन् युगे किं विभक्तवेदान्वयस्य उत अविभक्तानिति । वेदाचार्यैरित्यनेन वेदोपयोगिकल्पप्रणयननिपुणैः इति । महात्मभिरित्यनेन तपोबलात् वेददर्शनसमर्थैरिति । अभिधेरीत्यनेन अन्वर्थनामपूर्वकं वदेति ॥३६॥

तत्रादौ सूचितः सूतः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह - समाहितात्मन इति । सं समीचीने निर्दुःखानन्दानुभवे हरावाहित आत्मा मनो यस्य तथा तस्य ब्रह्मपदस्य अनेकार्थे वृत्तेर्विवक्षितमर्थमाह - परमं हिन इति । शब्दस्य आकाशविशेषगुणत्वेन ततोऽभिव्यक्तियुक्तेति सूचयति - हृद्याकाशादिति । तत्सत्त्वं किं प्रमाणम् ? अत्राह वृत्तगोधादिति । स नादः सर्वत्र व्याप्तः स वायुवृत्तिनिरोधाच्च विभाव्यते ज्ञायते, योगिनेति शेषः ॥३७॥

किममुना नादेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह - यदुपासनयेति । यस्य नादस्य उपासनया योगिनो द्रव्याणि पञ्चभूतानि तन्निर्मितदेहो । क्रिया कर्मेन्द्रियं, कारकं ज्ञानेन्द्रियं, एष्य आख्यातं प्रकाशितं उत्पन्नमिति यावत्, आत्मनो मनसो मलं धूत्वा अपुनर्भवं मोक्षं यान्तीत्यवश्यम् । "स्त्रीपुत्रपुंसकात्माऽयं नादो ब्रह्मविनिर्मितः । घण्टादिनादसदृशो मुक्तिस्वर्गादिदो विभुः" ॥ इति वचनादपुनर्भवं तारतम्योपेतं फलमाप्नुवन्तीति भावः ॥३८॥

ततो नादात् घण्टानादानुकरात् त्रीन् अकारोकारामकागख्यानं वर्णान् वृणोतीति त्रिवृत् ओंकारोऽभूदभिव्यक्तः । उत्पत्तिर्यस्य स तथा, "भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वं मौंकार एव" (नृसिंह पू. ता. ३.४.२) इति श्रुतिः । वर्णपक्षे हरे सकाशत् प्रभवो यस्य स तथा, स्वत एव राजतीति स्वगट् स्वयं प्रकाशमानः स्वयं परमात्मानं राजयतीति वा । एतदेवाह - यतदिति । यनदोकाराख्यं वस्तु हरेर्लिङ्गं ज्ञापकं "ओं तत्त्ववाची ह्योङ्कारो वक्तव्यसौ तदुणोतताम्" इति वचनात् । चतुर्मुखव्यावृत्तये परमात्मन इति ॥३९॥

शं ऊनं यापयति दैत्यादिरिति शून्यं परंब्रह्म पश्यतीति शून्यदृक्, स ब्रह्मा परोक्षीयश्च सुप्तः ब्रह्मप्राप्तः स इमं स्फोटं

प्रणवलक्षणं ध्वनिं शृणोति, ॥ ॥ श्रोतेव भगवानिव, "श्रोता मन्ता" इति श्रुतेः । अनेनास्य सत्त्वे प्रमाणमुक्तं भवति । किञ्च, येनीङ्कारेण वाम्बेदलक्षणा व्यज्यते अकारस्य प्रणवात्मकत्वात् 'अकारो ॥ सर्वा वाक्' (ऐत. उ. 3.3-6-7) इति श्रुतेः । प्रणवस्य वेदादित्वात् अकारस्यापि सर्वादित्वात् आमेरादिमत्त्वादेति श्रुतेः । आत्मन परमात्मनः ॥ ॥ आकाशो यस्य, व्यक्तिः स्थानं "आत्मन अकाशस्सम्भूतः" (तैति उ. 2-1-1) इति श्रुतिः । आकाशात् सर्वमुत्पद्यते इति च ॥ ४० ॥

स्वधाम्नो ब्रह्मणस्साक्षात् ॥ ॥ परमात्मनः ।

स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥

तस्य ह्यासं स्त्रयो वर्णाः ॥ ॥ भृगूद्वह ।

धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणनामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद् भगवानजः ।

अन्तःस्थोऽध्वस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥

तेनाऽसौ चतुरो वेदान् चतुर्भिर्वदनैर्विभुः ।

सव्याहृतिकान् सोङ्कारान् चातुर्होत्रविषयान् ॥ ४४ ॥

पुत्रानध्यापयन्तास्तु ब्रह्मर्षीन्द्राहोत्रादिनाम् ।

ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यस्समादिशन् ॥ ४५ ॥

ते परम्परया प्राप्ताः तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।

चतुर्युगेष्वथ व्यम्ना द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥

क्षीणायुषः क्षीणमत्त्वान् दुर्मैधान् वीक्ष्य कालतः ।

वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यम्यन् हृदिस्थाच्युतच्छादिताः ॥ ४७ ॥

अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवांल्लोकभावनः ।

ब्रह्मोशाद्यैर्लोकपालैः याचितो धर्मगुप्तये ॥ ४८ ॥

श्रीथ० किं च स्वधाम्न इति । स्वधाम्नं स्वम्याश्रयं कारणं यद्ब्रह्म तस्य, किं च परमात्माश्रुतं ॥ ॥

1 ॥ गुणनामः 2 HV ततोऽसौ 3 W तेनेनाऽसौ 4 HV ततोऽसौ 5 HV 'यायास ॥ AMMe माहर्षीन्द्र ॥ HV तादृशैः

* AMMe 'तनोदिता ।

देवतावाचकोऽपीत्याशयेनाह - स इति । सर्वमन्त्राणामुपनिषद्गतस्य मूक्ष्यरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः । वेदानां बीजं कारणं । बीजत्वेऽप्यवि कारितामाह । सनातनं सदैकरूपम् । तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥४७॥

इदानीं ततः सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह - तस्य हीति । त्रयस्त्रिसंख्या युक्ता भावा वैरकारोकारमकारैः धार्यन्ते, तत्कारणत्वात् । तानेवाह - गुणाः सन्वादयः, नामानि क्रम्यजुस्सामानि । अर्था भूर्भुवःस्वर्लोकाः । वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥४८॥

तत इति । ततस्तेभ्यो वर्णैभ्यः अक्षराणां समाम्नायं समाहारम् । तमेवाह । अन्तःस्था यत्नवाः । ऊष्माणः शषसहाः । स्वरा अकाराद्याः । स्पर्शा कादयो मावसानाः ह्रस्वदीर्घादिश्च । आदिशब्दात् जिह्वामूलीयादयः, त एव लक्षणं स्वरूपं ॥४९॥

तेनेति । विभुश्चतुर्मुखस्वरूपो भगवान् । असृजदिति पूर्वस्यैवानुषङ्गः । चातुर्होत्रविषया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजः चतुर्होतारः, तैरनुष्ठेयं होत्राध्वर्यावादिकं कर्म चातुर्होत्रं, तद्विवक्षया ॥४९॥

पुत्रानिति । पुत्रान् मरीच्यादीन्, तान् वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् ॥४९॥

त इति । एवं चतुर्युगेषु ग्रामाः । द्वापरादौ द्वापरमादिर्यस्य, तदन्यांशलक्षणस्य कालस्य तस्मिन् । द्वापरान्ते वेदविभागप्रसिद्धेः, शन्तनुसमकालं, व्याप्तावतार प्रसिद्धेऽह्य, व्यस्ता विभक्ताः ॥४९॥

वेदविभागं हेतुः । क्षीणायुष इति । क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुरुषबुद्धिप्रभवत्वात् अनादरणीयत्वं स्यादित्याशं - क्याह - हृदिस्थेति ॥४९॥

एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वैवस्वतमन्वन्तरे विशेषतो निरूपयितुमाह अस्मिन्नपीति ॥४९॥

वीरं स्वधाम्नः स्वमर्तस्मिन् । प्रतिष्ठितस्य ब्रह्मणः परमात्मनो वाचकः । किञ्च स इति सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणं सनातनं इत्यनेन तस्य हृदयाकाशेऽभिव्यक्तिमात्रं न तु उत्पत्तिरित्यभिप्रेतम् ॥४९॥

तत्त्वैर्वा । हे भृगुद्वार, तस्य अथवा । त्रयः अकाराद्याः, अकारोकारमकाराः वर्णा आसन् आविर्बभूवुः, यद्वा तस्य प्रणवस्य प्रकृतिभूतास्त्रयो वर्णाः, तान् विशिनष्टि - धार्यन्ते इति । वैरकारादिभिः त्रयो भावा अर्थाः अनन्यार्हा शेषत्वानन्यशरणत्वानन्यभोग्यत्वरूपाः गुणानाम्नां प्राप्यत्वप्रापकत्वाधारत्वादिगुणप्रतिपादकानां नारायणादिनाम्नां स्वार्थेषु या वृत्तयोऽभिधाश्च धार्यन्ते ॥४९॥ कारणतया वेति भावः ॥४९॥

ततः प्रणवात् अक्षरसमाम्नायं अक्षरसमाहारं असृजत् । अजः चतुर्मुखशरीरकः परमपुरुषः अक्षरसमाम्नायमेव विभज्य विशिनष्टि - अन्तःस्थेति । बरलवा अन्तस्स्थाः, शषसहा ऊष्माणः, अचः स्वराः, कादयो ~~अक्षराणां~~ स्पर्शाः, ~~अक्षराणां~~ ~~अक्षराणां~~ आदिनाम् प्लुतत्वोदात्तत्वस्वरितत्वादिस्वरधर्मसंग्रहः जिह्वामूलीयोपध्मानीय ~~नासिक्यो~~ अन्तः स्वादयो ~~अक्षराणां~~ यस्य तम् । अक्षरसमाम्नायमिति सम्बन्धः ॥४३॥

तेनैवेति । तेनाक्षरसमाम्नायेनैवासी चतुर्मुखशरीरको विभुश्चतुरो वेदानाविष्कृतवानिति शेषः । ततश्चातुर्होत्रविषयक्या चत्वारो होतारः अध्वर्यूपलक्षिता ऋत्विजः तेरनुष्टेयं कर्म चातुर्होत्रं, तद्विषयक्या यज्ञप्रकाशनेच्छया इत्यर्थः । सव्याहृतिकान् सप्रणवान् चतुरो वेदान्, पुत्रान् मरीच्यादीनध्यापयत् ॥४४॥

पुत्रानिति । "गति बुद्धि" (अष्टाः 1-4-52) इत्यादिना कर्मत्वे द्वितीया । पुत्रान् विशिनष्टि - ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादिनिपुणान् । ते तु मरीच्यादयोऽपि वैदिकधर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः कश्यपादिभ्यः समादिशन् उपदिदिशुः ॥४५॥

एवं मात्स्याया तत्तच्छिष्यैः तेषां तेषां शिष्यैः धृतव्रतैः महर्षिभिः चतुर्षु युगेषु प्रतिचतुर्युगपर्यायं प्राप्तास्तत्र प्रतिद्वापरादौ प्रतिद्वापरमादिर्यस्य तत्सम्बन्धितलक्षणकालस्य तस्मिन् द्वापरान्तो वेदविभागप्रसिद्धे शन्तनुसमकालं व्यासावतारप्रसिद्धे ॥४६॥

कालतः युगधर्मतः क्षीणायुषः अल्पायुष्कान् क्षीणसत्त्वान् अल्पबलान् अल्पबुद्धीश्च जनानवलोक्य व्यस्था विभक्ता इत्यन्वयः । व्यसनं नामाऽपारेभ्यः चतुर्ध्यां वेदराशिभ्य उद्धृत्य संहिताकरणेन प्रवर्तनम् । तर्हि पुरुषबुद्धिं प्रभवत्वात् अनादरणीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याह वेदानिति । हृदिस्थेन अच्युतेन चोदिताः वेदान् व्यस्यन् विभक्तवन् न तु स्वबुद्धयेति भावः ॥४७॥

तत्र वैवस्वतमन्त्ररद्वापरादौ वेदविभागक्रमं विशेषतो निरूपयति - एतस्मिन्नित्यादिना । एतस्मिन्नन्तरे वैवस्वतमन्त्रन्तरे अष्टाविंशतिचतुर्युगद्वापरादौ इत्यर्थः । लोकभावनः लोकान् भावयति अभ्युदितान् करोतीति तथा हेतुगर्भमिदं अतः ब्रह्म शाचीरित्यर्थः ॥४८॥

विज्ञो पूर्व लिङ्गत्वेन तद्विषयत्वमुक्तं अपुना वाचकत्वेनाह - ~~व्यासः~~ स्वयं प्रकाशमय ओङ्कारमय, सर्वानुमनत्वमाह - स इति । स ओङ्कारः सनातनं सदातनं सर्वमन्त्रोपनिषद्देवानां बीजं फललक्षणाङ्गजनकशुक्रस्थानीयं स्त्रीषण्टानादवत् अचिन्तित्वेनोच्चार्यमाणं सर्वमन्त्रादीनां जमानां फलदानसामर्थ्यं जनयतीति भावः ॥४९॥

त्रिवृदित्युक्तं विवृणोति - त्रिवृत्तिः । अकारं द्वास्त्रयो वर्णाः, तस्य ओकारस्य अवयवा आसन्नित्थन्वयः । हे त्वनेन सोऽयमात्मा आद्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादानां मन्त्राः अकारोकारमकारा इत्यादि प्रसिद्धिमाह । यद्वा, कृत्वभिर्व्यक्ती प्रत्यारम्भः क्रियत इति सूचयति । “प्रत्यारम्भे प्रसिद्धी है” (वैज. को. 8-7-8) इति । त्यभिधानम् । एष्यः भूर्भुवःस्वरिति नामाभिव्यक्तिः उक्तिः धार्यन्त इति । धैरकाराद्यैः त्रयो भावा व्याहृतिलक्षणा धार्यन्ते व्याहृतिष्वोऽक्षर समाम्नायो व्यज्यते ज्ञानादिगुणानामर्थे विषयभूते हरी वृत्तिर्वेषां ते तथोक्ताः, सर्ववेदोक्तगुणार्णवनारायणलीलाव्याहरणात् व्याहृतय इत्यर्थः । यद्वा भूरादिलोकेषु शब्दादिगुणानां भोगलक्षणप्रायो जनप्रवर्तकाः ॥४२॥

ततो व्याहृतिष्वोऽक्षरसामान्यायमकारादिहकारान्तानामक्षराणां समीचीनं संप्रदायं गुरुपारम्पर्यक्रममसृजदित्यन्वयः । कोऽसौ क्रम इति तं स्पष्टयति - अन्तःस्थेति । यत्नत्वा अन्तःस्थाः, ऋषाम्ना ऊष्माणः, स्वराः, कादयो ऋषाम्ना स्पर्शाः, “एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो, व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम्” ॥ इत्यत आदिशब्दो विवृतः ॥४३॥

तेनाक्षरसामान्यायेन सव्याहृतिकान् “भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्त्रिस्रो व्याहृतयः” (तैत्ति.- 3.1.5.1) इत्यादि व्याहृतिसंहितान् साङ्ख्यान ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्योकारसहितान् विनियोगमाह - चातुर्होत्रेति । चतुर्भिः होतृभिः क्रियमाणं कर्म चातुर्होत्रम् ॥४४॥

ब्रह्मकोविदान् वेदः, ऋषिः ४ क्षणान् ते पुत्राः ॥४५॥

ते वेदाः चतुर्गुणेषु तत्तच्छिष्यैः परम्परयाप्राप्ताः चतुर्मुखेनाधीता अध्यापितास्तथा अध्ययनं प्राप्ताः इत्यर्थः । उक्तापवादमाह - अथेति । त्रेतानन्तरं द्वापरादी महर्षिभिर्वेदा व्यस्ता अभूवन् ॥४६॥

एतदेव विवृणोति - क्षीणायुष इति । नन्वेषां स्वातन्त्र्यमापतितमिति तत्राह - हृदिस्थेति ॥४७॥

ननु, सत्यवतीसुतेन वेदाः कस्मिन् युगे व्यस्ता इत्यत्राह - अस्मिन्निति । अस्मिन् ब्राह्मदेवमन्वन्तरे ॥४८॥

पराशरात् सत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।

अवतीर्णो महाभाग, वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥४९॥

ऋगधर्वयजुः साम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।

चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥५०॥

तासां स चतुरशिष्यानुग्रह्य महामतिः ।

एकैकां संहितां ब्रह्मन्, एकैकस्मै ददी विभुः ॥५१॥

पैला ॥ संहिताभाषां बहुचाख्यामुवाच ॥

वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥५२॥

साम्नां त्रैभिर्वक्त्रैः प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।

अथर्वान्त्रिसं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥५३॥

पैलः स्वं संहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।

बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥५४॥

चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।

पराशराग्निमित्राभ्यामिन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥५५॥

अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।

तस्य शिष्यो वेदमित्रः सौधर्षादिभ्य ऊचिवान् ॥५६॥

श्रीध० पराशराश्रिति । अंशो माया, तस्याः अंशः सत्त्वं तस्य कलया अंशेन अवतीर्णः सन् ॥४९॥

चातुर्विध्यमेवाह ॥ ऋग्निः । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गशः तत्तत्प्रकरणभेदे ऽद्वयं यथाऽनेकविधमणिराशेर्मणिगणाः

पराशरागादयो विविच्योद्ध्रियन्ते तद्बुद्धयै तैर्मन्त्रैः चतस्रः ऋगादिसंहिताश्चक्रे ॥५०॥

तासांमिति । तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥५१॥

पैलायेति । ऋक्समुदाय रूपत्वाद्बहुचाख्याम् । नितरां प्रस्मरेण गद्यमानत्वात् निगदाख्यम् ॥५२॥

साम्नामिति । साम्नां सम्बन्धिनां छन्दस्यु गीयमानत्वात् छन्दोगाख्या संहिताम् ॥५३॥

तत्र ऋग्वेदशाखाविभागमाह - पैल इति । स्वसंहितां द्वेधा विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय च ऊचे, स बाष्कलोऽपि स्वकां संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः चतुर्थ्यं शिष्येभ्य आह । हे भार्गव । इन्द्रप्रमितिरपि स्वां संहितां स्वसुतं

1 ABGJW 'पाह्य' 2 ABGJ 'सी' 3 AW 'स्या स' 4 ABGJMMs 'इन्द्र' 5 ABGHJV 'रेव' 6 HV 'तस्या' 7-7 ABJ om. 8 ABJ 'हिषा' 9 ABJ om. चतुर्थ्यं

माण्डूकेयमध्यापयामास । तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥५४-५६॥

वीर० अतः सत्यवत्यां अंशांशकलयाऽवतीर्णः हे महाभाग, शौनक! ॥४९॥

चातुर्विध्यमेवाह - ऋगादीनां राशान् स्वयं साक्षात्कृत्येति शेषः । वर्गशः प्रकरणभेदेन राशिभ्यः उद्धृत्य चतस्रः संहिताक्षेत्रे । राशेरुद्धृत्येति पाठः सुगमः । दृष्टान्ते तथा दर्शनात् । यथानेकविधमणिराशोर्मणिगणानुद्धृत्य मालाः कुर्वन्ति तद्वत् ॥५०॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकैकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पाराशर्यः ददौ उपदिष्टवान् ॥५१॥

कस्मै का ददौ इत्यत्राह - पैलायेति द्वाभ्याम् । अनेकऋक्समुदायरूपत्वाद्बहुचाख्यां "तेषां ऋग्वेदार्थवशेन पादव्यवस्था" इति ऋग्लक्षणं तेषां मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदैकदेशरूपाणां मध्ये यत्र येष्वर्थभेदेन विशिष्टैकार्थं प्रतिपादकत्वेऽप्यवान्तरार्थभेदवशात् गान्धर्व्या सा ऋगिति तदर्थः । यजुर्गणस्य नितरां गद्यमानत्वात् निगदाख्यत्वम् । यद्यपि ऋक्सामभ्यां अन्यत् यद् प्रम्लिष्टपठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूचितम् शेषे यजुः शब्दः "इति 'उच्चैर्ऋचा क्रियते उपांशु यजुषां' इति यजुष उपांशुपाठस्यैव श्रवणाग्निरदाख्यसंज्ञाविरोधश्च तथाऽपि निगदत्वमत्र न यजुषः लक्षणं उच्यते किन्तु यजुस्संग्रहेष्वेव केषुचिन्मन्त्रेषु परसम्बोधन-रूपेषु "प्रोक्षणीरासादथ 'न्येवमादि' रससम्बोधनाय नितरां गद्यन्ते इति व्युत्पत्त्या वाचनिकोपांशुत्वबाधेन कार्यबलादुच्चैर्धर्मयोग उक्तः ॥५२॥

साम्नामिति । अत्र गीत्याधारभूता ऋचः सामशब्दविवक्षिताः 'गीतिषु साम' इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रणात् साम्नां सम्बन्धिनीं छन्दोगसंहितां छन्दोगाख्यां संहितां जैमिनये ग्राह, अथर्वांगिरसं नाम शाखां सुमन्तवे, पैलादयोऽपि स्वशाखां स्वशिष्येभ्यः ऊचुरित्याह - पैल इति । स्वसंहितां बहुचाख्यां द्वेधा विभज्य स्वपुत्राय इन्द्रप्रमितये शिष्याय बाष्कलाय च ऊचे, च बाष्कलोऽपि स्विकां संहिताम् ॥५३, ५४॥

चतुर्धा व्यस्य विभज्य, भार्गव! बोध्यादिभ्यः चतुर्थ्य आह आत्मवान् धीमान् इन्द्रप्रमितिरपि ॥५५॥

स्वां संहितां स्वसुतं विद्वांसं मण्डूकेयमुपि अध्यापयामास तस्य मण्डूकेयस्य शिष्यो वेदमित्रः शिष्येभ्यः ॥५६॥

॥५०॥ एतदेव विवृणोति - ऋगिति । ऋगादीनां राशीन् वर्णानां वर्गसङ्ख्ययोद्भूतं चतस्रः संहिताखण्डे ।

स्मृतान् ॥५१,५०॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकम् ॥५१॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैलात्वेति ॥५२॥

तथा साम्नामुद्भूतां छन्दोगसंहितां विष्णवे प्राह ॥५३-५४॥

इन्द्रप्रमितिरपि स्वसंहितां चतुर्द्धा व्यस्य विभज्य शिष्यान् नान्या निश्चिन्ता - बोध्यायेति । हे भार्गव ! इन्द्रप्रमितिरपि,

आत्मवान् परमात्मज्ञानी ॥५५॥

माण्डूकेयमुचि च स्वसंहितां अध्यापयत्, तस्य माण्डूकेयस्य ॥५६॥

ज्ञातव्यस्तत्सुतः स्वन्तु तद्व्याख्या व्यस्य संहिताम् ।

वात्स्यकीत्युक्त्यालीखणो वात्स्यकशिषिरेष्वधात् ॥५७॥

जातुर्कर्मस्तु तच्छिष्यः प्रविष्टात् स्वसंहिताम् ।

बलाकपयैवैतात्प विरजेभ्यो ददी मुनिः ॥५८॥

आत्मज्ञानिः प्रतिज्ञास्त्राभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् ।

चक्रे बालाकनिर्णयः, बालाकस्य तां दधुः ॥५९॥

बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।

सुत्वेतच्छन्दसां तासां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥६०॥

वैशम्पायनशिष्या चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।

यच्छेलेर्ब्रह्महत्याहः क्षपणं स्वगुरोर्धृतम् ॥६१॥

वाज्जवलक्यस्तु तच्छिष्यः आहाहो घगवन् कियन् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुःकरम् ॥६२॥

इत्युक्तो गुरुप्याह कुपितो याद्वालं त्वया ।

विप्रावयन्त्रा जिष्येण यदधीतं त्वज्जाज्ञिति ॥६३॥

1 MMs ८८५.2 ABGJW मुद्रित 3 = V कित्वा M = सत्य ॥ ABGJ = वातकर्म W जातुर्कर्म 5 = H बलाकपयैवैतात्प
M = वालखिल्याख्यसंहिता W बालाक इत्य 6 = ABGJ बालाकनिर्णय M = W पैलावनिर्णय M = "ए"
8 = १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४" १०१११ "४"

देवरातसुतस्सोऽपि छदित्वा यजुषां गणम् ।

ततो गतोऽद्य मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥५५॥

शाकल्य इति । तत्सुतो माण्डूकेयसुतः । शाकल्यो वास्यादिषु पञ्चस्वधात् । तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥५५॥

जातुकर्ण इति । तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः स्वसंहितां त्रेधा विभज्य चतुर्थं वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिष्वक्षतुर्ध्वो ददौ ॥५८॥

बाष्कलिरिति । बाष्कलिः पूर्वोक्तस्य बाष्कलस्य पुत्रः । प्रतिशाखाभ्यः उक्तसर्वशाखाभ्यः । बालान्यादयः तां दधुः अधीतवन्तः ॥५९॥

ऋक्शाखोपसंहारपूर्वकं तच्छ्रवणफलमाह - ऋक्शाखा इति । एतच्छन्दसां एतेषां छन्दसाम् ॥६०॥

यजुर्वेदे तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिप्रस्तावमाह - यजुर्वेदोऽपि इत्यादिना । चरकनामनिरुक्तिमाह । यच्चेरुरिति । यद् यस्माद् ब्रह्महत्याकर्मरुहः क्षपयतीति ॥६१॥ तत्स्वगुरोरनुष्ठेयं व्रतं तद्व्रतचराणाञ्चरका इत्यर्थः ॥६१॥

याज्ञवल्क्य इति । तच्छिष्यो वैशम्पायनशिष्यः । अल्पसाराणामेतेषां चरितेन किञ्चित् । सुदुश्चरमहं चरिष्यामीति ॥६२॥

इतीति । विप्राणामवमन्त्रा अवज्ञाकर्त्रा मतोऽधीतमाशु त्यजेति ॥६३॥

देवरातेति । देवराजसुतो याज्ञवल्क्यः ॥६४॥

वीर० तत्सुतः माण्डूकेयसुतः । शाकल्यस्तु स्वां संहितां पञ्चधा विभज्य वास्यादिषु पञ्चस्वधात् तानध्यापया-
मासेत्यर्थः ॥५७॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यो जातुकर्णस्तु निरुक्तं संहितां विभज्य निरुक्तं वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं चतुर्धा विभज्येत्यर्थः । बालाकादिष्वक्षतुर्ध्वो ददौ ॥५८॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तबाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाभ्यः उक्त सर्वशाखाभ्यः, उद्धृत्येति शेषः । वालखिल्याख्यां शाखां चक्रे ताञ्च पैलान्यादयः त्रय आददुः ॥५९॥

एवमृक्शाखाविभागप्रकारमभिधाय तच्छ्रवणफलमाह ऋक्शाखा इति । एतच्छन्दसां एतेषां छन्दसां व्यासं विभागं श्रुत्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥६०॥

अथ तैत्तिरीयशाखोत्पत्तिं प्रस्तौति - वैशम्पायनशिष्या इति। चरकाध्वर्यवः अध्वर्युशाखाध्ययनादध्वर्यवश्चरका
ज्ञासन्। तत्र चरकशब्दं निर्वर्णितं - ये चेरुरिति। ब्रह्महत्यारूपं अहःपापं क्षपयतीति तथा, तत्स्वगुरोरेनुष्ठेयं व्रतं चेः - व्रतचरणान्
चरकसंज्ञाज्ञाभवन् इत्यर्थः ॥६१॥

याज्ञवल्क्य इति। तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः पात्रः अयं पूर्वोक्तादन्य आह, गुरुमिति शेषः। उक्तिमेवाह
- अहो इत्यादिना सुदुष्करं इत्यन्तेन। हे भगवन्, अहो अल्पसाराणां अल्पतपसामेतेषां चरितेन कियदहन्तु सुदुष्करं व्रतं
चरिष्यामीति ॥६२॥

इत्युक्त इति। विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रा हेतुगर्भमिदं शिष्येण याज्ञवल्क्येनेतीत्युक्तं। कुपितो गुरुप्याह, त्वयाऽलं,
त्वायाऽलं, याहि मदधीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥६३॥

अथ देवरातसुतो याज्ञवल्क्यः यजुषां गणं छर्दित्वोद्गीर्य गत ॥६४॥

विज० तस्य सुतो वेदमित्रस्य पुत्रः वात्स्यादिषु पञ्चसु अधात् अदात् ॥५७॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः, सनिरुक्तां निरुक्तसंहिताम् ॥५८॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तबाष्कलिपुत्र प्रतिशाखाध्य पूर्वोक्तसर्वशाखाध्य उदधुन्य बालखिल्याख्यसंहितां चक्रे तां नाम्ना
बालखिल्याख्यसंहितां बालायनिप्रभृतयो दधु अधीतवन् ॥५९॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि - बह्वृचा इति। ऋग्वेदमहिता किमनेन छन्दसां व्यासेन श्रुतेनाधीतेन
निःश्रेयसानुपयुक्तेनेति तत्राह, श्रुत्येति ॥६०॥

चरकास्तीर्थसेवकाः अध्वर्यवो यज्ञकर्मणि निपुणा, ऋत्विग्विशेषा ॥६१॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो याज्ञवल्क्यो गुरुमन्याह - हे भगवन्, गुरो! क्षपणाय व्रतं चेरुरिति यस्मान्मस्मा
दहः प्रत्यल्पसाराणां मेतेषां चरितेन कियन् किं प्रयोजनं म्यात्, अह दुष्करं व्रतं चरिष्ये करिष्यामीति ॥६२॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह - इतीति। विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणावज्ञाकर्त्रा शिष्येण त्वयाऽलं, इतो याहि, च मदधीतं
आशु त्यज उत्सृजेति ॥६३॥

देवरातसुतः याज्ञवल्क्यः, ततो गुरुकुलान् ॥६४॥

² भूत्वा तित्तिरयो ब्रह्मन् तल्लोलुपतयाऽऽदुः।

³ तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपंजलाः ॥६५॥

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् छन्दांस्यधिगवेषयन् ।

गुरोरेषिद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥६६॥

याज्ञवल्क्य उवाच

ओं नमो ^१भगवते । आदित्याचाखिलजगतामात्मस्वरूपेण ^२कालस्वरूपेण च ^३चतुर्विधभूतनिकायानां
ब्रह्मविस्मरन् ^४छन्दानामन्तर्द्वयेषु बहिरपि चाचक्षुः ^५प्रोपाधिना व्यवधीयमानो भवनेक एव क्षणत्वनिर्देशाद्यवयवोपक्षित
संस्कारगणेन तोषादनवितर्गाध्यायिनां लोकयात्रामनुवहति ॥६७॥

यदु ह वाच विबुधर्षभ, सवितरदस्तपत्यनुसवनं ^६महरहराम्नायविधिर्नोपतिष्ठमानानामखिलदुरित
वृजिनबीजावर्धनम् ^७भगवतः समधिधीमहि तपनमण्डलम् ॥६८॥

इह पाव स्मिन्मरनिष्पन्नां निजनिवेदनानां ^८भन इन्द्रियसुगणाननात्मनः स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ॥६९॥

यद्येवं लोकमतिकरालखदनान्धकारं संज्ञाऽजगरं ^९ग्रहगृहीतं मृतकं ^{१०}विचेतनमवलोक्यानुकम्पया
परमकारुणिक ईश्वरीयैवाध्याहरहनुसवनं ^{११}अपि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयति; अनिर्वाचाधिपतिः ^{१२}अवनि-
पतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥७०॥

सीता आशापाली स्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृताहर्णः ॥७१॥

अथ ^{१३}भगवान्स्तत्र चरणनलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुधिरभिवन्दितमहमयात याम यजुः कथम उपसरासीति ॥७२॥

श्रीम = भूत्वेति । छर्दितस्यादानं विप्ररूपेणानुचितमिति ^{१४}मत्वा तिस्र्यो पक्षिविशेषा भूत्वाऽऽदुः, ततश्च तैत्तिरीया
इति प्रसिद्धाः । सुपेशला अतिरम्याः । बहुवचनमवान्तरभेदविवक्षया ॥६५॥

कण्वमाध्वदिनादिशाखा प्रसन्नमाह याज्ञवल्क्य इत्यादिना । गुरोर्वैशम्पायनस्य व्यासेन विभज्यानुक्तत्वादेविद्यमानान्यधि
जिज्ञासुः गवेषयन् ^{१५}भृगवन् सूपतस्थे सम्यक् ^{१६}गुणान् । ईश्वरं ऋगादिवेदानाम् । तथा च श्रुतिः ^{१७}ऋग्भिः पूर्वाग्निं निजि ^{१८}इयते,
बबुर्वेति ^{१९}मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते, वेदैरन्यस्त्रिभिरेति सूर्यः" (सू.ता.३.१.५) इति ॥६६॥

१ W गुरोर्बोतान्वयस्य. २ M Me "दातृ". ३ M Me omitt स्व. ४ ABGJ "वाचक्यो". ५ ABGHJV "नापायादा". ६ HV "दुत". ७ ABGHJV
"न". ८ W "स्ववी". ९ HV add तत्र. १० W ३. ११ W omitt भन. १२ AB "भगवतः". १३ HV add एक. १४ ABGJ लिखित. १५ GHJV
अनिर्वाचाधिपतिः. १६ M omitt अवनिपतिरिव. १७ ABGJ JV अवि. १८ ABGJ omitt कथा. १९ ABGJ लिखित. २० ABGJ omitt अवि

ओं नम इति । ॥ नमो भगवते तुभ्यमादित्याय । यो भवानिह एव इमां लोकयात्रामनुवहतीत्यन्वयः । तेनैव दर्शयति । अखिलजगतामात्मस्वरूपेणान्तर्दृष्टवेषु, कालस्वरूपेण च जगिषि वर्तमान इति । ॥ अखिलजगतामात्मस्वरूपेण प्रपञ्चः चतुर्विधेति । हृदयान्तर्वर्तित्वेऽपि जीववक्तेनोपाधिना अव्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः । कालस्वरूपेण चेत्यस्य प्रपञ्चः ज्ञेयः । क्षणलवाद्यो येऽवयवाः तैरुपचिताः संवत्सरा स्तेषां गणेन प्रत्यब्दम् अपामादानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताभ्याम् । अनेन नाम्ना प्रथमपादोक्तं वरेण्यताऽनुवर्णिता ॥६७॥

द्वितीयपादाध्यानुवर्णनेन स्तीति - यदुहेति । ॥ विबुधर्षभ! हे सवितः, यदप्यदो भगवतस्तव मंडलं तपति, तत्समभिधीमहीति सम्यगाभिमुख्येन ध्यायेम । पुनस्तस्यैव संबोधनम् । प्रत्यहं त्विह वैदिककर्ममार्गेण स्तुतां प्रतापनां वाचस्वितानि दुरितानि तत्फलानि च वृजिनानि, दुःखानि, तेषां बीजमज्ञानं च, तेषामवभर्जनं च, विनाशक, हे तपनेति ॥६८॥

तृतीयपादेन स्तीति । य इहेति । यो भवान् स्यावरजंगमसमूहानां स्वाश्रयाणां जीवानां मनश्चिन्निबप्राणगणान् अनात्मनो जडान् स्वयमात्मैवान्तर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥६९॥

तृतीयपादमेव मंडलस्थपरतया व्याचक्षाणः स्तीति - य इहेति । य एक भगवान् अतिक्रान्तवदनो योन्धकरसंज्ञोऽज गरग्रहः तेन गिलितं, अत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्माख्यं यदात्मावस्थानं प्रत्यक्षव्रणत्वं तदेव श्रेयः तस्मिन् प्रवर्तयति । किञ्च यो भवान्वनिपतिरिवाटति गच्छति ॥७०॥

प्राज्ञ इति । आशापालैरिन्द्रादिभिः । कमलकोशयुक्तः तत्तुल्यैर्ऽञ्जलिभिः उपहृताहंणो दत्तार्थः ॥७१॥

अध्वेति । यत एवम्भूतस्त्वमथातः ह स्फुटमयातयामानि अन्यैर्यथाक्दविज्ञातानि यजुंषि तत्कामोऽहं मुपसराणि भजामि ॥७२॥

वीर० अथ मुनयः छर्दितानामादानं विप्ररूपेणाऽनुचितं इति तिरिराख्य पक्षिविशेषा भूत्वालोलुपतयाऽऽदुः जगद्गुहः । अतो यजुश्शाखाः तैत्तिरीयसंज्ञा आसन् सुपेशला अतिरम्याः बहुवचनमवान्तरभेदविवक्षया ॥६५॥

काण्वमाध्यन्दिनशाखाप्रवृत्तिं प्रस्तौति याज्ञवल्क्य इत्यादिना । हे ब्रह्मन्! गुरोरधीतानि छन्दांस्यधिगवेबबन् अन्वेषयन्नप्यपश्यन्, छर्दितत्वादिति भावः । अर्कमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनिमीक्षरं सुष्ठु उपतस्थे तुष्टाव ॥६६॥

स्तुतिमेवाह - ॥ नम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुवहति तस्मै भगवते आदित्याय तुभ्यं नमः इति सम्बन्धः । तदेव

दर्शयति अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मत्वमेव प्रपञ्चयति चतुर्विधभूतनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपभेदेन जरायुबाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण वा चतुर्विधानां भूतसमुदायानां किं बहुना ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां अन्तर्हृदयेष्वाकाश इव व्याप्यायुपाधिना ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तेन अव्यवधीयमानः अनपोद्यमानः अस्पृष्टव्याप्यगतदोष इत्यर्थः । कालरूपतां प्रपञ्चयति - बहिःक्षणदिभिरवयवैरुपचितेन संवत्सरगणेन तोयादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रां लोकवृत्तिमनुवहति निर्वहति ॥६७॥

अखिलजगदात्मस्वरूपेणेत्यनेन अन्तःप्रविश्यप्रेरकत्वरूपो गायत्रीप्रथमपादस्य सवितुशब्दार्थ उक्तः । अथ द्वितीयपादस्य भार्गवशब्दार्थवर्णनेन स्तीति - यदुह वेति । उ ह वावेति प्रसिद्धिद्योतको निपातसमुदायः ~~यन्मण्डलमधस्तपति~~ यन्मण्डलमधस्तपति तत्स्वधीमहीति सम्बन्धः । स्वधीमहि सुतु ध्यायेमेत्यर्थः । हे विबुधर्षभ! हे सवित हे तपनेति त्रीणि सम्बोधनानि । मण्डलं विशिनष्टि - अहरहरनुसवनं त्रिसन्ध्यमान्यायविधिना वैदिकमार्गेण उपतिष्ठमानानां जनानां बान्धुखिलानि दुरितानि पापानि वृजिनानि तन्मूलानि दुःखानि च तान्येव बीजानि । यद्वा दुरितानां बीजमज्ञानं च भर्जयतीति भर्जनं तद्धर्गः तेजो यस्य तत् ॥६८॥

॥६९॥ तृतीयपादार्थसर्वधीप्रचोदयितृत्वकथनेन स्तीति, यदु ह वावेति उयहवावेति । पूर्ववत् यो भवान् निजनिवेकितनानां स्वशरीराणां स्थावरजङ्गमसमुद्धानां मन इन्द्रियप्राणगणात्मनो जीवाश्च स्वयमात्माधारकोऽन्तर्यामी च सन् प्रचोदयति ॥६९॥

चतुर्विधपुरुषार्थप्रदत्वमाविष्कुर्वन् स्वाभिप्रेतं निवेदयति - य एवेति । अतिकालवदनो योऽन्धकारसञ्ज्ञोऽजगत्प्रहस्तेन गृहीतं गितितमत एव मृतकमिवार्चतेन निःसञ्ज्ञमिमं लोकं अवलोक्यानिर्गसाधारण्या कृपादृष्ट्या उत्थाप्य अहरहस्त्रिसन्ध्यं स्वधर्माख्यात्यावस्थाने स्वधर्माख्यं स्वाराधनधर्माख्यं यदात्मावस्थानं चित्तसमाधानं तस्मिन् श्रेयसि प्रवर्तयिष्यति । यश्च भवानवनीपतिरिव अनिमिषाणां देवानामधिपतिरसाधूनां दुष्टसत्त्वानां भयमुदीरयन् उत्थापयन्नति । ॥७०॥ परित आशापालैर्दिकपालैः कर्तृभिः कमलकोशाञ्जलिभिः कमलकोशाकारैः अञ्जलिभिरुपहृतं समर्पितमहर्षणं यस्य सः, अटतीति पूर्वेणान्वयः ॥७०, ७१॥

॥७२॥ ह ननु, खलु हे भगवंस्त्रिभुवनगुरुभिः ब्रह्मादिभिरभिवन्दितमुक्तविधस्य पदकमलयुगलमहमयात याम यजुःकामः अयातयामाणि अन्यैर्यथावदविज्ञातान्यगतसाराणि वा यजुषि कामयमान उपसराणि भजामीत्युपतस्थे इति पूर्वेणान्वयः ॥७२॥

विज० तल्लोलुपतया यजुर्गणग्रहणेच्छावत्त्वेनाददुः स्वीचक्रुः ॥६५॥

छन्दांस्यधिगवेषयन्नभ्येतुं मृगयन्नकै परमानन्दरूपत्वादन्द्रिारात्मार्यनाच्च सूर्यान्तर्यामित्वाच्च तन्नामान मीक्षरं नारायणं
सुहृपतस्थे तुष्टाव ॥६६॥

ओं ब्रह्मान्मे "ओं स्याद्ब्रह्मण्यनुज्ञायाम्" (वैज. को.8-7-3) इति यादवः "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति,
बृहन्नो ह्यस्मिन् गुणाः' इति श्रुतेः । गुणैरोत्तत्वादोद्धारस्याप्ययमेवार्थः । इममेवार्थं सूचयति, भगवत इति । भगवते
षड्गुणपूर्णाय अयं वसिष्ठादिवदिदानीन्तनो भगवान्नेत्याह, आदित्याय आदिभवाय पुरातनाय । यद्वा, अखण्डितैश्वर्याय,
एतत् द्वयमुपपादयति - अखिलेति । यो भगवान् ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तानां अण्डजादिभेदेन चतुर्विधभूतसमूहानां हृदयेष्वन्त-
रखिलजगदात्मस्वरूपेण समस्तजगदन्तर्गतामिस्वरूपेण स्थितो बहिरपि क्षणलवनिमेषाद्यवयोपचितसंवत्स-रगणलक्षणेन
कालरूपेणाकाश इव व्यवधीयमानः तोयादानविसर्गाभ्यां प्रत्यब्दं तोयस्य आदानं शोषणं विसर्गो वृष्टिः ताभ्यामिमां
लोकयात्रामनुवहति । यद्वा, घटाद्युपाधिना ॥६७॥ इव सुरनरादि शरीरोपाधिना व्यवधीयमानः परिच्छिद्यमान इति ॥६७॥

हे विबुधर्षभ! हे सवितः । ॥६८॥ यददोमण्डलमनुसवनं तपति प्रकाशते इह वा, वेत्यलङ्कारार्थः । हे तपन!
प्रकाशनशील! तत्समभिधीमहि सम्पक् चिन्तयामः । कीदृशं मण्डलमहरहाराभ्यायविधिना वेदोक्तप्रकारेण उपतिष्ठमानानां
सेवमानानां मखिलानां दुरितानां दुष्पापानां दुःसहानां वृजिनानां दुःखानां बीजानि दुष्कर्माण्यवभर्जयितुं शीलमस्यास्तीति
अस्मिन्नेवार्थे त्युट्प्रत्ययः ॥६८॥

इह भुवि यो वाव स्वनिकेतनानां स्वाश्रयाणां स्थिरचरनिकराणामात्मा स्वामी अन्तः स्थित्वा सुखप्रेरकश्च तत्त्वमनारोपित
॥६९॥ स्वयं तेषामनात्मन अचेतनप्रायान् मन इन्द्रियासुगणान् प्रचोदयति प्रेरयति । अनेन विशेषण द्वयेन "तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्" (मना. 3.11-7) इत्ययं विवृतः यो नो धियो ज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि प्रचोदयान्तस्य
सवितुर्जगत्स्रष्टुः भर्गः सकलदुःख बीजभर्जनकं वरेण्यं रमणीयं तन्मण्डलं धीमहीति "आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगत्स्तस्युषश्च" (ऋक् मण्ड 1-115-1) इति ॥६९,७०॥

अतिकरालं वदनं ॥७१॥ स एवान्धकारः अज्ञानलक्षणः तन्नाम्नाऽजगरग्राहेण गृहीतं ग्रस्तं मृतकमिव शव -
वदचेतनकलामिमं लोकं जनमवलोक्य द्रवीकृतचित्तवृत्त्या परमकारुणिको यो भवानीक्षयैव कटाक्षनिरीक्षणेनैव समुत्थाप्यानुदिन

मात्स्न्यः परमात्मानोऽवस्थानं प्राप्तिर्यस्मात्ततया तस्मिन् स्वधर्माख्ये श्रेयांसि प्रवर्तयत्येव “चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः” (ऋक्. मण्ड. 1-115-1) इति श्रुतेः। कालप्रणायनो यश्च भवानाशापालैरिन्द्रादिभिः कमलकुट्टमलाञ्जलिभिः तत्र तत्र समुपचितोऽसाधूनां मरणभयमुदीरयन् परितः अटति परिवर्तते “आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षं” (ऋक्. मण्ड. 1-115-1) इति श्रुतिः। ¹तुभ्यं नम इति पूर्वोक्तवच्यः ॥७१॥

स्वाभिप्रायमुद्गतयति - अञ्जेति। यस्मादयातयामयजुष्कामोऽथ तस्मात्त्रिभुवनगुरुभिरभिवन्दितं तव चरणनलिनयुगल-मुपसरामि शरणं गतोऽस्मीति तुष्टावेत्यर्थः ॥७२॥

सूत उवाच

एवं स्तुतस्स भगवान् वाजिरूपधरो हरिः।

यजूंध्ययातयामानि मुनयेऽदान्प्रसादितः ॥७३॥

यजुर्भिरकरोच्छाखा दमपञ्चशतैः विभुः।

जगुर्हुवाजसंन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥७४॥

जैमिनेस्ताम्राणां सुमन्तुस्तनयो मुनिः।

सुतन्वां तत्सुतस्ताध्यामेकैकां प्राह संहिताम् ॥७५॥

सुकर्मा चाऽपि तच्छिष्यः सामवेदतरोर्महान्।

सहस्रं संहिताभेदे साम्नां ततो द्विजः ॥७६॥

श्रीध० एवमिति। एवं स्तुतः प्रसादितश्च ॥७३॥

यजुर्मिरिति। पञ्चदशशाखाः याः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोत्। स तैरिति पाठे स एषः याज्ञवल्क्यः तैर्यजुर्भिरकरोदिति।

जगुर्हुर्धीतवन्तः। रविणाऽष्टरूपेण वाजेभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्ताः त्यक्ताः शाखा वाजसनेयसंज्ञाः ताः शाखा इति वा ॥७४॥

सामशाखाविभागमाह - जैमिनेरिति। तत्सुतः सुमन्तुसुतः। ताभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकैकां प्राह। तच्छिष्यो जैमिनेः

शिष्यः। महानतिमेधावी। सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे। साम्नां तं संहिताभेदं ततस्तदनन्तरम्। सुकर्मणः शिष्यः एकः कौशल्यो

1-1 W omits. 2 AHJM Ma रविः। 3 M Ma “सु तै 4 M प्रभु 5 “विः 6 HM Ma V मुने 7 M Ma सुमन्तांसः। 8 HV “सु कर्मणः” 9 ABGJ “सु कर्मणः” 10 HV तत्सुतः। 11 HV omits एषः 12 HV वाजिः। 13 ABJ “सनी स” 14 HV “हवं स”

हिरण्यनाभः^१ वाजिनामिनाम्^२ जगृहतुः । आवत्वंशान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ॥७५, ७६ ॥

वीर० एवमिति । स्तुतः प्रसादितश्च । हरिरादित्यशरीरकः भगवान् वाजिरूपधरो मुनये^३ अदात् उपदिदेश ॥७३ ॥

यजुर्धिरिति । विभुर्याज्ञवल्क्यः शतैरपरिमितैः यजुर्धिः दशपञ्च पञ्चदश शाखा अकरोत् । स तैरिति पाठे तु स विभुस्तैः वाजिरूपेण हरिणा दत्तैर्यजुर्धिः अकरोत् । ततो वाजिना संन्यस्ताः सम्यक् याज्ञवल्क्ये निहिताः शाखास्ततस्ता काष्वा माध्यन्दिनाश्च जगृहुर्धीतवन्तः ॥७४ ॥

जैमिनेः साम्नां विभागमाह जैमिनेरिति । सामगस्य जैमिनेर्मुनेस्तनयः सुमन्तुर्नामासीत्, तत्सुतः सुमन्तुसुतः सुतन्वास्ताभ्यां तत्पुत्रपौत्राभ्यां चतुर्थ्यन्तमिदं, द्वेधा विभज्येकैकं प्राहेत्यर्थः ॥७५ ॥

^४ तच्छिष्यः तस्य जैमिनैः शिष्यः महान् माहात्म्ययुक्तः सुकर्मानाम् सामवेद एव तरुस्तस्मात्साम्नां सहस्रं संहितानां शाखानां भेदं चक्रे! हे द्विज! ॥७६ ॥

विज० वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अयातयामाणि अगतसाराणि वीर्यवन्तीत्यर्थः ॥७३ ॥

वाजसनः सूर्यः तत आगताः^५ वाजसन्यः ताः शाखाः काष्वादयो माध्यन्दिनादयश्च ॥७४ ॥

साम गायतीति सामगः^६ जैमिनेस्तनयः सुमन्तुर्नाम, तस्य सुमन्तोः सुतः सुमन्वानाम्, ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वाभ्यां पुत्रपौत्राभ्यां क्रमेणैकामेकं प्राह ॥७५ ॥

सुकर्माऽपि^७ जैमिनेः शिष्यः महानतिप्रज्ञावान् सामवेदाख्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥७६ ॥

हिरण्यनाभः^१ कौसल्यः पौष्पिञ्जिश्च^४ सुकर्मणः ।

शिष्यौ जगृहतुश्चान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥७७ ॥

उदीच्या स्सामगाशिष्या आसन्त्यश्च^५ शतानि वै ।

पौष्पिञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्च^६ प्राच्यान्प्रचक्षते ॥७८ ॥

१ HV पौष्पि, २ AB — तच्छिष्यः ३ B 'श' ४ B G J M Ma 'प्य' ५ B G J M Ma पौष्प, ६ H M Ma W M उदीच्यान्

लोकाक्षिराङ्गलिः कुन्त्यः कुसीदः कुक्षिरव च ।
पौष्पिन्निशिबा जगृहः मंहितास्ते शतं शतम् ॥७९॥

कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतमंहिताः ।

शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषा आवन्त्य आत्मवान् ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवियामिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पागमहंस्यां मंहितायां

द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

श्रीध० उदीच्या इति । पीष्यं ज्यावंत्ययोरपि । चकाराद्विरण्यनाभस्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् । ते तावतीः शाखा यथायथं जगृहः । तानुदीच्यान्मत कालत कांक्षित्वाच्यांश्च प्रचक्षते इत्यर्थः । यथैवोक्तं वैष्णवे - "उदीच्या सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः । हिरण्यनाभानावन्य मंहिता यैर्द्विजानमै । गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः" (विष्णु. पु. 3-6-4,5) इति ॥७७,७८॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तैः शाखाबाहुन्यं दर्शयति - लौगाक्षिरिति द्वाभ्याम् ॥७९॥

कृत इति । कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे । शेषा अन्या अपि ॥ प्रसिद्धा रशाखाः ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्य ऊचे इति ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधर्मस्वामिर्विचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

वीर० हिरण्यनाभ इति कौसल्य इति हिरण्यनाभविशेषणम् पौष्पिज्जो नामैकः तौ सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुः । ॥७७॥
आवन्त्यंश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः, स च ब्रह्मविनम सोऽपि जग्राहेत्यर्थः ॥७७॥

उदीच्या इति । पीष्यिञ्जावन्ययोश्चापि, अपिशब्दाद्विरण्यनाभस्यापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् । तांश्चोदीच्यान् सतः कांक्षित्वा प्राच्यांश्च ॥७७॥ इत्यर्थः । यथोक्तं वैष्णवे - "उदीच्यास्सामगाः शिष्याः ॥७७॥ पञ्चशतं स्मृताः । हिरण्यनाभश्चावन्यः

1 ABGJMमे लौगा' 2 ABGJ मांभति . HV लांभत 3 ABGJMमे पीष्य ॥ HV 'ताना' 5 HV पीष्य' 6 ॥७७॥ पीष्यिञ्जो.
7 AB ॥७७॥

संहिता वैद्विजोत्तमैः ॥ गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगा" (विष्णु. पु. 3-6-4.५) इति ॥७८॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरैः शाखाबाहुल्यं दर्शयति -लोकाक्षिरिति द्वाभ्याम् । लोकाक्ष्याद^१
क्षत्वारः^२ पीष्यज्जि^३शिष्याः शतं शतं संहिता जगृहुरित्यर्थः ॥७९॥

कृतो नाम हिरण्यनाभस्य शिष्यः ॥ च स्वशिष्येभ्यः चतुर्विंशति संहिता ऊचे । शेषा अन्या अपि याः प्रसिद्धाः शाखाः
ता आवन्त्यः स्वशिष्येभ्यः ऊचे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

विज० कौसल्यः कोसलपुत्रः हिरण्यनाभश्च पीष्यज्जिश्च, सुकर्मणः शिष्यौ जगृहतुः सामशाखाभिमति शेषः । अन्य
आवन्त्य उदीच्यश्च, सामशाखां जगृहतुरिति शेषः । पीष्यज्ज्यावन्त्ययोश्चाऽपि सामगाः पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥७७,७८॥

तेषां समुदितानां मतानां नामानीति पीष्यज्जिशिष्या लौगाक्ष्यादयः नाम्ना शतं शतं संहिता जगृहुः ॥७९॥

हिरण्यनाभस्य शिष्यः नाम्ना कृतः चतुर्विंशति संहिताः स्वशिष्येभ्यः ऊचे, शेषा अन्याः संहिता आत्मज्ञानवानावन्त्यः
स्वशिष्येभ्य ऊचे ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या षष्ठोऽध्यायः न समाप्तः)

सप्तमोऽध्यायः

(विजयध्वजरीत्या षष्ठोऽध्यायः अनुवर्तते)

सूत उवाच

अथर्ववित् सुमन्तुश्च^१ शिष्यमध्यापयत् स्वकाम् ।
संहितां सोऽपि पठ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥१॥
शौक्लायनिर्ब्रह्मलिः^२ प्रोदोषः^३ पिप्पलायनः^४ ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानद्यो ऋणु ॥२॥
कुमुदः^५ शुनको^६ जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ।
बभूः शिष्योऽथाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
अधीयेतां संहिते सावर्ण्याद्यास्तथा परे ॥३॥
नक्षत्रकल्पः^७ शान्तिश्च काश्यपाङ्गिरसादयः ।
एते चाथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान् मुने ॥४॥
त्रय्यारुणिः^८ काश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
वैशम्पायनहारीतौ बह्वैपौराणिका इमे ॥५॥
अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मन्थितुमुन्मत्तात् ।
एकैकामहमेतेषां शिष्यः^९ सर्वा समध्यगाम् ॥६॥
काश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
अधीमहि व्यास पुत्रा च्छतस्रो मूलसंहिताः ॥७॥
पुराणलक्षणं ब्रह्मन् । ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्रानुसारतः ॥८॥

१ ॐ स्वि' २ ॐ बलि W बलि ३ HV निर्दोष W मीडल ४ HV 'न' ५ HV 'न' ६ HV 'बा' ७ HV 'उया' M Ma 'उया'.

८ ABGJMMa क' ९ ABGJMMa ओ' १० M Ma शिष्या' ११ ABGHJV १२ ABGJ क' १३ ABGJW शिष्या' १४ A त्व

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

सप्तमेऽथर्वविस्तारः पुराणव्यसनं ततः । पुराणलक्षणादीनि फलं भागवतश्रुतेः ॥

क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह **अथर्वविमिश्रिति** शिष्यं कबन्धनामानम् स्वकां स्वकीयां संहिताम् । सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य । तदुक्तं वैष्णवे “अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः । शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि च द्विधा । कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान्” (विष्णु.पु.3-6) इति ॥

तत्र वेददर्शः स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य चतुरः शिष्यामध्यापयामास । पथ्यश्च त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह सार्धेन - **शौक्लायनिरिति** ॥२॥

कुमुद इति । अग्निरसः शुनकस्य शिष्यो बभूः सैन्धवायनश्च । तदुक्तं “शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेका बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने” (विष्णु.पु.3-6-12) इति सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्या ॥३॥

नक्षत्रेति । नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ । तदुक्तम् “नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च । चतुर्थः स्यादाग्निरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” (विष्णु.पु.3-6-13,14) इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्ताग्निरसनामभिरुच्यन्ते ॥४॥

अधीयन्तेति । मत्पितुर्मुखादिति । प्रथमं व्यासः षट्संहिता कृत्वा मत्पित्रे गेमहर्षणाय प्रादान्, तस्य च मुखादेते त्रय्यारुण्यादय एकैकां संहितामधीयन्त । एतेषां षण्णां शिष्योऽहं, ताः सर्वा समधीतवान् ॥६॥

काश्यप इति । रामशिष्यो योऽकृतव्रणः एवं चत्वारो वयम् । मूलसंहिता इत्यनेन तत्र संहिताबाहुल्यं सूचितम् ॥७॥

शुक्लपरीक्षित्संवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकधनाय दर्शयति - **पुराणेति** ॥८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह - अथर्वविदित्यादिना । शिष्यं कबन्धनामानं पितृकां संहितामध्यापयन् सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य, तदुक्तं वैष्णवे - “अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः । शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि च द्विधा । कृत्वा तु वेददर्शाय पथ्याय दत्तवान्” (विष्णु.पु.3-6-9) इति ॥९॥

स्वसंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्ल्यन्यादींश्चतुरोऽध्यापयामास पथ्यस्तु त्रिधा विभज्य त्रीनित्याह - सार्धेन, शौक्लायनिरिति । हे ब्रह्मन् ॥२॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां स्वसंहितां ततो बभूः सैन्धवायनी अधीतवन्ती इत्याह - **कुमुद** इति । बभूः ।

सैन्धवायनश्चात्रिरसगोत्रप्रभवः शौनकशिष्यावित्यर्थः । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनबन्धोः शिष्याः ॥३॥

आद्यशब्दविवक्षितानाह - नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति । तदुक्तं नक्षत्रकल्पो वेदज्ञो शान्तिकल्पस्तथैव च" (विष्णु.पु. 3-6-13) इति । काश्यपाः काश्यपगोत्रोद्भवाः आत्रिरसाः तद्गोत्रोद्भवाः । एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वाल्लभामभिरुच्यन्ते ते अथर्वणाचार्या अथर्ववेदशाखाविभजनेन तत्प्रवर्तका इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधायाऽथ पुराणसंहिताप्रपञ्च शुश्रूषामालक्ष्य तावत्प्रवर्तकान् श्रोतुं प्रचोदयति - शृणु पौराणिकान्मुने इति । हे मुने! ॥४॥

के पुनस्ते इत्यत्राह - त्रय्यारुणिरिति । त्रय्यारुण्यादय इमे षट् मत्पितुर्मुखादेकैकां संहितां पुराणसंहितामधीयन्त मत्पितुर्मुखादित्यनेन तावद्वाद्वागयनः षट् संहिता रोमहर्षणाय प्रोवाच । तस्मादेते षडध्येषत इति सूच्यते । अहुन्त एतेषां षण्णां शिष्यो भूत्वा सर्वा षडपि संहिता अध्यागामधीतवानस्मि ॥५-६॥

किञ्च, ज्ञाना इति रामस्य भार्गवस्य शिष्यो योऽकृतव्रणः न एते चत्वारो वयं व्यासपुत्रात् श्रीशुकाच्चतस्रो मूलसंहिता अधीमहि ॥७॥

'अधीमहि मूलसंहिता' इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूच्यते तदग्रे स्पष्टीकरिष्यन् तावत् शुकपरीक्षित्संवादनिरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्भेदकथनाय दर्शयति, पुराणेत्यादिना । वेदशास्त्रानुसारेण निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाश्रित्य शृणु अवहितमनाः शृणु इत्यर्थः ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

सोऽपि सुमन्तो शिष्योऽपि पथ्याय ॥९॥

कुमुदाय पथ्यशिष्या बभ्रुसैन्धवायनी पथ्यशिष्यस्य अत्रिरसोऽत्रिरो गोत्रे विद्यमानस्य शुनकस्य शिष्यौ अधीयेतां अधीतवन्तौ - "शुनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायनसंज्ञिने" (विष्णु.पु. 3-6-12) इति ॥ सावर्ण्याद्याश्च सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥२,३॥

आथर्वणाचार्याः अथर्ववेदाचार्याः पाठतोऽर्थतश्च अथर्ववेदप्रवर्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥४-५॥

मत्पितुर्मुखात्पुराणसंहितामधीयन्त त्रय्यारुण्यादयः कथं एकैकामधीतवन्तः त्वन्तु कथं सर्वानधीतवानिति? तत्राह आहमिति । अहमेतेषां शिष्यः सर्वा पुराणसंहितामपठम् ॥६॥

व्यासपुत्रात् श्रीशुकात् ॥७॥

प्रसङ्गात्पुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणेति ॥८॥

¹सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च ²वृत्तिरक्षान्तराणि च ।

वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥९॥

दशभिलक्षणेयुक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।

कचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया ॥१०॥

अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहम् ।

भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवस्सर्ग उच्यते ॥११॥

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्वीजं चराचरम् ॥१२॥

श्रीध० सर्ग इति । ॥१॥ विधस्य । "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थान पोषणमृतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ।

(भाग.2-10-1) इत्यत्रोक्ते स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाभ्यां उच्येते । अन्तराणि मन्वन्तराणि, वंशो वंशानुचरितं इतीशानुकथाः संस्था निरोधः । अनेनैवात्यन्तिकी लयरूपा मुक्तिरप्युक्ता । हेतुशब्देन त्रीवाश्रयवासनाशब्दवाच्या ऊतयो गृहीताः ॥९॥

दशभिरिति । दशभिरितैलक्षणेयुक्तं महापुराणं विदुः । कचित्पञ्चविधम् । "सर्गश्च प्रतिर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणां पञ्चलक्षणम् इति" । पुराणं महत् अन्यं चेति व्यवस्थया । ॥१०॥ दशापि लक्षणानि पृथक् पृथङ् निरूप्यन्ते तन्महापुराणम् । ॥११॥ त्वन्यथाः "शस्वेवान्तर्भावस्य विवक्षा तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥१०॥

सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे - अव्याकृतेत्यादिना । "अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद् यो महान् तस्माद् यः त्रिवृदहंकारः तस्मात् भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणाञ्च तदर्थानाञ्च स्थूलानां तद्वतानाञ्च सम्भवः, सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यत इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥११॥

विसर्गं व्याचष्टे पुरुषेति । पुरुषेण ईश्वरेण अनुगृहीतानामेतेषां महदादीनां पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः । कार्यभूतश्चराचरप्राणिरूपो बीजाद्वीजमिव प्रवाहापत्रो विसर्ग उच्यत इत्यर्थः ॥१२॥

वीर० किं तदित्यत्राह - सर्गश्चेति दशभिः । सर्गादिभिलक्षणेयुक्तं तदेव पुराणमिति तद्विदः पुराणलक्षणविदः ॥

1 HV सर्गोऽयस्य 2 MMa सर्गश्च 3 W सर्गश्च 4 2 AG वृत्ति 5 ABGJ के ॥ BGI मात्रं 6 MMa गौव 7 B omits वरा ॥ HV "क" 9 ABJ के 10 HV omits पृथक् 11-11 HV omits 12 ABJ omits ननु

विदुः। स्थानपोषणे वृत्तिरक्षाशब्दाध्यामुच्यते। अन्तराणि मन्वन्तराणि, वंशो वंश्यानुचरितं च, संस्था निरोधः, अनेनेव आत्यन्तिकप्रत्ययरूपा मुक्तिरप्युक्ता, हेतुशब्देनोक्तयः पृथग्गृहीताः। तत्रैवदिति ब्रह्मन्! महदल्पव्यवस्थया कचित्पञ्चविधञ्च लक्षणम्, महापुराणस्योक्तानि दशलक्षणानि, अल्पपुराणान्तु - सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंश्यानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥ इत्युक्तविधमित्यर्थः ॥९-१०॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति - अव्याकृतेत्यादिना। अव्याकृतस्य मूलप्रकृतेः गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभाद् यो महान् गुणत्रयपरिणामरूपः तस्मादहङ्कारः तथाभूतः तस्माच्च भूतानामाकाशादीनां तत्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चेत्यर्थानां वन्तः नो यः सम्भवः स सर्गः इत्युच्यते ॥९१॥

विसर्गं निरूपयति - पुरुषानुगृहीतानामिति। पुरुषेण परमपुरुषेण अनुगृहीतानामाहितसृष्टिसामर्थ्यानां, एतेषां महदादितत्त्वानां, यः समाहारः महानपरिणामः, ■ विसर्गः इत्यर्थः। कोऽसौ समाहारः? इत्यतस्ते दर्शयति, चराचरात्मकमिति। चराचरात्मकं जगदेव तत्समाहारः इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः बीजाद्वीजमिति। कारणबीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतान्महदादि क्रमेण चराचरात्मकं यत्कार्यजातं स विसर्गः इत्यर्थः। विसर्गस्य जीवकर्मवासनानुप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥९२॥

विज्ञ० वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च वृत्तिरक्षान्तराणि ॥९॥

पुराणस्य महदल्पव्यवस्थया क्वचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चलक्षणप्रकारोपेतम् ॥९०॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण - अव्याकृतेति। अव्याकृतगुणक्षोभात् प्रकृतिगुणानां अन्योन्यसंयोगलक्षणसञ्चलनात् मातः महान्त्यस्य वैकारिकादिभेदेन त्रिवृत्तौऽहम् अहङ्कारस्य भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्मभूतमान्त्रेन्द्रियधियां जन्मेत्यधस्तादुक्तम् ॥९१॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानां अनुप्रवेशलक्षणात्प्रह्वतामंतेषां तत्त्वानां सकाशात् वासनामयो यः समाहारः तत्कर्मवासनानुसृतिः सृष्टिः ■ विसर्गो, जीवः अजीवश्च चेतनाचेतनलक्षणः चराचरः चराचरात्मको ब्रह्माण्डसर्गः "ब्रह्मणो ऽषम्यात् विसर्गः पीरुषः स्मृतः (भाग. 2-10-१) इति ॥९२॥

वृत्तिर्वृत्तानि भूतानां चराणामचराणि च।

कृता स्येन नृणां तत्र कामाच्छोदनयाऽपि वा ॥९३॥

रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानु युगे युगे ।
तिर्यङ्मर्त्यीर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः ॥१४॥
मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्रा स्सुरेश्वराः ।
ऋषयोऽशावतारश्च हरेण्यइविधमुच्यते ॥१५॥
राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रीकालिकोऽन्वयः ।
वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥१६॥

श्रीध० वृत्तिरिति । चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराणि । चकाराच्चराणि च कामात् वृत्तिः । ॥१॥ नृणां स्वेन स्वभावेन
नामाच्चोदनयापि वा ॥ नियता वृत्तिः जीविका कृता, ॥२॥ वृत्तिरुच्यत इत्यर्थः ॥१३॥

तृतीयाभि । तिर्यङ्मर्त्यीर्षिदेवेषु येऽच्युतावताराः तेषामीहा लीला, सा विश्वस्य रक्षोच्यते इत्यर्थः । यैरवतारैरिति समासान्निष्कृत्य
कथञ्चित्सम्बन्धः । त्रयीद्विषो दैत्याः ॥१४॥

मन्वन्तरमिति । षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते । षड्विधत्वमेवाह - मनुविति । मन्वादयः षडेते वर्गाः स्वस्वाधिकारेण यत्र
प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥१५॥

वंशमाह- राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्येषां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो वंशः तेषां वृत्तम् । ये च तद्वंशधराः
तेषां च वृत्तं वंशानुचरितमुच्यते । वंशानुचरितम् इति पाठे वंशे मन्वाः वंश्याः, तेषां वृत्तमित्यर्थः ॥१६॥

वीर० वृत्तिरूपयति - वृत्तिरिति । चराणां भूतानां, अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । सा च ईशेन
ईश्वरेण कृता, सा च नृणां कामात् रागाद् तत्राऽपि चोदनया विधिना, न केवलं रागप्राप्ता शास्त्राविरूद्धा चेत्यर्थः । कृता स्वेनेति
पाठे स्वेन ईश्वरेणैव कृतेत्यर्थः ॥१३॥

अथ ॥ कामा ॥ - प्रतियुगां तिर्यगादिषु अच्युतस्य अवतारः तच्चेष्टा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतच्चेष्टितानां विश्वरक्षारूपत्वं
दर्शयति, हन्यन्ते इति । यैरवतारैः तच्चेष्टितैः त्रयीद्विषः वैदिकधर्मविरोधिनाः हन्यन्ते ॥१४॥

अन्तराणि लक्षयति - मन्वन्तरमिति । षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः । मन्वादयः षडेते यत्र तन्मन्वन्तरमुच्यत
इत्यर्थः । षड्विधत्वमेवाह, मनुविति । हरेरंशावताराश्चेति सम्बन्धः । सुरेश्वरा इन्द्राः ॥१५॥

वंशमाह राज्ञामित्यर्थेन । मनोः प्रसूतानां राज्ञां ॥ त्रैकालिकः कालत्रयगोचरोऽन्वयः स वंशः इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, वंशानुचरितमिति । ये च वंशधराः वंशनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं वंशानुचरितं उच्यते इत्यर्थः ॥१६॥

विज० पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्येवान्योन्यं वृत्तिर्जीवनमत्रमित्यः । तेजोवृत्तिः पार्थिवानि दारुणीत्यादि । यद्वा, भूतानां पिशाचानां, भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि "पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽग्नी देवयोनयः" (अमःको. 1-1-11) इत्यमरः । चराणां गतिमतां, अचराणि स्थावरगुल्यानि व्रीह्यादीनि वृत्तिः ईशेन हरिणा कृता कल्पिता- अहस्तानि सहस्तानि सहस्तानि चतुष्पदाम् । अणुनि तात ! महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ (भाग. 1-13-46) इत्युक्तम् । तत्रैवं स्थितिर्नृणां वृत्तिः कामादिच्छातः फलमूलादीनि चोदनया विधिना तनक्तियानुसारेण विहिता चरुपुण्ड्रा- शादिलक्षणा ॥१३॥

युगे युगे विश्वस्य अनुयाग्या अच्युतावतारेहा हरे रवतारेण चेष्टा परिरक्षणं रक्षा, "यदा यदा हि धर्मस्य" (भ.गी. 4-7) इति गीतायाम् । कुत्रेति तत्राह - निर्यगिति । यैरवतारैः, त्रयीद्विषः वेदवैरिणोऽसुराः हन्यन्ते तेषां चरितवर्णनं रक्षणमित्यर्थः । 'स्थितिर्वैकुण्ठ विजयः' इति । "पोषणं तदनुग्रहः" इति च ॥१४॥

एतन्मन्वन्तरं षड्विधमुच्यते, षण्णां कथाकथनं मन्वन्तरमित्यर्थः । तत्रांशकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्वर्मा इति, मन्वादिधर्मकथनमित्यर्थः ॥१५॥

मनुप्रसूतानां राज्ञां अन्वयो वंशः इत्युच्यते । कीदृशः? त्रैकालिको भूतभविष्यद्वर्तमानविषयः, एतत्कथनमत्रेति, वंशस्यानुचरितं नाम तेषां राज्ञां वृत्तिकथनं, ये वंशधरा उत्सन्नवंशं धृतवन्तस्तेषां न वृत्तम् ॥१६॥

अभितिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।

संस्थेति ॥ विधिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥१७॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।

यं ब्रह्मानुशासिनं प्राहुरव्याकृतमुत्तापरे ॥१८॥

व्यतिरेकान्वयी यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

मायामयेषु तद्वद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाक्षयः ॥१९॥

पदार्थेषु यथा द्वयं तन्मात्रं रूपनामसु ।

बीजादि पञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥२०॥

जीवः नैमित्तिक इति । अस्य विश्वस्य । स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य यद्वा मायातः यश्चतुर्विधो ज्ञान इति ॥१७॥

हेतुरिति । अस्य जगतः सगदिहेतुर्निमित्तं जीवः । सोऽत्र हेतुः ज्ञान इत्यर्थः । ज्ञानं निमित्ततामाह । अविद्याया कर्मकारकः कर्मकर्ता । जीवादृष्टप्रयुक्तत्वाद्द्विष्यसगदिः स तु ज्ञानं हेतुरित्यर्थः नन्वनुशयी निमित्तमिति केचित् । अव्याकृतमित्यपरे । तत्राऽह - यमिति चैतन्यप्राधान्येन अनुशयिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षयाऽव्याकृतम् ॥१८॥

अपाश्रयमाह व्यतिरेकेति । जाग्रदादिष्ववस्थासु जीवतया वर्तन्त इति जीववृत्तयो, विश्वतैजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षितयाऽन्वयः, समाध्यादौ च व्यतिरेको यस्य तद्ब्रह्म संसारप्रतीतिबाधयोरधिष्ठानावधिभूतमपाश्रय उच्यत इत्यर्थः ॥१९॥

एत देव सदृष्टान्तं प्रपश्यति - पदार्थेषु घटादिषु द्वयं मृदादि । युतमन्वितमयुतं च बहिरप्यवस्थानात् । रूपनामसु सन्मात्रं सत्तामात्रं यथा । एवं बीजं गर्भाधानमादि यासां, पञ्चता अन्ते च यासां तासु देहावस्थासु निषेकार्थजन्मानि बाह्यकौमार यौवनम् । वयो मध्यं चारामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव एतसु नवस्वप्यधिष्ठानत्वेन साक्षित्वेन युतमयुतं ज्ञानं इति ॥२०॥

वीरः संस्थामाह - निमित्तिक इति । स्वभावतः कालकर्मस्वभावत्वं अस्य विश्वस्य सगदिः चतुर्धा चतुर्विधः नैमित्तिकादिरूपो लयः संस्थेति कविभिः प्रोक्तः ॥१७॥

हेतुं निरूपयति, हेतुरिति । अविद्याकर्मकारकः अज्ञानमूलकं पुण्यापुण्यात्मकं कर्म करोतीति तथा स जीवः एकत्वं जात्यभिप्रायकं अस्य विश्वस्य सगदि हेतुर्जीवस्य कर्मफलानुभवार्थत्वात्सगदिस्तन्निमित्तत्वं तस्यातः स हेतुरित्यर्थः । हेतुत्वख्यापनाय जीवं विशिनष्टि, यमिति । अनुशयो भुक्तफलकर्माविशेषः सोऽस्यास्तीति अनुशयी तथाभूतं यं जीवं प्राहुः भुक्ताविशेषकर्मवासनायुक्तं प्राहुः उतापि चापरेभ्यमव्याकृतं देवादिनामरूपरहितं प्राहुः सृष्टेः पूर्वं देवादि (वासना) नामरूपरहितं प्राहुः, सृष्टेः पूर्वं देवादिनामरूप रहिता वासनायुक्ताः जीवा ज्ञानं सगदिर्निमित्तमिति सहेतुरित्यर्थः ॥१८॥

अथापाश्रयमाह - द्वाभ्याम् । व्यतिरेकान्वयाविति । मायामयेषु प्रकृतिकार्येषु शरीरेषु जाग्रदादिषु जीवस्य वृत्तिषु यस्यान्वयव्यतिरेकौ तद्ब्रह्म अपाश्रयः सर्वाधारत्वादपाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मणो जीववृत्तिनिर्वाहकतया ज्ञानं इति ।

अवस्थाभिरस्मृत्वात् व्यतिरेकश्च भवति, ब्रह्मणस्तत्तत्तद्विद्विद्विशिष्टरूपेण सर्वावस्थान्वयः स्वेन रूपेण ताभिव्यतिरेकश्चेत्युक्तं
भवति ॥१९॥

अत्र दृष्टान्तमाह - यत्तद्विद्वत्ति । बीजादि पञ्चत्वान्तास्ववस्थासु जन्मादिविनाशान्तासु अवस्थासु रूपनामसु नामरूपवस्तु
पदार्थेषु घटपटादिषु यद्वद्रव्यं तन्मात्रं तद् द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थाभिः युतायुतं तत्त्वादिविशिष्टरूपेण जन्मादियुतं तत्प्रहाणदशायां
विशेष्यमात्ररूपेण जन्मादिरहितं च तद्वदित्यर्थः ॥२०॥

विज० ॥ जगतः स्वभावतश्चतुर्धा लयः संस्थितिः कविभिः प्रोक्ता ॥१७॥

यं ॥ प्रलये परमात्मानमनुविश्रय शायिनं स्वप्नन्तमाहुः अपरे अव्याकृतं अव्याकृताकाशवन्निर्विकारं प्राहुः, सोऽविद्यया
कर्मकारकः कर्मकर्ता अयं जगतः सर्गादिनिमित्तभूतो जीवो हेतुर्गुणव्युत्पन्नो जीवसमुदायः सुखदुःखप्रापये तं हेतुं कृत्वा जगतः
सृष्ट्यादिकं प्रवर्तन् इति । “निर्गोधोऽस्यानुशयनमात्मनः ॥ शक्तिभिः” (भाग. 2-10-6) इति ॥१८॥

अपाश्रयं लक्षयति - व्यतिरेकान्वयाविति । अपगतः आपश्रयो ॥ स तथा अद्वितीय इत्यर्थः । अद्वितीयत्वं कथमुच्यते,
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ॥ इति ॥ हं जीववृत्तिषु जीवानां जीवोपायभूतासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु व्यतिरेकान्वयौ स्तः, जाग्रदाद्यभावेऽपि
विद्यत इति । व्यतिरेकः तद्भावेऽप्यस्तीत्यन्वयः । मया मायासु श्रीहरीच्छायाचित्वासु तद्ब्रह्मव्यपाश्रय इत्युच्यते ॥१९॥

प्रकान्तरेण आपश्रयं लक्षयति - पदार्थेऽस्ति । रूपनामयुक्तेषु पदार्थेषु यद्व्यमुपादानादिकारणभूतं प्रकृत्याख्यं तन्मात्रं
पदार्थस्वरूपं तस्मिन् द्रव्ये बीजादि पञ्चत्वान्तासु जन्मादिमरणावसानामवस्थासु युतायुतं अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यद्वर्तते तद्ब्रह्मापाश्र-
यम् । यद्वा, रूपनामप्रपञ्चपदार्थेषु युतायुतमन्वयव्यतिरेकलक्षणानुमानेन यत्तन्मात्रं विज्ञानानन्दमात्रं द्रव्यं द्रुतं ज्ञेयं यत् बीजत्वा-
द्यावस्थासु वस्तुनः पञ्चत्वावसानलक्षणावस्थासु युतायुतं वर्तते तद्ब्रह्मेति ॥२०॥

विरमेत यदा ॥ हित्वा वृत्तित्रयाश्चयम् ।

योगेन वा तदाऽऽत्मानं वेदेहाया निरुक्तेति ॥२१॥

एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।

मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुब्धकानि महान्ति च ॥२२॥

पादं वैष्णवं ॥ शैव तैङ्गं सगारुडम् ।

नारदीयं भागवतमाश्रयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥२३॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।

वाराहं मातस्यं कौर्मं ॥ ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषद् ॥२४॥

ब्रह्मसिद्धं समाख्यातं शास्त्राप्रणयनं मुनेः ।

शिष्याशिष्यं च प्रशिष्याणां ब्रह्मतेजोविदीपनम् ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैद्यासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

श्रीध० एवं दशाऽपि लक्षणानि व्याख्याय इदानीं "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः" (भाग.2-10-2) इति यदुक्तं ॥ - विरमेतेति ॥ सर्गादीनां मायामयत्वानुसन्धानेन वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत इहैवानुष्ठितेन योगेन ॥ देवहूत्यादिवत् तदा विक्षेपाभावादात्मानं वेद । तदा चाविद्यानिवृत्तेरीहायाः संसाररूपाया निवर्तत इत्यर्थः ॥२१॥

पुराणविभागप्रस्तावेन तल्लक्षणदिकं प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह एवमिति । एवं विधैर्लक्षणैर्लक्ष्याणि ॥२२-२३॥

यत्किमिति । त्रिषडष्टादश ॥२४॥

उपसंहरति - ब्रह्मसिद्धिः । मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्मतेजो ब्रह्मवर्चसम् । तद्विवर्धनम्, श्रोतृणामिति शेषः ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

वीर० यदुक्तं "दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्" (भाग.2-10-2) इति । तदाह- विरमेताम् । वृत्तित्रयाश्रयमिति भावप्रधानो निर्देशः । चित्तं जाग्रदादिवृत्तित्रयाश्रयत्वं हित्वा स्वयमयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन च विरमेत विषयेष्वेति शेषः । तदात्मानमाश्रयाख्यं वेद आत्मा चित्तं तत् ततः निवर्तते वेदेहाया निवर्तते इति पाठान्तरं, तदा आत्मानं वेद ततः ईहायाः संसाररूपायाः निवर्तत इत्यर्थः । वेदेहाया निवर्तत इति पाठान्तरं तदा यस्य चित्तं विरमेत ॥ आत्मानं वेदेति शेषः । ततः वेदेहाय विदेहभावाय प्राकृतदेहाभावायेति यावत् । निवर्तते संसारबन्धाश्रितवर्तते मुच्यत इत्यर्थः ॥२१॥

1 M Ma लिख 2 H M Ma V च 3 M Ma स्क 4 HV 'जन्' 5 HV W कै 6-8 W 'मातस्यकौर्मणि 7 HV 'नेतत्' M Ma 'नेतत्' 8 M Ma मुने 9 AB G J 'सिष्यशिष्य' 10 AB J om इदानीं 11 HV 'तु' 12 A B J om ॥

तदेवं पुराणसंहिताविभागप्रसन्नं तल्लक्षणान्यभिधाय प्रस्तुतमाह - एवमिति । एवंविधैः दशभिः पञ्चभिर्वा लक्षणैः लक्ष्याणि महान्ति क्षुल्लकानि अल्पानि च अष्टादशपुराणानि पुराणवदः पूर्वकालाभिज्ञाः मुनयो विदुः ॥२२॥

कानि पुनस्तानि अष्टादशेत्यत्राह - ब्राह्ममिति द्वाभ्याम् । मातृयकौर्म्यमिति समाहारद्वन्द्वः मातृयं कौर्म्यं चेत्यर्थः । इतीत्यं त्रिषद् अष्टादश ॥२३-२४॥

वेदपुराणसंहिताविभागोपपादनं निगमयति - ब्रह्मन्निति । हे ब्रह्मन्! मुनेर्बादरायणस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां वेदपुराणसंहिताप्रवर्तनं तच्च श्रोत्राणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्चसस्य विदीपनमुदीपनमिति फलकीर्तनम् ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

व्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

विज० एतादृशब्रह्मप्राप्तिं कदा स्यादिति तत्राह - विरमेतेति । वृत्तित्रयाभ्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणवृत्तित्रयविरूढं चित्तं हित्वा वृत्तित्रयाद्विरमेत उपरतं भवति, तदा योगेन ध्यानलक्षणया उपासनया निरन्तरं श्रीनारायणकथाश्रवणलक्षणोपासनया चात्मानं परमात्मानं वेद जानाति, लभते प्राप्नोति च । ततः किमत्राह - नेति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव “न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते” (छान्दो. ३. ४-१५-१६) इति श्रुतेः ॥२१॥

उपसंहरन्नेव पुराणानां क्षिप्रप्रवृत्तये संख्यामाह - एवमिति । क्षुल्लकानि लोकसंख्यापरिमितानि नत्वर्थतः, कानिचिदर्थतः शब्दतः फलतोऽपि महान्ति ॥२२॥

तानि क्रमेण निर्दिशति - ब्राह्ममित्यादिना ॥२३॥

त्रिषद् अष्टादश ॥२४॥

अ० शिष्यप्रशिष्यैः शाखाप्रणयनं वेदपुराणकर्तृब्रह्मणोऽनभिमतं कृतमिति माशङ्कीत्याह - ब्रह्मणेति । शिष्यादीनामेतच्छाखाप्रणयनं ब्रह्मणैव समाख्यातं, कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजोविदीपनं, ब्रह्मतेजसः प्रकाशकं निरर्थकं प्रणयनं, किमर्थं कृतमित्यतो वाह - ब्रह्मेति । ब्रह्मणः परमात्मनस्तेजसः विदीपनं प्रकाशनकरम् ॥२५॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां

द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवमोऽध्यायः न समाप्तः)

अष्टमोऽध्यायः

शौनक उवाच

सूत जीम खिरं ज्ञातां वद नो वदतां वर ।
तमस्यपारे भ्रमतां नृणां ॥१॥ पारदर्शनः ॥१॥
आहुक्षिरायुषधृषिं मृकण्डुतनयं जनाः ।
॥ कल्पान्तोऽप्युर्वरितो येन ग्रस्तमिदं जगत् ॥२॥
॥ ॥ ॥ अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।
नैवाधुनापि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥३॥
॥ एवार्णवे धाम्यन् ददर्श पुरुषं किम् ॥
वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥४॥
एव नः संशयो भूयान् सूतः कौतूहलं यतः ।
तं नश्छिन्धि महायोगिन्, पुराणेष्वपि सम्मतः ॥५॥

सूत उवाच

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकप्रयापहः ।
नारायणकथां यत्र गीता कलिमलापहा ॥६॥
प्राग्निजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य ॥ गीता तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥७॥
बृहद्ब्रतधरः शान्तो जटिलो बल्कलाम्बरः ।
बिभ्रत् कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः ।

कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥९॥

पुराणविभागप्रसंगेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चक्षिप्रश्नमाह - सूतेति । त्वमेव वक्तुं योग्यः ॥१०॥ । तमसि संसारे भ्रमतां

1 ॥ 'वड'. 2 ABGJ 'नोऽप्युर्व'. ॥ W 'आत्मकु'. 4 W 'अ'. 5 M Ma 'जात'. 6 HV 'भया'. W 'मला'. 7 HV 'ता'. 8 HV 'ता'.
॥ HV 'त' पृच्छति

परदर्शनस्तन्निर्वर्तकः ॥१॥

वक्तव्यमाह - आहुरिति । उर्वीरितोऽवशिष्टः । येन कल्पान्तेन । एतत्कथं घटत इत्येकः प्रश्नः ॥२॥

प्रलयभावादप्येतन्न ॥३॥ इत्याह - स वा इति । यतो भार्गवर्षभः । कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥३॥

अन्यदप्यघटितमेवेत्याह - एक एवेति । तोकं बालकम् ॥४॥

इति । कौतूहलमीत्सुक्यम् । तं संशयम् । न केवलं त्वं महायोगी, किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥५॥

प्रश्नमभिनन्दति - प्रश्न इति । हे महर्षे ! अयं प्रश्नः । तत्र हेतुः नारायणेति । यत्र प्रश्नविषये ॥६॥

॥ मार्कण्डेयस्तपसा भगवन्तमाराध्य मायाप्रदर्शनं वव्रे । ततः तेनैव भगवन्मायायाः समकल्पाः दृष्टा नान्यैरित्युत्तरं वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह - प्राप्त इत्यादिना । मार्कण्डेयो मृत्युं जित्ये इति पंचमश्लोकेनान्वयः । मध्यमग्रन्थेन तस्य धर्मः कथ्यते । प्राप्तेऽज्ञातिसंस्कार उपनयनाख्यो येन सः । पितुः सकाशाद् गर्भाधानादिक्रमात्, छन्दांसि वेदान् ॥७॥

बृहद्भूतधर इति । बृहद्भूतधरो नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमित्युक्तं, तत्र तत्पुराणकर्तुः मार्कण्डेयस्य मुनेः चरितं बुभुक्षुः ॥९॥ सूतं स्तौति शौनकः - सूतेति । हे सूत ! हे साधो ! त्वद्भूततां वरं विरज्जीव । नोऽस्मभ्यं वद, यदन्यच्छुभ्रूषितं तद्भूदेत्यर्थः । यतस्त्वमपारे तुमसि अज्ञाने, तत्कार्ये संसारे वा भ्रमतां नृणां जनानां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूतस्त्वमेव; अतो वदेत्यर्थः ॥१॥

किं तच्छुभ्रूषितमित्यत्राह - आहुरिति । चिरायुषमेव दर्शयितुं विशिनष्टि - यः कल्पान्तेऽप्युर्वीरितः अवशिष्टः, येन भगवतेन जगत् ग्रस्तं, तच्च ददर्शति शेषः । यद्वा, येनेदं जगत् कल्पान्ते ग्रस्तं, तेनोर्वीरितोऽवशेषितो यः इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूतत्वे शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्रष्टव्यः । एतत्कल्पप्रसूतो मार्कण्डेयोऽन्यो न स्यादित्यविरोधः ॥२॥

तत्र आत्मनस्संशयमुद्धाटयति - स वा इति । हे भार्गवर्षभ ! स मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे स्वकुलोत्पन्नः, ततः किम्, आह - नैवेति । अधुनाऽपि भूतानां सम्पत्त्वः प्रलयः कोऽपि नैव जायते । अस्मिन्नेव कल्पे जातः । मसज्जातं सम्पत्त्वमद्राक्षीदिति संशय इत्यर्थः ॥३॥

उर्वीरितत्वमेव प्रपञ्चयति - एक एवेति । अर्णवे प्रलयार्णवे भ्राम्यन् वटपत्रस्य पुटे तले शयानं तोकमर्भकं बालकं पुरुषं

1 HV कर्तव्य, 2 J वि, 3 HV 'क', 4 'बमि', 5 W orna मुने, 6 AB चरित, 7 W orna जनानां, 8 AB अस्मभ्यं, 9 AB संसर्ग

ददर्श । बालस्याल्पत्वसूचनाय तोकमित्युक्तम् । अतो न पौनरुक्त्यम् ॥४॥

इत्थं संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय चोदयति - एष इति । एषः “स वा आत्मकुलोत्पन्नः” इत्यादिनोक्तः, यत् संशयात् महत्कौतूहलं यद्भूतान्ताश्रवणीत्युक्तं भवति तन्नोऽस्माकं संशयं छिन्धि । न केवलं त्वं योगी किन्तु पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥५॥

इत्थमापृष्टस्तच्चरित्रं विस्तरतो विवक्षुः, तावत्प्रश्नमभिनन्दति सूतः, - ॥५॥ इति । हे महर्षे! त्वया कृतोऽयं ॥ लोकस्य मलमपहन्तीति तथा । तत्र हेतुः, यत्र यत् प्रश्नोत्तरे कलिमलं कलियुगप्रयुक्तं मलमपहन्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता भविष्यति ॥६॥

आदितस्तच्चरित्रं वर्णयति - प्राप्तेत्यादिना यावद्दशमाध्यायसमाप्ति । मार्कण्डेयो मृत्युं विजिग्ये इति पञ्चमेनाऽन्वयः । क्रमाद्गर्भाधानादि संस्कारक्रमात्प्राप्तः द्विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन स धर्मेण शास्त्रोक्तविधिना छन्दांसि वेदानधीत्य तपसा स्ववर्णाश्रमोचितेन स्वाध्यायेन वेदेन च संयुक्तः ॥७॥

बृहद्गतधरः नैष्ठिकब्रह्मचर्यव्रतधरः नियमार्थे नियमस्य स्वधर्मस्य ऋद्धिः वृद्धिस्तस्यै कर्मण्डलवादिकं बिभ्राणः सन्ध्ययो स्सायंप्रातस्सन्ध्ययोः अन्यादिषु हरि मर्चयन् तत्रात्मा स्वहृदयं गुर्वर्धं भैक्षमाहृत्य तेनाऽनुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे, सकृदेकवारं नो चे दननुज्ञातश्चेदुपोषितो भवति ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

अस्मिन्नध्याये मार्कण्डेयकथाव्याजेन हरेर्निरतिशयमाहात्म्यं ब्रूते । पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्मार्कण्डेयस्य चरितं तत्र शौनकः सूतं पृच्छति - सूतेति । वद भगवत्कथाद्योतिनीं, कथामिति शेषः ॥९॥

येन कल्पान्तेन इदं जगद्भूतं तस्मिन् कल्पान्तेऽप्युर्वरितः अवशिष्टः ॥१०॥

अस्मत्कुलसम्बन्धित्वात्तच्चरितमवश्यं श्रवणार्हमित्याशयवानाह - स वा इति । ॥११॥ भूतानां मध्ये कोपि सम्प्लवो नाश इति वा ॥१२॥

तस्यामवस्थायां प्रलय इवार्णवे पुरुषं ददर्श किलेति वा ॥१३॥

यतः संशयान्महाकौतूहलविषयोऽर्थः मम संशयच्छेदनं कथमुपपद्यत इति तत्राह - पुराणेऽस्मिन् । ज्ञातृत्वेन सम्मतो

प्रज्ञातिः ॥५॥

मार्कण्डेयकथायां लोकज्ञाननिवारणसामर्थ्यं कुतः? इत्यत्राह - नारायणेति। यत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविवरणः प्रदत्तः ॥९॥
 पितृमृकण्डोः प्रामद्विजातिसंस्कारः अत्र प्रारम्भोपनयनान्तब्राह्मण संस्कारान्नामः ॥७॥
 बृहद्वतधरः ब्रह्मचारिव्रतधरः ॥८॥

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांश्च नियमद्वये ।
 अन्यैर्गुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्ययोर्हरिम् ॥९॥
 सायं प्रतप्तस गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य ज्ञान्ताम् ॥
 बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥१०॥
 एवं ततः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
 आराधयन् हृषीकेशं जित्वा मृत्युं सुदुर्जयम् ॥११॥
 " ब्रह्मा भृगुर्धनो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।
 नृदेवपितृभूतानि तेनाऽसन्नतिविस्मिताः ॥१२॥
 इत्थं बृहद्वतधरः तपःस्वाध्यायसंयमे ।
 दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥१३॥
 तस्यैवं युञ्जतश्चिन्तं महायोगेन योगिनः ।
 व्यतीयाय महान्कालो मन्वन्तरब्रह्मात्मकः ॥१४॥
 एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सममेऽस्मिन्किलान्तरे ।
 तपोविशङ्कितो ब्रह्मप्रारेभे तद्विघातनम् ॥१५॥
 गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयागिली ।
 मुनये प्रेषयामास रजस्तोकमदी तथा ॥१६॥

श्रीध० कृष्णाजिनमिति। तत्रियमद्वये धर्माभिवृद्धये। अम्यादिषु पञ्चसु हरिमर्चयन् ॥९॥
 सायमिति। भैक्ष्यं गुर्वर्धमाहृत्य तेनाऽनुज्ञातश्चेत्तर्हि बुभुजे। नो चेत् सकृत् कदाचित् उपोषितो भवति ॥१०, ११॥
 ब्रह्मेति। तेन मृत्युञ्जयेन ॥१२॥

1. HM कुशान्तिभिः, 2 M Ma ० प्राञ्च 3 HV तस्व, 4 HV रतो * T not found in W edition, 5 HV ब्रह्मज्ञत, 6 HV ० ग
 ७ गा, 7 M Ma "शोऽन्त", 8 HM Ma V "त मलयानिलम्", 9 HV तदा, 10 AB J omi तत्, 11 AB J धर्मम्, 12 AB J मृत्यु

इत्थमिति । योगेन ॥१३॥ क्लेशाः रागादयो तेनान्तरात्मना प्रत्याहुतेन मनसा ॥१३, १४॥

तस्य तपोनिष्ठामितिहासेनवर्णयति - एतदित्यादिना । अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे ॥१५॥ मत्पदं ग्रहीष्यतीति

विशङ्कितः ॥१५॥

मुनये मुनि भ्रंशयितुम् । रजसस्तोकमतिप्रियमपत्यं, लोभो मदश्च तौ ॥१६॥

वीर० एवमिति सुदुर्जयं सुतरां दुःखेनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये, जितवानित्यर्थः ॥९-१२॥

इत्थमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहुतेन मनसा अधोक्षजं दध्यौ

ध्यातवान् ॥१३॥

तस्येति । युञ्जतः ॥१३॥ सतः महान् भूयान् तदेवाह मन्वन्तरषडात्मकः व्यतीयाय व्यतिक्रान्तोऽभूत् ॥१४॥

तस्य तपोनिष्ठादार्ढ्यमितिहासेन वर्णयति - एतदित्यादिना । पुरन्दर इन्द्रः एतत्पक्षरणं ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् मन्वन्तरे

वैवस्वतमन्वन्तरे हे ब्रह्मन् तपसा विशङ्कितः किं वाऽयं मत्पदं जिघृक्षेदिति सञ्जातशङ्कः तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥१५॥

गन्धर्वाणांऽप्सरसश्च ताः मुनये मुनि भ्रंशयितुं गन्धर्वादीन् प्रेषयामास स्वयं रजस्तोकमदी रजस्तोको लोभः तस्य

रजोगुणप्रभवत्वात्, तश्च मदश्च तौ प्रेषयामास ॥१६॥

विज० हरिं, स्मरन्निति शेषः ॥९॥

नो वेदनुज्ञाभावे ॥१०, ११॥

तेन कर्मणा ॥१२॥

मनोयोगादन्तरात्मनाऽन्तर्यामिणा ध्वस्तक्लेशः ॥१३, १४॥

अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसो विशङ्कितः तद्विघातनं तस्य तपसो विघ्नम् ॥१५॥

रजोगुणं स्तोकमदी व्यर्थकर्मदर्पाच्च । कामादयो मूर्तिमन्तो निर्दिश्यन्ते ॥१६॥

तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्वे उत्तरे ।

पुष्पभद्रा नदी चित्राख्या च शिला विभो! ॥१७॥

तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमल्लाङ्घितम् ।
 पुण्यद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥१८॥
 मत्तध्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकञ्जितम् ।
 मत्तबर्हिणटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥१९॥
 वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्झरशीकरान् ।
 मुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तम्भयन् स्मरम् ॥२०॥
 उष्ट्रध्वन्निशावक्त्रः प्रवालस्तबकालिभिः ।
 गोंपद्रुमलताजालैः स्तत्राऽसीत्कुसुमाकरः ॥२१॥
 अन्वीयमानो गन्धर्वं गीतवादिभ्युत्थिकैः ।
 अदृश्यताऽऽत्तचापेषुः स्वः स्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥२२॥
 हृत्वाग्निं समुपासीनं ददृशुश्शक्रकिङ्कराः ।
 मिलिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्मिवाऽनलम् ॥२३॥
 ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथौ गायका जगुः ।
 मृदङ्गवीणापणवैः वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥२४॥

श्रीध० तदिति । तदाश्रमं पदं प्रविष्टो वायुर्ववावति तृतीयेनाऽन्वयः । पुण्ये द्रुमे लताभिश्चार्चितम् पूजितम् । पुण्यानां
 द्विजानामृषीणां कुलैः आकीर्णम् व्याप्तम् पुण्या अमला जलाशया यस्मिन् तत् ॥१८, १८॥

मत्तेति । मत्तध्रमणां मन्त्रांतं यस्मिन्, मत्तकोकिलानां कूजितं यस्मिन्, मत्ता बर्हिण एव बह्म स्तोषामाटोपो नृत्यसम्भ्रमो
 यस्मिन् । द्विजानां पक्षिणां कुलैराकुलं व्याप्तम् ॥१९॥

वायुरिति । एवम्भूतं तदाश्रमपदं प्रविष्टस्स वायुः मलयाऽनिलो ववौ । उत्तम्भयन् उदीपयन्, तत्र वृक्षेषु
 प्रवेशान्मान्धं, हिमनिर्झरकणानामादानाच्छेत्यं, पुष्पपरिष्वक्तात्सौगन्धशोक्तम् ॥२०॥

किञ्च उष्ट्रदिति । उष्ट्रध्वन्दो यस्मिन् तत् निशावक्त्रं रजनीमुखं यस्मिन्सः । प्रवालस्तबकानामल्यः श्रेणयो येषु

१. तदाश्रमं. २. H V 'तार्चितम्'. M Ms 'तान्वितम्'. ३. M Ms 'गान्धुमः'. ४. G J 'वृक्षैः'. M Ms 'वृषैः'. ५. H V 'तनुः'. ६. H V
 'वै'. ७. H V 'हरम्'. ८. A B J 'उज्जितम्'. ९. A B J 'व्यधिः'. १०. A 'व्याप्तम्'. ११. H V 'नृत्य'. १२. H V 'तद्वि'

तैः। गुप्यन्ति विटपैः संश्लिष्यन्तीति गोपा, द्रुमा लताश्च तेषां जालैः समूहैरुपलक्षितकुसुमाकरः वसन्तः आसीत् आविर्बभूव ॥२१॥

किञ्च अन्वीयमान इति । ॥१॥ गीतवादित्रयूथिकेगायकादिसमुदायिभिर्गन्धर्वैरन्वीयमानः । तथा स्वःस्त्रियोऽप्सरसः, तासां यूथस्य पतिः आतः चापः इषुश्च येन स, ॥२॥ तत्राऽदृश्यत ॥२२॥

हुत्वेति । दुराघर्षमभिभवितुमशक्यम् ॥२३, २४॥

वीर० ते वा इति । गन्धर्वादयः हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्राऽपि यत्र पुष्पभद्रा नाम नदी तत्रापि, यत्र च चित्राख्याशिला तत्र तदाश्रमं मार्कण्डेयाश्रमं जम्मुः । हे विभो इति सम्बोधनम् ॥१७॥

तादिति । तस्य मार्कण्डेयस्य आश्रमपदं प्रविष्टो वायुर्ववाविति तृतीयेनान्वयः । आश्रमपदं विशिनष्टि - पुण्यं पुण्यावहं पुण्यद्रुमैर्लतादिभिश्चाऽक्षितं पूजितं आकुलमिति पाठान्तरम् । पुण्यानां द्विजानामुषीणां कुलैस्समूहैराकीर्णं, पुण्या अमलाश्च जलाशया यस्मिंस्तत् ॥१८॥

मधुपानमत्तानां भ्रमराणां सञ्जीतं यस्मिन्, मत्तकोकिलानां कृजितं यस्मिन्, मत्ता बर्हिणो मयूरा एव नटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलैः आकुलं व्यामम् ॥१९॥

इत्थम्भूतं तदाश्रमपदं मलयानिलः शीतलगिरिन्दीशीकगनादाय मुमनोभिः कुसुमैः परिष्वक्तः स्मरं काममुत्तम्भयन् उदीपयन् वली ससारः । एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥२०॥

तमाह उद्यदिति । उद्यंश्चन्द्रो यस्मिंस्तत् निशावक्त्रं रजनीमुखं यस्मिन् स प्रवालानां पल्लवानां स्तम्बकानां गुच्छानाञ्च अलयः श्रेणयो येषु तैः । गोपद्रुमलताजालैः गुप्यन्ते विटपैः संश्लिष्यन्ते इति गोपाः द्रुमा लताश्चेति तेषां जालैः समूहैरुपलक्षितः कुसुमाकरो वसन्तः तत्र प्रादुर्बभूव ॥२१॥

कामस्य तमाह - अन्वीयमान इतिगीत । वादित्राणां मुद्रादादीनां यूथं येषाममन्तीति तथा तैः मत्वर्थीयैश्च, गन्धर्वैरन्वीयमानः युज्यमानः गृहीतधनुर्बाणैः स्वःस्त्रीणामप्सरसां यूथस्य पतिः स्मरं कामं अदृश्यन्तालक्ष्यत ॥२२॥

हुत्वेति । उपासीनं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुविग्रहधारिणम् अनलमिव स्थितं ददृशुः ॥२३॥

रिति तस्य मार्कण्डेयस्य अथो वाद्यं स्तुतिमूचकं ध्वनिं चक्रुः ॥२४॥

विज० आटोपं सविलासन्त्यम् ॥१७-१९॥

उत्तम्भयन् वर्धयन् ॥२०॥

उद्यंश्चन्द्रो यस्य ॥ तथा, स च निशावक्त्रः प्रदोः यस्य ॥ तथा, कुसुमाकरः ॥ प्रवालस्तबकालिभिः भूषैः

गायन् द्रुमलतामुकुलैः सहोऽसीत् 'आवि' गिति शेषः ॥२१॥

आनचापेषु धनुर्ज्यासहितबाणः, स्वःस्त्रीयूथपतिः स्वर्गस्त्रीगणनाथः ॥२२॥

अग्निं हृत्पोपासीनमग्निस्मीपं तिष्ठन्तं, दुराधर्षं चलितेन्द्रियं कर्तुमशक्यम् ॥२३, २४॥

सन्दधेऽस्त्रं स्वधनुषि कामः पशुमुखं तदा ।

मधुर्मदोरजस्तोक इन्द्रधृत्या व्यकम्पयन् ॥२५॥

क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः कन्दुकैः स्तनगीरवात् ।

भृशमुद्विग्नमध्यायाः केशविघ्नसितस्रजः ॥२६॥

इतस्ततो ध्रुमदृष्टेऽलन्त्या अनुकन्दुकम् ।

वायुर्जहार तद्वासः मूक्षं क्रुदितमेखलम् ॥२७॥

विः पर्ज तदा बन्धं यत्वा तं स्वजितं स्मरः ।

सर्वं तन्मन्त्रं धमनीशस्य यथोद्यमः ॥२८॥

॥ इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ।

दह्यमाना निववृत्तुः प्रबोध्याहिमिवार्धकाः ॥२९॥

इतीन्द्रानुचरैश्चान्धर्वितोऽपि महामुनिः ।

यन्नागादहमो भावं न तान्महत्सु ॥३०॥

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।

श्रुत्वाऽनु भावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥३१॥

तस्मिन् युञ्जतश्चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ।

अनुग्रहायाऽविरासीन्नरनारायणो हरिः ॥३२॥

लोभोऽन्विता इति । शोषण दीपन सम्मोहन तापनोन्मादनाख्यानि पञ्चमुखानि यस्य तदस्त्रं सन्दधे । तदैव मधुर्वसन्तः

रजस्तोकञ्च, पुंस्त्वमार्षम् । अन्येचेन्द्रभृत्वास्तस्य मनो व्यकम्पयन् ॥२५, २६ ॥

किञ्च इति वायुर्मलानिलः पुञ्जिकस्थत्या स्तत्सूक्ष्मं वासो जहार ॥२७॥

विस्ससर्जति । सर्वं तेषां कर्म तत्र तस्मिन्, मोघं व्यर्थम्, अनीशस्य निर्देवस्य ॥२८॥

त इति । मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः । हे मुने ॥२९॥

इतीति । अहमोऽहङ्कारस्य । भावं विकारम् ॥३०॥

दृष्ट्वेति । निस्तेजसं म्लानवदनम् । स्वराडिन्द्रः ॥३१॥

तस्यैति । नरनारायणरूपो हरिः ॥३२॥

वीर० अन्विता इति । पञ्च अरविन्दादीनि मुखानि तदस्त्रं स्वे धनुषि सन्दधे । मधुर्वसन्तः रजस्तोको लोभो मन्विता

एते इन्द्रभृत्वाः व्यकम्पयन् अक्षोभयन् ॥२५॥

क्रीडन्त्या इति । पुञ्जिकस्थलीनामाऽप्सराः कन्दुकैः क्रीडन्त्याः स्तनभाराद्गङ्गा मुद्दिग्रमध्यायाः चलन्मध्यायाः

केशेभ्यो विस्रंसिता । स्रक् यस्याः ॥२६॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमन्त्यौ दृष्टी यस्याः तस्याः चलन्त्याः अत एव त्रुटिता मेखला यस्मिन् तत् सूक्ष्मं वासो

वस्त्रं वायुर्जहार ॥२७॥

विस्ससर्जति । तदा पुञ्जिकस्थल्याः नम्रतादशायां तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कृत्यं मोघ व्यर्थमभवत् । यथा अनीशस्य

निर्धनस्य उद्यमस्तद्वत् ॥२८॥

इति । हे मुनेः मुनेः मुनये इत्थमपकुर्वन्तः । मुनेस्तेजसा दह्यमाना निववृत्तुः निवृत्ता बभूवुः । यथाऽर्धकाःऽहि

सर्पं प्रबोध्य ततो निवर्तन्ते तद्वत् ॥२९॥

चित्रमेतदहो तस्य जितेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमालोक्याऽह - इतीति । हे ब्रह्मन् धर्षितः प्रलोभितोऽपि यदहमोऽहङ्कारस्य

भावं विकारं मोहं नाऽगादिति न प्रापेत्येतन्महत्सु न चित्रम् ॥३०॥

दृष्ट्वेति । स्वराडिन्द्रः निस्तेजसं परिम्लानवदनं कामं दृष्ट्वा, ब्रह्मणं मार्कण्डेयस्य प्रभावं श्रुत्वा च परंभृशं विस्मय

मगात् ॥३१॥

तस्मिन् नरनारायणो नरसहितः श्रीनारायणः ॥३२॥

पुञ्जिकस्थल्याः अप्सरसां प्रधानायाः कस्याश्चिदप्सरसः केशविघ्नशितवज्रः केशभागात् विघ्नशिता

सकृ यस्याः सा तथा तस्याः ॥२६॥

अनुकन्दुकं उत्पतत् कन्दुकानुकूलं भवति तथा चलन्त्याः सूक्ष्ममणुतरं त्रुटितमेखलं त्रुटिता मेखला काञ्ची

तत्तथा तत् ॥२७॥

स्वेन जितम् ॥२८॥

अर्पका अहि प्रबोध्यैव ॥२९॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं नाऽगात् कपालमुक्तनारिकेलफलवदेहाभिमानरहित इत्यर्थः ॥३०॥

निस्तेजसं दुर्बलम् । स्वर्गाडिन्द्र ॥३१॥

नरेण युक्तो नारायणः नरनारायणः ॥३२॥

ती शुक्लकृष्णी नवकञ्जलोचनी चतुर्भुजा रौरववल्कलाम्बरी ।

पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत् कमण्डलुं दण्डमृजुं च वैणवम् ॥३३॥

पद्याक्षमात्मा मुत जन्तुमार्जनं वेदश्च साक्षात्तप्य एकरूपिणी ।

चटिदूर्णां शङ्खरोचिषा प्रांशू दधानी विबुधर्षचारिणी ॥३४॥

ते भगवतो रूपे नरनारायणा वृषी ।

वीक्ष्योत्थायादरेणोर्ध्वैर्नानामाङ्गेन दण्डवत् ॥३५॥

स तत्सन्दर्शनानन्दनिर्वृतात्प्रेन्द्रियाशयः ।

हृष्टरोमाक्षुपूर्णाक्षो न सेहे तावुदीक्षितुम् ॥३६॥

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्व औत्सुक्यादाश्लिषन्निव ।

नमो नम इतीशानी बभाषे गङ्गाक्षम् ॥३७॥

तयो रासनं मादाय पादयो रवनिज्य च ।

अर्हणेनाऽनुलेपेन धूपमाल्यै रपूजयत् ॥३८॥

सुखभासनमासीनी प्रसादाभिमुखी मुनिः ।

पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥३९॥

अर्चयन् उवाच

किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ।

स्पन्दन्ति वै तनुभूतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबन्धुः ॥४०॥

श्रीध० तावनुवर्णयति द्वाभ्यां ताविति । रौरवं कृष्णाजिनं, वल्कलश्चाऽम्बरं ययो स्ती, पवित्रे पाण्यो रंयोस्ती । त्रिवृत् त्रिगुणं, नवतन्तुकमिति ॥३३॥ 'त्रिवृद्ब्रह्मः पवमान' मित्यादी नवके प्रयोगात् । उष्णीतकादीन्दधानौ ॥३३॥

पद्येति । जन्तुमार्जनं सूक्ष्मतन्त्वादियमयम् । वेदं दर्भमुष्टिम् । किञ्च आत्मा एव तौ । तत्र हेतुः तपस्तटिद्वर्णं देदीप्यमानविद्युत्सङ्काशं यत्पिशङ्गं रोचिः तेन, रुपिणी मूर्तिमन्ती । तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां तपोमयत्वेन प्रकाशमानावित्यर्थः । प्रांशू उन्नतौ ॥३४॥

ते इति उच्चैर्महताऽऽदरेण ॥३५॥

स इति । तयोस्सन्दर्शनेन य आनन्दस्तेन निर्वृता उपशान्ता आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य सः । न सेहे नाऽशक्नोत् ॥३६॥

उद्धायेति । आश्लिषन्नाऽलितमन्त्रिव ॥३७॥

तयोरिति । पादयो रवनिज्य पादौ प्रक्षाल्य । अर्हणेनाऽर्घ्येण । ३८॥

सुखमिति । पादाभ्यां गरिष्ठौ पूज्यतमी तौ प्रति ॥३९॥

अन्तर्यामिण स्तस्यैव प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मन तत्स्तुतावस्वातन्त्र्यं पश्यन्नाह - किमिति हे विभो तव त्वां किं महं वर्णये कथं स्तौमि । यत् येन त्वयैवोदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः संस्पन्दते प्रवर्तते, तमनु च वागादयः स्पन्दन्ति । अत्र हेतुः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां 'श्रोत्रस्य श्रोत्रं' मित्यादि श्रुतिभिश्चैतत्प्रसिद्धं मित्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तनुभूतां, किन्तु अजशर्वयोश्च, ज्ञातः स्वस्य मयापि तथैव । एवं यद्यपि न क्वचिदपि कस्याऽपि स्वातन्त्र्यमथापि दारुयन्त्रवत्प्रवर्तितैरपि वागादिभिः भजतां पुंसां त्वं भावबन्धु रात्मबन्धुरसि, न तु पित्रादिवदेहमात्रबन्धुः । अहो कृपालुता तवेत्यर्थः ॥४०॥

१ 'ने आ' २ MBMs मुखो ३ ABGJ मुनी ४ MBMs 'बद्ध' ५ HV 'तक द' ६-८ ABJ omd. ७ HV ८ HV omd तत् ९ ABJ omd हे विभो १० B ११ ABJ omd कश्चिदपि १३ ABJ omd त्व

वीर० ताविति । नौ नरनामायणी वीक्ष्य, उन्थायेत्युपरिष्ठात्सम्बन्धः । कथम्भूतौ शुक्लकृष्णौ । तत्र नरः शुक्लः
श्रीनारायणः कृष्णवर्णः रौरवं कृष्णाजं वल्कलश्च ते अम्बरे ययोस्ती पवित्रे प्राण्योः ययोस्ती त्रिवृत् त्रिगुणं, नवतन्तुकमिति वा,
तदुपवीतम् । द्वितीयान्तानां दधाना वित्युपरिष्ठात्सम्बन्धः । ऋजुमवक्रं वैणवं दण्डम् ॥३३॥

पदाक्षाणां मालाम् उताऽपि ॥ जन्तुमार्जनं मशकादि जन्तुपनोदनवस्त्रं वेदं दर्भमुष्टिश्च दधानौ, साक्षात्प ॥ एकं रूपं
मूर्तिरनयोरस्तीति तथा, तपनटिङ्गं दीप्यमानतटिङ्गं सद्गं यत्पिशङ्गरोचिस्तेन प्रांशुं प्रगता व्याप्ता अंशवो ययो स्तौ विबुधप्रेष्ठैः
ब्रह्मादिभिरर्चिता ॥३४॥

ते इति । रूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः, वीक्ष्येति । उच्चैर्महताऽन्त्रेन देहेन ॥३५॥

स मार्कण्डेयस्तयोः मन्दर्गनि यो आनन्दस्तेन निर्वृताः सुखिताः शान्ता वा आत्मेन्द्रियाशयाः देहेन्द्रियमनांसि यस्य
सः दृष्टानि उत्पुलकितानि गोमाणि यस्य सः तावन्तौ नरनारायणौ द्रष्टुमपि न सेहे न ॥३६॥

उन्थायेति । प्रहः नम्र आम्लिषन्निव परिगम्भमाण इव केवलं गद्गदाक्षरं नमो ॥ इति वाक्यम् ईश्वरौ प्रति आबभाषे ।
गद्गदाक्षरमिति क्रियाविशेषणम् वा ॥३७॥

तथो रिति । ॥३८॥ निधाय पादयो रविनज्य पादौ प्रक्षाल्य अर्हणेन योग्येनाऽनुलेपेन चन्दनेन धूपैर्मान्यैः कुसुमैश्च
अपूजयत् ॥३८॥

सुखं ॥ तथा आसीनः गरिष्ठौ पुज्यतमौ प्रति इदं वक्ष्यमाणं मब्रवीत् ॥३९॥

उक्तिमेवाह - किमित्यादिना यावदध्यायसमाप्तामि । युवयोर्दर्शनं न मे तपःफलं तस्याऽपि सर्वेन्द्रियप्राणप्रचोदयित्रा
त्वयैव कारितत्वात् । अतः केवलं त्वत्कृपाफलमेवेत्यभिप्रेत्याह - किमिति । हे विभो! तव त्वां किं वर्णये कथं स्तौमि, यतः
स्वस्य मम तनुभूतां, ॥ बहूना, अजरार्वयोः ब्रह्मरुद्रयोश्च असु प्राणः यतो येन त्वयोदीरितः प्रेरितः संस्पन्दते चलति स्वव्यापारक्षमो
भवति तं स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागादीनि स्पन्दन्ति । अनुदात्तेष्वलक्षणस्याऽत्मनेपदस्य अनित्यत्वात्परस्मैपदम् । यद्येवं तर्हि
॥ सर्वेऽपि त्वमिव किं न मा भुपासते इत्यत्राह - अथाऽपीति । प्राणिमात्रस्य प्राणादिप्रचोदयितृत्वेऽपि भजतां पुंसामेव भावबन्धुः,
भावस्त्वं दुपासनारूपोऽभिप्रायविशेषः, तं बध्नाति स्थिरीकरोतीति ॥ त्वयि किञ्चिदानुकूल्ययुक्तानामेव भावबन्धुस्त्वमिति
भावः ॥४०॥

1. W ॥ कथम्भूतौ 2. W ॥ दधानौ 3. ॥ omits व्याप्ता 4. W ॥ ॥ 5. W omits देहेन 6. ॥ W omits 7. W omits अश्वयत्

विज० श्रोर्विद्यमानं रौरवं ॥३३॥ अम्बरं च ययोस्ती ॥३३॥

जन्तुमार्जनं पिञ्जरचितपुञ्जि चामरविशेषमित्यर्थः । वेदं दर्भमुष्टि, तपती प्रकाशमाना तडित्तपत्तडित् तद्द्वर्जनं पिशाङ्गरोचिषा कपिलप्रभया तप एकरूपिणी प्रांशू अत्युच्छ्रितौ दधानौ, जग्मतुरिति शेषः । उपवीतादिकश्च दधानौ, रूपविशेषणम् ॥३४॥

नरनारायणावृषी वीक्ष्य ननाम । नमने हेतुमाह ते इति । ते हरे रूपे वै ॥३५॥ तस्मात् ॥३५॥

तयो स्सन्दर्शनादुत्पन्नेनानन्देन नियतात्मेन्द्रियाशया यस्य ॥३६॥

गद्गदाक्षरं वचः ॥३७, ३८॥

पादाभ्यां पादावुद्दिश्य, गरिष्ठौ गुरुणां ब्रह्मादीनामपि गुरुः ॥३९॥

अपरिमितमहिम्नोर्युवयोः पुरतो यत्किञ्चिद्द्वर्जनं ॥३९॥ न किमपि; माहात्म्यानामनन्तत्वात्तदेकदेशमपि वर्णयितुं शक्तोऽस्मि वागादीन्द्रियाणां त्वन्नियतत्वेन, त्वत्प्रसादायतत्वादिति शेषः । एतत्कथमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियनायकः प्राणोऽपि भगवन्नियत एव चेष्टते किमुतान्यानीति भावेनाह - यदुदीरित इति । येन त्वयोदीरित- प्रेरितोऽसुः प्राणः तमनु प्राणमनु तनुभूतां मन इन्द्रियाणि यत्प्रेरितानि स्पन्दन्ति चेष्टन्ते किञ्च । अजशर्वयोश्चेन्द्रियाणि येन प्रेरितानि अनेनाऽजशर्वयोः समत्वेन त्वदप्रेरितानि विषयेषु प्रवर्तन्ते । अतो व्यभिचीर्णो हेतुरिति निरस्तम् । अथाऽपि त्वदिन्द्रियप्रवृत्तौ हेतोर्व्यभिचारस्तदवस्थ इति मन्दाशङ्कां परिहरति - स्वस्येति । स्वस्येन्द्रियाण्यपि त्वत्प्रेरितानि यद्यप्येवं स्वतन्त्रोऽसि, स्वतन्त्रोऽपि भजतां पुंसां भावबद्धोऽसि भक्तिबद्धोऽसि ॥३९॥ तस्मात्तन्त्रत्वं ॥३९॥ प्रतीयसे मादृशानामित्यर्थः ॥४०॥

मूर्ती इमे भगवतो भगवं जितलोभ्याः क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्वै ।

नाना बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथेदं सुध्दा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनापिः ॥४१॥

तस्याऽवितुः स्थिरचरेशितुरङ्गिमूलं यत्स्थं न कर्मगुणकालप्रजः स्मृशन्ति ।

स्तुबन्ति विनमन्ति यजन्यधीक्ष्णं ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाप्यै ॥४२॥

नाऽन्यं तवाङ्गधूपनयादपवर्गमूर्तः क्षेमं जनस्य परितोभिय ईश विद्मः ।

विमोक्षनात्ता द्विपरार्थधिष्यः कालस्य ते किमुत तत्कृतभीतिकानाम् ॥४३॥

॥ ॥ भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं हित्वैतदात्मच्छदिमाऽत्मगुरोः परस्य ।
देहाद्यपार्थमसदन्यमभिज्ञमात्रं विन्देत् तेतर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥४४॥

श्रीध० ननु कथमावां प्राणादिप्रवर्तको धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत् न कस्यापि पुत्रः इत्याऽऽह - मूर्ती इति । हे भगवन् ! भगवतस्तव इमे मूर्ती त्रिलोक्याः क्षेमाय ॥ तापविरमाय च दुःखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय च । न त्वं कस्याऽपि पुत्र इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः यथेदं विश्वमवितुं मन्या स्नू मूर्तीः मत्स्यकूर्मादिलक्षणा नाना अनेकप्रकारा बिभर्षि, तद्वत् । न केवलं पालनादिमात्रं तव कर्म किन्तु सृष्टिलयावपीत्याह सृष्टंति । तत्राऽप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्णनाभिरिवेति ॥४१॥

यस्मा देवम्भूतमन्यं, तस्मान्वाङ्मूलं भजामीत्याह - तस्येति । तस्याऽवितुः पालकस्य स्थावरजङ्गमानामीश्वरस्य अङ्गमूलं भजामीति तृतीयस्त्वकस्थस्याऽनुषङ्गः । कथम्भूतमङ्गमूलम् ? यत्स्थं यत्र स्थितम् । कर्मगुणकालानां रजो मलम् । अन्ये पूर्वोक्तास्तापादयो न स्पृशन्ति रुज इति पाठः । यतो वेदाः हृदये येषां ते वेदतात्पर्यविदो मुनयो यदेव स्तुवन्ति नितरां नमन्ति तदाप्त्यै तत्प्राप्तये एव स्तवनांनि कुर्वन्ति ॥४२॥

ततोऽन्यः पुरुषार्थो नाऽस्तीत्याह - नाऽन्यमिति । तव अङ्गयुपनयात् श्रीमच्चरणप्राप्तेरन्यं विषयः क्षेमः । परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्यस्य तस्य जनस्य । तदेवाह । द्विपरार्थं धिष्यं स्थानं ॥ ब्रह्माऽपि ते त्वद्भुविजृम्भरूपा त्कालादलं बिभेति । अतः किमुत वक्तव्यं तेनैव कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥४३॥

यस्मादेवं तदिति पादमूलमेव भजामि । कथम्भूतस्य ? ऋतधियः सत्यज्ञानस्वरूपस्य । यद्वा ऋता सत्या धीर्यस्य यस्मिन्वा तस्यात्मगुरोः जीवनियन्तुः अतः काणात्परस्य । किं कृत्वा आत्मच्छदि स्वात्मावारक मपार्थं निष्फलमसङ्गं तुच्छमन्यं नक्षरमिदं देहोहादिकं हित्वा देहादिभजनं त्यक्त्वा । असच्चेत् कथं प्रतीयेत ? तत्राह - अभिज्ञमात्रम् । नाहृत्यन्तमसत्, किन्त्वात्ममात्रम्, न ततः पृथगास्तीत्यर्थः । नन्वपवर्गाय भवतु मद्भजनं, फलान्तरार्थं त्वन्यभजनं कार्यमेव । तत्राह तर्हीति । यदि त्वां भजति पुरुषस्तर्हि ते त्वत्त एव सर्वं मनीषितमर्थं विन्देतेति ॥४४॥

वीर० ननु प्राणादीनामुदीपयिता ईश्वरः नाह मित्यत्र भगवदवतारभूतावेव युवामित्यभिप्रयन् प्रयोजनमाह -

1 A.B.G.J. "वैष्णवा", H.V. 2 A.B.G.J. छदि वाऽऽन्य M Ma "च्छदिमाऽऽन्य" W "हितमात्र" 3 M Ma "समदित्यनभि" W इत्यन्यमभि.
4-4 H.V. विन्देत् तर्हिनेसु, 5-5 A.B.J. omit 6 A.B.J. तत्राऽह 7 M.B.J. omit मूर्ती, 8 A.B.J. पालनया, 9 H.V. "केनानु",
10 H.V. omit तदाप्त्यै, 11 H.V. 12 A.B.J. नादि, 13 A.B.J. तेन, 14 A.B.J. एव, 15 A.B.J. omit, 16 A.B.J. "व", 17 A.B.J. "हादि", H.V. "Viraraghava commentary records it as तद्वा"

मूर्ती इति । हे भगवन् भगवतः चाङ्गुण्यपूर्णस्यैव इमे मूर्ती अवतारी किमर्थं त्रिलोक्याः क्षेमाय पुण्यं तापविश्रमाय ज्ञानोपदेशेन आध्यात्मिकादि तापविधाया, मृत्युजित्यै मृत्युजयाय, मोक्षायेति यावत् । अत्र दृष्टान्तान्तरालाभात् तदवतारा नेव दृष्टान्तयति नाना विधा इति । नाना विधा अन्यतनूः रामकृष्णादितनू इदं जगदवितुं रक्षितुं किमर्थं तद्वत् । न केवलं जगद्रक्षैव त्वद्व्यापारः, किन्तु सृष्टि संहारावपीत्याह, सर्वं इदं जगत्सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि । ननु किं तवैकस्यैव सृष्टत्वं, पुन रत्तत्वं च दृष्टम् । इत्यतो दृष्टान्तमाह - इवोर्णनाभिरिति, ऊर्णनाभिरिवेत्यर्थः ॥४१॥

यतः सर्वजगत्कारणभूतः अतः स्वामेव कारणं तु ध्येयः (अथ.शिखां उ. 2.17) इत्यादिवेदार्थतात्पर्यज्ञा ध्यायन्तीत्याह - तस्येति । तस्य सृष्टिसंहारकर्तुरवितुः स्वाऽवतारै रक्षितुः चराचराणामन्तः प्रविश्य धारणेन नियन्तुश्च तव यत्पादमूलं भजामीति उपरिष्ठात् सम्बन्धः । कथम्भूतम् ? यस्माद्यदुपासनादित्यर्थः । न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति कर्मगुणकालानां रजो मलं यदुपासकान् न स्पृशन्ति 'रुज' इति पाठे तदा कर्मादयो यदुपासकं न स्पृशन्ति । यदुपासका कर्मादीन् न स्पृशन्तीति वा । तत्र कर्म पुण्यपापात्मकं तस्य कर्मणो रजः रजोवत् ज्ञानावारकत्वात् सुखदुःखे गुण रजश्शब्देन रज आदि गुणकार्यं कामक्रोधादिकं विवक्षितम् । कालशब्देन तत्प्रयुक्तशीतातपवर्षादयो विवक्षिताः । रुज इति पाठे रुजो रोगाः । किञ्च वेदद्वयाः वेदा द्वये येषान्ते, वेदतात्पर्यविदो मुनय इत्यर्थः । यजन्ति आराधयन्ति च । किमर्थम् ? तदाप्यै तत्पादमूलप्राप्त्यै ॥४२॥

किं तदाप्या ? इत्यतः एव निरतिशयपुरुषार्थरूपतामाह - नाऽन्यमिति । 'अभिय' इति छेदः । हे अपवर्ग - मूर्ते ! निरतिशय पुरुषार्थरूप ! हे ईश परितो न भीर्यं यस्मात्त्वदङ्गुपनयात् त्वदङ्गिप्राप्ते रम्यं क्षेमं श्रेयो न विद्यः । भिय इति छेदः, परितोभिय इति समस्तं पदं जनस्य विशेषणम् । ननु चतुर्मुखलोकप्राप्तिरपि क्षेम एवेत्यत आह - आब्रह्मेति । अलं नितरां कालस्य कालरूपस्य ते त्वतः बिभेति । कुतः ? यतस्सोऽपि द्विपरार्थधिष्यः द्विपरार्थकालावस्थायिलोकः, अतो बिभेतीति सम्बन्धः । यतो एव भयं, किमुत तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिणामात्मकदेहभाजाम् ॥४३॥

यतस्त्वदङ्गुपनय एव क्षेमः । ततस्तव पादमूलमेव तत्प्राप्तये भजामीत्याह - तद्वा इति । कर्तधियः परमात्मनो गुरोश्च परस्य सर्वस्मात्परस्य तवाऽत्महितं तदेतत्पादमूलं भजामि । कर्तधिय इत्यनेन "तेषामर्थं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्" (भ.गी.12-7) इत्युक्तविधसत्यसङ्कल्पत्वं विवक्षितम् । आत्मगुरोरित्यनेन अन्तः प्रविश्य नियमनेन साधुकर्मकारयितृत्वं, ज्ञानोपदेशेन उपकर्तृत्वञ्च प्राप्यत्वोपयुक्तम् । तथोक्तम् - "हित्वैतदानात्महितमात्मगुरोः देहाद्यपार्थ मसदत्यमभिज्ञमात्रम्" इति पाठे अत्यमत्यन्तम् असदृष्टमपार्थं निष्फलञ्च देहादि हित्वा अपास्य आत्महितं पादमूलं भजामीति

सम्बन्धः। हित्वेदमात्मच्छदिमात्मगुरोः इति पाठे तु आत्मच्छदिमात्मज्ञानावरकं देहादि हित्वा भजामीत्यर्थः। 'देहापार्थ प्रसदित्यनभिज्ञमात्रम्' इति च कचित्पाठः। तथा अपार्थमस्य दिनिच भवत्यभिज्ञमात्रम्। यस्मात्तद्देहादि हित्वेत्यर्थः। ज्ञानशब्दस्य अपार्थो ह्यस्य। यद्येवं ते त्वां, यो यः शोषः। तर्हि स एव सर्वमनीषितार्थमभिमतं सर्वपुरुषार्थविन्देत लभेत। आद्यपाठे तु यस्ते-ति शोषः। यस्य ते अभिज्ञमात्रं त्वत्पादमूलविषयकज्ञानमात्रमस्ति तर्हि स एव सर्वमनीषितार्थं विन्देत। विन्दन्ति ते सर्वमनीषितार्थम् इति च पाठो दृश्यते। तदा अभिज्ञमात्रमित्यस्य येषामित्यादिः ते विन्दन्ति लभन्त इति सम्बन्धः॥४४॥

विज० भावबद्धत्वं दर्शयति - मूर्ती इति। हे भगवन्! भक्तवत्सलस्य भगवत इमे मूर्ती नरनारायणासंज्ञे त्रिलोक्याः क्षेमाय रक्षायै, शत्रुकृतसन्तापनाशाय, मृत्युजित्यै संसाराख्य शत्रुजयाय भवतः। किञ्च त्वं नाना अनुपमाऽन्यतनूः नानाविधा अनुपमा असदृशी रन्या अनयो रितरा स्तनू मूर्तिं बिभर्षि, त्रिलोकीक्षेमादिकारयति शोषः। किञ्च ऊर्णनाभिरिव इदं सर्वं यथापूर्वं पुनर्यथापूर्वं ग्रससि। अनेन मायाविवृतबहुरूपग्रहणं न चित्रं स्यादिति शङ्का परिहृता। सत्यप्रपञ्चरूपद्वारीश्वरस्य तन्नियमनार्थं तावद्रूपग्रहणोपपत्तेः, "तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्" (तैत्ति.उ.2.6) इति श्रुतेः। यद्वा। अतनूः अप्राकृतशरीरस्त्वं यथा सर्वमिदं सृष्ट्वा पुनः ग्रससि तथाऽनुपमाभिः नानाविधानि शरीराणि बिभर्षि ग्रससि अन्तर्गतानि करोषि त्रिलोकीक्षेमोदये भरणक्षेमाद्यनन्तरमेकीकरणमिति विशेषः। भगवत इमे मूर्ती च तथेति ॥४१॥

एतमर्थं प्रमाणयति - तत्त्वैः। यत्स्थं यस्मिन् पादमूले स्थितं पुरुषं कर्मगुणकालरजः दुष्कर्मगुणाः तत्त्वैः कालो जन्मादिहेतुः रजः आर्तवम् शुक्रशोणिताण्ड्यम् एकवद्भावविवक्षया एकवचनम्, न स्पृशन्ति नोत्तपन्ति, न दुःखमापादयन्ति। वेदस्य हृदयं येषान्ते वेदहृदयाः वेदतात्पर्यज्ञा मुनयो ब्रह्मादयः स्थिरचरेशितुरवितुः तत्त्वैः तव अङ्गिमूलं स्तुवन्ति। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि" (पु.सू.2) इति नितरां नमन्ति 'नमो विष्णवे महते करोमि' (सह.वै.उ.3.16) इति यजन्ति 'ह्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्' (मना.उ.13-187) इति ध्यायन्ति। आत्मानमेव लोकमुपास्ते इति यद्यस्मात् तस्मात्त्वदङ्गिसेवायां। तदेव मानं वा इत्यर्थः। तस्य यदङ्गिमूलं यत्स्थं कर्मादयो - न स्पृशन्ति तत्तव पादमूलं भजामीत्येकवाक्यं वा ॥४२॥

किमर्थमेतदेव स्तुवन्ति, निर्दुःखसुखावाप्तये अन्यत्किं स्यात् इति तत्राऽह - नेति। ईश। अपवर्गमूर्तेः पुरुषार्थस्वरूपः। यस्त्वं परितोऽभयः सर्वस्मादभयः जनस्य तवाङ्गियुपनयात् अङ्गिशरणप्राप्तेरन्यत् क्षेमं न विद्यः। परितो भिय इति वा पाठः,

जनस्येति विशेषणम् । सर्वस्मान्दीर्घं यस्य स तथा तस्य । ननु त्वदन्यः क्षेमकर्ता ब्रह्माऽस्ति “प्रजापते ॥ त्वदेतान्यन्यः” (मना.उ.13.16) श्रुतेः । अत्राह ब्रह्मेति । ॥१॥ परितो भयः अतो द्विपरार्धसम्बन्धि धिष्यं यस्य सः तथा । स ॥२॥ कालस्य ते तव सकाशाद्विभेति “यन्मां निशम्य सदानदुरुक्कम्पमानम्” “यो अस्मकभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमणक्षेधोरुणायः” (तैत्ति. उ.1.2.13) इति श्रुतेः । भूतग्रामस्य विचित्रादृष्टत्वात्कस्यचिन्निर्भयत्वोपपत्तेः ब्रह्मणस्तु लोकविडम्बनत्वेन तथा भावः ॥३॥ न स्यात् इति मन्दाशङ्कां कैमुत्यन्यायेन परिहरति किमुतेति । ॥४॥ इत्युत्तरत्रापि सम्बध्यते । ब्रह्माऽप्यलं बिभेति यतोऽतः तत्कृतभौतिकानां तेन ॥५॥ कृतानि भौतिकानि शरीराणि येषां ते तथा तेषां प्राणिनां भयमस्तीति किमुतेत्यन्वयः ॥४३॥

सेवायामित्यम्भावमाह - ॥६॥ इति । ऋतधियः एक प्रकार बुद्धेर्लक्षणबुद्धेरित्यर्थः । आत्मगुरोः जीवगुरोः ॥७॥ परमात्मनः ॥८॥ पादमूल मेतद्देहाद्यभिमानं हित्वा यदि भजामि तर्हि ते तव प्रसादात्सर्वं मनीषितार्थं विन्देय इत्यन्वयः । कीदृशम् ? आत्मच्छिद्यम् आत्मनाशहेतुम् ॥९॥ एवाऽपार्थं पुरुषार्थलक्षणप्रयोजनशून्यम्, असदभद्रम्, अनभिज्ञमात्रं केवलाज्ञाननिर्मितं केवलाविद्वत्कृतं वा । अनेन देहेऽहम्भावो मुक्तिहेतुरिति कथितं भवति ॥४४॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबन्धो मायकृताः स्थितिलयोद्भवहेतवोऽस्य ।
लीला भूता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्येनृणां व्यसनमोहभियञ्च ग्राभ्याम् ॥४५॥
तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वदयितां कुशला भजन्ति ।
यत्सात्त्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽभय मुतात्मसुखं न चाऽन्यत् ॥४६॥
तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै ।
नारायणाय ऋचये च नरोत्तमाय हंसाय संयतगिरे निगमेक्षराय ॥४७॥
॥१॥ न वेद वितथाक्षपथैर्धर्मद्वीः सन्तं स्वकेष्वसुषु हृद्यपि दृढपथेषु ।
त्वन्माययाऽऽवृत्तमतिः स ॥ एव साक्षा ॥ ‘छ स्तवाखिलगुरो रुपसाद्य’ वेदम् ॥४८॥
यद्दर्शनं निगम आत्परहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं वन्दे महापुरुषमात्मनिगूढबोधम् ॥४९॥

1 HV हन्वो 2 ABGJMms 'मया' 3 ABGJMms 'य' 4 Mms '॥ W ताभ्याम् 6 HV चर' 7 W लोकाव' 8 9 G 10 11 12 W 'यद्य' 13 Mms वन्दामहे 14 W आ'

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैद्यासिक्यां अष्टादशसहस्रां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

श्रीध० ननु ब्रह्मरुद्रावपि ममैव मूर्ती, अतो मामेव किमित्यत्यन्तमाद्विषसे तत्राह - सत्त्व मिति । यदपि यद्यपि तवैव माया कृता एता लीला स्वयैव धृताः तथाऽपि या सत्त्वमयी सैव प्रशान्त्यै मोक्षाय, न केवलमस्य प्रशान्त्यभावमात्रमन्यभजने, किन्तु अनिष्टञ्च किञ्चित् अन्यथात्वे भवेदित्याह - व्यसनेति ॥४५॥

तदेव सदाचारेण द्रढयति - तस्मा दिति । हे भगवन् ॥ शुक्लां तनुं श्रीनारायणाख्याम् । ॥ तावकानाञ्च शुक्लां तनुं नराख्याम् । यत् यस्मात् सात्त्वता सत्त्वमेव पुरुषस्याधीश्वरस्य रूपमुशान्ति मन्यन्ते । न त्वन्यत् रजस्तमश्चेति । हेतुः यतः सत्त्वात् लोको वैकुण्ठाख्यः लोकत्वे सत्यपि अभयश्च, भोगे सत्यपि आत्मसुखश्च ॥४६॥

अतस्त्वं प्रणमति - तस्मै नम इति । हंसाय शुद्धाय संयतगिरे नियतवाचे । अथ च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥४७॥

वेदार्थसम्प्रदायप्रवर्तने हेतुत्वं वदन् स्तोति - यमिति । वितथाक्षपथैः कपटेन्द्रियमार्गे भ्रमद्भिः विक्षिप्तबुद्धिः प्रमान् स्वेन्द्रियादिषु नियन्तृत्वेन सन्तमपि यं त्वां न वेद । दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिविक्षेपे हेतुः । तन्मायया तस्य तवैव मायया आवृता आत्मनिष्ठा मतिर्यस्य, उ सोऽपि आद्य एव पूर्वं मविद्वानेव अखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य तं त्वां साक्षाद्देद ॥४८॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमिति उपपादयन्प्रणमति - यदिति । यस्य तव दर्शनं निगमे भवति । कथम्भूतम्? आत्मनस्तव रहस्यं तस्य प्रकाशकम् । ॥ दुर्ज्ञेयतामाह । अजपरा ब्रह्ममुख्याः कवयोऽपि सांख्ययोगादिभिर्भ्यतमाना यत्र त्वयि ॥ मुह्यन्ति । कुत इत्यत आह सर्वेषां सांख्याद्विद्वानां ये विषया भेदादयः तेषां प्रतिरूपं ततदनुसारि शीलं स्वभावो यस्य तम् । कुतः आत्मना देहादिसङ्घातेन निगूढो बोधो यस्य तम् । एवम्भूतं महापुरुषं त्वां वन्दे इति ॥४९॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीश्रीधरस्वामि विरचितायां भावार्थदीपिकायां

व्याख्यायां अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

1 HV 2-2 ABJ om. 3 ABJ स्वेध, 4 HV यमिति, 5-5 HV om. 6 HV यज्ञातिव, 7 HV रहः प्रका, 8 HV add 9 H अय, 10 ABJ om. स्वय, 11-11 6 J वादिनां ये वादस्तेषां विषया

धीर० ननु ब्रह्मरुद्रावपि मूर्ती। अतस्ती हित्वा मामेव किमिति भजसे इत्यत आह - सत्त्व मिति । हे ईश! हे ब्रह्मा।
बन्धो। चोक्तम् । यदपि यद्यपि अस्य जगतः स्थितिलयोदयहेतवः तव विद्यः । रुद्रब्रह्मतनव इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् । शुक्लां
तनुमित्यग्रे दर्शनात् ताश्च सत्त्वं रजस्तम इति । या माया तथैव कृताः, लीलाधृताः लीलस्यैव धृताः । लीलापदेन विष्णवाद्याख्य
तनुसम्बन्धस्य कर्ममूलत्वव्यावृत्तिः तथापि तत्र सत्त्वमयी या तनुः सैव नृणामुपास्यमाना शान्त्यै मोक्षोपयुक्त शान्तये भवति नात्ये
अन्ये ब्रह्मरुद्राख्ये तन्वी न प्रशान्त्यै भवतः, प्रत्युत ताभ्याम् उपास्यमानाभ्यां व्यसनमोहभियो भवेयुः । व्यसनं दुःखं, भीर्भयम् ।
यद्यप्यत्र स्थितिहेतुभूताया विष्णवाख्यतनोरपि मायाकृतत्वोच्यते अप्राकृतसत्त्वगुणपरिणामरूपत्वं मवगम्यते । तच्च "सत्त्वादयो न
सन्तीशे यत्र च प्राकृता गुणाः" इति श्रीभगवद्दिग्रहे प्रतिषिद्धं, तथाप्यत्र सत्त्वमिति या माया रजस्तमश्चेति च ॥ माया ताभ्यां
मायाभ्यां कृता इति योज्यम् । तत्र तत्त्वशब्देन स्वसनाभासकं सत्त्वं गुणसत्त्वादिलक्षणमित्युक्तम् । शुद्धसत्त्वमयं
त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्यविलक्षणं विवक्षितम् । इत्थं योजनार्थमेव सत्त्वं रजस्तम इति व्यस्तनिर्देशः कृतः प्रबन्धोपक्रमेऽपि "सत्त्वं
रजस्तम इति" (भगी. 14.5) "प्रकृते गुणास्तेर्युक्तं परं पुरुष एक इहाऽस्य धत्ते (भाग. 1.2.21) इत्यत्रायमेवार्थः ।
रजस्तमशब्दाभ्यां सत्त्वमिश्री तौ विवक्षितौ ॥४५॥

यतस्सत्त्वमप्येव प्रशान्त्यै नत्वन्ये । तस्मात् निपुणबुद्धयस्तामेव उपासते - तस्मादिति । अथ, ननु हे भगवन्!
तावकानां त्वत्प्रदानं स्वदयितं स्वस्य ॥ च दयितं शुक्लां शुद्धसत्त्वमयीं तनुं कुशला भजन्ति । काऽसौ शुक्ला तव तनुरित्याह ।
यत्सात्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोका इति सात्वताः पञ्चरात्रसिद्धान्ततत्त्वाभिज्ञालोका जना नारायणाख्य यत्पुरुषरूपं
पुरुषाकृत्याऽवस्थितं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सत्त्वं विशुद्धं सत्त्वमुशन्ति, उपास्यत्वेनेच्छन्ति सैव शुक्ला तनु इत्य
तद्विशिनष्टि-यतः पुरुषरूपात् सत्त्वादुपास्यमानादभयं संसृतिभयाभाव उतापि चात्मसुखं आत्मानुभवमुखं न चान्यदन्यद्भय
मिश्रसुखं नास्ति ॥४६॥

इत्थमनन्तकल्याणगुणगणं त्वां स्तोतुमहं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्य उपस्थिते गुणैर्विशिषन् प्रणमति - तस्मा इति ।
पुरुषाय पुरुषिणोसि ददामीति तथा । चतुर्विधपुरुषार्थप्रदायेत्यर्थः । भूमे सर्वान्तगात्मत्वेन भूमगुणविशिष्टाय, अत एव विश्व
विश्वरूपेणावस्थिताय, अत एव विश्वगुरवे विश्वस्य हितकराय, आत्मनः शरीरगृह्णावरणशालित्वादिति भावः । परदेवतायै इत्यनेन
ततोऽधिकं देवतान्तरयावृत्तिः, नारायणायेत्यनेन प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च विवक्षितम् । ऋषय इत्यनेन सर्वज्ञत्वं नारायण

सम्भित्वा हस्तनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यरूपेण अखिलाध्यात्मविद्या प्रत्यक्षस्वरत्नतन्त्रद्वारा जगदुज्जीवयितृत्वं विवक्षितम् । हंसायेत्यनेन
 साक्षात् दोषनिराकर्तृत्वं, संयत्तिगण इत्यनेन “सर्वं मिदं भगवानोऽवाकयानादरः (छान्दोग्यो. 3.3.14.2.3) इत्यत्रैव परिपूर्णता
 प्रयुक्तमजल्पाकृतं निगमेष्टयत्यनेन वेदाचार्यत्वञ्च विवक्षितमिति ॥४७॥

ननु त्वमिव मामिच्छाम्भूतं सर्वेऽपि किं न विदन्ति ॥४८॥ - यं ॥ इति । त्वन्माययाऽऽवृतामतिर्यस्य, अत एव
 वितथैर्निरर्थकैर्यसपथैर्गन्धियमार्गभ्रमनी धीर्यस्य ॥, देहात्मभिमानिनी धीर्यस्येत्यर्थः । भ्रमद्विरिति पाठे विषयप्रावण्येन चलद्वि
 र्वितथाक्षपथैः । यं त्वां न वेद, कथम्भूतं मयि, स्वप्नेषु म्येन्द्रियादिषु स्वकेष्वसुषु प्राणेषु हृदि हृदये दृक्पथेषु विषयेषु नियन्तृतया
 सन्तमपि । तर्हि न कोऽपि वेदेत्यत्राह - य - सन्वाखिलगुरो गद्यः प्रथमं त्वत्प्रवर्तितो यः तं वेद मुपसाद्य, स्थित इति शेषः । स
 उ स एव सद्यो व त्वां ॥४८॥ द्वेदं वेदान्तविहितां पामनाविशुद्धमनमा वेदेत्यर्थः ॥४८॥

वेदेनैव ज्ञानमित्युपपादयन् प्रणमति - यदिति । यस्य दर्शनोपायभूतो निगमो वेद आत्मरहस्यप्रकाशकः । अन्य
 दुर्ज्ञेयतामाह - अनपरा इति । अजो ॥ पर उत्कृष्ट प्रधानो येषां ते ब्रह्ममुख्याः कवयो यतन्तः सांख्ययोगादिभिर्व्यतमाना अपि ।
 यद्वा । हिरण्यगर्भकपिलादयं योगमांख्यादितन्त्रप्रणयनेन त्वत्स्वरूपविमर्शनाय यतमाना अपि ॥ त्वयि विषयभूते मुह्यन्ति, त
 मित्थम्भूतं सर्ववादविषयप्रतिरूपशालं सर्वेषां वादा योगमांख्यादिवादाः प्रकृत्युपादानत्वलपुरुषनिमित्तत्वादिवदाः तेषां प्रतिक्षेपकं
 रूपं स्वरूपं शीलं स्वभावः मार्तन्त्रय सर्वशक्तित्वादि प्रकृतिपुरुषादिष्वसम्भावितो ॥ तम् आत्मनि स्वस्मिन् गूढं स्तैरविज्ञातः
 बोधः अपरिच्छेद्यज्ञानवैभवं यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥४९॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे

श्रीवीरगाधविदुषा लिखितायां भागवत चन्द्रचन्द्रिकायां

व्याख्यायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

विज० देहाहम्भावस्य निमित्ते रजस्तमसी ॥५०॥ सत्त्वं त्वन्नियतमिति भावेनाऽह - सत्त्वं मिति । हे ईश! आत्मबन्धो
 सत्त्वं ॥५०॥ इति गुणास्त्वया लीलाधृताः जागन्निर्माणं क्रीडायै धृता अस्मीकृताः । ननु जीववदनिष्टं किं कर्तुं शक्ताः, येन धार्याः
 स्युरिति तत्राऽह - स्थितीति । अस्य जगतः स्थित्यादिहेतवः किमात्मका इति तत्राऽह ॥५०॥ इति । इच्छात्मकाः यदपि
 यद्यपि तथाऽपि ॥५०॥ सात्त्विकः प्रशान्त्यै मुक्तये भवति, अन्ये राजसतामसाः प्रशान्त्यै न स्युः, किन्तु देहाहम्भावेन संसाराय
 स्युरित्यर्थः । यद्वा, सत्त्वादन्त्ये रजस्तमसी शान्त्यै न स्यातां, पुनः कस्मै भवत इति ॥५०॥ नृणामिति । याभ्यां रजस्तमोभ्यां नृणां

व्यसनादयःस्युः। च एवार्थे। त्रिविधानां नृणां मध्ये सत्त्वमय एव इति वा ॥४५॥

उपसंहरन्नेव सत्त्वं स्तीति - तस्मादिति। यस्मात्सत्त्वमेव निःश्रेयसहेतुस्तस्मादिह कुशलाः। भगवन् अथ कल्याणानां तावकानां उपासायोम्यां स्वतो दयितां शुक्लां ॥४६॥ तनुं भजन्ति। तावकानामिति किं विशिष्योच्यत इति तत्राह - यत्सात्त्वता इति। सात्त्वताः साधुगुणयुक्ताः पुरुषाः सत्त्वं सत्त्वगुणप्रवर्तकं पुरुष इति रूपं शब्दो ॥४७॥ ततश्च पुरुषशब्दवाच्यमित्यर्थः। उशन्ति कामयन्त इति यद्यस्मात्तस्मात् विशेषवचनम्। यतः पुरुषरूपात् लोकोऽभयं विन्दति आत्मसुखम् उतापि लभते, तस्मादन्य दमयादिदं न। यद्वा, यतः सत्त्वाल्लोको रक्षितो भवति अभय मुताऽत्मसुखमाप्नोति अन्यद्रजस्तम इति यदद्वयं स्वरूपसुखादिहेतुर्न भवति ॥४६॥

निरन्तरध्यानासमर्थस्य उपास्तिप्रकार माह - तस्मा इति। विद्याय विश्वनाम्ने। ॥४८॥ सर्वनामसंज्ञा नास्ति, अर्थान्तरत्वात्, तत्प्रेक्षणशीलत्वेन संयतगिरे मितभाषणाय ॥४७॥

भवत्साक्षात्कारो भवत्प्रसादायतो न स्वप्रयत्नसाध्यः इत्याह - यमिति। हे वितत यः पुरुषोऽक्षपथैः शब्दादिभिः भ्रमद्दीर्घं त्वां न वेद। कीदृशम्? स्वस्वेषु स्वेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृद्यपि दृक्पथेषु दृक्विषयेषु वसन्तं निर्दोषत्वेन वर्तमानं, ज्ञापकाभावात् जानन्तीति नेत्याह - तवेति। अखिलगुरो स्तवेदं ज्ञापकप्रमाणं उपपद्याऽपि सः साक्षादद्यः अदनयोग्यः विषयः भोगशीलः ॥४९॥ तव मायया ॥५०॥ आवृतमितिः आच्छादितज्ञानः तस्मा स्त्वत्प्रसादेन त्वज्ज्ञानं सुलभमित्यर्थः ॥४८॥

त्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन त्वदनुग्रहेण सर्वथाऽऽपाद्यं स्यादिति ॥५१॥ - यद्दर्शनं मिति। ॥५२॥ तव दर्शनं ज्ञाननिगमे तत्त्वनिर्णायके वेदे प्रतिपादितम्। आत्मरहः प्रकाशो ॥५३॥ तनुं, अजपराः विष्णुपरायणा यतन्तः कृतोपास्तिप्रयत्नाः कवयो यत्र परमात्मरहस्ये मुह्यन्ति इदमित्यमिति ज्ञातुं उपदेष्टुञ्च न शक्नुवन्ति तं भगवन्तं वन्दामह इत्यन्वयः। सर्ववादानां सर्वसिद्धान्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानां अर्थानां प्रतिरूपशीलं विरुद्धस्वभावं तदुक्तान्यथास्थितस्वभावमित्यर्थः। आत्मनि जीवविषये गूढबोधं जीवेनाऽज्ञातस्वरूपमित्यर्थः। आत्मना स्वेनेति ॥४९॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

श्रीविजयध्वजतीर्थं विरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां

द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥८॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थतीर्थया अष्टमोऽध्यायः न समाप्तः)

नवमोऽध्यायः

॥१॥ उवाच

संस्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता ।

नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगुर्ब्रह्म ! ॥१॥

श्रीभगवानुवाच

धो धो ब्रह्मर्षिर्वयोऽसि सिद्ध आत्मसमाधिना ।

मयि भक्त्याऽनपायिन्या तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥२॥

वयं ते परितुष्टा स्माः त्वद्ब्रह्मतत्त्वयया ।

वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशदभीप्सितम् ॥३॥

॥४॥ रुवाच

॥५॥ ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराऽभ्युत ।

वरेणैतावताऽत्नं नो यद्भवान् समदृश्यत ॥४॥

वाञ्छन्त्यजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।

मनसा योगपङ्केन स भवान् मेऽक्षिणोचरः ॥५॥

अथाऽप्यम्बुजपत्राक्ष पुण्यश्लोकशिखामणे ।

ब्रक्ष्ये मायां यया लोकः सपालो वेद सद्भिदाम् ॥६॥

सूत उवाच

॥७॥ इतीदितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान्मुने ।

तस्मै स्मयन् प्रागात् बदर्याश्रममीश्वरः ॥७॥

तस्मै चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।

वसन्नन्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥८॥

ध्यायन् सर्वत्र हरिं भावद्वयैरपूजयत् ।

कञ्चित्पूजां विसंस्मर भक्तिप्रसरसम्प्लुतः ॥९॥

1 HV 'तः' प्राह, 2 ABG '॥१॥' गृहम्, 3 ABG '॥१॥' HV 'वर्चस्व', 4 W 'ब्रह्मन्', 5 ABGHJMMmV 'स' 6 HV 'ब्रह्मन्',
7 HV 'मार्कण्डेय', 8 W '॥' 9 ABGJ 'गृहीत्वाजात्यो', 10 W 'युक्तेन', 11 ABGJMMm 'S', 12 '॥४॥' 13 '॥५॥' इतिरितो,
14 '॥६॥' 15 Mm '॥' ABGJ 'प्रेम'.

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनं मुहुः । मायाशिशो र्लयाब्धौ च मुनेर्निर्वेशनिर्गमैः ॥

भगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं कथयितुमाह संस्तुतः इत्यादिना ॥९॥

भो भो इति । आत्मसमाधिना चित्तैकाम्येण ॥२॥

वयमिति । वयं ते परितुष्टाः स्म इति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण । वरदेशादित्येकवचनं द्वयो रैक्याभिप्रायेण । प्रतीच्छ

गृहाण ॥३॥

जितमिति । वरेण छन्दयता त्वया जितं मुत्कर्षो दर्शितः मम तु वराकाङ्क्षा नाऽस्तीत्याह - वरेणेति ॥४॥

वाञ्छन्तीति । यस्य तव श्रीमत्पादाब्जदर्शनं अजादयो ब्रह्मादयो वाञ्छन्ति । स भवान् मेऽक्षिणोचरो जातोऽस्ति ।

किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥५॥

अथेति । द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितोऽयं लोको जनो सद्भिदां सति वस्तुनि भिदा भेदम्

वेदति ॥६॥

इतीति । तथेति द्रक्ष्यसीति । स ईश्वरः स्मयन् स्मयमानः स्मयमिति प्रागात् । पाठान्तरे क्रियाविशेषणम् ॥७॥

तमिति । तमेवाऽर्थं मायादर्शनरूपम् । अम्यादि अष्टमूर्तिषु ॥८॥

ध्यायन्निति । भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः । कचित्कदाचित् भक्तिप्रसरसम्प्लुतः भक्त्युद्रेकव्यासः ॥९॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

इत्थं संस्तुतस्तदभिमतं प्रायच्छदित्याह - संस्तुत इत्यादिना । हे भृगूदर ! द्वितीयान्तपाठे भृगूदरं मार्कण्डेय

मित्याह ॥९॥

उत्तिमेवाऽऽह - भो भो इति द्वाभ्याम् । आत्मसमाधिना चित्तैकाम्येण अनपायिन्या अविच्छिन्नया मयि भक्त्या च तप

आदिभिश्च सिद्धो ब्रह्मर्षिप्रेष्टश्चाऽसि ॥२॥

तव बृहद्गतचर्यया नैष्ठिकाकामधर्मचर्यया वयं परितुष्टाः स्म । वयं मिति बहुवचनं सर्वं देवाभिप्रायकम् । वरदाना

मीशान्मत्तः वरं प्रतीच्छ वृणीहि । ते तुभ्यं भद्रं शुभमस्तु ॥३॥

1 J.H.V. 2 A.B.J. add मन्साऽपि गृहीत्वा प्राप्य कृताब्धौ 3 A.B.J. omits 4 B.J. भवन्ति 5 A.B.J. "मह" 6 A.B.J. omits 7 A.B.J. वेदति 8 A.B.J. omits 9 A.B.J. omits 10 A.B.J. omits अह 11 A.B.J. प्रय 12-12 A.B.J. प्रयोगिक प्राप्त 13-3 W. omits

इत्थं वराय प्रार्थयिष्येः प्राह - जितं ते इति । त्रिभिः । ब्रह्मा तस्यापीमा! प्रपन्नानां तानां कृपाति तथाभूत!
अत्रितात्र च्छावन्तीति तथा नोऽस्मभ्यं भवान् सम्यग्दृश्यतेति यदेतावतैव वरेणाऽलम् ॥४॥

तत्र हेतुतया तद्दर्शनस्य दुर्लभतामाह - वाञ्छन्तीति । अजादयो ब्रह्मादयः योगयुक्तेन योगविशुद्धेन मनसा यस्य
श्रीमत्पादाब्जदर्शनं केवलं वाञ्छन्ति, न पश्यन्ति । स भवान् ममाऽक्षिगोचरोऽसि ॥५॥

अजायतीति । यद्यपि त्वद्दर्शनमेव वरस्तथाऽपि तव मायां आश्चर्यशक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि इत्यर्थः । तां विशिनष्टि यथा
मायया लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जनः सद्भिदां सच्छब्दवाच्ये त्वयि भिदां भेदं देवतिर्यङ्मुष्यस्थावरभेदं वेद । यथा
कृतां भिदां वेद तां मायामित्यर्थः ॥६॥

इतीति । ईडित उक्तोऽर्चितश्च भगवान्, हे मुने! स्मयो मन्दहासः, तेन सहितं यथा तथा, त्वं द्रक्ष्यसीत्यनुगृह्य
बदर्याऽऽश्रमं प्रति प्रागात् ॥७॥

तमेवेति । तमेवाऽर्थं मायादर्शनरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रक्ष्यामीति चिन्तयन्नित्यर्थः । अन्यादिषु अष्टसु, तत्राऽऽत्मा
हृदयम् ॥८॥

सर्वत्र गोविप्रादिषु हरिं ध्यायन् भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैः अपूजयत्, मानसोपचारैः अपूजयदित्यर्थः । कचिदिति । भक्ति
प्रसरेण प्रीत्यात्मकभक्तिपरीवाहेण सम्प्लुतः व्याप्तः तां पूजामपि विस्मृतवान् ॥९॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

संस्तुत इति ॥१॥

आत्मनो हरेः समाधिनोपासनाजन्यज्ञानेन सिद्धः कृतकृत्यः ॥२॥

प्रतीच्छ स्वीकुरु ॥३॥

भवन्माहात्म्यप्रकटनं वरं वरयिष्यन्नपि भगवद्दर्शनादितरो वरोऽनभीष्टो मुमुक्षोरिति हृदि कृत्वा प्रतिवक्ति -
जितमिति ॥४॥

यदाकाङ्क्षापूर्कं प्राय स्तदेव माया मस्य, तदभावात्पथि तृणमिवेदमपि वन्ध्यमिति तत्राऽऽह - वाञ्छन्तीति । भक्ति
योगपेक्षेन भक्त्युपासनाभ्यां परिपाकं प्रप्तेन वाऽक्षिगोचरोऽभूदिति शेषः ॥५॥

ननूक्तं सत्यम्, तथाऽपि भवत्समाधेरेतदेव फलं नाऽन्यदस्तीति भाति किमत्राऽऽह - अथाऽपीति। मायां घटमानघटकशक्तिलक्षणां लोकोपकारक यथार्थज्ञान जनकत्वेनेन्द्रजाललक्षणा नेति भावेनाऽऽह ययेति। सतः सर्वस्मात् भिदां वैलक्षण्यं वेद तादृशीं द्रष्टुमिच्छामि नेन्द्रजाललक्षणामित्यर्थः ॥६॥

सस्मयं सस्मितं ॥७॥ द्रक्ष्यसीत्युक्त्वा ॥७॥

आत्मनि स्वस्मिन् ॥८॥

॥ बहुना सर्वत्र च व्याप्तं भावद्रव्यैः मनःकल्प्यपुष्पादिद्रव्यैः अहिंसाद्यैरित्यर्थः। कचित्कदाचित् विस्मरणे कारणं भक्तिप्रसरसम्प्लुत इति ॥९॥

तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ पुष्पभद्रा तटे मुनेः।

उपासीनस्य सन्ध्यायां ब्रह्मन् वायुरभून्महान् ॥१०॥

तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं बलाहका अन्वभवन् करालाः।

अक्षस्थविष्ठा मुमुक्षुस्तटिद्भिः स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥११॥

ततो व्यदूषयन्त चतुस्समुद्राः समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः।

समीरवेगोर्मिभिर्हरनग्रन्भयानकावर्तगभीरघोषाः ॥१२॥

श्रीध० मायादर्शन माह - तस्येत्यादिना ॥१०॥

तमिति। तं वायुमनु बलाहकाः मेघा अभवन्नाविर्बभूवुः। ते च तटिद्भिः विद्युद्भिः सहिता उच्चैः स्वनन्तो गर्जन्तः।

अक्षो रथान्नः, तद्वत्स्थविष्ठा अभितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥११॥

तत इति। चतुर्दिक्षु वर्तमानास्समुद्राः समीरवेगेनोर्मयः तैर्भूतलं उद्गमन्तः उग्रा नक्रा येषु भयानका आवर्ता येषु गभीरो

घोषो येषु, ते च ते च ते च ॥१२॥

वीर० मायादर्शन मुपवर्णयति - तस्येत्यादिना¹¹ यावदध्यायस्माभिः हे भृगुश्रेष्ठ तस्य मुने मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य

सतः हे ब्रह्मन्! महान्वायुरभूत् ॥१०॥

तमिति। तं वायुमनु बलाहका मेघाः कराला भयङ्कराः अभवन्नाविर्बभूवुः। ते च तटिद्भिः¹² सहिता उच्चैर्ध्वनन्तो

1 AB omē भाति, 2-2 HV 'नदीतटे', 3 ■ V 'ऽव्यदूषयन्त' ■ HV ० मुद्र. 5 w 'नक्रै' 6-8 ■ BGJW मायाभयानकं, 7 ■ J तटि, 8 A.B.J omē विद्युद्भिः, ■ A.B.J ग्रस्तन्, 10 A.B.J महाभया, 11-11 W ■ 12 AB नदि

गर्जन्तः अक्षः ॥११॥ तद्वत् स्थविष्ठाः अतिस्थूला अभितो वर्षघाग मुमुचुः ॥११॥

तत इति । चतुर्दिक्षु वर्तमानास्समुद्राः परितः क्षयागन्त भूमण्डलम्, उग्रा नक्रा येषु तैः समीरवेगोत्थितै रुमिभिर्गसन्तः भयानका आवर्ता येषु, गभीरा घोषो येषु ते ॥ व्यदृश्यन्त ॥१२॥

विज० वरदानफलं वक्तु मुपक्रमते - तस्येति । तस्याऽश्रमे महान्वायु रभुत् ॥१०॥

तं वायुमनु अनन्तरं ते बलाहकाः अभि अभितः अक्षस्थविष्ठाः अक्षो रथावनीपो दण्डः, तद्वत्स्थूलतमा वर्षघारा मुमुचुः तटिद्भिस्सह ॥११॥

समीरवेगोन्नतोर्मिभिस्सह उग्रनक्रैर्भयानकस्य भयङ्करस्याऽवर्तस्य गभीरा गम्भीरा घोषा येषां ते ॥१२॥

अन्तर्बहिष्ठाऽद्विरतिद्युभिः ॥१॥ शतह्रदाभीरुपतापितं जगत् ।

चतुर्विधं वीक्ष्य ॥१॥ मुनिर्जलाप्लुतां क्ष्मां विमनाः समव्रसत् ॥१३॥

तस्यैव मुद्गीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभञ्जनाघूर्णितवार्महार्णवः ।

आपूर्यमाणो वरवदि रम्बुदै क्षमाप्रप्यधाद्वीक्ष्वर्षात्रिभिस्समम् ॥१४॥

सक्षमान्तरिक्षं सदिवं सभागणं त्रैलोक्यमासीत् सह साक्षिराप्लुतम् ।

२ 'एवोर्व' लो महामुनिर्ब्रह्मा विक्षिप्तजटो जाडान्धवत् ॥१५॥

क्षुण्णपरांता मकरैस्तिमिक्किलैरुपद्रुतो वीचिनप्रस्वता हतः ।

तमस्यपारे पतितो ध्रुमन् दिशो न खेदं गात्र परिश्रमेषितः ॥१६॥

श्रीध० अन्तरिति । आत्मना सह जरायुजादि चतुर्विधं जगदन्तर्बहिष् उपतापितं वीक्ष्य क्ष्मां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समव्रसत् भयं प्राप । केनोपतापितम्? अद्भिः कथम्भूताभिः अतिद्युभिः अतिक्रान्ता द्यौः याभिः खरैश्च सूर्यरश्मिभिः वायुभिर्वेति शेषः । शतह्रदाभिश्च विद्युद्भिः । दीर्घत्व मार्षम् । छन्दोनुसारेण ॥१३॥

तस्येति । प्रभञ्जनेनाऽऽघूर्णितं प्रकम्पितं वाः उदकं यस्मिन् सः, अप्यधात् छादयामास । समं ॥१४॥

सक्षमेति । सहसा सक्षमान्तरिक्षं भूम्यन्तरिक्षस्थप्राणिंसहितम् । सदिवं स्वर्गस्थदेवसहितम् । भागाणां ज्योतिर्गणास्तैः

सर्ति ॥ जटाः विक्षिप्य विकीर्य ॥१५॥

1 १ ॥१॥ महामुनिः 2 ॥१॥ 'ल' 3 HVW वर्षदि ॥१॥ 4 HMMaV ॥१॥ 5 ABGJW सहदिम्भिरा 6 HV एवोर्विल्ले
मारा 7 ॥१॥ GHJV ॥१॥ ८ HV स्वदा ॥१॥ ९ MMs स्याताहत ॥१॥ १० HV परितो ११ ॥१॥ १२ ॥ B Jome सक्षमा

कुदिति । परिश्रमेण इषितो गतः प्राप्त इत्यर्थः । इषुसर्पणे इत्यस्मात् ॥१६॥

॥१॥ अन्तर्बहिर्हरिति । खरै रित्यस्य सूर्यरश्मिभिरिति शेषः । शतहृदाभिः विद्युद्भिः । छन्दोनुसारेण दीर्घत्व
मार्थम् । अतिद्युभिः अतिक्रान्ता द्यौयभिस्ताभिः अद्भिर्जलैश्च अन्तर्बहिरुपतापितं चतुर्विधं देवतिर्यङ्मुष्यस्थावरात्मकजगत् जलाप्तुतां
क्ष्मां भूमिश्च वीक्ष्य मुनिर्विमनाः समग्रसदमेषीत् ॥१३॥

तस्येति । तस्य मुनेरित्थमुद्गीक्षतस्सतः वर्षाद्भिरम्बुदेरापूर्यमाणः प्रभञ्जनेन वायुना आघूर्णतं भ्रामितं वाः उदकं यस्मिन्

॥१४॥ भीषणश्चाऽर्णवः द्वीपवर्षाद्भिस्समं सह सहितामित्यर्थः ॥ क्षामप्यधात् छादयामास ॥१४॥

सक्ष्मान्तरिक्षमिति । भूम्यन्तरिक्षसहितं सदिवं स्वर्गसहितं सभागणं नक्षत्रगणसहितं, त्रैलोक्यमद्भिः आप्तुतमासीत् ।

तदा स मुनि रेक एव उर्वरितः अवशेषितः विक्षिप्ताः जटाः येन सः, जडवदन्धवच्च विचचाल ॥१५॥

किञ्च क्षुत्तृहभ्यां² परीतो व्यासः । तृतीयान्तपाठे (परीतैः) मकरादीनां विशेषणम् । वीचिभिस्तरङ्गैर्नभस्वता वायुना ॥

॥१६॥ ताडितः ॥१७॥ परिश्रमेणेपितो व्यासः, दिवमन्तरिक्षं खमाकाशं गां भूमिश्च न वेद ॥१६॥

विज० घने ॥१॥ रभिवृष्टाभिः अद्भिः उपतापितमाप्तावितमभितो द्युतिमतीभिः शतहृदाभिस्तदिद्भिक्षोपतापितं दग्ध
वत्कृतं क्षामब्धिजलप्तुतां वीक्ष्य ॥१३॥

अप्यधात् छादितवान् । तस्य मुनेरुद्गीक्षतः ॥१४॥

सदिवं स्वर्गेण सहितं, सभागणं सनक्षत्रगणं, जडवत् अन्धवत् ॥१५॥

वीचिनभस्वता तरङ्गवायुना भ्रमन्त्यो दिशो यस्य सः ॥१६॥ 'वृष्टि भागुरिरल्लोपम्' (सि.कौ. अष्ट. 2-4-82) इति

वचनात् टाबन्तो दिशाशब्दः । परिश्रमोपितः दुःखसमुद्रवासी ॥१६॥

कश्चिद्गतो महामूर्ते तरलैस्ताडितः कश्चित् ।

यादोधिर्भक्षितः काऽपि स्वयमन्योन्ययातिभिः ॥१७॥

कश्चिच्छोकं कश्चिन्नुःखं सुखं भयम् ।

कश्चिन्मृत्युमवाप्नोति व्याध्यादिभिरुपयुतः ॥१७॥

1 HV व्यासः, 2 w ॥१॥, 3 w ॥१॥ वायुना 4 BV omits ख अन्तरिक्षः, 5 HV 'अपि' . M Me 'न्यग्र', 6 ॥ गते, 7 HV मरुते',
8 A.B.G.J ॥१॥ 'यन्त्रो', 9 W 'कश्चित्', 10 HV 'तु समान्यो' 11 M Me नाथिब'

अयुतायुतवर्षाणां सहस्राणि ज्ञानानि च ।

व्यतीयुर्ध्वमस्तस्मिन् विष्णुमायावृतात्मनः ॥१९॥

॥ कदाचिद्भ्रमस्तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि द्विजः ।

न्यग्रोधपोतं ददृशे फलपल्लवशोभितम् ॥२०॥

प्रागुत्तरस्यां शाखायां तस्याऽपि ददृशे शिशुम् ।

शयानं पर्णपुटके प्रसन्नं प्रभया तमः ॥२१॥

महामरकतश्यामं श्रीमद्भुवनपङ्कजम् ।

कम्बुग्रीवं महोरस्कं सुनासं सुन्दरघुवम् ॥२२॥

श्वसीजदलकाभातं कम्बुश्रीकर्णदाडिमम् ।

विद्रुमाधरभासेषच्छोणायितसुधास्मितम् ॥२३॥

पद्मगर्भारुणापाङ्गं हृद्यहासावलोकनम् ।

श्वसीजहृलिसंविघ्ननिम्ननाभिदलोदरम् ॥२४॥

॥१॥ कचिदिति । अन्योन्यघातिभि स्तन्द्रक्षणाय परस्परं युध्यन्तिः ॥१७, १८॥

अयुतेति । विष्णुमायाऽवृतात्मनः इति । स ॥१॥ दृष्टवानित्यर्थः ॥१९॥

स इति । ककुदि उन्नतप्रदेशे न्यग्रोधपोतं कोमलवटम् ॥२०॥

प्रागिति । तस्येशानदिक्शाखायां शिशुमपि ॥२१॥

महामरकतेति । श्रीमद्भ्रमं वदनपङ्कजं यस्य तम् । कम्बुवत् त्रिरेखामृता ग्रीवा यस्य तम् । महोरस्कम्, विशालवक्षसम् ।
सुनासं शोभना नासा यस्य तम्, सुन्दरे भुवी यस्य तम् ॥२२॥

॥२॥ श्वसीजन्तः कम्पमाना ये अलकास्तैराभातं शोभितम् । कम्बुवत् अन्तर्बलयेन श्रीर्ययोस्ती कम्बुश्रियौ
तयोः कर्णयोः दाडिमपुष्पे यस्य तम् । विद्रुमतुल्याधरभासा ईषच्छोणायितं सुधातुल्यं ॥२३॥ यस्य तम् ॥२३॥

पद्मेति । पद्मगर्भवत्, ॥२॥ ईषत् अरुणावपाङ्गी नेत्रप्रान्ती यस्य तम्, हृद्यो हासो यन्ति स्तदवलोकनं यस्य तम् । श्वसी

रेजन्त्यश्चलन्त्यो बलयस्तिर्वह्निन्मरेखा स्ताभिः संविप्रा चञ्चला निम्ना गम्भीरा नाभिर्वस्मिं स्तत्, दलवत् अक्षत्थपत्रसङ्काश
मुदरं यस्य तम् ॥२४॥

वीर० कञ्चिदिति । तरलैस्तरस्रैः अन्योन्यघातिभिः अन्योन्यं युध्यमानैः यादोभिर्जलजन्तुभिः ॥१७॥

कञ्चित् शोकमिति । मृत्युं मृत्युमिव ॥१८॥

अपुतापुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मायया हृतः आत्मा मनो यस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमतः सतः महान् कालो
व्यतीयायेत्यर्थः ॥१९॥

स इति । पृथिव्याः ककुदि तद्भुवन्नतस्थले फलैः पल्लवैश्च शोभितं न्यग्रोधपोतं कोमलवटवृक्षं ददृशे पश्यतिस्म ॥२०॥

प्रागिति । तस्य न्यग्रोधपोतस्य प्रागुत्तरस्यामीशान्यां ॥२१॥ शाखा तस्यां शिशुमपि ददृशे । तं विशिनष्टि - शयान-
मित्यादिना । तमोऽन्धकारं ग्रसन्तं निराकुर्वन्तम् ॥२१॥

इन्द्रनीलवत् स्यात् श्रीमद्भ्यं वदनपङ्कजं यस्य तम्, कम्बुवच्छङ्खवत् त्रिरेखावृता ग्रीवा यस्य तम् । महोरस्कं विशाल
वक्षसम् शोभना नासा यस्य तम् । सुन्दरे ध्रुवी यस्य तम् ॥२२॥

निःशसिरेजन्तः कम्पमाना ये अलकाः तैराभातम्, (शोभमानम्), शोभितं कम्बुवदन्तर्वलयेन श्रीर्ययोस्ती कम्बु विधी
तयोः कर्णयोर्दाडिमपुष्पसदृशमाभरणं यस्य तम्, विद्रुमवत् योऽधरः तस्य ॥२३॥ ईषच्छोणायितं शुचि शुभ्रं मितं यस्य
तम् ॥२३॥

पद्मगर्भा पित्र अरुणावपात्री नेत्रान्ती यस्य तम् वृद्धं हासयुक्तं अवलोकनं यस्य ॥२४॥ रेजन्त्यश्च लन्त्यः ॥२५॥
तिर्यङ्निन्मरेखा याः ताभिः संविप्रा चञ्चला निम्ना च नाभि र्यस्मिन् तदक्षत्थस्य पत्रसङ्काशम् उदरं यस्य तम् ॥२४॥

वीर० तरलैस्तरस्रैः ॥१७-१९॥

ककुदि उन्नतस्थले ॥२०॥

तस्य वटस्य ॥२१, २२॥

शस्येन मुखवायुना एजतां कम्पमानानां मलकानां व्रातेन मिश्रया त्रिया युक्तं कर्णदाडिमं कर्णाभरणं यस्य स तथा तम् ।

ईषच्छोणाम्लिष्टा ॥२३॥

पद्मार्धवत् अरुणावाप्री नेत्रान्ती यस्य तम् शरीरेजन्त्यश्चलन्त्यो बलयः तिर्यग्रेखास्ताभिः संविग्रगम्भीरा नाभिर्यस्य
स तथा । चलमुदरं यस्य स ॥१॥ शरीरज्जलिसंविग्रनिम्ननाभिश्चलोदः ॥ स तथा तम् । दलोदरमिति वा पाठः दलवत् अश्वत्थदलवत्
॥२॥ उदरं यस्येति ॥२४॥

चार्वङ्गुलिभ्यां पाणिभ्यामुज्जीय चरणाम्बुजम् ।

मुखे निधाय विप्रेन्द्र ॥२५॥ वीक्ष्य तिमिरान् ॥२५॥

तदृशंनाहीतपरिश्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविलोचनाम्बुजः ।

प्रहृष्टरोमान्मुत भावशङ्कितः प्रहृष्टं पुरस्तं प्रससार बालकम् ॥२६॥

तावच्छिष्टोर्वे^१ क्षसितेन भार्गवः सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽविशत् ।

तत्राप्यदोम्यन्तमचष्टकृत्स्नशो यथा पुराऽमुद्गादतीव विस्मितः ॥२७॥

खं रोदमी भगणानन्निर्सागरान् द्वीपान्सर्वान् ककुभः सुरासुरान् ।

वनानि देशान्सरितः पुराकरान् खेटान्भजानाश्चमवर्णवृत्तयः ॥२८॥

महान्नि भूतान्यथ पीतिकाव्यसी कालश्च नानायुगकल्पकल्पनम् ।

यत्किञ्चिदप्यत् व्यवहारकारणं ददर्श ॥२९॥ सदिवाऽवभासितम् ॥२९॥

हिमालयं पुष्पवहाश्च तां नदीं निजाश्रमं यत्र ऋषीनपश्यत् ।

वि^{१२} विपश्यन्कुसिता च्छिशोर्वे^{१३} बहिर्निरस्तो न्यपतल्लयाब्धौ ॥३०॥

तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं वटश्च तत्पर्णपुटेऽश्वानम् ।

तौकश्च तत्प्रेमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपाङ्ग निरीक्षणेन ॥३१॥

अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां धिष्टितं हृदि ।

अभ्ययादतिसंहृष्टः परिष्वक्तु मधोक्षजम् ॥३२॥

श्रीध० चार्विति । चारवोऽङ्गुलयो ययोस्ताभ्यामुज्जीयाऽऽकृष्य धयन्तं पिबन्तम् ॥२५॥

1. ॥२४॥ 'नो', 2 W प्रहृ, 3 HV 'तोः विव', 4 W 'व्यं तय', 5 HV मुदीक्ष्य, 6 ॥२५॥ सारान्, 7 ॥२६॥ दन्व 'य', 8 A 'बालव', 9 A.B.G.J
तय, 10 H.V. क्षसितव्ययत, 11 W कवी अपस्वत्, 11 M.M. 'तु' 'ति', 12 H.V. 'स्तोप्य', 13 W पश्यन्, 14 H.V. 'तु' 'ति', 15 H.V. 'तु' 'ति',
16 W 'तु' 'ति', 17 W 'वेष्टितं', 18 M.M. 'या', 19 A.B.G.J सविस्लष्ट

तानि । हृत्पदं च विलोचनाम्बुजे । प्रोत्कुलानि तानि यस्य सः । अद्भुतभावोऽत्याश्चर्यरूपं तेन शक्तिस्सन्नपि तं प्रहृष्टं पुरः- प्रससार समीपं गतः ॥२६॥

तावदिति । अदः इदं जगत् यथा पुरा प्रलयात्पूर्वं न्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा चाऽतीव विस्मितस्सन्नमुह्यत् ॥२७॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपश्यति खमित्यादिना । ककुभो दिशः, पुराण्याकरांश्च खेटान्कर्षकग्रामान् । ब्रजान्गोकुलानि आश्रमांश्च वर्णांश्च तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः ॥२८॥

महान्तीति । नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयति, तैर्वा कल्प्यत इति तथा । तं । सदिब परमार्थमिव अवभासितं तेनैव ॥२९,३०॥

वटश्च तोकश्च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेन अपाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितस्सन् ॥३१॥

अथेति । अथ तं बालकमधोक्षजं परिष्वक्तुमभ्ययादिति । द्वयोरन्वयः । कथम्भूतम्? नेत्राभ्यां हृदि धिष्ठित-मधिष्ठितम् ॥३२॥

वीर० चारवः सुन्दर्यः अङ्गलयो ययोस्ताभ्यां पाणिभ्यां चरणाम्बुजं उन्नीय उद्धृत्य मुखे निधाय तदङ्गुलं धन्यतं पिबन्तम् । इधम्भूतं शिशुं विलोक्य विस्मितो बभूवेत्यर्थः ॥३५॥

तद्दर्शनादिति । तस्य शिशोर्दर्शनात्, वीतो गतः परिश्रमो यस्य सः प्रोत्कुलानि हृत्पदं विलोचनाम्बुजे च यस्य सः । अद्भुतभावेन अत्याश्चर्यरूपेण शक्तितोऽपि तं बालकं द्रष्टुं पुरः प्रससार समीपं गत इत्यर्थः ॥३६॥

तावदिति । हे भार्गव! मुनिः शिशोः क्षसितेन मशकवदन्तश्शरीरं माविशत्, शिशोः श्वासवातेन तच्छरीरान्तः प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तद्गर्भेऽपि अक्षेऽन्यं अमुष्मा दन्यं तं तथाविधं शिशुमचष्ट । यथा पुरा तच्छरीरान्तःप्रवेशात्पूर्वं यथा कृत्स्नशः कृत्स्नमचष्ट तद्देवं दृष्ट्वा अतीव विस्मितोऽमुह्यत् ॥३७॥

कृत्स्नशो दर्शनं प्रपश्यति - खमिति । खम् अन्तरिक्षं गेदसी द्यावापृथिव्यौ भगणान् नक्षत्रगणान् अद्रींश्च सागरांश्च ककुभो दिशः सुरांश्चाऽसुरांश्च तान्, पुराणि अष्टादिमन्ति आकगन् गन्नाद्युत्पनिस्थानानि खेटान् कर्षकग्रामान् ब्रजान् गोष्ठानि आश्रमांश्चतुरो वर्णान् तेषां वृत्तीश्चेत्यर्थः ॥२८॥

महान्ति भूतानि आकाशादीनि पञ्चभौतिकान् देवमनुष्यादीनसौ मुनिः नानायुगानि कल्पांश्च कल्पयतीति तथा तं बहुना, यत्किञ्चिद्व्यवहारकारणं व्यवहारविषयं, विषयस्याऽपि व्यवहारं प्रति कारणत्वात्कारणमित्युक्तम् । सदिब

अवभासितम् अज्ञानं निन्द्यपि प्रतीयमानं तत् तत्सर्वं ददर्श ॥१९॥

■ ■ हिमालयमिति । ■ ■ नरनारायणी इत्थं विश्वं विपश्यन् शिशोः क्षसितात् क्षासाद्बहिर्निस्तः मिथ्यामतिः पुनः प्रलयाब्धौ न्यपतत् ॥३०॥

पश्य त्रिति । तत्पण्यपुटे शयानम् इति वटपत्रपुटे शयानं लोकं शिशुश्च पश्यन् तस्य शिशोः प्रेम्णा सुधास्मितेन च युक्ते नाऽपाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो बभूवेति शेषः ॥३१॥

अथेति । नेत्राभ्यां हृदि वेष्टितं मालिन्नितं बालकमधोक्षजं पुनर्बहिः परिष्वक्तुं मध्ययात् अभिमुखं जगाम ॥३२॥

विज० धयन्तं पिबन्तम् ॥२५॥

अद्भुतभावेन आश्चर्यलीलाचेष्टया शङ्कितस्सन्नपि पुरः प्रसार समीपकृतः ॥२६॥

स भार्गवः मार्कण्डेयः ताव ततः पूर्वमेव क्षसितेनाऽन्तर्गच्छता ■ ■ शिशोरन्तः शरीरं मशको यथा तथाऽविशदित्यन्वयः । तत्रोदरान्ते विन्यस्तमदो विश्वं कुत्सनशोऽवष्ट दृष्टवान् । दृष्ट्वा च पुरा यथा बहिर्विस्मितोऽमुह्यतथाऽमुह्यदित्यन्वयः । अत्र मोहो नाम आश्चर्यबुद्धिरेव न त्वन्यथाज्ञानम्, तथात्वे प्राचीनाचीर्णपुण्यराशे वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥२७॥

विश्वं विशिनष्टि - ■ ■ रोदसी इत्यादिना । आश्रुमवर्णवृत्तयो यास्ताश्च ॥२८॥

सहान्ति भूतानि पञ्चभूतानि नानायुगकल्पनं येन सं तच्छ तं कालश्च अन्यद्यत्किञ्चिद्व्यवहारकारणं हानोपादानादि समर्थं तच्चाऽद्राक्षीत् । सदिव सत्त्वेन यथार्थत्वेनैवाऽवभासितं प्रकाशितं न मिथ्याभूतत्वेन ॥२९॥

पुनः किमभूदत्राऽऽह - विश्वमिति । बहिः क्षसतः शिशोः क्षासेन बहिर्निस्तो नुन्नः प्रलयाब्धौ न्यपतत् ॥३०॥

वटश्च लोकः ■ ■ वीक्ष्य ■ ■ शिशोः प्रेमसुधायाः प्रेमामृतादुद्भूतस्मितसहितेन अपाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितोऽभूदित्यन्वयः ॥३१॥

अथ तं बालकं परिष्वक्तुमभ्यगात् ॥३२॥

लावत्स भगवान् साक्षाद्योगाधीशो गुहाशयः ।

अन्तर्दधे ऋषेः सद्यो यद्येहाऽनीशनिर्मिता ॥३३॥

तमन्वद्य बलीकृद्बलं सलिलं लोकसम्प्लवः ।

तिरोधायि क्षणादस्य स्वाक्षमे पूर्ववत् स्थितः ॥३४॥

■ ■ पुनः 2 W orda इति शेषः 1,3 A B G J W अन्तर्दधे ■ H V तस्य 5 ■ यन् 6 W ■ ■ ■ ■

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैद्यासिक्यां अष्टादशसहस्रां
श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां
द्वादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥९॥

श्रीच० तावदिति । तावत्परिष्वक्ताभात्पूर्वमेव ऋषे स्तस्याऽन्तर्हितो बभूव । तदुद्यमवैपल्ये दृष्टान्तः । अनीशो निर्देव
तेन निर्मिता ईहा क्रिया यजेति ॥३३॥

तमिति । तं अन्तर्हितं भगवन्तमनु वटः सलिलं लोकसम्प्लवश्च तिरोऽधायि अन्तर्हितः । स ॥ स्वाश्रमे एव यथापूर्वं
स्थित इति ॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
व्याख्यायां नवमोऽध्यायः ॥९॥

वीर० तावदिति । तावद्भगवान् अचिन्त्यविविधविचित्रशक्त्यादिगुणगणपूर्णः योगाधीशः आश्चर्यशक्तिभोगनिर्वाहकः गुहास्यः
सर्वान्तरात्मा अन्तर्हितवान् । तदा ऋषे रीहा आलिङ्गनेच्छा यथा अनीशनिर्मिता निधनेन कृता तद्वदसीदित्यर्थः ॥३३॥

तमिति । तं तिरोदधत् शिशुमनु लोकासप्लवं सलिलं तिरोधाय तन्मृग्यान्तम्य मुनेस्सकाशात् वटोऽप्यन्तर्दध इति
पूर्वेण सम्बन्धः । यद्वा भगवान् सलिलं तिरोधायऽन्तर्दधे । तमनु वटोऽपि अन्तर्दध इति ॥३४॥ मुनिस्तु स्वाश्रमे पूर्ववत्
स्थितः । अल्पदेशे विपुलदेशान्तर्भावः, अल्पकाले बहुकालान्तर्भावः । तदितरजनादृश्यतदव्यतिरिक्तमूर्तामूर्तपदार्थब्रूतहेतु
तत्कालावसायि सलिलादिसृष्टिश्चेति सर्वमीश्वरस्य सर्वशक्तित्वादुपपन्नम् ॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रबन्धिकायां
व्याख्यायां नवमोऽध्यायः ॥९॥

विज० अनीशोऽसमर्थेन निर्मिता ईहा मायालक्षणा चेष्टा यथा क्षिप्रमन्तर्दधाति तथेयमन्तर्धानरीत्यार्घ्ये निदर्शनमिदं न

॥ मिथ्यात्वे ॥३३॥

अन्तर्हितं भगवन्तमनु लोकस्य सम्प्लवो यस्मात्ततथा । तिरोधापि तिरोहितमभूत् ॥३४॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥९॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवमोऽध्यायः न समाप्तः)

दशमोऽध्यायः

(विजयध्वजरीत्या नवमोऽध्यायः)

सूत उवाच

स एवमनुभूयेदं नारायणविनिर्मितम् ।

वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं ॥१॥

मार्कण्डेय उवाच

प्रपन्नोऽस्म्यङ्गिमूलने प्रपन्नाभयदं हरे ।

यन्माययाऽपि विबुधा मुहन्त्यज्ञानकातराः ॥२॥

सूत उवाच

तमेत्रं निभृतात्मानं वृषेण ॥३॥ पर्यटन् ।

रुद्राण्या भगवानुद्गो ददर्श स्वगणैर्वृतः ॥३॥

अद्योमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।

पश्येमं ॥४॥ निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥४॥

निभृतेदं दृष्ट्वा ततो वातापाये यथार्णवः ।

कुर्वस्य तपसः साक्षात्संसिद्धिं ॥५॥ भवान् ॥५॥

रुद्र उवाच

नैवेच्छत्याशिशः ॥६॥ विद्वांसिर्भोक्षमप्युत ।

भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽख्ये ॥६॥

अद्यापि संवदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।

अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥७॥

सूत उवाच

इत्थुक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सतां गतिः ।

ईशानस्सर्वविद्याना मीढरः सर्वदेहिनाम् ॥८॥

1 HV ऋषिस्वाच, 2-2 ABGHJV 'इति ज्ञानकारवाः', 3 MMe तमिषि, 4 HV 'गमावृतः', 5 A 'री', 6 W पश्येय, 7 BGJ 'दृष्ट्वा ततो', 8 HV 'मि' दृष्ट्वा ततो, 9 MMe नन्विज्ञातः, 10 MMe तपापाये, 11 BGJ 'कम्', 12 BGHJM Me V वीभगवानुवाच, 11 W तथापि, 12 MMe समु

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

दशमे शिव आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदात् । तेन साकमतिप्रीत्या समाभाष्य सभाजयन् ॥

प्रपन्नोऽस्मीति । ज्ञानकाशया ज्ञानवत्प्रकाशमानया त्वद्भजनं विना विद्वांसोऽपि यस्य तव मायया ज्ञानिनो वयं मित्यहङ्कारेण विमुह्यन्तीत्यर्थः ॥१,२॥

श्रीनारायण एव स्वमायादर्शनश्रान्तं शिवरूपेण सान्त्वयामास तदाह - तमेवमित्यादिना । निभृतात्मानं समाहित-चित्तं रुद्राण्या भवान् ॥३॥

अथेति । निभृता निश्चला आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमनांसि यस्य तम् ॥४॥

निभृतेति । निभृतं निश्चलम् उदकं झषज्जातम् यस्मिंस्तम् । संसिद्धिं फलं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु यतो भवान् सिद्धिदः ॥५॥

नेति । आशिषोऽभ्युदयलक्षणाः । निश्चितम् । हेतुः प्रकृतिमिति ॥६॥

संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः ॥७॥

इतीति । सताम् सात्त्वतां गतित्वे हेतुः, ईशानेति ॥८॥

श्रीवीरराघवविदुषालिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

इत्थं भगवता दत्तं तद्योगमायादर्शनात्मकं वरं ततो रुद्राद्भगवद्भक्तिस्थैर्यमाकल्पान्तमायुः, त्रैकालिकं ज्ञानं विरक्तं ब्रह्मवर्चस्विनां पुराणाचार्यत्वञ्च लेभ इति वक्तुं प्रसीति - स एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितमाक्षर्यशक्तेर्वैभव मनुभूय तमेव नारायणमेव तन्मायातरणाय शरणं ययी ॥९॥

तदेवाऽऽह प्रपन्नोऽस्मीति । प्रपन्नानामभयं संसृतिभयाभावं प्रयच्छतीति तथा, मायया हेतुभूतया यदज्ञानं तेन कातराः विक्षिप्तचित्तास्सन्तो मुह्यन्ति, तां तर्तुं प्रपन्नोऽस्मीति भावः ॥१०॥

तमिति । इत्थं निभृतात्मानं समाहितचित्तं मुनिं रुद्रो ददर्शति सम्बन्धः । दिवि अन्तरिक्षे ॥११॥

अथेति । उमा रुद्राणी । उक्तिं मेवाऽऽह - पश्येमेति । निभृतं निश्चलं उदकं झषज्जातञ्च यस्मिन् । पारावारोऽपारोर्णव समुद्रः (तथा क्षीरसागरो वा) तथा निभृतात्मेन्द्रियाशयं निश्चल देहेन्द्रियमानसं मुनिं पश्येम अस्य मुने संसिद्धिं फलं कुरु यतो भवान् सिद्धिदः ॥१४,५॥

एवमुक्तः ॥१॥ रुद्रः - नेति द्वाभ्याम्। आशिषः कामान् उतापि च मोक्षमप्ययं ब्रह्मर्षिः नैवेच्छति। तत्र हेतुः परा मनन्यप्रयोजनां भगवति भक्तिं लब्धवान्। न हि भगवदेकान्नभक्ताः किञ्चिदपि वाञ्छन्तीति भावः ॥६॥

तथाऽपि यद्यपि एवं, तथाऽपि हे भवानि। साधुनाऽनेन मुनिना संवदिष्यामः संवादं करिष्यामः। किं तावन्मात्रेण - तस्येत्यत्राऽऽह - अयं हीति। नृणामयं अवमेव परमो लाभः, कोऽसौ? यस्माधुसमागमः न तस्य लाभः, किन्त्वस्माकमेवेति भावः। ॥१॥ अन्योऽन्यस्य समागमोऽन्योन्यस्य लाभ इति भावः। नृणामिति पारोक्ष्यनिर्देशो लोकपरिपाटी प्रदर्शनाभिप्रायकः ॥७॥

इतीति। स भगवान् रुद्रः सताम्रतित्वसर्वविद्यानिर्वाहकत्वसर्वदेहीश्वरत्वजगदात्मत्वान्यात्माभूतपरमपुरुष द्वारकाणीति विवक्षितानि - “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्” (ब्र. सू. 1-1-31) इति न्यायात् भगवदावेशावतारत्वाद्वा तानि विवक्षितानि ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

मार्कण्डेयः पुनः किमकर्षीत् यत्कथां शृण्वतां हरी भक्तिसमुद्रेककरीति हार्द शीनकादीनां चोद्यं परिहरति - ॥ एव - मिति। ॥ पूर्ववत् स्वाश्रमे स्थितः सः योगमायायाः आणिमादिविभूतेः वैभवं व्याप्ति स्वरूपशक्तेः प्रभावं वा ॥१॥

यस्य हरेर्मायया मोहनशक्त्या विबुधा अज्ञानकातराः इति पदद्वयेन अन्योन्यविरुद्धेन मायाशब्दो व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् ॥२॥

निभृतात्मानं पूर्णमनसं हरावेव नितरां धृतमनसं वा, दिवि व्योम्नि ॥३,४॥

निभृतो ननु पूर्ण एव तपापाये वर्षाकाले ऋषीणां ब्राह्मणं ब्रह्मसमूहो यस्य सः तथा, पूर्वविशेषणार्थं हेतुरयम्, अस्य मुनेः ॥५॥

॥ प्रतिवर्त्ति - नैवेति। मोक्षमपि नैच्छति। किमुताऽन्या आशिषः। तत्र हेतुमाह - प्रतिवर्त्ति ॥६॥

यद्यप्येवं तथाऽपि भवत्या वचनगौरवाद्यतिष्यामहे इत्याशयेनाऽऽह - अक्षापीति। हे भवानीति। एतेन साधुना मुनिना सह सङ्गथनेन किं प्रयोजनम्? अत्राऽऽह - अयं हीति। साधूनां समागमः सङ्गतिः ॥७॥

समुपेयाय सम्प्राप। अयं साधारणो भगवान्, किन्तु वेदसिद्ध एवेत्याशयेनाऽऽह - ईशान इति। अनेन श्रीहरिज्ञानमपि रुद्रप्रसादात्फलवत्स्यादित्युक्तं भवति। तत्कुत इत्यत्राह - ईश्वर इति। श्रीब्राह्मदीन्द्रियजनां जीवानां शिवाधीनत्वेन तत्तदिन्द्रियसाध्यस्य ज्ञानस्याऽपि तत्प्रसादाद्यतत्त्वं युक्तम् ॥८॥

तथोरागमनं साक्षादीशद्योर्जगदात्मनोः।

न वेद रुद्रधीवृत्तिरात्मानं विहाय च ॥९॥

भगवांस्तदभिज्ञाय गिरिशो योगमायया ।

आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रं मिवेश्वरः ॥१०॥

आत्मन्यपि जिह्वां प्राप्तं तटित्पिङ्गजटाधरम् ।

त्र्यक्षमष्टभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥११॥

व्याघ्रचर्माम्बरं शूलधनुरिष्वसि चर्मभिः ।

अक्षमालां इमरुकं कपलं परशुं सह ॥१२॥

बिभ्राणं सहसा भानं व्यघट्ट हृदि विस्मितः ।

किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥१३॥

नेत्रे उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयाऽऽगतम् ।

रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥१४॥

तस्मै सपत्न्या व्यदधात् सगणाय सहोमया ।

स्वागतासनपाद्यार्घ्यं गन्धस्रग्धूपदीपकैः ॥१५॥

आह वाऽऽत्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विष्णो !

करवाम किमीशान! येनेदं निर्वृतं जगत् ॥१६॥

श्रीध० तयोरिति । रुद्राः धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन स ॥१,१०॥

आत्मनीति । न केवलं बहिरेव किन्तु आत्मन्यपि प्राप्तं शिवं विचक्ष्य विस्मित । कथं प्राप्तम्? अकस्मादेव हृदि भान्तम् । कथम्भूतम्? तटित्पिङ्गा जटा धारयतीति । तम् । त्रीण्यक्षीणि यस्य तम् । शूलादिभिः सहाऽक्षमालादीन् बिभ्राणमित्यन्वयः । अक्षमालादीनां इन्द्रैक्यम् ॥११,१२॥

विज्ञानमिति विस्मयपूर्वकं बहिर्दर्शनमाह - किमिदमिति ॥१३॥

तस्मै इति । सोमया उमया सहाऽऽगतम् रुद्रं ददृशे । ततो ॥१४,१५॥

आहेति । पूर्णकामत्वं व्यनक्ति । येन त्वया जगन्निर्वृतं भवतीति ॥१६॥

1 A B G H J V 'ती' 2 H V 'अभि' 3 A B G J M M 'हि' 4 A B G J 'त्र्यक्ष दश' 5 M M 'शम्भु' 6 A B G J 'पर' 7- 'रुद्र' 8-8 A B G H J V 'माला इमरुक क' 9 A B G J 'लामिधनु' 10 'ले परशु' 10 H V 'भान्त' 11 A B G H J V 'विचक्ष्य' 12 H V 'आपि वि' 13 H V 'समगतम्' 14 'सम्यान्वितम्' 15 A H V 'जि' 15 A B J 'म' किन्तु 16 A B J 'भान्तम्' 17 A B J 'तटि' 18 H V 'सोम उमया'

वीर० तयोरिति । तयोश्चर्वाण्योगमनमात्मानं देहं विश्व ॥ न वेद । मार्कण्डेय इति कर्तृपदाध्याहारः । अवेदने हेतुत्वेन मार्कण्डेयमेव विशिनष्टि रुद्धधीवृत्तिः रुद्धाः धीवृत्तयः अन्तःकरणवृत्तयः येन सः ॥९॥

ततो रुद्रः किञ्चकारेत्यतः ॥ - भगवानिति । योगमायया भगवदुपासनप्रभवया परकायप्रवेशसामर्थ्यात्किञ्च आश्चर्यशक्त्या तस्य मुनेर्गुहाकाशं हृदयाकाशमाविशन्, ॥१॥ वायु छिद्रमाविशति तद्वत् ॥१०॥

आत्मन्यपीति । अपि न्वर्थः । आत्मशब्दो हृदयपरः । निरुद्धधीवृत्तित्वात् बहिस्तु न वेद आत्मनि ॥ अचष्ट इति सम्बन्धः । कथम्भूतम् तटित इव पित्रा जटा धारयतीति तथा तम् । त्रीण्यक्षीणि यस्य, अष्टौ भुजा यस्य तम् । उद्यन्तं भास्करमिव स्थितं प्रांशुं प्रकृष्टरश्मिम् ॥११॥

व्याघ्रचर्मवाम्बां, शूलश्च बाणगुच्छं च सह, धनुश्चाक्षमालादीश्च ॥१२॥

बिभ्राण महसा अकस्मादेव हृद्यवभातं स मुनिर्व्यचष्टेति सम्बन्धः । ततः किमिदं कुत एवेति विस्मितः समाधे रूपतः ॥१३॥

इति । स मुनिरुभया भवान्या, अन्वितम् । सोमयेति सन्धिरार्थः, सगणं रुद्रं ददृशे शिरसा ननाम ॥१४॥

तस्मा इति । स्वागतादिभिः मपर्या व्यदधान उक्रांत, स्वागतं कुशलागमनप्रश्नः ॥१५॥

आह चेति । उक्तिं मेवाऽऽह - आत्मानुभावेनत्यादिना । आत्मानुभावेन स्वप्रभावेन पूर्णाः समग्राः कामाः यस्य तस्य तव, हे ईशान! किं कर्वाम किमिष्टं कर्वाम, न किञ्चदित्यर्थः । कर्तव्यमिष्टं हि सुखं, सर्वस्य ॥ सुखमापादयितुः किमस्मास्मिः कर्तव्यमस्तीत्याह - येनेदमिति । येन त्वयंद जगन्निर्वृतं सुखितं पूर्ववत्, "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" (ब्र.सू.1-1-31) इति न्यायेन अन्तरात्मभूतपरमपुरुषदृष्ट्या पूर्णकामत्वजगदानन्दकरत्वे विवक्षिते एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ॥१६॥

विज० तदा मुनिना किमकारीति तत्राऽऽह - तयोरिति । अहङ्काररूपेण जगदात्मनोरिति अज्ञाने किं कारणम्? अत्राऽऽह - रुद्धधीवृत्तिरिति । धीपूर्वकत्वादिन्द्रियवृत्तेस्तद्रोधे सर्वेन्द्रियरोधो युक्त इति रुद्धधीवृत्तिरित्युक्तम् । आत्मानं स्वं विश्वं पुरोवर्ति सर्वम् ॥१॥

योगमायया अणिमादियोगसामर्थ्येन छिद्रं रोमकृपादिसुषिरम् ॥१०॥

॥ केवलं बहिरेव आत्मनि स्वस्मिन्नपि ॥११॥

इषुयुक्तं ॥११॥ असिद्धं चर्म च तानि तैर्युक्तं करे डमरुकं अणुतरं तन्तुपूर्वाढ्यं चर्म पिनदमुखं दासुवाद्यम् ॥१२॥

व्यचष्ट अपश्यत् ॥१३॥

सह उमया, सोमामविन्ददित्यादेः ॥१४, १५॥

पूर्णकामत्वं व्यनक्ति येन त्वया जगन्निर्वृतं भवति ॥१६॥

नमश्शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृडाय च ।

रजोजुषेऽथ घोराय नमस्तुभ्यं तमो जुषे ॥१७॥

उवाच

एवं स्तुत स्स भगवान् महादेवसतां गतिः ।

परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसन्तमभाषत ॥१८॥

श्रीरुद्र उवाच

वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वयं त्रयः ।

अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम् ॥१९॥

बाह्यणा साधवश्शान्ता निस्सङ्गा भूतवत्सलाः ।

एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैरास्समदर्शिनः ॥२०॥

सलोका लोकपालास्तान् वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते ।

अहश्च भगवत्स्मरन् ब्रह्म स्वयश्च हरिरीश्वरः ॥२१॥

न ते मय्यध्युतेऽजे चिदामण्वपि चक्षते ।

नाऽऽत्मानं जनस्याऽपि तद्युष्मान् वयमीमहि ॥२२॥

न ह्यम्भयानि तीर्थानि न देवाश्चेतनोज्जितः ।

ते पुनन्त्युरुकालेन यूयं दर्शनमश्नते ॥२३॥

ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो येऽस्मद्रूपं त्रयीमयम् ।

विभ्रत्प्रात्समाधानतपःस्वाध्यायसंयमैः ॥२४॥

A. 5ति, B.G.J. 5व, 2 B.G.J.W. अदि, 3 B.G.J. 11. A. वीभय B.G.H.V. वीभयान्, 11. H.V. ते
मः W. मरुतमं, 6 H.V. मरुतमं ह्यस्मासु, 7 B.G.H.V. दर्शनः, 8 H.V. मरुतमं, 9 H.V. परम्यापि, 10 B. य, 11-11. B.G.H.V. "न वृत्तिनामया,
--12 H.V. दर्शनमेव साधनः, 13 B.G.H.V. "यान्

॥१॥ निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति - नम इति। नम शिवाय निर्गुणाय। सत्त्वाय सत्त्वाधिष्ठाने। अत एव प्रमृडयति प्रकर्षेण सुखयतीति तथा तस्मै नमः ॥१७, १८॥

वरमिति। नोऽस्मत्तः। त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। यद्यभ्यः। ते वयम् ॥१९॥

वरदानादिना भवत्सेवैवास्माभिः क्रियते न त्वनुग्रहो जगद्वन्द्यात्वाद्भवतामिति ब्राह्मणान् स्तौति ब्राह्मणा इत्यादि। ये साधवः शान्ताः मत्सरादिरहिताः। निम्सज्जा निष्कामाः ॥२०॥

सलोका इति। न केवलं त एव, किन्त्वहश्चेत्यादि ॥२१॥

पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरमाह - नेति। अण्वपि अणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति, तत्समादेवम्भूतान्युष्मान् ईमहि भजेमहि ॥२२, २३॥

ब्राह्मणेभ्य इति। ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणान्। आत्मसमाधानं चिन्तिकाग्रम्। आलोचनम्। स्वाध्यायोऽध्ययनम्। संयमो वागादिनियमः, तैः ॥२४॥

वीर० यतो न किञ्चित्करवाम, अतः केवलमञ्जलिमात्रं करवामेत्यभिप्रेत्य प्रणमति - नम इति। शिवाय लोकमञ्जलकराय शान्तायोर्विषट्करहिताय प्रमृडाय प्रकर्षेण प्रमृडयति सुखयतीति प्रमृडस्तस्मै। सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमयशरीर-विष्णुरूपायेत्यर्थः। रजोऽपि ब्रह्मरूपाय, तमोजुषे प्रकतरुद्ररूपाय एव घोराय घोररूपाय तुभ्यं नमस्करोमीत्यर्थः ॥१७॥

मार्कण्डेयेन सुतोऽहं भाषत इत्याह सूतः - एवमिति। प्रसन्नात्मा प्रसन्नचित्तः स भगवान् रुद्रः ॥१८॥

मेवाऽऽह - वरमिति सप्तभिः। मत् मत्तः (नोऽस्मभ्यं) यथेष्टं वरं वृणीष्व यतो वयं त्रयः ब्रह्मविष्णुरुद्राः वरदेशाः वरदश्रेष्ठाः। न मे किञ्चिदपेक्षितमित्यत आह - अमोघमिति। येषां त्रयाणामस्माकं दर्शनममोघमव्यर्थम्, अतो यत्किञ्चित् ऋषिर्ष्वेति भावः। तर्हि अमृतत्वं दातुं प्रभवसि किमित्यत्राऽऽह - मर्त्यो यदिन्दन्तेऽमृतमिति। यत् येभ्यस्त्रिभ्यः अमृतं मोक्षं विन्दते सद्धारकाद्धारकैमासनाभ्यामिति भावः। साक्षाच्छ्रीभगवदुपासकस्याऽपि ब्रह्मरुद्रयोः श्रीभगवद्विभूतित्वानुसन्धा - नस्याऽऽवश्यकत्वात् ॥१९॥

यथा मुनिः शास्त्रदृष्ट्या आत्मानं तुष्टाव तथा स्वयमपि तदृष्ट्या ब्राह्मणान् स्तौति - ब्राह्मणा इति द्वाभ्याम्। ये साधवः साधुत्वादि गुणयुक्ताः ब्राह्मणास्तान् सलोका लोकपाला इन्द्रादयः वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते इति सम्बन्धः।

1 H V सगुणः, 2 A B J प्रकर्षेण, 3 A B J omit नमः, 4-4 H V, 5 B J भवेय, 6-6 W, 7-7 W, 8-8 W, 9 W सप्तभिः, 10 च, 11 केपाति, 12 A B सन्, 13-13 W इत्यादि, 14 साधवः, 15-15 W omit, 16 W omit

वि० सत्त्वाय पराक्रमयुक्ताय सद्ब्रह्म शाणं याति गच्छन्तीति सत्त्वः तस्मै वा । प्रमृडाय प्रकृष्टपालाय ततद्ब्रह्मसुयोग्यतानु
सारेण रक्षाद्यर्थं सत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वात् सत्त्वाय रजोजुषे ह-युक्तम् ॥१७.१८॥

त्रयो ब्रह्मादयो येषां त्रयाणां दर्शनममोघं तद् हेतुमाह मर्त्य इति । मर्त्योऽमृतं मुक्तिं विन्दते, यत् यस्माद्दर्शनात् येभ्योऽमृतं
वा ॥१९॥

ब्राह्मणभक्तिं दर्शयति - ब्राह्मण इति । ब्राह्मणं ब्रह्मवादैकनिष्ठाः साधवो रागादिदोषविधुराः शान्ताः भगवन्निष्ठापारजताः
अत एव निस्सन्नाः दुष्टसङ्गरहिताः अत एव भूतेषु सज्जनेषु वत्सलाः स्निग्धा एकांन्तेन विष्णुरेव सर्वोत्तमो नाऽन्य इति निर्णयेन
अस्मासु भक्ताः योग्यतातिरेकेण वैरशून्याः समं ब्रह्म, तद्दर्शनं येषां ते तथा ॥२०॥

य एवंविधान् तान्वदन्ति स्तुवन्तीत्यादिसपर्या कुर्वन्त इत्यर्थः । अहं ब्रह्म । च हरेः पृथक् स्वतन्त्री न तदधीना वेव, तत्र
हेतुरीश्वर इति । ईर्लक्ष्मीः शंरूपः शतानन्दः तयोर्वर, ईशादीशानाच्च वर इति यस्मात्तस्मात् द्वयोर्वर इत्युक्तम् । यूयं के इत्यतो
वाऽऽह - अहं मिति । स्वयं मित्यनेन हरे रेव स्वातन्त्र्यं नाऽऽवयोः, आवां तदधीना विति स्पष्टमुक्तम् । अत्राऽप्ययमेव हेतुरीश्वर
इति । 'ईश ऐश्वर्ये' इति धातोः अनुपहतैश्वर्यमूर्तित्वादीश्वर इत्युच्यते ॥२१॥

इतोऽपि ब्राह्मणा एव पूज्या, यत एवं विधं तत्त्वं त एव जानन्तीत्याह - न ते इति । ते ब्राह्मणा मयि स्थितत्वात्म्ययी
त्युच्यमाने हरावजे स्थितत्वात् अंशशब्दवाच्ये न पृथक् स्थिते अच्युते भिदामपि परमाणुमात्रमपि न चक्षते न पश्यन्ति ।
किं च जनस्य जननवतः स्थितः अक्षमरूपस्य आत्मनोऽन्तर्यामिणश्च भिदां न पश्यन्ति । अपिशब्देन 'एको देवः' इति
श्रुतिं प्रमाणयन्ति । तत् तस्मात् वयं युष्मानखिलैः पूज्यान् ईमहि बुध्यामहे । मया मयि भिदामन्यथाज्ञानं विष्णुरयं
किञ्चित्सांम्येनाऽपि न पश्यन्ति, अपि तु ततो विलक्षणत्वेन तत्कटाक्षाहितशक्तित्वेन जगत्संहर्तृत्वेन ततोऽनन्तांशहीनत्वेनैव
मनन्तं पश्यन्ति चतुर्मुखे यथास्थितं पश्यन्ति । अच्युते च तथा यथाश्रुतिविहितमात्मनश्चेतनसमुदायस्य जन्यते इति जनो देह
स्तदादिजडस्याऽपि तत्त्वं यथा अन्यथा न पश्यन्ति ॥२२॥

सर्वस्माच्छुद्धिं हेतुत्वाच्च ब्राह्मणा एव पूज्या इत्याऽऽह - हीति ॥२३॥

अस्माभिश्च सम्भाव्यत्वात् विप्रा एव श्रेयांस इत्याह ब्राह्मणेभ्य इति । त्रयीमयं वेदमुख्यप्रतिपाद्यं आत्मनि सम्य
गाधानमवस्थानं सन्निधानलक्षणं यस्य तत्तथा । तप आलोचनम् । स्वाध्यायोऽध्ययनं, संयमो वागादिनियमः तैर्बिभ्रति 'आचार
हीनं न पुनन्ति वेदाः (वासिष्ठ स्मृतिः-6-3) इत्यतस्तप इत्यादि ॥२४॥

अवणादर्शनाद्वापि महापातकिनोऽपि चः ।

शुष्येरन्नन्वजाश्चाऽपि किमु सम्भावणादिभिः ॥२५॥

सूत उवाच

इति चन्द्रलतामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।

वचोऽमृतायनमृचिर्नातृप्यत् कर्णयोः पिबन् ॥२६॥

स चिरं मायया विष्णोर्धामितः कश्चितो भृशम् ।

शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमन्नवीत् ॥२७॥

ऋषि रुवाच

अहो ईश्वरचर्येयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।

यश्चमनोपिनाम्यानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥२८॥

धर्म ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।

आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥२९॥

नैतावता भगवतः स्वमायाययवृत्तिभिः ।

न दुष्येतानुभावः सैः प्रायिनः कुहकैर्यथा ॥३०॥

सृष्टेदं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।

गुणैः कुर्वद्भिराभाति स्वप्नदृश्यथा ॥३१॥

तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय महात्मने ।

केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥३२॥

श्रीधरः - अथवापिनाम्यानि ॥२५॥

इतीति । चन्द्रो लतामं भूवर्णं यस्य तस्य धर्मरहस्ययुक्तममृतास्पदं वचः कर्णाभ्यां पिबन्नाऽऽतृप्यत् अन्त्येति

नाऽमन्यत । कर्णयोरमृतायनमिति वाऽन्वयः ॥२६॥

स इति । शिवस्य वागेवाऽमृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुञ्जो यस्य सः ॥२७॥

1-1. W. सर्वमन्त्रादपि, 2. H.V. वे।, 3 W. गुह्ये, 4. H.V. मार्कण्डेय उवाच, 5. A.B.G.J. लीलेयं, 6. A. तै।, 7. M.M. B., 8. ~~मन्त्र~~
क्लेशे, 9. A.B.G.H.J.V. कुहकं यथा, 10. M.M. "सं स्वात्म", 11. W. कर्तृवत्पत्, 12. A.B.G.J.M.M. गुणा, 13. A.B.J. "लामो

अहो इति। इयं ईश्वरलीला दुर्विभाव्याऽवितर्क्या। यत् यथा ईशितव्यानि स्वनियम्यानि यानि भूतानि तानि

स्वयं नमन्ति स्तुवन्ति चेति ॥२८॥

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह - धर्ममिति। प्रवक्तारोऽपि यत्स्वयं देहिनां धर्मं ग्राहयितुं आचरन्ति ॥२९॥

नन्वेतत्स्वप्रभावतिरस्कारकं मया क्रियते? तत्राऽऽह - नैतावतेति। एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तैर्नमनादिभिः, कथम्भूतैः, स्वमायामयीवृत्तिर्येषु तैर्भवतो मायिन स्तवाऽनुभावो न दुष्येत, यतः प्रसिद्धस्य मायिनः कुहकं कपटं यथा तथा एतानि नमनादीनि। अतस्तस्य तथा कुहकैरात्मानुभावो न दुष्यति, तद्विधिः। प्रदुष्येताऽनुभाव इति पाठे नकारस्य वृष्टान्तोऽप्यनुषङ्गः ॥३०॥

माया चेष्टितं प्रपञ्चयति सृष्टेति। स्वप्नदृश्येति अविद्याचेष्टिते दृष्टान्तः ॥३१॥

तस्मै इति। त्रिगुणत्वेऽपि न जीववनदभिभूताय, किन्तु महात्मने गुणात्माने इति पाठे गुणानामात्मने नियन्त्रे ॥३२॥

वीर० येषाञ्च दर्शनश्रवणात् दर्शनात् श्रवणाच्च। महापातकिनोऽन्त्यजाश्च विशुध्येन् सन्धाषणादिभिः विशुध्येन् इति किमु वक्तव्यम्। तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमस्याम इति सन्तुष्टः ॥२५॥

इतीति। चन्द्रो ललाम् भूषणं यस्य तस्य रुद्रस्य इत्यम्भूतं धर्मगुणोपबृंहितं सत्सेवात्मकधर्मरहस्ययुक्तं कर्णयोरमृताय मानं वचः पिबन्नाऽतृप्यत्, कर्णाभ्यां पिबन्वा ॥२६॥

स इति। स मुनिः विष्णोर्मायया आश्चर्यशक्त्या चिरं भ्रामितः एव नितरां कर्शितश्च। शिवस्य वागेव अमृतं तेन ध्वस्तः क्लेशपुञ्जः भ्रमणप्रयुक्तक्लेशसमुदायो यस्य सः, तं शिवं इदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥२७॥

तदेवाऽऽह - अहो इति। यदुक्तं "वरं वृणीष्व" (भाग.12-10-19) "अमोघं दर्शनं येषां" (भाग.12-10-19) । तत्र तद्गुमानाया किञ्चित्प्रार्थयितुं मिच्छुः तावद्यथोक्तं - "ब्राह्मणास्साधवः" (भाग.12-10-20) इत्यादिना, तथा "परस्परं भावयन्तः श्रेयःपरं मवाप्स्यथ" (भ.गी.3-11) इत्युक्तीत्या स्वयमप्याह - अहो इति पञ्चभिः। इयमीश्वराणामीश्वरविभूतिभूतानां चर्चा चेत्। तस्मात्तानां दुर्विभाव्या दुर्विज्ञेया अभिप्रायाः दुर्विभाव्यतामेव प्रकटयति। यत् यतः स्वयं जगदीश्वरः जगत्सृष्ट्वा अपि ईशितव्यानि अपकृष्टानि भूतानि नमन्ति स्तुवन्ति चेति आत्मनो नैक्यमनुसंहितम्। इत्यम्भूतैव हि भागवतानां परिपाटी ॥२८॥

1. A.B.Joni ईश्वर, 2. H.V. omī स्व, 3. H.V. "राधे", 4. H.V. omī, 5. H.V. omī ग्राहयितुं, 6. H.V. तत्रा, 7. H.V. कुरुकेन, 8. H.V. दुष्येत, 9. A.B.Joni, 10. H.V. "ननुषङ्गः", 11. A.B.Joni, 12. A.B.Joni इति पाठे, 13. A.B. गुह्ये, 14. H.V. omī अविद्यायाः, 15. A.B. "ननुषङ्गः"

कस्तर्हीशितव्यप्रणामादावभिप्राय इति विचार्य निश्चिन्वन् आह - धर्मानिति । देहिनां प्रवक्तारः धर्मोपदेष्टारोऽपि धर्मान् ग्राहयितुं स्वयं प्रायशोऽनुतिष्ठन्ति क्रियमाणधर्मं तत्कर्तारं वाऽनुमोदन्ते अभिनन्दन्ति स्तुवन्ति, अभिनन्दनं सन्तोषः ॥२९॥

नैतावतेति । यद्यप्येवम् अथाऽप्येतावता आचारानुमोदनस्तुतिमात्रेण तैरीशितव्यप्रणाम स्तुत्यादिभिश्च, कथम्भूतैः ?

पूज्यस्य स्वमायामयीवृत्तिराश्चर्यमयी चेष्टा येषु तैः । प्रभावो न दुष्येत न विहन्येत । मायिनः लोकप्रसिद्धमायाविनः कुहकैश्छद्यव्यापारैः तस्य प्रभावो न दुष्येत न विहन्येत, प्रत्युत स्वमायाविश्वरूपप्रभावाविष्कारः, तद्वत् ॥३०॥

शास्त्रदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वानः सर्वकारणत्वादिभिर्विशिष्टमिदमिति - सृष्टेर्निर्वाह्याम् । यो मनसा सङ्कल्पमात्रेणैवं जगत् सृष्ट्वा आत्मनः स्वेन अन्तःप्रविश्य कुर्वद्भिः पूर्वकर्मवासनानुगुणपरिणामिभिरुत्तरपुण्यपुण्यात्मकविषमसृष्टि कुर्वद्भिर्गुणैः स्वयं कर्तेवाऽऽभाति । इवशब्देन परमार्थतः पुण्यापुण्यात्मककर्मकर्तृत्वाभावः सूच्यते, येष्वेव तत्र कर्तृत्वात् । अकर्तुरपि कर्तृत्वाभासे दृष्टान्तः स्वप्नदृश्यथेति । न हि स्वप्नार्थसृष्टिकर्ता स्वप्नं दर्शयितुं तत्कर्मानुगुण तत्तदेवानुभाव्यतत्कालमात्रवस्थायिस्वाप्नप्रपञ्चस्रष्टा परमपुरुषं “न नारदयोगा” इत्याख्य “सृजते सहि कर्तेति” (बृह उ. 4-3-10) “य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं पुरुषो निर्मिमाण स्तद् ब्रह्म” इति ॥ श्रवणात् यथा स्वप्नार्थसृष्टेः परमात्मकर्तृ कत्वेऽपि तदनभिज्ञानं तस्या जीवकर्तृत्वाभिमानः पुण्यापुण्यकर्तृत्वादेर्जीवगतत्वमजानतां ब्रह्मण एव जीवभावेन तत्कर्तृत्वाभिमानमात्रमिति विवक्षितार्थः ॥३१॥

इति । त्रिगुणाय त्रैगुण्यनियन्त्रे महात्मने अप्रतिहतसङ्कल्पाय केवलाय निरस्तनिखिलदोषायाऽद्वितीयाय स्वतुल्य वस्त्वन्तररहिताय ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय रूपतोऽपि विभवे ॥३२॥

विज० न केवलं दर्शनाच्छुद्धिः, अपि तु श्रवणादपीति समुचितत्वा दाह - श्रवणादिति । तद्व्याधिकशुद्धिः कस्मा

तत्राऽऽह - किञ्चित् । आदिपदेन नामस्मरणं गृह्यते ॥२५॥

चन्द्रलामास्य चन्द्रशेखरस्य धर्मगुह्योपबृंहितं धर्मरहस्यगूढं अमृतायनममृतहृत्मानं कर्णयोर्हितम् ॥२६॥

भ्रामितः समाधेः सञ्चलितः, अत एव कर्षितः अनेन संयमिनां समाधेरन्यत्सुखं नाऽस्तीति ज्ञापितम् ॥२७॥

इयं वाल्मिक्षा चेष्टा ईशितव्यानि भवद्भिर्नियम्यानि ब्रह्मकुलानि स्तुवन्ति, यद्यस्मान्स्मात् ॥२८॥

मुनिस्त्वद्यमेव स्तवनादेरभिप्रायं वक्ति - धर्ममिति । न केवलं देहिनां धर्मस्य आचरन्ति च आचरतोऽनुमो

दन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥२९॥

ननु विध्यादिवर्जितानां भवतां धर्माचरणादिना तेजःक्षतिः स्यादित्यत्राऽऽह - नेति । 'वृत्तिस्तु ग्रन्थसन्दर्भे' इति वचनात् स्वमायामयवृत्तिभिः स्वेच्छया कृता वृत्तियेषां ते तथा तैः स्मवादिभिर्विवृतेन एतावता कर्मणा भगवतोऽनुभावः प्रभावो ॥ प्रदुष्येत प्रदुष्टो ॥ भवति, कुहकैरिन्द्रजालव्यापारैः मायिनोऽनुभावः निश्चयो यथा तथेति ॥३०॥

प्रकारान्तरेण दोषाभावं वक्ति सृष्टेति । यो भगवान् मनसा स्वेच्छया इदं विश्वं सृष्ट्वा अन्तर्यामिरूपेण अन्तःप्रविश्य दर्शनादि कुर्वन्नि गुणैः इन्द्रियैः अहङ्गतेति निरूप्य जीव इव आभातीत्येतावता जीववत् दुष्टो न भवति । कथमिव स्वप्नदृक् भगवदिच्छया उद्बोधितमानसवासनया करितुरगादिपदार्थान् सृष्ट्वा यथा तद्वदेव लिप्तो ॥ भवति ॥३१॥

तस्मै भगवते नम इत्यन्वयः । त्रयस्सत्त्वाद्यो गुणा यस्य स तस्मै गुणित्वं दोषत्वेन व्याप्तं दृष्टत्वादत्राऽऽह - केवलायेति । निर्दोषाव, निर्दोषत्वं मुक्तस्याप्यस्तीति तत्राऽऽह - अद्वितीयायेति । मुक्तनिर्दोषत्वं हरिप्रसादायत्तं न हरेस्तथा तस्य समाधिकशून्यत्वात्, कथमयमर्थः सम्पद्यते इत्यत्राऽऽह - गुरव इति । ब्रह्मादीनां स्वात्मरहस्योपदेष्टृत्वेन गुरुत्वात्तेषां सिद्धः इत्यर्थः । निराकारस्योपदेष्टृत्वं कथं घटत इति तत्राऽऽह - ब्रह्मेति । ज्ञानादिगुणाकाराय बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुता वस्मिन्नि वचनादाकारः सिद्ध इति ॥३२॥

कं वृणोऽतः परं भूमन् वरं त्वद्भरदर्शनात् ।
यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान्भवेत् ॥३३॥

वरमेतं वृणोऽद्याऽपि पूर्णकामाभिर्वर्षणात् ।
भगवत्यध्युते भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥३४॥

सूत उवाच
इत्थर्थितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
तमाह भगवाञ्छर्वः शर्वया चाऽभिनन्दितः ॥३५॥

(श्रीरुद्र उवाच)
कामो महर्षे सर्वोऽहं भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ।
आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजराभरता तथा ॥३६॥

1 A B G H J V वृ, 2 H V वरं ब्रह्मन्, 3 H V परं, 4 W त्वर्थात्, 5 W यदीशान्, 6 A B J G H J V वरमेतं, 7 B G J पूर्वात्का, 8 W वरुणात्, 9 A B G J W "वृ", 10 H V वषा, 11 B G J W इत्थर्थि, 12 H V शर्वया चा, 13-15 H V कामसर्वो महर्षे, 16 A B G J कामसो महर्षे सत्यो, 17 W तेषां महर्षेऽप्यु, 14 H V कल्प, 15 वषा, 16 A B G J कल्पान्त वषा

ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् विज्ञानञ्च विरक्तिमत् ।

ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात् पुराणाचार्यास्तु ते ॥३७॥

॥३७॥ वरं वृणीष्वेति यदुक्तं तत्राऽह - कमिति । वरं दर्शनं यस्य तस्मात् त्वत् त्वत् परं कं नु वरं वृणे । यस्य तव दर्शनं ब्रह्मलोकनात् पूर्णकामः सर्वानन्दसन्दोहरूपः सत्यकामो यथेच्छं प्राप्तसर्वानन्दः ॥३३, ३४॥

इतीति । वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्वया उभया चाऽभिनन्दितोऽनुमोदितस्सन्नाऽऽह ॥३५॥

काम इति । कामोऽयं सर्वोऽप्यन्यच्च यत्पुण्यं यश इत्यादि ब्रह्मवचस्विनस्ते भूया दित्युत्तरेणाऽन्वयः । यतस्त्व मयोक्षजे भक्तिमान् ॥३६, ३७॥

वीर० यदुक्तं वरं वृणीष्वेति तत्रोत्तरमाह - कमिति । हे भूमन्! वरदर्शभात् त्वत् त्वत् अतः परमन्यं कं वरं वृणे वरिष्यमाणं वरं बुद्ध्या सन्निधाप्यत इति निर्देशः कृतः । वरदर्शनादिति पाठे वरं श्रेष्ठं दर्शनं यस्य तस्मात्त्वत्तः । अतश्शब्दविवक्षितं विशिनष्टि यदीशानः पूर्णकाम इति । यत् यतः पुमान् ईशानः ईश्वरः स्वतन्त्रः अकर्मवश्य इति यावत्, पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत् तस्मादत इति सम्बन्धः ॥३३॥

यद्यप्यतः परो वरणीयो वरो नाऽस्ति, तथाऽपि पूर्णकामाभिवर्षुकात् त्वत् एतं वरं वृणे । एनादेशाभावः आर्षः । कोऽसौ? भगवत्यच्युते तत्परेषु तद्भक्तेषु - तथा त्वयि च भक्तिमित्येतं वरमिति ब्रह्मवच । तत्परोऽस्त्वित्यनेन गतार्थत्वेऽपि पुन स्त्वयीत्युक्तिः तत्प्राधान्यविवक्षया । गोबलीवर्दन्यायात्तत्र भगवद्भक्तेषु भक्तिर्नाम भगवद्भिभूतित्वानुसन्धानात्मिका ॥३४॥

इतीति । सूक्त्या मधुरया शर्वया शर्वाण्या अभिनन्दितस्तं मुनिमाह ॥३५॥

उक्तिमेवाऽऽह द्वाभ्यां काममिति । विभौ भगवति कामं नितरां श्रोतॄणां पुण्यावहं यशः ॥३६॥

त्रैकालिकं भूतादिकालत्रयगोचरवस्तुज्ञानं, ब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मस्वरूपरूपादिगोचरं विज्ञानं, विरक्तिमत् विरक्तियुक्तम् ॥३७॥

विज्ञ० यत एव निरूप्यमाणे हरेरधिकस्समो वा नाऽस्ति सर्वप्रहृष्ट अत स्तद्भक्तिमन्तरेण त्वत्परमन्यं कं वरं वृणे वरं वरेष्वं दर्शनं ज्ञानं यस्य स तथा तस्मादेतदेवाऽऽह यदर्शनात् येनोपदिष्टज्ञानाद्वा पुमान् पूर्णकामः स्यात् अत एव सत्यकामश्च ॥३३॥

1. bbb "ता", 2. "ता च ते", 3. A.B.J. om. त्वत्, 4. H.V. om. अल्लोकनात्, 5. H.V. शर्वाण्या, 6. H.V. om. यत्, 7. "यस्य", 8. A.B. om. ॥३७॥

महर्शनात्पूर्णकामत्वे वरं वृणीष्वेति महृचनं व्यर्थमभूदिति मा शङ्कीत्याह - वरमिति। यद्यपि वरो न प्रार्थनीयः
तथाऽपि त्वद्वचनसाफल्यार्थं वरं वृणे, पूर्णकामाभिवर्षणदिति शेषः। कोऽसी वर इति तत्राऽऽह - भगवतीति। तत्परेषु
तद्भक्तश्रेष्ठे त्वयि च ॥३४॥

शर्वया पार्वत्या सह ॥३५॥

त्वम् अपोक्षजे भक्तिमान् भूया इति शेषः। आकल्पान्तं पुण्यम् यशोऽञ्जराभरता ॥ भूयात्तवेति शेषः ॥३६॥

किञ्च। वरान्तरश्च स्यादित्याह - ज्ञानमिति ॥३७॥

सूत उवाच

एवं वरान् स मुनये दत्त्वाऽगात्म्यक्ष ईश्वरः।

देव्यैतत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥३८॥

सोऽप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः।

विचरत्यधुनाऽप्यद्वा हरावेकान्ततां गतः ॥३९॥

अनुवर्णितमेतत्ते मार्कण्डेयस्य धीमतः।

अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥४०॥

एतत्केचिद्विद्वांसो मायासंसृतिं मात्मनः।

नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥४१॥

य एवमेतद्भगुर्वर्णितं रथाङ्गपाणोरनुभावभावितम्।

संज्ञायैत्संशृणुयादुतोभयोस्तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयासिक्यां अष्टादशसाहस्र्यां

श्रीहयग्रीवब्रह्मविद्यायां पारमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥१०॥

॥३८॥ एवमिति। तस्य कर्म तप आदि। अमुना पुराऽनुभूतं यद्भगवन्मायावैभवं तच्च कथयन् ॥३८॥

॥३९॥ इति। अवासो महायोगमहिमा येन सः ॥३९॥

अनुवर्णितमिति। एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं तेनाऽनुभूतं भगवन्मायावैभवं तेऽनुवर्णितम् ॥४०॥

नन्वेवमपि अस्मत्कुलोत्पन्नस्याऽस्य सप्तकल्पायुष्टं वृद्धैरुच्यमानं विरुद्धमेव तत्राऽऽह - एतदिति एतन्मार्कण्डे -
येनाऽनुभूतं भगवन्मायावैभवं नानाकल्परूपं कादाचित्कमीश्वरेच्छया तस्यैवाऽऽकस्मिकं न तु सर्वसाधारणम् । एतत्केचिदनादि
बहुकालमावर्तितं दैवयुगसहस्रद्वयमानेन पुनः पुनः परिवर्तितं प्रचक्षते । के ते? नृणां संसृतिं सर्गप्रलयादिलक्षणां आत्मनो
भगवतो मायेत्येव मविद्वांसः । विद्वांसस्तु मायाशिरोः श्वासोच्छ्वासार्थां सप्तकृत्वस्तदुदरप्रवेशनिर्गमनतः सप्तकल्पत्वमवगन्तव्यमिति
वदन्ति, अतो विरोध इत्यर्थः ॥४१॥

■ इति । भृगुवर्यस्य वर्तितं वृत्तं इत्यर्थः । यः संशृणुयात् । उ इति ह्येवं तन्प्रावयेद्वा । यौ तावुभौ तयोः कर्म वासनाकृता
संसृतिर्न भवेदिति ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीश्रीधरस्वामि विरचितायां भावार्थदीपिकायां
व्याख्यायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥

वीर० एवमिति । सः त्र्यक्षखिलोचन ईश्वरः रुद्रः पुनये मार्कण्डेयाय वरान्दत्त्वाऽमुना मुनिना यत्पुरा अनुभूतं तत्कर्म
भगवन्मायाप्रदर्शनात्मकं कर्म देव्यै शर्वाण्यै कथयन् अगात् जगाम ॥३८॥

सोऽपीति । भार्गवोत्तमो मार्कण्डेयः अवाप्तः महायोगवैभवो येन सः हरौ भगवति एकान्तितामनन्यप्रयोजनभक्तिम्
गतः अधुनाऽपि चरति । अद्वा स्फुटं, नाऽत्र संशयः इति भावः ॥३९॥

उपसंहरति. अनुवर्णितमिति । यन्मार्कण्डेयस्य तेनाऽनुभूतमद्भुतं भगवतो मायाया आश्चर्यशक्तेर्वैभवं, तत्ते तुभ्यं
मनुवर्णितम् ॥४०॥

प्रसन्नान्मार्कण्डेयस्य कादाचित्क मायावैभवदर्शनवज्जीवस्याऽपि संसारः पूर्वमविद्यमान एव कदाचित् श्रीभगवन्मायाया
भवतीति केषाश्चिन्मतं प्रतिक्षिपति - एतदिति । केचिदविद्वांसः संसारानादित्वानभिज्ञाः नृणां जीवानां मात्मनो भगवतो
मायाया संसृतिं कादाचित्कं ■■■■■ प्रचक्षते इत्यनुवादः, तद्वर्शयति एतदनाद्यावर्तितमिति । संसरणमित्यध्याहार्यम् । एत
त्संसरण मनादितया आवर्तितं परिवर्तितं भवति; ■■■■■ " न कर्माऽविभगात् " (■ सू. 2-1-35) इत्याद्यधिकरणविरोधात्
इति ॥४१॥

1 HV ■■■■■, ■ HV संसृतिः, 3 HV लक्षणा 4 ABJ 'यत' 5 ABJ ■■■■■ तत्क्षणमात्रेणेति, ■-6 ■■■ J om, 7-7 HV अतः
■■■■ HV ■ तयोः उच्यते, ■ HV पश्यति, 10-10 W omes

प्रकृतमार्कण्डेयचरित्रं श्रवणश्रवणादिफलमाह - य इति । भृगुवर्यस्य मार्कण्डेयस्य वर्णितं वृत्तमित्यर्थः । कथम्भूतम् ? रक्षाक्षपाणेर्धगवतः अनुभावेन भावितं प्रकाशितं यः संभ्रावयेत्, यः शृणुयात् तयोरुभयोः कर्माश्रयाः संसृतिर्न भवेत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

विज० अमुना मार्कण्डेयेन ॥३८॥

अवासमहायोगमहिमा प्राप्तमहाज्ञानमहिमा प्राप्तमहाणिमादियोगमहिमा वा एकान्ततां नियतभक्तताम् ॥३९॥

ज्ञानवतो मार्कण्डेयस्य यदेतदनुभूतं हरे रम्यावैभवं तेऽनुवर्णितं मेतद्वृणां मध्ये केचिदविद्वांसः आत्मनो हरेर्मायाप्रसृतिं सामर्थ्यविस्तारं कादाचित्कं प्रचक्षते । अकाले प्रदर्शितत्वेन कादाचित्कं न स्यादत्राऽऽह - अनादीति, अनादिकालवर्तिनं न नूतनम् । यद्वोपसंहरति अनुवर्णितं मिति । मार्कण्डेयस्यैतच्चरितं तेऽनुवर्णितम् । किन्तच्चरितं यत्राऽऽह - अनुभूतमिति । श्रद्धेतत्वे मतभेदमाह - एतदिति ॥४०, ४१॥

इतोऽप्येतच्छ्रद्धेयमिति फलमाह - य इति । अनुभावेन भावितं संवर्धितम् । तयो रुभयोः श्रावयितृश्रोत्रोः कर्माश्रयसंसृतिः कर्मणामाश्रयः स्थानं देहस्तन्निमित्तसंसारो न भवेदिति स्वरूपनाश एवोच्यते ॥ श्रीहरिभक्तिर्मुख्यहेतुरतोऽच्युतां मित्याह ॥४२॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थ विरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या दशमोऽध्यायः समाप्तः)

एकादशोऽध्यायः

(विजयध्वजरीत्या दशमोऽध्यायः प्रारभ्यते)

शौनक उवाच

अधेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्राद्धान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥१॥
तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियःपतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथैव यैः ॥२॥
तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ।
येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥३॥

सूत उवाच

नमस्कृत्य गुरुन्वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
या वेदागमतन्त्राध्यामाचार्यैः पद्यजादिभिः ॥४॥
यायाद्यै र्वभस्तातैः स विकारमयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते सचित्के भुवनत्रयम् ॥५॥
एतद्वै पीरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नाभिस्सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभो ॥६॥
प्रजापतिः प्रजननमपानं मृत्युरीशितुः ।
तद्वाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भुवौ यमः ॥७॥
लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
रोमाणि भूरुहा भूम्नो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् । रवेर्व्युहम्यचाऽऽख्यानं प्रतिमामं पृथक्पृथक् ॥

1 HV 2 M Ma केजवस्य 3 BGJ 4 M Ma ना 5 M Ma न्वा 6-6 ABGJ प्रोक्ता वद 7 M Ma 8 HV तस्मिन् 9 BHJM Ma V 10 ABGJM Ma नो 11 W नि 12 M Ma वो 13-13 M Ma पुतिज्यौ

येनाऽमृत्युत्वमापन्नो मर्त्योऽसौ भार्गवान्नामः । तं पृच्छति क्रियायोगं साक्षोपाङ्गादिकल्पितम् ॥

अथेति । अथेति हेतौ । हे भागवत ! यतो भवान् समस्ततन्त्राद्धान्ते तत्त्ववित् रहस्यज्ञः ॥१॥

प्रष्टव्यमाह - तान्त्रिका इति । पाश्चात्यामुपामनायां विषये । केवलस्य चैतन्यधनस्य । अङ्गानि पादादीन्युपाङ्गानि गरुडादीनि, आयुधानि सुदर्शनादीनि, आकल्पाः कौस्तुभादयः तेषां द्वन्द्वैक्यम् । तद्यथा कल्पयन्ति यैश्च तत्त्वैः कल्पयन्ति, तन्नो वर्णयेति ॥२,३॥

गुरुपदेशगम्यत्वादस्यार्थस्य तत्रमस्कारपूर्वकमाह - नमस्कृत्येति । विभूतीर्विराड्विग्रहाद्याः ॥४॥

अङ्गादिकल्पना भृगादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्पयन्तीति प्रश्नस्य वैराजरूपेणेत्युक्तं वक्तुं विराड्विग्रहमाह - मायेति । मायाद्यैः प्रकृतिसूत्रमहदहङ्गापञ्चतन्मात्रैर्नवभिस्तत्त्वैः । विकारा एकादशेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानीति षोडश तन्मायो विराट् स प्रसिद्धो निर्मितः । यत्र विराजि सचिक्त्वे चेतनाधिष्ठिते भुवनत्रयं दृश्यते । अनेन अङ्गादिकल्पना सौलभ्यं दर्शितम् ॥५॥

एतदिति । एतद्दे पौरुषं रूपम् । पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवेष्टरेणाऽधिष्ठितत्वात् तदभेदविवक्षया तस्यापि रूपमुच्यते ।

अङ्गकल्पनामाह - भूः पादावित्यर्थादभिखिभि । भृगाद्यनुवादेन भगवत्पादादिभावना विधीयते ॥६॥

प्रजेति । प्रजननं मेढम् । अपानः पायुः ॥७-८॥

श्रीवीराराधवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

इत्थं परिपृष्टं मार्कण्डेयवृत्तान्तं अनुवर्ष्य कृत्स्नप्रबन्धार्थमुपसज्जिहीषु सूतमालक्ष्य निमिजायन्तेय श्रीभगवदुद्धव संवादादि मुखेनोक्ते श्रीभगवत्पूजात्मककर्मयोगे समाराध्य श्रीभगवदङ्गोपाङ्गास्त्रभूषणाद्यभिमतव्यानि तत्त्वानि बुभुक्षुः पृच्छति - अथेत्यादिना । इमं वक्ष्यमाणमर्थं वस्तु बहुविधमन्तमेव प्रपञ्चयति - समस्ततन्त्रेत्यादि । हे भागवत ! भवान् समस्ततन्त्राणां पुराणपञ्चरात्रादीनां यो रोद्धान्तस्तस्मिन्स्तत्त्ववित् ॥१॥

कोऽसावर्थ इत्यतस्तन्माह - तान्त्रिका इति । केवलस्य केवलशुद्धसत्त्वमयदिव्यमङ्गलविग्रहस्य श्रियःपतेः परिचर्यायां तान्त्रिकाः श्रीभगवदाराधनात्मतन्त्रपरिनिष्ठाः यथेव यैस्तत्त्वैः अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पम् अङ्गानि पाणिपादादीनि, उपाङ्गानि हृदयादीनि, आयुधानि सुदर्शनादीनि, आकल्पा भूषणानि तेषां द्वन्द्वैक्यम् । तत्कल्पयन्ति यत्तत्त्वाभिमानिदेवतात्वेन ध्यायन्तीति यत् तदेतन्नोऽस्माकं वर्णयेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥२॥

कथम्भूतानां क्रियायोगं श्रीभगवदाराधनात्मकक्रियायोगापेक्षितं बोद्धुमिच्छताम् किं तत् इत्यत्राऽऽह - वेनेति । येन क्रियानिपुणेन तत्त्वात्मकान्नादि कल्पनोपेतरूपेण क्रिया कौशलेन अमर्त्यतां जरामरणाद्यतीततां मुक्तिं यायात्प्राप्नुयात् ॥३॥

तद्वर्णयितुं प्रतिजानीते - नमस्कृत्येति । वैष्णवीः विषण्वन्नादिभिरभिमन्तव्याः विभूतीस्तद्विभूतीरहं वक्ष्ये ता विशिनष्टि पद्यजादिभिः ब्रह्मनारदादिभिराचार्यैः वेदरूप आगमः तन्त्रं पञ्चरात्रं ताभ्यां । पञ्चम्यन्तमिदम् । ॥ विभूतयो, विज्ञाता इति शेषः ॥४॥

तावद्ब्रह्माण्डं श्रीभगवद्विग्रहाभिमन्तव्यं मित्याह - मायाद्यै रिति । मायासंज्ञा प्रकृतिः महान् अहङ्कारः भूतानि पञ्च, कालश्चेति नवभिस्सविकारैः एतद्विकारसहितैः तत्त्वैः, विकारशब्देन एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि ॥ विवक्षितानि निर्मितो यो विराट् ब्रह्माण्डं दृश्यते शास्त्रेण ज्ञायते यत्र यस्मिन् विराजि सचिन्के सजीवे भुवनत्रयं दृश्यते ॥५॥

एतद्ब्रह्माण्डं पौरुषं परमपुरुषसम्बन्धिरूपम् । सर्वत्र सामानाधिकरण्यं अभिमान्यभिमन्तव्ययोरभेदविवक्षानिबन्धनम्, श्रीभगवदिव्यमङ्गलविग्रहाभिमन्तव्यं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । एतदेव विभज्य दर्शयति - भूमित्यादिना । भूशब्देन अतलादिभिस्सह सप्तलोका विवक्षिताः । नभो नाभिः हे शौनक ! ॥६॥

प्रजापतिः प्रजननं मेढ्रम् ईक्षतु परमपुरुषस्य मृत्युगपानं गुदं यमो भूयौ भूलते ॥७॥

उत्तर उत्तरोष्ठः लोभस्त्वधरोष्ठः ज्योत्स्ना, दन्ता ध्रुवः, भूमिः परमात्मन मयि स्मितं, भूरा वृक्षा रोमाणि, मेघा पुरुषस्य परमपुरुषस्य मूर्धजाः केशाः ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

स्थूलमतीना मुपासनार्थं पुरुरूपस्य हो र्यजनप्रकाशं वदत्यस्मिन्नध्याये । तत्र तद्भुत्सया शौनकः प्रच्छति - अर्थेति बुद्धिसन्निहितत्वादिममित्युक्तम् । समस्ततन्त्ररादान्ते सर्वपञ्चगव्यतन्त्रलक्षणशाम्बोक्तमिद्वान्ते उक्तं यद्भागवते भगवद्विषयं तन्त्रं तद्वेतीति ॥९॥

तान्त्रिकाः श्रीनारायणपूजाविधायकशास्त्रपटवः श्रीय. पते. पत्युः प्रयागम्ह्दः प्राबल्याद्विसंज्ञा वैकल्पिकी इति बोद्धव्याः । परिचर्यायां पूजायां चै भूम्यादिपदार्थैः अन्नोपाङ्गायुधाकल्पम् - अन्नानि पादादीनि, उपाङ्गानि गरुडादीनि, कल्पयन्त्याकल्प माभ्यः कौस्तुभादि ॥१०॥

तान् पदार्थान् क्रियायोगं पूजालक्षणं बुधुत्सतां ज्ञातुकामानां क्रियानैपुण्येन क्रियापटुत्वेन अमर्त्यतां मरणराहित्यं
मुक्त्याख्यम् ॥३॥

वेदागमतन्त्राभ्यां वेदाख्यभागमेव तन्त्रशास्त्रेण च. पद्मजादिभि राचार्यैः प्रतिपादिता ॥३॥ विभूतीः ॥४॥

॥॥ प्रकृतिः, आदिशब्देन महदहङ्कारमनांसि पञ्चभूतानि च गृह्यन्ते । विकारा इन्द्रियादयः विराट् ब्रह्माण्डं सचित्के
चेतनसहिते यस्मिन् ब्रह्माण्डे भुवनत्रयं दृश्यते ॥५॥

एतद्ब्रह्माण्डं पीरुयं रूपं पुरुषसन्निधानयोग्यं प्रतिमा रूपं यैः अन्नादिकं कल्पयन्ति तानाह - भूरिति । अत्र विवरणं पूर्वव
दुष्टम् ॥६॥

प्रजापतिर्दक्षः प्रजननमुपस्थम् ॥७॥

उत्तरांष्ट्रो लोभः लज्जा अधर्मादो, द्युतिः स्वरूपकान्तिः ज्योत्स्ना, भ्रमो भ्रान्तिः, स्मयो दर्पविशेषः, एतावती
अन्नकल्पना ॥८॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्पा संस्थया मितः ।

तावानसावपि महान्पुरुषो लोकसंस्थया ॥९॥

कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिम्बत्वजः ।

तत्प्रभा व्यापिनां साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः ॥१०॥

स्वभावां वनमालाख्यां नानागुणमयीं दधत् ।

वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥११॥

बिभर्ति सांख्यं योगश्च देवो मकरकुण्डले ।

मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥१२॥

अव्याकृतमनन्ताख्यमासनं यदधिष्ठितम् ।

धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥१३॥

ओजस्सहो बलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।

अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥१४॥

नधोनिभं नभस्तत्त्वमसि चर्यं तमोमयम् ।

कान्तरूपं धनुश्शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥१५॥

इन्द्रियाणि शरानाहुराकूतीस्तस्य स्यन्दनम् ।

तन्मात्राण्यस्याऽभिव्यक्तिः इन्द्रियार्थाः क्रिया मताः ॥१६॥

श्रीध० अनुक्तमन्यदयेवमूहमित्याह - यावानिति । यावानयं व्यष्टिपुरुषः तावान् समष्टिपुरुषः, स्वमानतः समवितस्तिः संज्ञया संस्थयाऽवयवसन्निवेशेन मितः परिमितः ॥९॥

भूषणादीन्याह - कौस्तुभेत्यादिना । स्वात्मज्योतिः शुद्ध जीवचैतन्यम् । तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव श्रीवत्सं

विपत्तिः ॥१०॥

प्विति । त्रिवृत्स्वरम् त्रिमात्रं प्रणवम् ॥११॥

विभक्तिति । पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् ॥१२॥

अव्याकृतमिति । अव्याकृतं प्रधानम् । यदधिष्ठितोऽधिष्ठाय स्थितः । तदा सम्भूतं पदं, सत्त्वं सत्त्वगुणः ॥१३॥

ओज इति । मुख्यतत्त्वं प्राणतत्त्वं । 'प्राणो वै मुख्यः' इति श्रुतेः । दारवं ॥१४॥ ॥१४, १५॥

इन्द्रियाणीति । आकूतीः क्रियाशक्तियुक्तं मनः । अस्य त्वस्याऽभिव्यक्तिः बहिः अभिव्यक्तं रूपम् । मुद्रया धृतयाऽर्थः क्रियात्मतां वरदाभयदादिरूपत्वं विभर्ति । तन्मुद्रया तथा तथा भावयेदित्यर्थः ॥१६॥

वीर० अनुक्तमन्यदपि एव मूहमित्याह - यावानिति । अयं व्यष्टिपुरुषः यावान् यावदवयववान् यावत्स्या स्वमानतः समवितस्तिपरिमाणया संस्थया अवयवसंस्थानेन मितः परिमितोऽसौ महान्पुरुषः परमपुरुषोऽपि लोकमन्थया लोकाभिमानि देवतात्मकपादाद्यवयवसंस्थाने (तावान्) तावदवयववान्, मानन्तु आगधकबुद्ध्यनुगुणमिति भावः ॥९॥

तदेव मन्त्रोपाश्चाद्यभिमतव्यानि तत्त्वानीत्युक्त्याऽयं भूषणाद्यभिमानिदेवतात्मकमन्तव्यान्याह - कौस्तुभेत्यपदेशेनेत्यादिना । तत्र परमपुरुषः कौस्तुभव्याजेन स्वात्मज्योतिर्विभर्ति स्वात्मज्योतिः स्वशेषभूत ज्ञानाकारं चिदात्मस्वरूपं कौस्तुभो जीववर्गाभिमानि देवतेत्यर्थः । तत्प्रभा जीवस्य प्रभा धर्मभूतज्ञानमित्यर्थः । व्यापिनी विभर्ति तां प्रभुर्भवानुगमा श्रीवत्सं विभर्ति श्रीवत्सः तत्प्रभाभिमानिदेवतेत्यर्थः । पुराणान्तरविरोधस्तु श्रुतिवैविध्यसम्भावनाया तन्मूलतया परिहर्तव्यः ॥१०॥

1 W 'यो'; 2 'वि'; 3 'वि'; 4 ABJ 'कौस्तुभस्य' HV 'कौस्तुभस्य' 5 'कौस्तुभस्य', 4 ABGJ 'वि', 5-5 ABGHJV पुराणार्थः 6-6 ABJ 'संस्थया'; 7 ABJ 'संस्थया'; 8 ABJ 'क', 9 HV 'ome' विभर्ति, 10 TW 'परिमित', 11-11 TW 'अभिमान'

नानागुणमयी पञ्चभूताख्यकार्यावस्थां भूतपञ्चकर्मयी स्वमायां वैषम्यावस्थसत्त्वादिगुणत्रयमयी वा प्रकृतिं वनमालाख्यां
दत्तं विभ्राणः आख्याशब्दः पूर्ववत् अभेदविवक्षाभिप्रायकः। पीते पिशाङ्गं, वासो वस्त्रं, छन्दोमयं गायत्र्यादिच्छन्दोमयं, ॥११॥

॥ भिमानीनि देवतेत्यर्थः। त्रिवृत् त्रिमात्रं अकारोकारमकारान्मकं वा स्वरं प्रणवं ब्रह्मसूत्रं विभर्ति ॥११॥

साङ्ख्यश्च योगश्चेति द्वन्द्वैक्यम्। तत् वेदश्चेत्युभे मकरकुण्डले सर्वलोकोत्तरं पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मौलि किरीटं
विभर्ति ॥१२॥

यद्येन परमपुरुषेण अधिष्ठितमनन्ताख्यं शेषाख्यमासनमव्याकृतं मूलप्रकृतिः यत्सत्त्वं विशुद्धं ॥ तद्धर्मज्ञानादिभिः
र्युक्तं पदमुच्यते। आदिशब्देन वैगायै श्रव्या धर्माज्ञानावैगायानै श्रव्य विमलोत्कर्षिणीज्ञानाक्रियायोगा प्रह्वीसत्येशानानुग्रहाः
सङ्गृह्यन्ते ॥१३॥

ओजः इन्द्रियशक्तिः, महो मनश्शक्तिः, बलं देहिकं, तैर्युतं मुख्यं तत्त्वं मुख्यप्राणः “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः।
ओज आदीनां प्राणायतन्वातस्य नद्युक्तत्वम्। तदेव गदां दधत्। यद्वा मुख्यतत्त्वं प्रथमोपव्रतत्त्वं महत्तत्त्वं बुद्धिरिति यावत्।
“महान्वै बुद्धिलक्षणः” इत्यादिस्मृतं। तस्यां प्रसूनायामेवोजः प्रभृतीनि भवन्तीति तस्यास्तद्युक्तत्वम्। अपां तत्त्वं जलतत्त्वं
दधत् शङ्खः ॥१४॥

नभोनिभो नभोवद्रीलतनुर्भगवान् नभस्तत्त्वं असि खड्गं तमोमयं चर्मखेटश्च दधदित्यनुपक्तेनाऽन्वयः। शार्ङ्गनाम
धनुः कालरूपं कालाभिर्नधनु रित्यर्थः। तथा कर्ममयः इषुधिर्बाणकोशो ॥ सः ॥१५॥

इन्द्रियाणीति। १. नञ्ज्ञानं, कर्तृमनः अस्य परमपुरुषस्य स्यन्दनं रथः। यद्वा आकृतिर्देहात्माभिमानो भगवद्रथ
इत्यर्थः। अस्याऽभिव्यक्तिः अर्चावतारेष्वाहितांशः। तन्मात्राणि इन्द्रियार्थाः इन्द्रियप्रयोजनानि इन्द्रियादिव्यापारा इति यावत्।
तन्मात्राण्यस्याऽभिव्यक्तिर्गति शब्दादीनां मुक्तत्वात् ते अस्य क्रियाः तत्क्रियाभिमतव्या इत्यर्थः। मुद्रात्वर्थक्रियात्मतेति पाठे
मुद्रावरदाभयादिमुद्राभिमानिनि देवता अर्थक्रियात्मता प्रयोजनतत्क्रियास्वरूपता तु अभिमन्तव्या ‘मुद्रयार्था क्रियात्मताम्’ इति
पाठे तया तां विभर्ति इति शेषः ॥१६॥

विज० सोऽयं पुरुषः ब्रह्माण्डाख्यः लोकसंस्थया यावत्या संस्थया मितः परिमितोऽसौ महान्पुरुषः तदन्तःस्थपुरुषो
भगवानपि तावान् तावत्परिमाणोपेतः ॥१७॥

उपात्तान्याह - कौस्तुभेति। अजो विष्णुः स्वात्मज्योतिः ज्योतिस्वरूपः। यद्वा, स्वाधीनब्रह्माख्यज्योतिः, श्री रित्यध्याहार्यं
साक्षाच्छ्रीस्तस्य श्रीवत्सस्य प्रभां व्याप्नोतीति तत्प्रभाव्यपिनीति, तादृशं श्रीवत्समुत्सा विभर्ति ॥१८॥

स्वां मायां ¹ नानावर्णगुणमयीं, छन्दोमयं वेदस्वरूपं, त्रिवृत् त्रिवर्णात्मकं, स्वरं प्रणवलक्षणं ब्रह्मसूत्रं दधत् ॥११॥

साङ्ख्यं ज्ञानं योगं कर्म एतद्द्वयाख्ये मकरकुण्डले पारमेष्ठ्यं पदं स्थानं, मौलिं किरीटम् ॥

यदधिष्ठितमासनं पीठं तदनन्ताख्यं अव्याकृतं विकाररहितं सत्त्वं सत्त्वगुणाभिमानिनी श्रीः पद्मम् ॥१३॥

मुख्यतत्त्वं मुख्यप्राणरूपं गदां दधत् ॥१४॥

नभोनिभमाकाशवत् नीलवर्णं नभस्तत्त्वरूपमसि नन्दकं तमोमयं तमोगुणवदान्छादनकरं चर्म दधत्, पुण्यकर्मस्वरूपे

इषुधी ॥१५॥

अस्य हरेः स्यन्दनमाकृतिः पृथिवी अस्याभिव्यक्तिः, तन्मात्राणि शब्दादीनि इन्द्रियार्थाः कर्मेन्द्रियविषयाः क्रियामताः

विसर्गादीनि कर्माणि ज्ञातव्यानि ॥१६॥

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ॥

परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥१७॥

भगवान् भगवत्शब्दार्थं लीलाकमलमुद्गहन् ॥

धर्मं ² भगवांश्चामरख्यजनेऽभजत् ॥१८॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठं द्विजाधामाऽकुतोभयम् ॥

त्रिवृद्देवः सुपर्णाख्यो यज्ञं वहति पूरुषम् ॥१९॥

अनपायिनी भगवती श्रीः साक्षादात्मनो हरेः ॥

विष्वक्सेनस्तन्मूर्तिः विदितः पार्षदाधिपः ॥

नन्दादयोऽष्टौ द्वाः स्थाश्च तेऽणिमाद्या ऋगुणाः ॥२०॥

वासुदेव स्मद्भूषणः प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम् ॥

अनिरुद्ध इति ³ मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते ॥२१॥

स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः तुरीय इति कृतिभिः ॥

अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैर्भगवान् परिभाष्यते ॥२२॥

अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैर्भगवांस्तत्त्वतुष्टयम् ॥

विभर्ति स्म चतुर्भुजैर्भगवान् हरिरीश्वरः ॥२३॥

1 Mm 'वान् भगवत्शब्दात्मा' W 'वच्छन्दशब्दात्मा' 2 Mm नई 3 Mm 'नित निवर्ण' 4 HV 'नी सा शक्ति' W 'न्यात्मभूता' 5 M 'न प्रभा'

6 W 'स्तस्य मूर्तिः' 7 AGJ 'ब्रह्म' 8 GJW व्युत्तेः 9 नैजमात्राः 10 ABGJ 'परिभाष्यते' Mm 'भाष्यते' नत

■ ■ ■ ऋचम स एष ब्रह्मयोनिः स्वयंदृक् स्वयमहिमपरिपूर्णो मायया ■ ■ ■ स्वयैतत् ।

सृजति हरति पातीत्याख्ययाऽनावृताक्षो विवृत इव निरुक्तस्तत्परिरात्मलभ्यः ॥२४॥

श्रीध० मण्डलमिति । मण्डलं, देवयजनं दे-^१ज्ञाभूमि, सूर्यमण्डलत्वेन भावयेदित्यर्थः । अन्तर्वह्निमण्डलं वा । दीक्षासंस्कार आत्मनो गुरुकृतां मन्त्रदीक्षामेव आत्मनस्तु तत्पूजायोग्यतां भावयेदित्यर्थः । परिचर्येति भगवतस्तां परिचर्यां स्वस्य सकलपापक्षयायेत्येवं रूपाभावयेदित्यर्थः ॥१७॥

पूर्वं मासनपद्ममुक्तम्, इदानीं करस्थं पद्ममाह - भगवानिति । भगवद्भार्यमर्थमर्थ्यादि षाङ्गण्यम् ॥१८॥

आतपत्रमिति । हे द्विजा ! एकवचनान्तो वा पाठः । अकुतोभयं कैवल्यं, धाम गृहमभजत् । यद्वा वैकुण्ठस्यैव विशेषणमकुतोभयं यद्धामेति । त्रिवृतं ऋग्यजुस्सामरूपो वेदः । “सुपर्णोऽसि गुरुत्मांस्त्रिवृते शिरः” (गरुड ३.-१४) इत्यादिमन्त्रलिङ्गान् । यज्ञं यज्ञरूपं पुरुषम् । “यज्ञो वै विष्णुः” (तैत्ति. ब्रा. १-२-४) इति श्रुतेः ॥१९॥

अनपायिनीति । अनपायिनी हरे शक्तिः । तत्र हेतुः साक्षादात्मनः ■■■ चिद्रूपत्वा तस्या स्तदभेदादित्यर्थः । तन्त्रमूर्तिः पञ्चरात्राद्यागमरूपः येऽणिमादयोऽष्टौ गुणास्ते हरं द्वारपाला नन्दादयः ॥२०॥

तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह वासुदेव इति । वासुदेवादिशब्दैः पुरुषः श्रीनारायण एव स्वयं मूर्तिभिः उपास्यः इत्यभिधीयते ॥२१॥

तस्यैवाऽध्यात्मनि चतुर्होपासना माह स इति । स एव भगवान्विश्वादिशब्दैर्वृत्तिभिर्जाग्रदाद्यवस्थाभिः परिभाष्यते । तद्वत्पुपाधीनाह अर्था बाह्याः, इन्द्रिय मनः आशयस्तदुभयं संस्कारयुक्तं मज्जानं ज्ञानं त्रितयं साक्षितैः ॥२२॥

उक्तं चतुर्व्यूह^{१२} आध्यात्मोपासना द्वयेऽपि पूर्वोक्तमन्त्राद्युपासन माह अङ्गेति । अन्नादिभि रूपलक्षितो भगवान्हरिर्वासुदेवादि चतुर्मूर्तिस्सन् विश्वादिचतुष्टयं विभर्ति स्म विश्वादिभावेऽपि तन्निर्यन्तुस्तस्य न जीवत्वमित्याह - विश्वादिचतुष्टयं बिभ्रदपि भगवा नीधर एवेति ॥२३॥

तस्यैव ब्रह्मादित्रिमूर्तिमाह - द्विजऋचभेति । स एष एव भगवान् ब्रह्मयोनिर्वेदस्य कारणमित्यादि हेतुत्रयम् । वस्तुतो भेदाभावेऽपि च एतज्जगत् स्वगतमायया सृजति हरति पातीति कृत्वा ■■■ ब्रह्मादिरूपयाऽनावृताक्षः अनाच्छन्नं ज्ञानोऽपि, विवृत इव भिन्न इव, निरुक्तः शास्त्रेषु न तु भिन्नः, ■■■ विद्वदनुभवं प्रमाणयति यतस्तत्परिरात्मत्वेनैव ■■■ इति ॥२४॥

१ ■■■ ऋचम २ ■■■ ■■■ ■■■ ■■■ ■■■ ■■■ विवृत ३ ■■■ ■■■ ५ ■■■ ६ ■■■ ७ ■■■ ८ ■■■ ९ ■■■ १० ■■■ ११ ■■■ १२-१२ ■■■ १३ ■■■ १४ ■■■ १५ ■■■ १६ ■■■ १७ ■■■ १८ ■■■ १९ ■■■ २० ■■■ २१ ■■■ २२ ■■■ २३ ■■■ २४ ■■■

वीर० मण्डलं तस्याऽऽसनस्थं, पद्माकारं मण्डलं, देवयजनं यज्ञभूम्यभिमानिदेवताः आत्मनः यज्ञमानस्य दीक्षा यागदीक्षा संस्कारः प्रोक्षणावघातादिश्च, भगवतः परिचर्या तयोरभिमानिदेवता परिचर्येत्यर्थः, सैव दुरितक्षयाभिमानिनीति ॥१७॥

भगवच्छब्दार्थं पाठान्तरम् यः शब्दो भगवच्छब्दः तदवयवभूतः तस्यार्थं ज्ञानादिषाङ्गण्यं तल्लीलार्थं कमलं तदभिमतव्यं लीलाकमलमित्यर्थः । लीलाकमलाभिमतव्यं षाङ्गण्यं वा उद्बहन् विभ्राणः हे भगवः! हे भगवन् ! धर्मो ऋचेत्येते चामरव्यजने अभजत् प्राप्तवान् । भगवांश्चेति पाठान्तरम् ॥१८॥

आतपत्रमिति द्विजा इति सम्बोधनम् । द्विजेत्यपि कचित्पाठः, निजधामेत्यपि पाठः । नाऽस्ति कुतोऽपि भयं यस्मिन् तद्वैकुण्ठं नाम यन्निजधाम तदातपत्रमभजदिति सम्बन्धः । वैकुण्ठाभिमानिनी देवता मित्यर्थः । यो यज्ञं यज्ञाराध्यं परमपुरुषं वहति तद्वाहनभूत इत्यर्थः । कोऽसौ सुपर्णाख्यो गरुडः ॥ त्रिवृद्धेदः ऋयजुस्सामत्रयात्मको वेदः वेदाभिमानिनी देवता गरुड इत्यर्थः ॥१९॥

श्रीलक्ष्मीः हरेरनपायिनी शक्तिः । तत्र हेतु साक्षात्परमात्मन आत्मभूता स्वभावः धर्मभूतेति यावत् । प्रभेत्यस्य भास्क रस्य यथा इत्यादिः स्मर्तव्यः । यः पार्षदाधिपः सेनानी विष्वक्सेन स तस्य मूर्तिविग्रहविशेष इत्यर्थः ॥२०॥

नन्दादयोऽष्टौ हेतुरापालाः, अणिमाद्या गुणाः अणिमाद्यष्टैश्चर्याभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः । वासुदेव इति यो वासुदेव इत्यादिमूर्तिव्यूहः मूर्तिसमूहः परमपुरुषः स्वयमेवाऽभिधीयते । न तत्राऽभिमान्यभिमतव्यभावोऽस्तीत्यर्थः । ब्रह्म त्रिति सम्बोधनम् । स इति वासुदेवादि चतुर्मूर्तिव्यूहः वृत्तिभिः जागरस्वप्नसुषुप्तिमुक्त्यवस्थाभि यो विश्वस्तैजस प्राज्ञस्तुगीयः मुक्त इति कथ्यते । जीवस्तदभिमानि विश्वादिशब्दैः जागराद्यवस्थावस्थिता जीवा उच्यन्ते । यद्यप्येकैकस्यैव जीवस्य अवस्थाचतुष्टयान्वयः, तथाऽपि एकैकस्यैव तत्तदवस्थायां विश्वादिशब्दैर्व्यवहारः जागराद्यवस्थाप्रयुक्त विश्वादिमंज्ञकजीवाभिमानिन्यो वासुदेवादय इत्यर्थः, क्रमस्त्वविवक्षितः । तत्र मुक्त्यवस्थाभिमानिनी देवता वासुदेवः, महर्षणस्तु स्वप्नावस्थस्य (प्रद्युम्नो जाग्रदवस्थाभिमानि सुषुप्त्यवस्थाभिमानि वाऽनिरुद्ध इति ज्ञेयमिति भावः) इतरोत्तरयोगित्यूहम् ॥२१॥

तदेवाह - अर्थेन्द्रिय इति । अर्थशब्दो बाह्येन्द्रियै रथावभासनक्षणजागरावस्थापरः इन्द्रियशब्देन मनोविषयेण स्वप्नहेतुना स्वप्नावस्था द्योत्यते । मनस्युपरते वासनामात्रविशेषा सुषुप्त्यवस्था आशयशब्देन ज्ञाप्यते । परिशुद्धानवच्छिन्नज्ञानं मुक्त्यवस्थाज्ञानशब्देन प्रदस्यते, तत्तदवस्थाभिमानि भगवान् परिभाष्यते इत्यर्थः ॥२२॥

1 W orms दीक्षा 2 W इति 3 'मान्य' 4-4 AB 'रेवार्ति' 5 W 'स्मर्तव्य' 6 AB भाष्यते

तदेवं तत्त्वाभिमानितया निरूपितैरङ्गादिभिः वैशिष्ट्यमाह - अङ्गैः । अङ्गोपाङ्गयुधाकल्पैः विभिन्ना भगवान् वासुदेवा
दिचतुर्मुर्तिधरः तत्प्रसिद्धं चतुष्टयं सृष्टिस्थितिसंहारमोक्षात्मकं बिभर्ति निर्वहति । अनिरुद्धः सृजति, प्रधुमनः पालयति,
सङ्कर्षणः संहरति, वासुदेवो मोक्षयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्यै तस्यैव ब्रह्मरुद्रान्तर्यामितया सष्टत्वंसहर्तृत्वे स्वावनारूपेण रक्षितृत्वञ्चाऽऽह - द्विजऋषयेति । हे द्विजऋषभ ! एष भगवान्, कोऽसौ? यः सृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः आख्यया ब्रह्मरुद्रादिसंज्ञयोपलक्षितः ब्रह्मरूपेण गुणैश्च निरतिशयबृहत्त्वयुक्तः योनिः सर्वकारणभूतः, स्वयंदृक् स्वयं सर्वं युगपत्साक्षात्पश्यतीति तथा, स्वयं प्रकाशो वा, अनेन अचेतन व्यावृत्तिरुक्ता, स्वमहिम्नैव पूर्णः अवाप्तसमस्तकामः, अनेन मुक्तनित्यसिद्धजीवव्यावृत्तिः तयोः परिपूर्णतायाः भगवत्सङ्कल्पा यत्तत्त्वेन स्वमहिमायतत्त्वाभावादिति भावः । अनावृताक्षः असङ्घचितज्ञानः अनेन बद्धजीवव्यावृत्तिः इत्यभ्यूतं किं सर्व्वं ज्ञायते इत्यात्राऽऽह - विवृत इव गूढ इव निरुक्तः “तं दुर्दर्शं गूढं मनुप्रविष्टम्” (कठ.उ.२-१२) “गूढात्मा न प्रकाशते” इत्यादिभिः शास्त्रैः गूढत्वेनोक्तं इत्यर्थः । तर्हि कैरपि दुर्दर्शः स्यादित्यात्राऽऽह - तत्परं स्तदुपासकैरात्मना योगपरिशुद्धमनसा लभ्यते इति ॥२४॥

विज० देवयजनं हरेः पूजास्थानं, चक्राब्जादिकं मण्डलम्, आत्मनः परमात्मनः सकाशात्, संस्कारः शरीरशुद्धिः,
दीक्षा दीक्षया हि देहशुद्धिः भगवतः परिचर्या आत्मनः स्वस्य दुरितक्षयः पापनाशनम् ॥१७॥

भगवान्मूज्यः भगशब्दात्मा भगशब्दस्वरूप ऐश्वर्यादिगुणस्वरूप इत्यर्थः । धर्मयश आख्ये चामरव्यजने ॥१८॥

निजधाम तद्वकुण्ठं तदभिमानिदेवता आतपत्रं, त्रिवृत् त्रिविधो वेदः सुपर्णाख्यो यज्ञं पुरुषं यज्ञपुरुषं वहति ॥१९॥

साक्षादनपायिनी नित्यावियोगिनी श्रीहरे रात्मभूतार्थदेहा नाम, विष्णुक्सेनः पार्षदाधिपो विदितः तन्त्रमूर्तिः तन्त्र
ग्रन्थाभिधानी ॥२०॥

अष्टौ नन्दादयो द्वाःस्थाः हरेः अणिमाद्या गुणाः तदाश्रिताः मूर्तिव्यूहे मूर्तिस्थापने वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नोऽनिरुद्धः
स्वयं मणिधीयते ॥२१॥

■ भगवानेव विश्वादिशब्दवाच्य इति भाव्यते । अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैः वृत्तिभिः अर्थज्ञानलक्षणवृत्त्या ज्ञाप्यमानाया विश्वः
मनादीन्द्रियगतवासनालक्षणज्ञानवृत्त्या स्वप्नावस्थया तैजसः जाग्रदवस्थया सुषुप्तिस्तदवस्थाज्ञानलक्षणवृत्त्या वर्तमानः प्राज्ञः एतावन्

कालं सुखं मस्याप्सम् इत्यनुभवात्, किमेते भिन्ना इत्यत्राऽऽह - तत इति । ततो व्यासोऽपरिच्छिन्न इत्यर्थः । बहुत्वसंख्यामात्रयोगित्वं न तु मिथो भिन्नत्वम् ॥२२॥

अन्नादिकथनस्योपयोगमाह - अङ्गेति । अन्नादिशब्दवाच्यवासुदेवाद्यावरणैः भगवान्मूढ इत्येतदर्थत्वेन कथनमित्यर्थः । अन्नादिचतुष्टयस्याऽपि हरिरेवाऽऽधार इत्याह - तदिति । चतुर्मुर्तिर्भगवान् अन्नादिचतुष्टयं बिभर्ति । तत्राऽयं विभागः अन्नात्मनाः वासुदेवाद्याः ॥२३॥ मुष्णादिषु ब्रह्मादिषु सन्निहितत्वेन पूजाकाले तथा स्मरणार्थं स्मृत्युक्तं, भगवान्वसिष्ठाद्यन्यतमो नेत्याह - हरिरिति । हरिरपि पुरन्दराद्यन्यतमः किं नस्यादित्यत उक्तं मीश्वर इति । सोऽपि सदाशिवः स्यादत उक्तं चतुर्मुर्तिरिति, सोष्टमुर्तिरिति प्रसिद्धः ॥२३॥

यदेवान्तवेद्यं तदेवाऽत्र पुरुषरूपेणोच्यते । तस्मादिदं मुमुक्षुभिः श्रद्धयोपास्यमिति श्लोकद्वयेनाऽऽह - द्विजवृषभेति । हे द्विजवृषभ' तत्परैस्तद्भक्तैः आत्मलभ्यः आत्मनि मनसि लभ्यः प्रकाशयो भवति । यद्वा, आत्मनैव स्वानुग्रहेणैव लभ्यः प्राप्यः "यमेवैष वृणुतेः तेन लभ्यः" (कठ. ३.२-२२) इति श्रुतेः । किलक्षणकः कोऽयं पुरुष इति तत्राऽऽह - माययेति । स्वया मायया स्वेच्छयैव सृजतीत्याद्याख्या निरुक्तः कथम्? सृजतीति स्रष्टा, हनतीति ह- पातीति पाता । "स्रष्टा पाता नथेत्वाऽन्ता निखिलस्यैक एव तु" इत्यादे । अत्र किं प्रमाणम्? तत्राऽऽह - ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदादिशब्दराशिर्गोनिर्जप्रिकाशं यस्य स तथा, वेदादिशब्दराशि रस्मिन्नर्थे मानमित्यर्थः । चतुर्मुखस्याऽपि सृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य प्रमितत्वात्कथं हरेर्गवेति निश्चीयते - "ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव" (मुण्ड. ३.१-१) इति श्रुतिरित्यतोवाऽऽह - ब्रह्मेति । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य योनिः कारणं "यो ब्रह्माणं विदधाति" (श्वेता. ३.६.१४) इति श्रुतेः । लोकवत्परोपदेशेन कर्मणि न प्रवर्तते, किन्तु स्वरूपज्ञाननेत्याशयेनाऽऽह - स्वयं दृग्गतिं स्वयं भूतज्ञानत्वेऽपि कर्मण्यपेक्षाऽविनाभूतं दृष्टं अत्राऽऽह - स्वमहिमिति । स्वे महिम्नि (छान्दो. ३.७.२४.१) इति श्रुतेः । स्वयं प्रकाशमानस्य प्रद्योतमानस्य मेघाद्यावरणेनेव हरेर्ज्ञानस्याऽपि तत्स्यादित्यत्राऽऽह - अनावृताक्ष इति । आवरणरहितदृष्टिः कथं प्रकाशयत इत्यत्राऽऽह - विसृजत इति । स्रष्टा अयमित्युपासमानस्य विविधं सृजत इति प्रकाशते, मंहर्ता अयमिति ज्ञानयत, संहरतीव शक्तीव । इतरस्य उपलक्षणं मेतत्, यान् यान् गुणानुपसंहृत्योपासने, तत्तद्गुणत्वेन प्रकाशत इति ॥२४॥

श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णिवृषाऽवनिधुग्राज्यवंशदहनानपवर्गं वीर्यं ।

गोविन्द गोद्विजसुरार्तिहरावतारं तीर्थश्रवः श्रवणमङ्गल पाहि धृत्यान् ॥२५॥

य इदं कल्प्य उन्थाय महापुरुषलक्षणम् ।

तच्चित्तः प्रयतो जपत्वा ब्रह्म वेदं गुहाशयम् ॥२६॥

(विजयध्वजरीत्या दशमोऽध्यायः समाप्यते)

(विजयध्वजरीत्या एकादशोऽध्यायः प्रारभ्यते)

शौनक उवाच

शुको यदाऽऽह मां न विष्णुराताय शृण्वते ।

सौरो गणो मासिमासि नाना वसति समकः ॥२७॥

तेषां नामानि कर्माणि नियुक्तानामधीक्षरैः ।

ब्रह्मि नः श्रद्धधानानां व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः ॥२८॥

सूत उवाच

अनाद्यविद्यया विष्णो रात्मन स्मर्वदेहिनाम् ।

निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥२९॥

एक एव ॥ लोकानां सूर्य आत्माऽऽदिकृद्भरिः ।

सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधादितः ॥३०॥

कालो देशः क्रियाकर्ता करणं कार्यमागमः ।

द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् नवधोक्तोऽजया हरिः ॥३१॥

मध्यादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृत् ।

लोकतन्त्राय चरति पृथग् द्वादशभिर्गुणैः ॥३२॥

श्रीध० यस्येदमुपासनमुक्तं तं श्रीकृष्णं प्रार्थयते श्रीकृष्ण इति । कृष्णसख! अर्जुनस्य सखे! वृष्णिश्रेष्ठ! अविन द्रुहो ये राजन्याः तेषां वंशस्य दहन! अनपवर्ग मर्क्षीणं वीर्यं ॥ गोपवनिनानां व्रजाः समूहाः भृत्याश्च नारदादयस्तेर्गीतं तीर्थं भूतं श्रवः कीर्तिः यस्य, श्रवणमेव मन्त्रं यस्य ॥२५॥

1 M Ma कल्प 2 M Ma पृष्णते 3 W ॥ ॥ V वरति ॥ ABGJW R' 6 W निर्गतो 7 BMMa क' 8 HV सजोऽ ॥ ABGJMMa 'क' 10 ABGJ ॥ 11 HV 'नस'

एतज्जपमात्रस्याऽपि ब्रह्मज्ञानं फलमित्याह-य इति । कल्पे उषःकाले यस्तच्चित्तः प्रयतः शुचिस्सन् स जपि त्वा गुहाशयं हृदिस्थं ब्रह्म पश्यति ॥२६॥

मण्डलं देवयजनमित्युक्त्या बुद्धिमागता सौरी तनुः वासुदेवादिमूर्तिव्यूहप्रसन्नेन सूर्यव्यूहः अनुस्मृतः अतः तं पृच्छति - शुक्र इति । पञ्चमे यदाह "तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वा अत्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः समेत्यादिना सौरः सूर्यसम्बन्धी सप्तकः सप्तानां गणः ॥२७॥

तेषामिति । तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तत्पतिभिस्तत्तन्मासाधिकृतसूर्यै वा व्यूहं विभागम् ॥२८॥

तत्र तावत् व्यूहं निरूपयितुं प्रथमं सूर्यस्वरूपमाह - अनादीति अनाद्यविद्यया मायया अयं सूर्य लोकतन्त्रो लोकयात्राप्रवर्तकः ॥२९॥

अतस्तस्य क्रियाभेदोपाधिकमेव नानात्वं दृश्यते न स्वत इत्याह - एक एवेति, "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" (ऐत. उ. 2-4-3) इति श्रुतेः । लोकानां जगतां आत्मा आदिकृतं सृष्टिकर्ता हरिरेव सूर्य सच सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं सन् तेन तेनोपाधिना बहुधा उदितः उक्तः ॥३०॥

कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्यरूपं भेदं क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये मायाकृतं नवधा भेदमाह - काल इति । कालः प्रातरगदि १) देश समादि २) क्रिया अनुष्ठानमा ३) कर्ता ब्राह्मणादि ४) कर्णं सुगादि ५) कार्यं यागादि ६) आगमो मन्त्रादि ७) द्रव्यं ब्राह्मादि ८) फलं स्वर्गादि ९। ॥३१॥

मध्यादिष्विति । तत्र च कालस्वरूपधारी भगवान् पृथक् चरति मध्यादिषु चैत्रादिषु लोकतन्त्राय लोकयात्रानिर्वाहाय ॥३२॥

वीर० तदेवं तनन्तत्वात्मक श्रीभगवदद्वादीनि निरूप्य कृत्स्नप्रबन्धार्थानुपसंहृतुं तावत्स्वेष्टदेवता स्वभक्तक्षायै प्रार्थयते श्रीकृष्णेत्यादि - "कृषिर्भूवाचक शशब्दो ॥ निर्वृतिवाचकः । तथैकैकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते" (भारत. 5-68-5) इति व्युत्पत्त्या तादृशार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । इमानि नवसम्बोधनानि । तत्राऽऽद्येन सर्वानन्दयितृत्वं, द्वितीयेन सौशील्यं, तृतीयेन सौलभ्यं, तुरीयेन दुष्कृद्दिनाशकत्वं, पञ्चमेनाऽपारवीर्यत्वं, षष्ठेन सर्वाधारत्वं, सप्तमेन साधुप्राग्वानुत्थम्, अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं, नवमेन

1 AB च 2-2 B 3-3 AB 4 HV 5 HV मन्त्रादि 6 HV रवि 7 AB जप अनुस्मृत 8 HV 9 HV न्यायापाधि 10 AB 11 AB 12 AB 13 AB 14 AB 15 HV 16-16 HV 17 17 W omits

अत्यादरेण श्रोतव्यत्वं विवक्षितम् । कृष्णोऽर्जुनस्तस्य सखे ! तथा अत्रैव द्रुह्यन्तीति तथा, ते राजन्या एव वंशा वेणवः तेषां दहन ! नशन ! ॥ अवनिधुप्राजयानां वंशः मन्तानः तस्य दहन ! अनपवर्गवीर्येति पाठः । अमग्न्यवीर्येति पाठे परत्वं विवक्षितम् । गवां द्विजानां सुराणां ऽऽति हर्षतीति तथाभूतोऽवतागे यम्य, तीर्थं पुण्यावहं श्रवः यशो ॥ यः श्रवणमात्रेण मन्त्रलप्रदः । भृत्यान् सेवकान् रक्ष ॥ २५ ॥

प्रकृतभगवद्वक्तादिनिरूपणप्रकरणकीर्तनफल माह - य इति । कथं (प्रातः) प्रभाते उत्थाय इदं महापुरुषस्य लक्षणं विह्वभूताक्रोपाक्रादिनिरूपणप्रकरणं तस्मिन् परमपुरुष एव चिन्तं यम्य सः । समाहितेन्द्रियश्च यः ॥ जपत्वा गुहाशयं हृदयगुहाशयस्थितं ब्रह्म वेदं यथावद् द्विद्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र कचिदध्यायसमामि दृश्यते, कचित्रेति द्रष्टव्यम् । पुनरुपसंजिहीर्षा मानक्ष्य वासुदेवादि व्यूहप्रसङ्गात् स्मारितान् सूर्योपासकान् व्यूहान् पञ्चमे स्कन्धे दिङ्मात्रेण प्रदर्शितान् विस्तरतो बुभुत्सु पृच्छति गौतमः शुक्र इति द्वाध्यायम् । शृण्वन्ते श्रवणं कुर्वन्ते विष्णुगताय परीक्षन्ते श्रीशुक्रो यदाह किन्तु सौर्यः सूर्यागधको गणः सप्तकः समानामादित्यानां समूहात्मकः मासि मासि नानावर्हति नानाविधं कर्म वहतीति यत्, यथाहोव मुक्तं पञ्चमे - "तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्तचतुर्दश मामि मामि भगवन् सूर्यमात्मानं पृथक् नामानः पृथक्कर्मभिः द्वन्द्वशः उपासते" (भाग. 5-21-18) इति ॥ २७ ॥

तेषामिति । समानां सौम्यगणानां अधीश्वरैः नियुक्तानां तत्तत्पतिभिः तन्म्यामाधिकृतसूर्यैर्नियुक्तानां मित्यर्थः । प्रतिमासं सूर्यस्य नामभेदाभिप्रायकः अधीश्वरैरिति बहुवचनम् । म्यान्तरात्मभूत परमात्मापासनार्थं सूर्यस्याऽपि तेषां नामान्तरेण गणमध्ये प्रविष्टत्वात्तदभिप्रायकं वा । अतस्तेन सहैव सप्त वक्ष्यन्ते । सूर्यात्मनः सूर्यशरीरस्य हेरुपासकं तेषां गणानां व्यूहं तन्नामानि कर्माणि च श्रद्धाधानानां नोऽस्माकं ब्रूहीति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

तत्र व्यूहात्रिरूपयितुं तावत्सूर्यस्य तत्त्वमाह - अनाद्येति । सर्वदेहिना मन्तरात्मनो विष्णोर्नियाम्यया अनाद्यविद्यया आदिरहितया ज्ञानविरोधिण्या प्रकृत्या निर्मितोऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः लोकयात्राप्रवर्तकः, अत एव लोकेषु प्रवर्तते परिभ्रमति । अनाद्यविद्यया निर्मित इत्यनेन सूर्यबिम्बस्य प्रकृतिपरिणामविशेषात्मकत्वमुच्यते ॥ २९ ॥

॥ भगवदात्मकत्वं वदन् लोकतन्त्रतां मुपपादयति एक एवहीति । यो लोकानां मादिकृत सृष्टिकर्ता एकः अद्वितीयः स्वतुल्यवस्त्वन्तरहितः सर्वान्तरात्मा हरिः स एव सूर्यो हरिरेव, सूर्यशरीरकत्वेन अवस्थित इत्यर्थः । कथम्भूतः ? सर्वासां वेदक्रियाणां

मूलभूतः वैदिकक्रियामूलत्वं कालावच्छेदकतया अवगन्तव्यम् ऋषिभिः पराशरादिभिः बहुधा द्वादशधा उदित उक्तः ॥३०॥

तत्र दृष्टान्तः ॥ - काल इति । हे ब्रह्मन् ॥ हरिरेक एव कालादिशरीरकत्वेन ॥ उक्तः, तद्दित्यर्थः । तत्र कालो वसन्तादिः । देशः "समे यजेत" इत्याद्युक्तः । क्रिया यागादिरूपा, करणं साधनं, कार्यं स्थायिकार्यमपूर्वाख्यं, प्रमाणभूतो वेदः, द्रव्यं चरुपुरोडाशादि, फलं स्वर्गादि । "ययोक्तो बहुधा हरिः" इति पाठान्तरम्, देशकालादिफलपर्यन्तमिदं सर्वं साधनत्वेन साध्यत्वेन च क्रियान्तर्भूतम् । एभिर्विशिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यया क्रियया हरिर्बहुधोक्तः द्रव्यादि शरीरकत्वादिति भावः ॥३१॥

विवक्षितमर्थन्तावत्सङ्गहेणाऽऽह - मध्वादिष्विति । मध्वादिषु चैत्रादिषु द्वादशसु मासेषु कालरूपधृत् (क्) च्छेदकरूपधृत् (क्) भगवान् सूर्यः लोकतन्त्राय लोकयात्रा निर्वाहकाय पृथग्द्वादशभिर्गणैस्सह चरति । एकैकस्मिन् मासे एकैको गणः प्रतिगणं गणितस्तु सप्त समेत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे स्कन्धे चतुर्दशोक्ता तथाऽऽपि तत्र प्रधानाः सप्त समैवेति तत्र एवोच्यन्ते इति भावः ॥३२॥

विज० श्रीकृष्ण कृष्णेत्युक्तार्थः ॥२५॥

एव मुपास्तिं कुर्वतः फल माह - य इदमिति । कल्पे उषसि महापुरुषलक्षणं जपति । जप्त्वा हृदयगुहायां शेत इति हृदयगुहायां ब्रह्म जानाति, कुशेशय मितिवत् ॥२६॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्याऽत्रैव दशमाध्यायस्य समाप्तिः)

(विजयध्वजतीर्थं रीत्या एकशोऽध्यायः आरभ्यते)

सर्वोपास्यत्वेऽपि आदित्यस्थस्यैव हरेर्गृहस्थैर्विशेषतः उपास्तिं कर्तव्येति तन्निश्चितप्रकारं कथयत्यस्मिन्नध्याये । शौनकः पृच्छति - शुक् इति । शुको भगवा न्विष्णुराताय पृथङ्नामरूपादिसप्तको गणो मासि मासि नानानामानं सूर्यं भगवन्तं निषेवमाणः सीरेः सूर्यस्य विद्यमाने स्यन्दने रथे नाना वसति । "तथा अन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागाः" (भाग. 1-21-18) इत्यादि पञ्चमस्कन्धे यदाह ॥२७॥

तदा तेषां पृथङ्नामानि पृथक्कर्माणि चानुक्तानि अतः श्रद्धधानानां नोऽस्माकं तानि ब्रूहीत्यन्वयः सूर्यात्मनः सूर्यान्तर्यामिणो हरेः व्यूहं स्थितिविशेषश्च ब्रह्म । सूर्यात्मनो हरेः परितः स्थितं तेषां व्यूहं पृथक् पृथक् इति शेषः, इति वा ॥२८॥

अयं कल्पो हरेर्बुद्धिपूर्व प्रणीतत्वात् न मिथ्याभूत इति भावेनाऽऽह - अनादीति । लोकं तन्त्रयति व्यापारयतीति लोकतन्त्रो लोकप्रवृत्तिहेतुरयं सूर्यादिः लोकेषु परि परितो वर्तनं उदयादिनिमित्तव्यापाराय उदयादिकं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः ? सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोः अनाद्यविद्यया करणशून्यच्छया निर्मितः, “सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” (मना.उ.6-3) इति श्रुतेः ॥२९॥

सरतीति सूर्य इति, सूरिप्राप्यत्वा त्सूर्य इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तदेकाधीनत्वान्मुख्यकर्ता हरिः एक एवेत्याह - एवेति । लोकानां मुभयेषां आत्मा “सूर्य आत्मा जगतस्तन्नुषश्च” इति श्रुतिः दिनस्यादिकृत् “कृती च्छेदने” इति धातोः दिनादिच्छिन् अस्तकर्ता “प्रातरुत्थायाऽथ सन्ध्यामुपासीत” इति श्रुतेः, सर्ववेदोक्तक्रियामूल मत एव कृषिभिर्बहुधादितः, उदित मिति पाठे तत्स्वरूपं नानात्वेन कथितम् । अत्र द्वादशसूर्येष्वेकः स्वयं हरिः, रम्यत्राऽन्तर्यामित्वेनेति विशेषः ॥३०॥

नानात्वमुपपादयति - काल इति । अजया मायया अनाद्यविद्यया नवधोक्तः । कालः प्रातरादिः, देशः समादिः, क्रिया अनुष्ठानं, कर्ता ब्राह्मणादिः, कारणं मिन्द्रियं, कार्यं देहः, द्रव्यं चर्वादि, भूतपञ्चकं वा, आगमो वेदादिशास्त्रं फलं स्वर्गादि, कालादिषु स्थित्वा तत्कर्मकारकत्वेन कालादिशब्दवाच्यत्वेन नवधा हरिरुक्तः इति ज्ञातव्यम् ॥३१॥

एक एव हरिः सर्वं प्रेरयतीत्युक्तं तत्प्रकारं दर्शयति मध्वादिष्विति । कालरूपधृक् भगवान् लोकतन्त्राय लोकव्यापाराय मध्वादिषु चैत्रादिषु द्वादशसु मासेषु द्वादशभिर्गणैर्द्वादशविधकालगुणैः पृथक्पृथक् चरतीत्यन्वयः ॥३२॥

धाता कृतस्थली हेति वासुकी रथकृन्मुने ।

पुलस्त्य स्तुम्बुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥३३॥

अर्यमा पुलहोऽथीजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।

नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माघवम् ॥३४॥

मित्रोऽग्निः पौरुषेयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।

रथस्वन इति होते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥३५॥

पतिश्च वरुणो रम्भा सहजान्यस्तथा हुहः ।

शुक्रश्चिरस्वनश्चैव शुषिमासं नयन्त्यमी ॥३६॥

इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एतापुत्रस्तथाऽङ्गिराः ।

प्रम्लोचा राक्षसाक्षर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥३७॥

विवस्वा नुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ।

अनुम्लोचा शङ्खपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥३८॥

पूषा धनञ्जयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ।

घृताक्षी गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥३९॥

ऋतुवर्चा भरद्वाजः पर्जन्यस्सेनजित्थ ।

विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याऽऽख्यं नयन्त्यमी ॥४०॥

श्रीध० तानेव गणानाह धातेति द्वादशभिः धाता सूर्यः । कृतस्थली अप्सरा । हेतो राक्षसः वासुकिर्नागः । रथकृच्छः पुलस्त्य ऋषिः । तुम्बुरुर्गन्धर्वः । मधुमासं चैत्रम् । नयन्ति अनुवर्तयन्ति ॥३३॥

अर्यमेति । अथौजा यक्षः पाठान्तरे जात इति । प्रहेतो राक्षसः, नारदो गन्धर्वः, कञ्जनीसे नागः, पाठान्तरे कच्छनीर इति । माघवं वैशाखम् ॥३४॥

मित्र इति । मित्रः सूर्यः, पौरुषेयो राक्षसः, रथस्वनो यक्षः, शुक्रमासं ज्येष्ठम् नयन्ति अनुवर्तयन्ति ॥३५॥

वसिष्ठ इति । वरुणः सूर्यः, सहजन्वो यक्षः, शुक्रो नागः, चित्रस्वनो राक्षसः शुचिमासमाषाढमासम् ॥३६॥

इन्द्र इति । इन्द्रः सूर्यः, विश्वावसुः गन्धर्वः, श्रोता यक्षः, एतापुत्रो नागः, चर्यो राक्षसः इति स्वयमेव व्याख्यातम्, नभोमासं श्रावणम् ॥३७॥

विवस्वान् इति । विवस्वान् सूर्यः, उग्रसेनो गन्धर्वः, व्याघ्रो राक्षसः, आसारणो यक्षः भृगुः ऋषिः, अनुम्लोचा अप्सरा शङ्खपालो नागः, नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥३८॥

पूषेति । धनञ्जयो नागः । वातो राक्षसः । सुषेणो गन्धर्वः । सुरुचिर्यक्षः । तपोमासं माघम् । मासक्रमातिवृत्तं तु कौर्मोक्तदित्याऽनुक्रमानुसारेण । वैष्णवे तु मासक्रमेणैवोक्तिः । क्वचित्त्रामव्यत्ययान्तु कल्पभेदेनैति ज्ञेयम् ॥३९॥

1 A B G J M Me पत्र 2 A B G J 'तो वयो' M Me 'म रवयो' 3 A B G H J V इन्द्रो 4 4 H V omit 5 A B

6 A B 7-7 A B omit 8-8 A B omit 9 A B 'दम्' 10 A B 'प' 11 A B 12-12 A B omit 13

14 A B 'ओक्तिः'

ऋतुरिति । ऋतुः (ऋतुः) यक्षः । वर्चा राक्षसः । वर्च इति पाठान्तरे । पर्जन्यः सूर्यः । सेनजिदप्सराः । विश्वो गन्धर्वः ।
ऐरावतो नागः । तपस्याख्यं फाल्गुनम् ॥४०॥

वीर० के पुनस्ते प्रतिगणं समगणिः इन्द्राऽऽह - धातेत्यादिना । धाता आदित्यः, कृतस्थली अप्सराः, हेती राक्षसः, वासुकिः भुजङ्गः, रथकृच्छ्रः, हेमुने! शौनक! पुलस्त्य ऋषिः, तुम्बुरुर्गन्धर्वः इत्येवं सप्त मधुमासं चैत्रमासं नयन्ति स्वस्वकर्मभिः सूर्यं गमयन्तीत्यर्थः । मधुमाममित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ॥३३॥

अर्यमेति । अर्यमा सूर्यः, पुलहः ऋषिः, रथौजाः यक्षः, प्रहेति राक्षसः, पुञ्जिकस्थली अप्सराः, नारदो यक्षः गन्धर्वः कच्छनीगे नागः, एते माधवं वैशाखमासम् ॥३४॥

मित्रः सूर्यः, अत्रि ऋषिः, गौरुपेयो राक्षसः, तक्षको नागः, मेनका ३५-अप्सराः, हाहाः गन्धर्वः, रथस्वनो यक्षः, शुक्रमासं ज्येष्ठमासम् ॥३५॥

वसिष्ठः ऋषिः, वरुणः सूर्यः, राभा अप्सराः, सहजन्वो यक्षः, हूर्हर्गन्धर्वः, शुको नागः, चित्रस्वनो राक्षसः, शुचिमासम् आषाढमासम् ॥३६॥

इन्द्र सूर्यः विश्वावसुर्गन्धर्वः शोता यक्षः, एला(प) पुत्रो नागः, अक्रि राक्षिः, प्रम्लोचा अप्सराः, चर्यो राक्षसः नभोमासं श्रावणमासम् ॥३७॥

विवस्वान् सूर्यः, उग्रमेनो गन्धर्वः, व्याघ्रो राक्षसः, आसारणो यक्षः, भृगुः ऋषिः, अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः, नभस्याख्यं भाद्रपदं मासम् ॥३८॥

पृषा सूर्यः, धनञ्जयो नागः, वातो राक्षसः, सुषेणो गन्धर्वः, सुरुचिर्यक्षः, घृतावी अप्सराः, गौतम ऋषिः, तपोमासं माघमासम् । मासक्रमविलम्बनन्तु कूर्मोक्तादित्यक्रमानुसारेण, यद्वा, मासक्रमो न विवक्षितः, गणिनां, अथवा अर्थक्रमानुरोधेन पूषेत्यादिश्लोकद्वयं तदनन्तरश्लोकद्वयात्परतो योज्यं, त्वष्टेत्यादि श्लोकद्वयन्तु तत्पूर्वश्लोकद्वयात्पूर्वं योज्यम् ॥ ३९॥

ऋतुवर्चा राक्षसः, भरद्वाजः ऋषिः, पर्जन्यः सूर्यः, सेनजित् अप्सराः, विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः, तपस्याख्यं फाल्गुनं मासम् ॥४०॥

विज० इदानीं तेषां नामान्याह - धातेत्यादिना । धाता सूर्यः, कृतस्थली अप्सराः, हेति राक्षसः, वासुकिः

नागः, रथकृतक्षा, पुलस्त्यः ऋषिः, तुम्बुरुर्गन्धर्वः, अमी धात्रादयो मधुमासं नयन्ति, ते उक्तक्रियाप्रवर्तकत्वेन तन्मास मतिपारयन्ति ॥३३॥

अर्यमा सूर्यः पुलहः ऋषिः, अथीजाः तक्षा, प्रहेतिः राक्षसः, पुञ्जकस्थली अप्सराः, नारदो गन्धर्वः, कच्छनीरो नागः, एते माधवमासाधिपति माधवनामानं नयन्ति शरणं प्राप्योपासते। एव मुत्तरत्राऽप्यनुसन्धेयम् ॥३४॥

मित्रः सूर्यः, अत्रिः ऋषिः, पीरुषेयो राक्षसः, तक्षको नागः, मेनका अप्सरा, हाहा गन्धर्वः, रथस्वन स्तक्षा ॥३५॥

वसिष्ठ ऋषिः, सूर्यः, रम्भा अप्सरा, सहजन्यो राक्षसः हूहू र्गन्धर्वः, शुक्रोनागः, चित्रस्वन स्तक्षा ॥३६॥

इन्द्रः सूर्यः, विश्वावसु र्गन्धर्वः, सोता तक्षा, एलापत्रो नागः, अत्रिः ऋषिः, प्रम्लोचा अप्सराः, स्वर्यो नागः राक्षसः ॥३७॥

विवस्वानादित्यः, उग्रसेनो गन्धर्वः, व्याघ्रो राक्षसः, आसारगणस्तक्षा, भृगुः ऋषिः, अनुम्लोचा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥३८॥

पूषा आदित्यः, धनञ्जयो नागः, वातो राक्षसः, सुषेणस्तक्षा, सुरुचिर्गन्धर्वः, घृताची अप्सरा, गीतम ऋषिः ॥३९॥

ऋतु रप्सराः वर्चा गन्धर्वः, भरद्वाज ऋषिः, पर्जन्य आदित्य, सेनजितक्षा, विश्वो राक्षसः, ऐरावतो नागः ॥४०॥

अथाऽशुः कश्यपस्ताक्षर्यं ऋतसेन स्तथोर्वशी।

विद्युच्छुम्भहाशङ्कः सहोमासं नयन्त्यमी ॥४१॥

भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमि रूर्ण आयुश्च पञ्चमः।

कर्कोटकः पूर्वचित्तिः पीषमासं नयन्त्यमी ॥४२॥

त्वष्टा ऋचीकतनयः कम्बलाक्षसिलोत्तमा।

ब्रह्मापेतोऽथ शतजित् धृतराष्ट्रश्चम्पराः ॥४३॥

विष्णु रघुतरोरम्भा सूर्यवर्चाश्च सत्यजित्।

विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥४४॥

एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः।

स्मरतां सन्ध्ययोनृणां हरन्त्यहो दिने दिने ॥४५॥

1 M.Ms पुष्पि, 2 M.Ms पुं, 3 ■■■■■ हू, 4 ■ B.G.J पुष्पमास M.Ms मारत्याक्ष्य ■ ■ B.G.J M.Ms "तक्षि", 6 M.Ms ■.

वर्षाक्ष, 8 M.Ms "की", 9 M.Ms "त्र मुखा एत, 10 H.V मया

द्वादशस्वपि मासेषु देवोऽस्मै बह्विभिरस्य ॥

चरन् समन्तात्तनुते नरत्रेह च सन्निधौ ॥४६॥

सामर्थ्यजुर्धि स्तुतिर्ऋषय मंस्तुवन्त्यमुम् ।

गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥४७॥

उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।

चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैऋता बलशालिनः ॥४८॥

श्रीध० अथेति । अंशुर्मर्य । अंश इति वा पाठः । ताक्ष्यो यक्षः, ऋतसेनो गन्धर्वः । विद्युच्छत्रू राक्षसः, महाशङ्खो नागः, सहोमासं मार्गशीर्षम् ॥४९॥

भग इति । भगमर्यः । स्फूर्जो राक्षसः । अंगिष्टनेमिर्गन्धर्वः । ऊर्णो यक्षः, आयुः ऋषिः, कर्कोटको नागः पूर्वचित्तिः । अथाः ॥४९॥

त्वष्टेति । त्वष्टा मर्यः, ऋचीकतनयो जमदग्निः, कम्बलाश्वो नागः, ब्रह्मापेतो राक्षसः, शतजिद्यक्षः, धृतराष्ट्रो गन्धर्वः । इषम्भरा आश्वयुजपालकाः ॥४९॥

विष्णुरिति । विष्णु रादित्यः, अश्वतो नागः, सूर्यवर्चा गन्धर्वः, सत्यजिद्यक्षः, मघापेतो राक्षसः, ऊर्जमासं कार्तिकं मासम् । एते चादित्यादयः कौर्मै विभज्योक्ताः । "भाताऽयमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च । विवस्वानथ पूषा च पर्जन्यश्चांशु रेव च । भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः । पुलस्त्यः पुलहश्चाऽत्रिर्वसिष्टोऽथात्रिरा भृगुः । गौतमोऽथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च । जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः । रथकूर्चोरिष्टनेमिः ग्रामणीश्च रथस्वनः । रथचित्रस्वनः श्रोताः सेनजित्था । ताक्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च रुतजित्सत्यजित्था । - एते यक्षाः । अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधः स्तथा । वर्योव्याघ्रस्तथा यक्ष वायुर्विद्युदिवारः । ब्रह्मापेतश्च विप्रेन्द्रा यज्ञापेतश्च राक्षसाः । वासुकिः कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः । एला पत्र शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः । धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः । कम्बलोन्मत्तरश्चैव हन्त्येनं यथाक्रमम् । तुम्बुरु नारदो हाहा हू हू विंशवासु स्तथा । उग्रसेनो वसुरुचि विंशवासुरथापरः । चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः । सूर्यवर्चा द्वादशेति

1-1 AB om. 2-2 HV om. 3 AB "लोना" 4 AB अश्विनः 5 AB सखा 6 HV "कम्" 7-7 HV कृष्ण रथोवाच 8-8 HV साहज्यस्ततः 9-9 HV सागरः सुजित्था 10-10 HV क्रतुस्तथोऽथ ऊर्जश्च शतवि 11 HV रथस्वनः 12-12 HV चर्चो व्याघ्रो मरु चो विष्णुस्तथैव 13 HV "न" 14 HV add पाठान्तरे चर्चरति 15-15 HV शुक्र एव च 16 HV 17 AB शङ्ख 18-18 HV "साहज्यस्ततस्ततो" 19 HV 20 HV 21-21 HV "नसुरेवश्च विंशोऽथशतसेनक"

गन्धर्वा गायतां वराः । कृतस्थल्यप्सरो वर्या तथाऽन्या पुञ्जिकस्थली । मेनका सहजन्माच प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः । अनुम्लोचा घृताची च विशाची चोर्वशी तथा । ॥४४॥ च पूर्वचितिः स्या दन्याचैव तिलोत्तमा । रम्भा चेति द्विजश्रेष्ठा स्तथैवाऽप्सरसः स्मृताः, इति ॥४४, ४५॥

एतेषां पृथक्कर्माणि निरूपयति द्वादशस्वपीति त्रिभिः । असौ देव सूर्यः षडभिर्गन्धर्वादिभिः अस्य जनस्य समन्ताच्चरन् शुभां मतिं तनुते । गायत्र्यर्थोऽनेन सूचितः ॥४६॥

सामेति । तद्विज्ञैः सूर्यप्रकाशकैः ॥४७॥

उग्रहन्तीति । उग्रहन्ति दुष्टं बध्नन्ति । ग्रामण्यो यक्षा । नैर्ऋता गक्षसा ॥४८॥

वीर० अंशुमान् सूर्यः, कश्यपः ऋषिः, ताक्ष्यो यक्षः, ऋतुमेनो गन्धर्वः, ऊर्वशी अप्सरा, विद्युच्छत्रुः राक्षसः, महाशङ्खो नागः, सहोमासं मार्गशीर्षं नयन्ति ॥४९॥

भगस्सूर्यः, स्फूर्जो राक्षसः, अरिष्टनेमिर्गन्धर्वः, ऊर्णो यक्षः, आयुः ऋषिः, कर्कोटको नागः, पूर्वचितिः अप्सरा, पुष्यमासं पौषमासं नयन्ति ॥४९॥

त्वष्टा सूर्यः, ऋचीकतनयः जमदग्निः ऋषिः, कम्बलाक्षो नागः, तिलोत्तमा अप्सरा, ब्रह्मापंतो गक्षसः, ऋतचिद्यक्षः, धृतराष्ट्रो गन्धर्वः, इषम्भराः - एते आश्विनमासनिर्वाहकाः ॥४९॥

विष्णुरादित्यः, अश्वतरो नागः, रम्भा अप्सरा, सूर्यवर्चा गन्धर्वः, मर्त्यात्रयश्च, विश्वामित्रः ऋषिः, मार्गपंतो गक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासं नयन्ति ॥४९॥

अथ व्यूहसमूहः (निरूपण) मुपसंहरन् तत्स्मरणं फलमाह - एता इति । हे विप्र आदित्यस्वरूपाणि भगवन् एता स्ममाख्याताः विभूतयः ताः सन्ध्ययोः स्मरतां नृणामहं पापं हरन्ति ॥४९॥

अथैषां पृथक्कर्माण्याह त्रिभिः - द्वादशस्वपीति । अमावादित्यरूपो देवो द्वादशगर्वापि मामेध्वेभिः उक्तैः षड्भिः प्रतिगणमादित्येन विना षड् भवन्तीति षड्भिः गिन्युक्तम् । तेन सह मम भवन्तीति तदभिप्रायेण "नाना वर्हति ममकः" इत्युक्तं पुरस्तात् । यद्वा वालखिल्यगणेन सह समत्वमिति तेन विनाऽत्र षड्भिः गिन्युक्तम् । प्रतिगणमादित्यकीर्तनन् नामभेदविवक्षया प्राधान्यविवक्षया वा विप्राहन्तरेण स्वान्तरात्मभूतभगवदुपासकत्वविवक्षया वेति विभावनीयम् । समन्तात्पाति चरन् अन्य जनस्य ॥ लोके परत्र च लोके सद्गतिं शुभां गतिं तनुते । मन्मतिर्मिति पाठे इहाऽमुत्र श्रयोविषया मतिं तनुते इत्यर्थः ॥४९॥

श्रीमद्भागवतम्

सामभिः ऋग्भिः यजुर्भिश्च तल्लिङ्गः सूर्यप्रकाशकैरमुं सूर्यपुष्पयः स्तुवन्ति ॥४७॥

नागाः रथमुन्नहन्ति दृढं बध्नन्ति । ग्रामण्यो रक्षाः, नैर्ऋताः राक्षसाः, पृथे पश्चाद्रथं चोदयन्ति गमयन्ति^१
प्रैरयन्ति ॥४८॥

विज० अंशुरादित्यः कश्यपऋषिः, तार्क्ष्यस्तक्षा, धृत्स्नो गन्धर्वः, ऊर्क्षी अप्सराः, विद्युच्छङ्खः राक्षसः, महारक्षो नागः ॥४९॥

भग आदित्यः, स्फूर्जो राक्षसः, अरिष्टनेमिः ऋषिः, ऊर्णो गन्धर्वः, आयुस्तक्षा, कर्कोटको नागः पूर्वोचितिरप्सरा ॥४९॥

त्वष्टा आदित्यः, ऋचीकतनयो राक्षसः, कम्बलाख्यो नागः, तिलोत्तमाऽप्सराः, ब्रह्मरात ऋषिः, शतजित्तक्षा, धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः, इयं विभ्रतीति इषम्भराः इषमास प्रणेता इत्यर्थः ॥४९॥

विष्णुरादित्यः, अश्वतरो नागः, रम्भाऽप्सराः, सूर्यवर्चो गन्धर्वः, अश्वो राक्षसः, सत्यकस्तक्षा, विश्वामित्र ऋषिः ॥४९॥

उपसंहरन्नेव तत्कथनप्रयोजनमाह - एता इति । आदित्यानन्त्यामिणो हरेः “ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती” इति
वचनमत्र प्रमाणम् ॥४९॥

एतदभिप्रेत्य पुनरपि लांकट्यापभोज्यफलमाह - द्वादशस्विति । द्वादशसु मासेषु षड्भिर्भगैः धात्रादीनृते
षट्संख्यामुपगतैस्सह समन्ताच्चरन् देवोऽस्य सेवकस्येह परत्र च सम्मतिर्निर्दुःखास्वानन्दानुभवलक्षणां तनुते यथाद्योग्यं
विस्त्रुत्य ददातीत्यर्थः ॥४९॥

इदानीं तेषां कर्म-गाह-सामे^१, सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैस्तल्लक्षणेः तत्तत्त्वगमकैः वाक्यैर्वा उन्नहन्ति सम्यक्^२नियोजयन्ति ।
ग्रामण्यस्तक्षाणः, नैर्ऋता राक्षसाः ॥४७, ४८॥

वालखिल्यास्सहस्राणि षड्विंशत्यर्थाऽमलाः ।

पुरतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्तस्तुतिभिर्विधुम् ॥४९॥

एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य लोकानवत्यजः ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीवैयासिक्यां अष्टादशाहास्यं

श्रीहरिप्रीवब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां संहितायां

द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥११॥

किञ्च, चालखिल्या इति । एवं प्रतिमासं त एव स्तुवन्ति । विभुम् सूर्यं ॥४९॥

एवमिति । व्यूह्य विभज्य ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
व्याख्याया एकादशोऽध्यायः ॥११॥

वीर० चालखिल्या इति । पुरतोऽभिमुखं सूर्यमावृत्य स्थित्वा तेन मह यान्ति गच्छन्ति विभुं सूर्यं स्तुतिभिः स्तुवन्ति
स्तुतीः कुर्वन्ति चेत्यर्थः ॥४९॥

उपसंहरति - एवमिति । अनादिनिधनः आद्यन्तर्गहतः नित्यो यो भगवानित्यर्थं प्रतिकल्पं स्वमात्मानं प्रकृतिपुरुषं
शरीरकं स्वमात्मानं व्यूह्य एकादशगणरूपेण विभज्य लोकाव्रयति स्वे स्वे कर्मणि प्रवर्तयति ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवतचन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां एकादशोऽध्यायः ॥११॥

विज० एवं गणनं मन्त्रेणाऽन्येऽपि सन्तीत्याह - चालखिल्या इति ॥४९॥

अध्यायार्थं मुपसंहरति - एवमिति । तपति आवर्तयति ॥५०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पागमहम्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदगन्तावन्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ॥११॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकादशोऽध्यायः न समाप्तः)

द्वादशोऽध्यायः

सूत उवाच

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥१॥
एत द्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
भवद्विर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥२॥
अत्र सङ्कीर्त्यते साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।
नारायणो हृषीकेशो भगवान्सात्वतां पतिः ॥३॥
अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवोप्ययम् ।
ज्ञानञ्च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥४॥
भक्तियोगस्समाख्यातो वैराग्यञ्च तदाश्रयम् ।
पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥५॥
प्रायोपवेशो राजर्षे विप्रशापात्परीक्षितः ।
एकस्य ब्रह्म भस्य संवादश्च परीक्षितः ॥६॥
योगोपायानां त्कान्तिः संवादो नारदाजयोः ।
अवतारानुगीतञ्च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥७॥
विदुरोद्भवसंवादः क्षुत्तुमैत्रेययोस्ततः ।
पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥८॥

श्रीश्रीधरस्वामिविरचिता भावार्थदीपिका

द्वादशे तु पुराणोक्तसर्वार्थानुक्रमः कृतः । प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः ॥

तदेवमस्मिन् पुराणे विस्तरेणोक्तानर्थान् संक्षेपतो वर्णयिष्यन् धर्मादीन्प्रणमति - नम इति । महते हरि भक्तिलक्षणाय

1-1 AB.G.J.MMa चक्षुषे स्नातनान्. 2 AB.G.J. 'रिति'. 3 HV अनदिनिधनो. 4-4 HV अत्र ते पापम्. 5 HV विद्यम्. 6 MMs सवुपां. W साधपा. 7-7 HV व्याख्यातो भक्तियोगश्च. MMs भक्तियोगश्च व्याख्यातो. 8 W 'ता. 9 HV सर्गप्रा' 10 HV 'स्तावा

201

इन्द्रियाधीशः भगवान् वाङ्मयपरिपूर्णः ॥३॥ श्रीनारायणः कीर्त्यते ॥३॥

तमेव विशिनष्टि - यदिति । गुह्यं वेदान्तरहस्यं ॥३॥ प्रभवाप्यथं प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम्, अप्येत्यस्मिन्निति अप्यथं तच्च तच्च तत्सृष्टिसंहारकारणमित्यर्थः । अथवा, ॥३॥ वाक्यार्थाननुक्रमिष्यं स्तावत्प्रथमस्कन्धार्थाननुक्रमते - इयेन ज्ञानमिति । अत्रेत्यनुषज्यते । साधुपाख्यानं साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रश्नात्मकमुपाख्यानं विज्ञानसंयुतं ज्ञानञ्च प्रोक्तम् । तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुष विवंचनात्मकं, विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारात्मकम् ॥४॥

तदाश्रयं भक्तियोगाङ्गं वैगम्यञ्च समाख्यातम् । पारीक्षितं परीक्षिज्जन्मादिः तावन्तत्प्रस्तावाय नारदस्याऽऽख्यानञ्च ॥५॥

राजर्षेः परीक्षितो विप्रशापाप्रायोपवेशश्च व्याख्यातशब्दस्याऽनुषक्तस्य यथायोग्यलिङ्गेन विपरिणतस्य प्रथमानै - स्सम्बन्धः । अथ द्वितीयं स्कन्धार्थाननुक्रमति मार्धेन शुकृत्येति । ब्रह्मर्षभस्य ब्राह्मणोनमस्य शुकस्य परीक्षिता सहै संवाद इति कृत्स्नस्कन्धार्थः ॥६॥

तदन्तर्गतं योगधारणयेति । उक्तानि रर्चिरादिना गतिः नारादऽजयोर्नारदचतुर्मुखयोः संवादः तत्राऽप्येव ताराणामनुगीतमनुष्णानम् । अनुचरितमिति पाठे अवतारास्तदनुचरितञ्च अग्रतः व्यष्टिसृष्टेः पूर्वं प्राधानिकः प्राकृतः सर्गः महादादितत्त्वसर्गः ॥७॥

अथ तार्तीयार्थाननुक्रमति - षडभिः । विदुरोद्धवसंवाद इत्यादि तृतीयतुरीयस्कन्धद्वयस्वरूप प्रदर्शनं, पुराणात्मिका या संहिता तस्याः प्रश्नः तदर्थप्रश्नः महापुरुषस्य भगवतः संस्थितिः सम्यक् प्रलयेऽवस्थानम् ॥८॥

श्रीविजयध्वजतीर्थकृता पदरत्नावली

उपसंहारमुखेनाऽनुसन्धातुं द्वादशस्कन्धात्मकं भागवतार्थं संक्षिप्य कथयत्यस्मिन्नध्याये एतद् इत्यादिना । एतद्विष्णोश्चरितं तद्वक्तव्यत्वे हेतुमाह - भवद्भिरिति । प्रश्नेन विस्मिंतं सूचयति - नगणामिति । नगणां मध्ये सतां पुरुषाणां मध्ये श्रोतुमुचितम् । अनेन अधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥९, १॥

श्रोतव्यार्थं मुख्यहेतुमाह - अत्रेति । अत्र श्रीभागवते कस्मान्मुख्यत्वं अत्राऽह - सर्वेति । वृत्रादिसर्वपापहन्तृत्व मिन्द्रस्याऽप्यस्तीति अत उक्तं नारायण इति । नाऽयं सार्वभौतिकनारायण इत्याह - हृषीकेश इति । हृषीकाणामीशो जीवोऽपि ॥१॥ दत्तः ॥१॥ भगवानीति । ऐश्वर्यादिगुणसमुद्रो हि भगवान्, एवं विधो नाऽन्य इत्याह सात्त्वतां पतिरिति ॥३॥

सगुणमेवोक्तं निर्गुणमतं नेत्याह - यत्तदिति । जगतः प्रभवाप्ययकृतं यत्परं गुह्यं ब्रह्मतत्प्रोक्तं तद्विषये ज्ञानं सता मुपाख्यानं येन तत् ॥४॥

सा भक्तिराश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् । अत्रेत्येतत्प्रतिवाक्यं मनुसन्धातव्यम् ॥५,६॥

योगधारणया अखण्डस्मरणलक्षणया नारदाजयोर्नारदब्रह्मणोः अवताराणामनुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसर्गः
सिद्धुत्त्वविशेषः ॥७,८॥

ततः प्राकृतिकस्सर्गस्सप्त वैकृतिकाश्च ये ।

ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिर्वैराजः पुरुषो यतः ॥९॥

कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ।

उद्धरणाम्भोधेर्हिरण्याक्षवधो यतः ॥१०॥

ऊर्ध्वतिर्यग्धत्सर्गो रूद्रसर्गस्तथैव च ।

अर्धनारीनरस्याऽथ यतः स्वायम्भुवो मनुः ॥११॥

शतरूपा च या स्त्रीणां माद्या प्रकृतिरुत्तमा ।

सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥१२॥

अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।

देवहूत्याश्च संवादः कपिलेन च धीमता ॥१३॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।

ध्रुवस्य चरितं पश्चात् पृथोः प्राचीनबर्हिषः ॥१४॥

नारदस्य च संवादस्ततः प्रियव्रतं द्विजा ।

नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥१५॥

द्वीपवर्षसमुद्राणां गिरि नद्युपवर्णनम् ।

ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥१६॥

श्रीध० तत इति । प्राकृतिकः प्रकृतिभवो गुणक्षोभरूपः । वैकृतिका महदादयः, चकागादिकाराश्च ये तेषां च

सर्गः ॥९॥

1 M Ms "ततः" 2 W सप्त 3 B GHJV "जेऽप्रोधि" 4 ABGJ तथा 5 ABGHJV गवाक्षगौ 6 HV यत्र. MMs यथा 7 HV येष.

8 W इतो. 9-10 HV "तपलस्य र्भस्य" "नभरतस्यार्थभस्य च. 10-10 W ततो द्वीपसमुद्रादिवर्षन"

कालस्येति । गतिः स्वरूपम् । उद्धरणे उद्धरणे ॥१०॥

ऊर्ध्वेति । अर्धाभ्यां नारी ॥ ना ॥ नारी सर्गः ॥११॥

शतरूपेति । सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्याऽनन्तरं द्रष्टव्यम् इति तृतीयस्कन्धार्थः ॥१२,१३॥

चतुर्थस्कन्धार्थं माह नवेति । नवब्रह्मणां मरीच्यादीनां समुत्पत्तिः सन्तानः ॥१४॥

पञ्चमस्कन्धार्थं माह नारदस्येति । तत इति । ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरितम् ॥१५॥

द्वीपेति । द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमं संक्षेपतस्ततो द्वीपादीनां ये गिरयो ॥ तेषां मुपवर्णनम् । पाताल^४ नरकादीनाञ्च^५ स्थितिः ।

अनेनैव नरकनिवर्तकं मज्जामिलोपागच्छानं गृहीतं ततः पराचीनम् ॥१६॥

वीर० प्राकृतिकः प्रकृतिगुणक्षोभात्मकः ततो वैकृतिकाः सप्त महदहङ्कार भूतपञ्चकात्मका व्याख्याता इत्यर्थः । तत स्तेभ्यो वैकृतिकेभ्यो ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः तद्विशिनष्टि यतो ॥ ब्रह्माण्डे^६ ब्रह्मा वैराजः पुरुषः चतुर्मुखा^७जात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मस्य परमाण्वादिवस्मान्न सूक्ष्मस्थूल रूपेणाऽवस्थितस्य कालस्य गतिः सर्वेषां सत्त्वानां व्यतिभूतानामुत्पत्तिः अभ्युदयेः भुव उद्धरणा उद्धरणम् ॥१७,१८॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्मर्गः देवतिर्यगधोलोकसर्गः । अर्धाभ्यां नारी नरश्च तयोः स्समाहारः ततस्य सर्गः तद्विशिनष्टि - यतः यत्र नारीनो स्वायम्भुवो मनुः ॥१९॥

तस्य या पत्नी शतरूपा स्त्रीणामाद्या प्रकृतिगुणकृतिरत एवोत्तमा तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः । ततः कर्दमस्य । धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पूज्याभिप्रायकम् । धर्मपत्न्या देवहृत्याः सन्तानः कलाऽनसूयादिनवकन्यकारूपः सन्तानः तथा कपिलाख्यस्य भगवतोऽवतारः, कपिलेन साकं देवहृत्यास्संवादक्षोक्त इत्यर्थः ॥१२,१३॥

॥ चतुर्थार्थानुक्रामति - ॥ नवब्रह्म ॥ समुत्पत्तिरित्यादिना, नारदस्य च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमार्था ननुक्रमते प्रियव्रत इत्यादिना, पातालनरकस्थितिरित्यन्तेन । द्विजा इति सम्बोधनम् । प्रियव्रतः प्रियव्रतवृत्तान्तः आर्षभस्य भरतस्य चाऽनुचरितमिति सम्बन्धः ॥१४,१५॥

द्वीपादीनामुपवर्णनम् ॥१६॥

विज० प्राकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महदहङ्कार पञ्चभूतानीति । वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्माण्डे ॥१७॥

पद्मसमुद्भवो नाभेरिति शेषः, अम्भोधेः भुव उद्धरणा उद्धारः ॥१०॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्पर्गाः देवतिर्यगसुरसृष्टिः अर्धनारीनरस्य ब्रह्मणः सकाशात्स्वायम्भुवो मनुयथोत्पन्नस्तथा ॥११॥

या स्त्रीणां मध्ये आद्या प्रकृतिः स्त्री सा शतरूपा च यथोत्पन्ना ॥१२, १३॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीच्यादीनां सकाशात्सृष्टिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥१४-१६॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां सन्ततिः ।

यतो देवासुरनरा स्तिर्यङ्मनागखगादयः ॥१७॥

त्वाष्टस्य जन्मनिधनं पुत्रयोश्च दितेर्द्विजाः ।

दैत्येक्षरस्य चरितं प्रह्लादस्य महात्मनः ॥१८॥

मन्वन्तरानुचरितं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।

मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हयशिवादयः ॥१९॥

कौर्म मात्स्यं नारसिंहं वामनञ्च जगत्पतीः ।

क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥२०॥

देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।

इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशे सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥२१॥

इलोपाख्यानमश्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।

सूर्यवंशानु कथनं शशादाद्यानृपा यतः ॥२२॥

सौकन्यञ्चाऽथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।

खट्वाङ्गस्य च मान्धातुस्सीधरे स्मामस्य च ॥२३॥

रामस्य कोसलेन्द्रस्य चरितं किन्चिबापहम् ।

निमेरूपरित्यागो जनकानाञ्च सम्भवः ॥२४॥

१ MMa 'पुत्राणाञ्च' 2 W सन्ति 3 ABGJ M Ma 'इमं' 4 BGJ कथन 5 HV ६ HV ७ HV 'रादयः' 8 MMa कौर्म

9-9 BGJ मान्धनं मात्स्य 10 W 11 MMa 'तार्थ' 12 A GJ M Ma तद्वंश 13 HV चरित 14 BGJ नृपादयः MMa नृपादयः

15 M Ma 'मथ शर्याते' 16-16 M Ma कोसलेन्द्रस्य चरितमद्वत किन्चि बापहम्

श्रीध० षष्ठ स्कन्धार्थमाह दक्षजन्मेति ॥१७॥

त्वाष्टस्येति । समम स्कन्धार्थमाह - पुत्रयोश्चेति ॥१८॥

अष्टमस्कन्धार्थमाह - मन्वन्तरानुक्रमेति । कचित्कस्यचिदनुक्तिर्व्युत्क्रमोक्तिश्च भक्तिरसानु कूलत्वेनेति
द्रष्टव्यम् ॥१९,२०॥

देवासुरेति । नवमस्कन्धार्थमाह - राजवंशेति ॥२१-२४॥

वीर० षष्ठाथाननुक्रामति सार्धेन दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणम् । ताः विशिनष्टि - यतो याभ्यो दक्षपुत्रीभ्यो
देवादयो बभूवुरित्यर्थः ॥१७॥

त्वाष्टस्य वृत्रासुरस्य जन्म, निधनं ॥१८॥ सममार्थाननुक्रमति पुत्रयोश्चेति दैत्येश्वरस्येत्यर्थेन । हिरण्यकशिपोः
चरितम् ॥१८॥

अष्टमार्थानाह मन्वन्तरेत्यादिना देवासुर महायुद्धमित्यन्तेन । विष्णोः हयग्रीवादयः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥१९॥
तथा जगत्पतेः कीर्मादीनि रूपाणि दिवौकसां देवादीनाममृतार्थे क्षीरोदमन्थनम् ॥२०॥
नवमार्थाननुक्रमते - राजवंशानुकीर्तनमित्यादिना, वृद्धिश्च गोकुले इत्यन्तेन । कचित्कस्य चिदनुक्तिः व्युत्क्रमोक्तिश्च
प्रसिद्धिकृतादनादरात् इति ज्ञेयम् । तद्वशे इक्ष्वाकुवंशे ॥२१,२२॥
सीकन्यं सुकन्याचरितम् ॥२३,२४॥

विज० यतस्सन्ततेः देवासुरनरादयः आसन् ॥१७,१८॥

मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥१९-२१॥

तारोपाख्याने ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥२२॥

सीकन्यं सुकन्यायाश्चरितम्, ककुत्स्थस्य चरितम् ॥२३,२४॥

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निक्षेत्रीकरणं भुवः ।

ऐलस्य सोमवंशस्य ययातेर्नहुषस्य ॥२५॥

दौष्यन्तेर्भरतस्याऽपि शन्तनोस्तत्सुतस्य च ।

ययातेर्ज्येष्ठपुत्रस्य यदोक्षोऽनुकीर्तितः ॥२६॥

1 W 'वाहानर्वा', 2 W 'क्रमते', 3-3 W omits, 4-4 W 'मन्वन्तरेति', 5-5 W 'मन्वन्तरेति', 6-6 W omits, 7-7 W omits, 8 A B G J 'क्षेत्र',

9 H V 'शानुकीर्तितम्'

यत्राऽवतीर्णो भगवान्कृष्णाख्यो जगदीश्वरः ।

वसुदेवगृहे जन्म दृष्टिश्च गोकुले ॥२७॥

तस्य कर्माण्युदाराणि कीर्तितान्यसुरद्विषः ।

पूतनासुपयः पानं शकटोष्वाटनं शिशोः ॥२८॥

तृणावर्तस्य निष्पेषं स्तथैव ब्रकवत्सयोः ।

■ अघासुरासुसंहारः कस्य माया प्रदर्शनम् ।

धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च संक्षयः ॥२९॥

गोपानाञ्च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।

दमनं कालियस्याऽऽहेः महाहेनन्दमोक्षणम् ॥३०॥

व्रतचर्यां च कन्यानां यत्र तुष्टोऽर्च्युतो व्रतैः ।

प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणाञ्चाऽनुतापनम् ॥३१॥

गोवर्धनोद्धारणञ्च शक्रस्य सुरधेरथ ।

यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा ■ रात्रिषु ॥३२॥

श्रीध० रामस्येति । सोमवंशा^{११} दुद्भृतस्यैलस्य^{१२} च ययातेर्नहृषस्य^{१३} चरितम् ॥२५॥

दीप्यन्तेरिति । तत्सुतस्य भीष्मस्य ॥२६, २७॥

दशमस्कन्धार्थं माह - तस्य कर्माणीति । पूतनाया असुसंक्रान्तस्य स्तन्यपयस पानम् ॥२८॥

तृणावर्तस्येति । सहभ्रातुः ~~सहभ्रातुः~~ ॥२९-३१॥

गोवर्धनेति । यज्ञाभिषेकं यज्ञः पूजा अभिषेकाश्च, तयोद्दन्दैक्यम् ॥३२॥

वीर० अथ दशमार्थाननुक्रामति तस्य कर्माणीत्यादिना विप्रशापोपदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥२५-२८॥

निष्पेषो वधः । अघासुरस्याऽसुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतुर्मुखस्य ~~प्राणापहारः~~ प्रदर्शनं, सहभ्रातुः सबलस्य धेनुकस्य

~~प्राणापहारः~~ च संक्षयः वधः । परिसर्पतो दवाग्नेः सकाशाद्गोपानां परित्राणं दमनमनुशिक्षणम् । अहो इत्याश्चर्यं । ~~वधः~~ वरुणस्य

1 ABGJW ततो, 2 ABGJ MMs "व्यपाराणि, 3 W "त्याटनं, 4 HV स्तदैव * This half verse is not found in AGJ MMs ■ HV

रस्य, 6 W S हो, 7 ABGJ तु, 8-8 MMs व्रतै प्रभु, 9 HV विप्र, 10 W नस्याद्वाणम् श, 11 ABJ "दिम्, 12-12 ABJ omi

13-13 HV "तस्मन्वपानम्, 14 A ■ पूजा 15 W omis म्य

मोक्षणं, सकाशादिति शेषः। कन्यानां गोपकन्यानां व्रतचर्या, तां विशिनष्टि, यतो यस्यां ब्रजैरच्युतस्तुष्टः यज्ञपत्नीभ्य इति चतुर्थ्यन्तं, प्रसादोऽनुग्रहः, शक्रस्येत्यस्य परिभवायेति शेषः, यज्ञाभिषेकः यज्ञः पूजा अभिषेकश्च, तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥२९-३२॥

विज० सोमवंशोद्भवस्य ऐलस्येलाहमपुत्रस्य चरितम् ॥२५-३०॥

यत्र व्रतचर्यायम् ॥३१॥

यज्ञः पूजा अभिषेकः तयोर्द्वन्द्वैक्यम् ॥३२॥

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः।

अक्रूरागमनं पश्चात् प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥३३॥

व्रजस्त्रीणां विलापश्च मधुरालोकनं ततः।

गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां तथा ॥३४॥

मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनस्सान्दीपनेर्गुरोः।

मधुरायां निवसता यदुच्चक्रस्य यन्त्रियम् ॥

कृतमुद्भवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ॥३५॥

जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधः।

घातनं यं वनेन्द्रस्य कुशस्थल्या निवेशनम् ॥३६॥

आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात्।

रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरेः ॥३७॥

हरस्य जुष्मणं युद्धे बाणस्य भुजकृन्तनम्।

प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां ॥३८॥

वैद्यपीण्डकसालवानां दन्तवक्त्रस्य दुर्मतेः।

शम्भरो द्विविदः पीठो मुरः पञ्चजनादयः ॥३९॥

माहात्म्यश्च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम्।

भारावतरणं भूमेः निमितीकृत्य पाण्डवान् ॥४०॥

श्रीय० आदाममिति । द्विषतः शत्रून् प्रमध्य ॥३३-३७॥

चैद्य इति । ये च शम्बरादयस्तेषां महात्म्यं प्रभावो वधश्च ॥३९,४०॥

वीर० गजः कुवलयपीडाख्यः । सान्दीपनेर्गुरोः पुत्रस्य मृतस्य पुनरानयनं, यमस्य सकाशादिति शेषः । मधुरायामिति । हे द्विजाः ! उद्धवराभाभ्यां युतेन हरिणा मधुरायां निवसता यदूनां समूहस्य यत्प्रियं कृतं ॥३३॥ यवनेन्द्रस्य कालयवनस्य, कुशस्थत्यां द्वारकायाम् ॥३३-३६॥

सुधर्मायाश्चाऽऽदानमिति ॥३७॥ द्विषतश्शत्रून् प्रमध्य हरे हरिणा रुक्मिण्या हरणम् ॥३७॥

प्राग्योतिषपतिं भीमम् ॥३८॥

ये शम्बरादयः तेषां महात्म्यं, वधश्चेति सम्बन्धः ॥३९॥

निमितीकृत्य द्वारीकृत्य ॥४०॥

विज० दाहनं दहनम् ॥३३-४०॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।

वासुदेवस्य संवादो नारदेन सुरर्षिणा ॥

उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाऽद्भुतः ॥४१॥

यन्नाऽऽत्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।

ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥४२॥

युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।

चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्ति स्त्रिविधा तथा ॥४३॥

देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुहातस्य धीमतः ।

शाखाप्रणयनमृषेर्माकण्डेयस्य सत्कथा ।

महापुरुषविन्यासस्मूर्यस्य जगदात्मनः ॥४४॥

इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहं मिहास्मि वः ।

स्त्रीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥४५॥

पतितः स्खलितो वाऽर्णः शुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ।

हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते मर्त्ययानकान् ॥४६॥

सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसां ।

प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं यथा तमोऽर्कोऽध्रमिवाऽतिवातः ॥४७॥

मृषागिरमन्ता ह्यमतीरसन्कथा न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः ।

तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥४८॥

श्रीध० एकादशस्कन्धार्थमाह - विप्रशापेति ॥४१॥

यत्रेति । धर्मविनिर्णयो वर्णाश्रमधर्मविनिश्चयः मर्त्यपरित्यागो मनुष्यत्वस्यान्तर्धानम् ॥४२॥

द्वादशस्कन्धार्थमाह - युगेति । युगलक्षणं तदनुरूपं वृत्तिश्चेत्यर्थः । त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या

चेति ॥४३॥

देहत्यागेति । कृषेर्व्यामस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥४४॥

इतीति । इति चांक्तमिति चकागादन्यदपि वां युष्माभिर्गिर यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति । ननु किमेवं नानार्थकथनेन तत्राऽऽह - लीलेति । सर्वशः तत्तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥४५॥

एतत्कीर्तनेनाऽपि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह द्वाभ्याम् पतित इति । पतितः कूपादिषु स्खलितः सोपानादिषु । आर्तो दुःखितः । शुत्वा श्रुतं कृत्वा विवशोऽपि ॥४६॥

सङ्कीर्त्यमान इति । सङ्कीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स पुंसां चित्तं प्रविश्य निशेषं दुःखं विधुनोति । हीति सता मनुभवं प्रमाणयति । अर्को गिरि गुहादिध्वान्तं न धुनोति निवर्तयति इत्यपरितोषा दृष्टान्तान्तरमाह - अतिवातोऽध्रमिवेति ॥४७॥

हरिसङ्कीर्तनमेव महाफलं तदव्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालापमात्रमिति प्रपञ्चयति मृषा गिर इति चतुर्भिः । मृषागिरौ मिथ्यावाचः । असतीरसत्यः । असतां कथा यासु ताः यद्यासु उत्तमश्लोकस्य यशोऽनु गीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् । उह इति हर्षे, भगवद्गुणानामुदयो यस्मात्तत् ॥४८॥

वीर० एकादशार्थानुक्रमते - विप्रशापेति द्वाभ्याम् । अपदेशो व्याजस्तेन ॥४१॥

संवादं विशिनष्टि - यत्रेति । धर्मविनिर्णयः वर्णाश्रमधर्म निर्णयः मर्त्यपरित्यागः, मर्त्यलोकपरित्यागः । भूमिपरित्याग इति पाठान्तरम् ॥४२॥

द्वादशार्थां ननुक्रमते - युगेति (सार्धद्वयेन) । युगलक्षणानि तेषु वृत्तयश्च उपपन्नवः कलिदौषै रूपद्वयं चतुर्विधं प्राकृतिको नैमित्तिकः आत्यन्तिको नित्यश्चेति चतुर्विधः । प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या नैमित्तिकी चेति त्रिविधा, उत्पत्तिः ॥४३॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविन्यासः अक्षोपाक्षादिविन्यासः जगदात्मनः लोकयात्राप्रवर्तनेन नियामकस्य सूर्यस्य गणविभाग इत्यर्थः । इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि । हे द्विजश्रेष्ठा ! वो युष्माभिः यत्प्रति अहं पृष्टोऽस्मि, तदुक्तम् । इतीत्यादि ।

पुराणे सर्वशः कात्स्न्येन हरेर्लीलारूपाणि अवतारकर्माणि एव कीर्तितानि ॥४४, ४५॥

एतत्पुराणं कथनश्रवणफलं वक्तुं भगवत्कीर्तनं श्रवणानुभावमाह - पठित इति । श्रुत्वा श्रुत्कृत्य । श्रुत्वेति वा पाठः । तदा हरये नम इति श्रुत्वेत्यर्थः । हरये नम इत्युच्चेर्बुवन्निति सम्बन्धः ॥४६॥

किञ्च । सङ्कीर्त्यमान इति । श्रुतोऽनुभावो यस्य तथा भूतो वा हरिः पुरा सङ्कीर्तयता श्रवणताश्चाऽन्तः विनः प्रविश्य अशेषं व्यसनं दुःखं, तद्धेतुदुर्गतं वा धुनोति । यथाऽर्कः स्मर्यं तमो धुनोति । यथा वाऽतिवातः चण्डवायुश्च धुनोति, तद्वत् ॥४७॥

किञ्च । भगवत्सङ्कीर्तनमेव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्यालाभमात्रं भितिं प्रपद्यति चतुर्भिः मुखागिर इति । यथा भगवानधोक्षजो न कथ्यते न प्रतिपाद्यते ता मुखागिरः मिथ्यावाचः प्रत्युत अस्मदीयस्य दोषावहा यद्भगवद्गुणानामुदयः प्रकाशो यस्मिन् तत् यत् वच तदेव सत्यं महालावहं पुण्यावहञ्च अन्यादगत्यान्तिपदं तत्तद्व्यदप्रयोगः ॥४८॥

विज्ञ० यत्रोद्भववासुदेवसंवादे आत्मविद्याः परमात्मविद्याः अग्नित्वा अनुसंगितत्वांशोऽन्तः वर्णाश्रमविनिर्णयश्चोक्तः ॥४९, ५०॥

युगलक्षणं, तदनुरूपा वृत्तिश्च उपपन्नवो नाशः सत्रमादिभेदोन्त्यनिः श्रियविधा प्राकृतिकी, नैमित्तिकी, नित्या वा ॥५३॥

विष्णुदत्तस्य परीक्षितः महापुरुष विन्यासः महापुरुषस्य अक्षोपाक्षादि विन्यासविशेषः सूर्यस्य स्थितिश्च इति मां पितृ

पर्यन्तं सर्वमुक्तम् ॥४४, ४५॥

श्रुत्वा श्रुतं कृत्वा ॥४६॥

अतिशयितो वातः अभ्रं सनीयं नीरदामिव ॥४७॥

1-1 W 2-2 W 3 W omits इत्यर्थः । 4 W omits 5 W omits इतीत्यादि 6 W omits

8 W omits तत् यत्

अधोऽक्षजो भगवान् याभिर्गीर्भिः न कीर्त्यत, ता गिरोऽमन्कथाः मृषा निष्फलाः, असतीरसत्योऽमन्त्रताः। यद्वचो
भगवद्गुणोदयं तदेव सत्यं यथोक्तफलम् ॥४८॥

तदेव रम्यं रुचिरं नवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम्।
तदेव शोकार्णव शोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥४९॥
यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित्।
तद्ध्वाङ्कतीर्थं न तु हंससेवितं यत्राऽच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥५०॥
स वाग्विसर्गो जनताधविप्लवो यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि।
नामान्यनन्तस्य यशोऽङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥५१॥
नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्।
कुतः पुनश्शश्वदभद्रमीक्षरे चार्पितं कर्म यदप्यनुत्तमम् ॥५२॥
यशः श्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु।
अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोगुणानुवादश्रवणादिभिर्हरिः ॥५३॥
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्पन्नभद्राणि शमं तनोति
सत्त्वस्य शुद्धिं परमाद्य भक्तिं ज्ञानञ्च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥५४॥
यूयं द्विजगया भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम्।
नारायणं देवमदेवमीशमजस्रभावा भजताऽधिवेश्य ॥५५॥
अहञ्च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्विवक्त्रात्।
प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महताञ्च शृण्वताम् ॥५६॥

श्रीध० तदिति। नवं नवं यथा भवति तन्न रुचिरं रुचिप्रदम्। महानुत्सवो यस्मात् ॥४९॥

उपक्रमोपसंहारयोः एकरूपता प्रदर्शनाय पूर्वोक्ता एव श्लोकाः पठ्यन्ते ॥॥ चित्राणि पदानि यस्मिन्। तदपि जग-

१. पुष्पं, २. यशोः, ३. B.G.J. तं, ४-४. M.M. यदि कर्हिचिद्वदेत्, ५. H.V. जना, ६. A.W. तद्वाङ्मि, ७. G.J. तं, A.B.G.J. छ
८. प्यकरणम्, १०. M.M. द, ११. H.V. 'जगदादिभिः', १२. G.J.W. 'मात्', १३. H.V. 'किरि' १४-१४. H.V. 'मन्त्रभावा', १५. 'मन्त्रा
भावा', W. 'मन्त्राभावा' १५. A.B.G.J. 'तावि' W. ताऽधि

तद्विष्णोर्गतिं तथा तद्वैर्यशो न प्रगृणीत न वर्णयेत्, तद्वचो ध्वाङ्गीतीर्थं काकतुल्यनराणां रतिस्थानं, न तु हंसैर्जानिभि स्सेवितम् ।
तत्र हेतुः ॥५०॥

स इति । स वाम्विसर्गः ॥ एव ॥ प्रयोगो जनताघविप्लवो जनसमूहाधनाशकः । यद्यस्मात् तान्येवाऽन्यैः कीर्त्यमानानि
शृण्वन्ति, श्रोतरि सति गायन्ति, नो चेत्स्वयमेव गृणन्ति ॥५१॥

इदानीं ज्ञानकर्मादरादपि भगवत्कीर्तनादिष्वेव ॥ कर्तव्य इत्याह त्रिभिः नैष्कर्म्यमिति । नैष्कर्म्यं ॥ तत्प्रकाशकं
वज्रज्ञानं यतो निरञ्जनमुपाधिनिवर्तकं तदप्यच्युतभक्तिं वर्जितं चेत्, न शोभते नाऽपरोक्षपर्यन्तं भवतीत्यर्थः । ईश्वरे न चेदपि तर्हि
यदनुत्तमं सर्वोत्तममपि कर्म तदपि पुनः कुतरशोभते । यतः शशत्साधनकाले फलकाले चाऽभद्रं दुःखात्मकम् ॥५२॥

किञ्च यशश्श्रियामिति । वर्णाश्रमाचारादिषु ॥ परो महान् परिश्रमः स यशो युक्त्या श्रियामेव । कीर्तिः सम्पत्तिश्च
केवलं न परमं पुरुषार्थं इत्यर्थः । गुणानुवादादिभिस्तु श्रीधरपादपदयोगविष्णुतिर्भवति ॥५३॥

ततः किमतः ॥ - अविष्मृतिः ॥ क्षिणोति नाशयति ॥५४॥

अथेदानीं श्रोतुः नान्दानं चाभिनन्दनाहं यूयमिति द्वाभ्याम् हे द्विजगया ! यद्यस्मात् आत्मन्यन्यं कर्णे श्रीनारायण
मधिवेश्य शशद्भजत । सम्भावनायां लोढ । अतो भूरिभागा बहुपुण्या । कथम्भूतम् ? अग्नित्वात्प्रभुत्वं सर्वान्नर्थाभिपणम् । अत एव
देवं सर्वोपास्यम् । अदेवम्, न देवोऽन्यो ॥ तम् । कुतः ? ईशम् । यद्वा, यस्माद्ययं भूरिभागा तप आदिसम्पन्नाः ततो नारायणं
भजतेति विधिः ॥५५॥

अहमिति । मे मया श्रुतम् ॥५६॥

वीर० रमणीयं नवं नवं रुचिरं रुचिजनकं तदेव शशत्सदा मनसो महोत्सव महानन्दकर शोकार्णवस्य शोषणं किं तत्
यद्यत्र उत्तमस्तोकस्य भगवतो यशोऽनुवर्ण्यते, भगवद्गुणोदयमित्युक्तत्वं प्यादागत्पुनरुक्तम् ॥४९॥

एत देव भङ्गमन्तरेणाऽऽह द्वाभ्याम् - नेति । यद्वचः चित्राणि पदानि यस्मिंस्तथाभूतं मपि जगत्पावित्रं होर्यशः ॥ न
वक्ति न प्रतिपादयति, तद्वचः ध्वाङ्गीतीर्थं काकतुल्यानां कामिनां रतिस्थानं, न तु हंसमदृशो जानिभिः सेवितम्, तत्र हेतुः - यत्र
प्रबन्धे, अच्युतः प्रतिपाद्य इति शेषः, तत्रैव ह्यमलाः निर्मलान् कर्णा माधव रमन् इति शेषः ॥५०॥

तद्वाम्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगः जनतायाः जनसमूहस्य अर्धाविप्लवः पापविनाशकः । कोऽसौ ? यस्मिन्वाविसर्गे
प्रतिस्तोकं मबद्धवत्यपि अबद्धप्रयुक्तेऽपि अनन्तस्य भगवतो यशसा अङ्कितानि यशः प्रकाशकानि नामानि वर्तन्ते, यत एव

1 A.B.J. 2 H.V. "व" अ. 3-3 H.V. फलकान् 4 H.V. कीर्तनं मर्मा ५ 5 A.B.J. 6 H.V. "नन्दव" 7 A.B.J.
"वावि", 8. W omits रमणीय. 9 W omits भगवन् 10 W 11 omits 2

मतस्साधवः तद्विषयिणी शृण्वन्ति, वक्तृसान्निध्ये श्रोतृसान्निध्ये सति कथयन्ति, तदुभयविरहे केवलं गायन्तीत्यर्थः ॥५१॥

विशुद्धज्ञानयोगनिष्ठाऽपि भगवद्गुणादिश्रवणादिविधुः न शोभते, किम्पुनः कर्मयोगनिष्ठेत्याह - नैष्कर्म्यमिति । निर्गतं कर्म यस्मानत् नैष्कर्म्यं, तदेव नैष्कर्म्यम्, सकलकर्मबन्धविध्वंसकमित्यर्थः । तन्निर्वाजनं प्रकृतिसम्बन्धध्वंसकम् अत एव निर्मलं ज्ञानमपि अच्युतभाववर्जितं मच्युतगुणानुश्रवणाद्यभि सन्धिविधुरञ्जन्, अलं नितरां न शोभते, ततः प्रच्युतिसम्भावनेति भावः । यतो ज्ञानमेवाऽलं न शोभते, कुतः पुनः कर्म शोभते? कथम्भूतम्? ईश्वरं न चाऽर्पितं नाऽर्पितं अत एव शश्वत्सदा अभद्रमनुष्ठानं दशायाश्च पतनशङ्कया दुःखावहम् । किं बहुना, यदप्यनुनमं सर्वानममपि कर्म कुतः पुनः शोभते? अहेतुकमिति पाठे अनभिर्संहितफलमपीत्यर्थः ॥५२॥

किञ्च, यशःश्रियामिति । यशोयुक्ता या श्रीः सम्पत् तस्यां निमिषभूतायां, तदर्थमित्यर्थः । यो वर्णाश्रमधर्मतपोऽध्ययनादिषु, निष्ठाविशेष इति शेषः । स परं महान् परिश्रमः परिश्रमफलक एव यशःश्रियोः क्षयिष्णुत्वेन पुरुषार्थाभासत्वादिति भावः । तर्हि तस्य किं फलमित्यत्राऽऽह - गुणानुवादश्रवणादारादिभिः श्रीधरपादपद्मयो रविस्मृतिः, यदि वर्णाश्रमाचारादिषु निष्ठा तर्हि तया भगवद्गुणानुवादादिभिः भवितव्यं, ततस्तत्पादपद्मयोरविस्मृत्या एव श्रेयस्निष्ठा सफलैत्यर्थः ॥५३॥

किमविस्मृत्येत्यत आह - अविस्मृतिरिति । अभद्राणि दुःखनिमित्तानि दुरितानि धुनोति शमं शान्तिं रागाद्यकलुषिताश्च तनोति । सत्त्वस्य शुद्धिः रजस्तमोभ्यः अनभिभूतिः, सत्त्वगुणाभिवृद्धिमिति यावत् । ततः परमां भक्तिं प्रेमलक्षणां, ज्ञानं यथावस्थितभगवत्स्वरूपज्ञः । ज्ञानेन प्रकारज्ञानेन विरागेण तदितरविषयान्तरवैमुख्येन च युक्तं, तनोतीत्यनुषङ्गः ॥५४॥

यतो भगवद्गुणानुवादादिर्महाफलस्ततो यूयमहञ्च कृतार्था बभूविमेत्याह द्वाभ्याम्- यूयमिति । हे द्विजप्रयाः! यूयं भूरिभागाः महाभाग्यवन्तः । कुतः? यत् यतः अब्राह्मभाजः न ब्राह्म्यानि विषयान्तराणि भजन्तीति अब्राह्मभाजः, ब्राह्मविषयचिन्तारहिता इत्यर्थः । नारायणमात्मनि हृदये अभिनिवेश्य तद्गुणश्रवणादिद्वारा मनसि स्थिरं कृत्वा अभजत, लोदमध्यमपुरुषबहुवचनम् । कथम्भूतम्? अखिलानां अन्तरात्मभूतं देवं स्वतेजसा दीप्यमानम्, अदेवं यस्याऽऽराधनीयो देवो नाऽस्ति इति । तं अत एव ईशं सर्वनियन्तारम् ॥५५॥

यूयं महोपकर्तार इत्यभिप्रेत्याऽऽह - अहमिति । युष्माभिः संस्मारितम् आत्मतत्त्वमात्मतत्त्वप्रकाशकं पुराणं सोऽहं च कृतार्थ इति भावः । स्मृतेरनुभूतविषयज्ञानात्मकत्वात् केदं श्रुतं त्वयेत्यत्राऽऽह - श्रुतमिति । मे मया महर्षिवक्त्रात् श्रीशुकमुखात् महतामृषीणाञ्च शृण्वतां सतां परीक्षितः प्रायोपवेशो सभायां श्रुतमिति सम्बन्धः ॥५६॥

विज० पुनरपि स्तौति - तदेवेति । तदेव पुण्यं पुण्यकरं रुचिरं सुन्दरं महानुत्सवो येन ॥ ४९ ॥

न यद्वच इत्यादिस्तोत्रं व्याख्यातार्थम् ॥ ५०-५२ ॥

ननु वर्णाश्रमाचारादिना निःश्रेयसं स्यात् वर्णाश्रमाचारयुतो गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यतोऽच्युतभावेन किं? तत्राऽऽह - यश इति । यद्यच्युतभाववर्जितस्तर्हि वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु परिश्रमः यश श्रियामेवाऽर्थे न त्वात्यन्तिकसिद्धये भवति । ननु अच्युतभावः केन स्यादत्राऽऽह - अविस्मृतिरिति । गुणानुवादश्रवणादिभिरुद्धताच्युतभक्तेः पुंसः श्रीधरपादपद्योः अविस्मृतिः निरन्तराभ्यासलक्षणं स्मरणं भवति ॥ ५३ ॥

■ कर्तुः किं करोति फलमित्याह - अविस्मृतिरिति । मन्त्रम्याऽन्तःकरणस्य ॥ ५४ ॥

यूयमबाह्यभावा अनन्यभक्ताः । अदेवं देवेभ्योऽन्यं नारायणं देवं मान्मनि मनसि अधिवेश्य भजतेति यद्यस्मात्तस्मात् भूरिभागा अतिभाग्यवन्तः ॥ ५५ ॥

■ भूरिभाग इति ध्वनयति - अहमेति । भवद्भिरहं शास्त्रमन्त्रं संस्मारितं ममाऽपीदमात्मतत्त्वमाम्नायतः ॥ मित्याह - श्रुतमिति । प्रसन्नोऽप्यनुकूल इत्याह - प्रायेति ॥ ५६ ॥

एतद् द्वैकथितं विप्राः कथनीयोरुक्तकर्मणः ।

माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाऽशुभविनाशनम् ॥ ५७ ॥

य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः ।

■ श्रद्धादः गोऽनुशुणुयात् पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥

द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवा न्भवेत् ।

पठत्यनश्नन् प्रयतः पूतो भवति पातकी ॥ ५९ ॥

पुष्करे मधुरायाश्च द्वारवत्त्वां यतात्मवान् ।

उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥

देवतामुनयस्मिद्धाः पितरो मनसा नृपाः ।

यच्छन्ति कामान् गृणतः शृण्वतो येन तः कीर्तिताः ॥ ६१ ॥

1 W विष्णोः, 2 A य एतच्छ्रुत्वा H V य इदं श्रुत्वा M Ma सङ्गीः * An additional half verse is found only in V Editions कथाकथय तदर्थं वा पादं पादार्थमेव वा, M Ma यश्च शृ 4 W च 5 HV पठत्यनश्नन् M पठत्यन W पाठत्यनन्य ABGJ ततो 7 ABGJMMa तत्पातकी HV तित्तिविधी AB 9-9 W कथय पितराः 10 Bहन्तः 11 ABGJ सत्यं कीर्तयन् HV यत्र कीर्तिताः

ऋषो यजुषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।

* मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥६२॥

पुराणसंहितामेतामधीत्य उतो द्विजः ।

प्रोक्तं भगवता तत्पदं परमं ब्रजेत् ॥६३॥

विप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योऽम्बुधिमेखलाम् ।

विप्रो निधिपतित्वञ्च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥६४॥

श्रीध० एतत्पुराणकीर्तनादिकलं प्रपञ्चयितुमाह - एतदिति अष्टभिः ॥५७॥

य इति । यामक्षणे यामं क्षणश्चेत्यर्थः । आत्मानं मेव साक्षात्पुनाति, न तु स्नानादिव देहमात्रम् ॥५८-६१॥

इति । ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलं मेतां पठित्वा अनुविन्दत इति ॥६२॥

पुराणमिति । किञ्च - प्रोक्तमिति ॥६३॥

विप्र इति । राजन्य उदधिमेखलाम् पृथ्वीम् इति सन्धिरार्षः ॥६४॥

वीर० एतत् पुराणकीर्तनादिकलं प्रपञ्चयति - अष्टभिः एतदिति । कथनीयानि उरूणि अपरिमितानि कर्मणि चेष्टितानि यस्य तस्य विष्णोर्वासुद तस्य प्रकाशकं वो युष्मभ्यं कथितमेतत्पुराणं सर्वाशुभविनाशकं कीर्तयतां सर्वमञ्जल विघातकम् ॥५७॥

श्रवणफलमाह - य एव मिति । यामं क्षणश्चेत्यर्थः । स आत्मानं पुनात्येव ॥५८॥

कालविशेषयोगात्फलविशेषानाह - द्वादश्या मिति । यः पातक्यपि समाहितचित्तः अनन्यः प्रयोजनान्तररहितः सन् पठति स पूतो भवति । अनश्रज्जिति पाठान्तरम् ॥५९॥

पुण्य इति । यतात्मवान् समाहितमनाः ॥६०॥

सर्वफलसाधनत्वं वदन् फलदानाह - देवतादय इति । येऽत्र पुराणेऽनुकीर्तिताः ते देवादयः गृणतः कथयतः शुश्रूषतो वा पुरुषस्य कामानिष्टार्थान् यच्छन्ति देवताद्यन्तर्यामी भगवान् यच्छतीति भावः ॥६१॥

* The following verse is found only in H V Editions Thus तत्फलं यद्व्याजोति शुष्कज्रोतां तु संहिताम् । 1 M Ma प्रोक्तं, 2 H V M Ma विष्णोः, 3-3 H V सत्पदं तत्पदं, 4 H V राज्ञां, 5 A B G H J V न्योदधिः, 6 H V धनसमुद्भिः, 7 H V हृदि, 8 H V अष्टभिः, 9 M नं, 10 W गं वेत्, 11 B पठेत्

फलातिशयमाह - **तत्** इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नुयात् मधुकुल्यादिभ्यो यत्फलं मध्वादिप्रवाह बुक्तान्नदानत्
यत्फलमित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥६२॥

किञ्च, एतां पुराणसंहितामधीत्य यद्भवतो विष्णोः परमं पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तद्भजेत्प्राप्नुयात् ॥६३॥

अधिकारानुस्यान् फलविशेषानाह - विप्र । ॥१२॥ अयुधमेखलां पृथ्वीं, शूद्रः श्रुत्वा पातकात् मुच्यत इत्यर्थः ॥६४॥

विज० यामं क्षणं नान्यानन्तरितार्था द्वितीया आत्मानं मनः ॥५७,५८॥

कालविशेषमाह - द्वादश्यामिति ॥५९॥

देश विशेषमाह - पुष्कर इति । पुष्करे वराहक्षेत्रे, भयात् संसारभयात् ॥६०॥

अत्र ये देवादयः कीर्तिताः तेऽपि संहितापाठादि कुर्वतोऽभीष्टानि ददतीत्याह - देवता इति ॥६१॥

किञ्च, ऋगादीनि अधीत्य यत्फलं स्यात् तदेतत्संहितां अधीत्य स्यादित्याह - ऋच इति । मधुकुल्या मधुनष्टः,
मधुनष्टादिकथनं सुखविशेषार्थम् ॥६२॥

न केवलं ऐहिकं किन्तु मुक्तिरपीति कथयति - पुराणेति । यद्विष्णोः परमं पदम् तद्वजेत् ॥६३॥

अम्बुधिमेखलां भूमिम् ॥६४॥

कलिमत्स्यसंहतिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र = ~~पाता~~ द्वाभीक्षणम् ।

इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गः ॥६५॥

* तमहमजयनन्तामात्मात्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ।

द्युपतिभिरजशक्रशङ्कराद्यैर्दुर्वसितस्तवमध्युतं नतोऽस्मि ॥६६॥

△ उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजङ्गमालयाय ।

भगवत उपलब्धिमात्रधाप्ते सुरक्षयभाय नमस्सनातनाय ॥६७॥

० स्वसुखनिधृतचेता स्तद्व्युदस्तान्यभावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसार स्तदीवम् ।

व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं ॥६८॥

[illegible]

देवप्रेष्टाय नमः । भगवते नम इति । अत्र कचिदध्यायसमाप्तिः कचित्रेति द्रष्टव्यम् ॥६७॥

ग्रन्थान्ते स्वगुरुनमस्कारात्मकं मन्त्रमाचरति स्वमुखेति । स्वमुखं स्वान्त रात्मानुसन्धानं सुखं तेन निभृतं पूर्णं चेतो सः, तेन स्वमुखेन व्युदस्तान्यभावः निरस्तभगवद्व्यतिरिक्तसङ्गः । अपिशब्दः समुच्चये । सुलभतरस्मादधितया साक्षात्कृतान्तरात्मस्वरूपेऽपि भगवद्गीताभिराकृष्टचित् इत्यर्थः । तदीयमजितस्वरूपरूपगुण विभूतिप्रकाशकं तत्त्वानां चिदचिद्विज्ञाना मनारोपिताऽऽकाराणां दीपमिव प्रकाशकं मत एवाऽखिलपापघ्नम्, इदं पुराणं ॥ कृपया व्यतनुत प्रकाशितवान् तं व्याससूनुं श्रीशुकं नतोऽस्मि ॥६८॥

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीवीरराघवविदुषा लिखितायां भागवत चन्द्रचन्द्रिकायां
व्याख्यायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विज० इतरपुराणेभ्योऽस्य माहात्म्याधिक्यात् फलाधिक्यम् माहात्म्याधिक्यं च प्रतिपदं प्रत्यक्षम् ॥ श्रीनारायणस्य गुणरागप्रतिपादकत्वेनेत्याह - कलिमलेति । कलिमलं संसारं कालयति नाशयतीति कलिमलं संसृतिकालिन । इतरत्र पुराणेषु । इह पुराणे अशेषमूर्तिः कथाप्रसङ्गः ॥६५॥

गुरुनमस्कारानन्तरं तदुपदिष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमति तमिति । यो भागवतस्याऽऽद्यपद्यमाभ्य प्रतिपादितस्तं नतोऽस्मीत्यन्वयः । जगदुदयादिषु आत्मशक्ति स्वरूपशक्तिम्, आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्वज्ञ देहवनेव ज्ञानोत्पत्तेः अयं तदभावात् स्वज्ञानेनैव सर्वं जानानीति देशतः कालतो गुणतश्चाऽनन्तं, द्युपनिभिर्ज्ञानपनिभिर्गजराङ्गाद्यैः दृग्ग्वमितस्तत्त्वम् अर्निक्षितस्तुतिम् अच्युतं मायानिमित्तच्युतिरहितम् ॥६६॥

उपचितनवशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहदहङ्गाग्रमनःपञ्चभूताख्यनवशक्तिभिः आत्मनि स्वाधारतया उपचितयो स्थिरजन्मयो पालनं येन स तथा तस्मै उपलब्धिमात्रधाम्ने केवलज्ञानस्वरूपाय, मृगकृपयाय, देवोन्माय, मनातनाय मदाननाय शब्दमात्रैकविषयाय नमः । अनेन श्लोकद्वयेन 'जन्माद्यम्य यत' इत्यादयो दर्शित इति ॥६७॥

सूतो ग्रन्थावसानेऽपि गुरुनमस्कां करोति - स्वमुखेति । स्वात्मन्यान् स्व परमात्मा तन्निष्ठं मुखं स्वमुखं तेन निभृतं पूर्णं चेतो सः ॥ स्वमुखं स्वमुखं निभृतज्ञानं स्वमुखं निभृतचेता । चेतो ज्ञानमिति वा । तेन मुखेन व्युदस्तान्यभावः निरस्तान्यविषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा । अपि कृतकृत्योऽपि अजितम्यं हं रचिगया लीलया आकृष्टसाः

विवशीकृतचित्तस्यैवः तस्य हरेः ॥६८॥ अत एव तत्त्वदीपकं पुराणं व्यतनुत व्याख्यया विस्तृतवान् तं व्याससूनुं शुक्रं
ज्जाऽस्मि ॥६८॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमबं निर्दुःखं ॥६९॥ निर्दोषमितवेदवेदितमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ।
यद्भक्त्या कमलाब्जजेरगिरिशानन्तादिदेवाः पदं सायुज्यं प्रसरन्त्यनेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ॥
व्याख्या भागवतस्य कृष्णरचिता त्वत्प्रीतिकामात्मना प्रीतश्चेत्प्रददासि तत्प्रतिनिधिं तन्नीन्वरीष्ये वरान् ।
प्राङ्निष्किञ्चनतां ॥७०॥ प्रतिभवं पादारविन्दात्मना संसक्तिं सुखतीर्थशास्त्रविजराहारस्य पारं तथा ॥
पदरत्नावली कण्ठे राजतां हि सुरद्विषः । वनमालेव मालेव ॥७१॥ कृष्णवल्लभा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थविरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या द्वादशोऽध्यायः न समाप्तः)

त्रयोदशोऽध्यायः

सूत उवाच

* यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवै -
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषद्गैर्यायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं ब्रह्मवि-
यस्यान्तं न विदुस्सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥१॥
पृष्ठे भ्राभ्यदभन्दभन्दरगिरिग्रावाग्रकण्डूयना
त्रिद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु यः ।
यत्संस्कारकलानुवर्तनवशाद्देलानिलेनाभ्रसां
यातायातमतन्त्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥२॥

△ पुराणसंख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ।
दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निश्चितम् ॥३॥
ब्राह्मं दश सहस्राणि पादं पञ्चोनष्टि च ।
त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥४॥
दशाष्टौ श्रीभगवते नारदं पञ्चविंशतिः ।
सप्तविंशति नवाग्रेयं दशपञ्च चतुश्शतम् ॥५॥
चतुर्दश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।
दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशैव तु ॥६॥
चतुर्विंशति वाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।
स्कान्दं शतं त्रिंशद्वैदं वामनं दश कीर्तितम् ॥७॥
कीर्म सप्तदशाऽऽख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्दश ।
एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥८॥

* W प्रकारातीत्या द्वादशोऽध्याय अनुवर्तते ॥ 1 W ग्री 2 HV न △ W adds सूत उवाच 3 M Me "कम्", 4-4 ॥ BGJW मार्कण्डेय नव पाठव
5. HV "चतु" 6 A,B,G,J,M,Me "ति", 7 ॥ दशख्यातं

श्रीश्रीधरस्वामि विरचिता भावार्थदीपिका

त्रयोदशे पुराणानां संख्यामाह यथाक्रमम् । दानं दानम्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यन् तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति यमिति । स्तवैर्वेदैश्च स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छब्दस्याऽका-
रान्तत्वं छन्दोगोधेन । ध्यानेनावस्थितं निश्चलं तद्गतं यन्मनस्तेन यस्याऽन्तं न विदुः सुरासुरगणाः ॥११॥

क्षीरोदमथनादौ दुर्ज्ञेयत्वमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मारयन्नाशिषः प्रार्थयते पृष्ठ इति । पृष्ठे भ्राम्यन् अमन्दो यो
मन्दरगिरिः गरिष्ठो मन्दराचलः तस्य ये प्रावाणः तेषामग्राणि तैः कण्डूयनात् तेन सुखेन निद्रालोः निद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां
संस्काराः तेषां कलाश्च लेशाः तदनुवर्तनवशात् जलनिधेरम्भसां यातायातां न विश्राम्यति । ननु समुद्रक्षोभादेव तत् न संस्कारवशात्
तत्राऽऽह - वेलाक्षोभस्तस्य निभेन भिवेण ॥२॥

पुराणेति । पुराणसंख्यास्नासां सम्भूतिं ~~मन्त्राणां~~ तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनश्च दानश्रुतस्य पाठादेश
माहात्म्यं निबोधत ॥३॥

ब्राह्ममिति । त्रायोविंशत् त्रयोविंशतिः वैष्णवम् । चतुर्विंशति चतुर्विंशतिः सहस्राणि शैवकम् शिवपुराणम् ॥४॥

दशेति । आग्नेय अग्निपुराणन्तु दशपञ्चसहस्राणि चत्वारि शतानि च ॥५,६॥

चतुर्विंशतीति । स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रकम् ॥७॥

सौतमीयेति । सौपर्णं गरुडपुराण मेकोनविंशत् एकोनविंशतिः ॥८॥

श्रीवीरराघवविदुषा लिखिता भागवतचन्द्रचन्द्रिका

कियदेतत्प्रबन्धग्रन्थसंख्यापरिमाणमिति पुनर्बुभुत्सामालक्ष्य तद्वक्तुं तत्प्रसङ्गात्तावत्पुराणान्तराणि तत्परिमाणञ्च वक्तुं
तावत् तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति - य मिति । यं ब्रह्मादयः स्तवैर्वेदैः स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति । कथम्भूतैरन्नादिभिः सहितैः ।
उपनिषच्छब्दस्याऽकारान्तत्वं छन्दोगोधात् । ध्यानेनाऽवस्थितं निश्चलञ्च तेन तद्गतेन मनसा यो योगिनः पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति
सुरासुरगणा यस्यान्तं प्रभावेयतां न विदुः, अमृतमथनादौ इति शेषः ॥१॥ (६८)*

दुर्विज्ञेयत्वमेव प्रदर्शयितुं कूर्मावतारमनुस्मरन् आशिषं प्रार्थयते पृष्ठेति । पृष्ठे भ्राम्यन्मन्दो गरिष्ठो मन्दरगिरिस्तस्य
तेषामग्राणि तैः कण्डूयनात् तेन सुखेन निद्रालोर्निद्राशीलस्य भगवतः कमठाकृतेः कूर्मरूपस्य हरेः श्वासानिलाः ~~प्राणनावा~~

1 HV 'स्मृत' 2 HV 'य' 3 HV omie मन्दराचलः 4 B 'नसहितानां सं' 5 HV 'य' 6 HV 'य' 7 HV 'य' वैष्णवः 8 AB वाहन्तु

9 W 'य' तावत् 10 AB omie स्तुवन्ति 11 W 'य' कुण्डलीकृता 12 W 'य' प्रकाशानुसारेण 13 W 'य' तेन 14 -12

पान्तु। तान् विशिनष्टि - येषां श्वासानिलानां संस्कारः तेषां लेशः तदनुवर्तनवशाज्जलधेरम्भसां यातायातं गमनागमनं अतन्द्रितं यथातथा, अद्याऽपि न विश्राम्यति। ननु समुद्रक्षोभादेव तत् न संस्कारवशान्, तत्राऽऽह - वेलाच्छलेनेति। वेलाक्षोभः तस्य छलेन मिषेण ॥२॥ (६९)

किञ्च पुराणेति। पुराणानां संख्यास्तासां सम्भूति समाहारश्चाऽस्य श्रीभागवतस्य वाच्यं विषय स्तत्प्रयोजनञ्च दानं पुस्तकदानं, दानस्य पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत शृणुत इत्यर्थः ॥३॥ (७०)

ब्राह्ममिति। वैष्णवम् त्रयोविंशत् त्रयेविंशतिः शैवम् चतुर्विंशति स्महस्राणि ॥४॥ (७१)

बाह्मप्रेयं पुराणं, पञ्चदश सहस्राणि चत्वारि शतानि च ॥५॥ (६२)

(भविष्यं पुराणं चतुर्दशसहस्राणि पञ्च शतानि च) ब्रह्मकैवर्त दशसहस्राण्यष्टौ (लैङ्गं) एकादशीव एकादश सहस्राण्येव ॥६॥ (७३)

स्कान्दं तु शताधिकैकाशतिसहस्रम् ॥७॥ (६४)

सौपर्णं गारुडं पुराणम्। एकोनविंशत् एकोनविंशति महस्राणि भागवतामायणे तु इतिहासौ, अतस्तयोरियता नोक्ता ॥८॥ (६५)

विज० स्तवैर्वैदेष्वस्तुन्वन्ति स्तुवन्ति। उपनिषच्छब्दस्य अकागन्तव्यम्। श्यानेनाऽवस्थित निश्चलं तद्गतं यन्मनः तेन यस्यान्तं न विदुः, सुरासुरगणा ॥९॥

पृष्ठे ध्राम्यन् अमन्दो गरिष्ठो मन्दरगिरिस्तस्य ग्रावाण तेषां मग्राणि तै कण्डूयनानेन मुखेन निद्रालो निद्राशीलस्य येषां श्वासानिलानां संस्कारास्तेषां कलाश्च लेशान्मदनुवर्तनवशात् जलनिधेरम्भसा यातायातं न विश्राम्यति समुद्रक्षोभेन तत्, न संस्कारवशात् तत्राऽऽह वेलाक्षोभस्तस्य निधेन मिषेण ॥२॥

पुराणसंख्यास्तासां सम्भूति समाहारं वा अस्य श्रीभागवतस्य वाच्यं विषय प्रयोजनं दानञ्च तस्य पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥३॥

त्रयोविंशत् त्रयो विंशतिः, चतुर्विंशतिसहस्राणि शैवकं शिवपुराणम् ॥४॥

मार्कण्डेयं नव बाह्वन्तिवति वा पाठः, अग्निपुराणं दशपञ्च सहस्राणि चत्वारि शतानि ॥५॥ (६॥

स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसाहस्रम् ॥७॥

सौपर्णं गरुडपुराणं एकोनविंशत् एकोनविंशतिः ॥८॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

तत्राऽष्टादश साहस्रं श्रीभागवतमुच्यते ॥९॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपश्यजे ।

स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रदर्शितम् ॥१०॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।

हरिलीलाकथाव्रताऽमृतानन्दितस्सुखम् ॥११॥

सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकस्वलक्षणम् ।

वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥१२॥

प्रोष्ठपद्यां पीर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ।

ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सतां गणे ।

यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥१४॥

सर्ववेदान्तसारं यत् श्रीभागवतमिष्यते ।

तद्व्रसामृततृप्तस्य नाऽन्यत्र स्याद्गतिः क्वचित् ॥१५॥

निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।

वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥१६॥

॥१॥ = एवमिति । महाभारतन्विततिहासः । रामायणञ्च ऋषिप्रोक्तं काव्यम् । अतः पुराणानां सन्दोहः समूहश्चतुर्लक्षसंख्याक

एव । इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥९, १०॥

आदीति । हरिलीलाकथानां व्रातस्समूहः स एवाऽमृतं तेनानन्दिताः सन्तः सुराश्च येन तत् ॥११॥

सर्वेति । तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥१२॥

1 H.V. 'टी. 2 A B G J M m 'मिष्यते. 3 A B G J M m 'कामितम्. 4 A B G J M m 'प्री'. 5 A B G J M m 'हि'. 6 H.V. 'मुच्यते. 7 H.V. 'तस्य वि'

प्रीतप्राप्तामिति । प्रीठपछां^१ भाद्रपद्याम् । हेमसिंहसमन्वितं^२ सुवर्णसिंहासनारूढम् ॥१३, १४॥

मिति । तद्रस एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य निर्वृतस्य ॥१५, १६॥

वीर० एवमिति । ॥ पुराणानां सन्दोहः समूहः चतुर्लक्षसंख्याक एव । इदानीमस्य वाच्यादीन् दर्शयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥९॥ (७६)

इदमिति । भगवता श्रीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुःश्लोकरूपेणेति शेषः ॥१०॥ (७७)

यद्यप्यत्र आदिमध्यावसानेषु पृथगाख्यानेर्नानाविधैराख्यानेः संयुतं तथाऽपि सर्वत्र हरिलीलाकथानां ब्रातस्समूह एव अमृतं तेनाऽनन्दिताः मन्ताः सुराश्च येन तत् ॥११॥ (७८)

अनेन वाच्यं प्रधानं सूचितं, तत्स्यष्टमेवाऽऽह - सर्वेति । सर्ववेदान्तेषु यत् सागभूतं ब्रह्म आत्मा च तयोर्भावः ब्रह्मात्मत्वं स्वरूपतो गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वमन्तःप्रविश्य प्रशासनेन भर्तृत्वं च, तदेवैकं लक्षणस साधारणधर्मो यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणमिति ब्रह्मात्मशब्दवाच्यम्, यदेकं वस्तु तस्य भावस्तत्त्वं तल्लक्षणं ॥ तत् द्वितीयं स्वतुल्यवस्त्वन्तरहितं वस्तुप्रतिपाद्यो विषय इत्यर्थः । तत्रिष्टं तादृशकम्बधनीं कैवल्य प्रकृतिमम्बन्धराहित्यं मुक्तिरिति यावत् तदेवैकं प्रयोजनं दानपाठादिप्रयोजनं यस्य तत् ॥१२-१६॥ (७९)

इतः परं श्रीवीराघव व्याख्या नास्ति । शेषं श्रीधीरघ्याख्यायामेव ब्रह्मव्यम्

श्रीवीराघववीर्यीत्या द्वादशोऽध्यायः समाप्यते ।

योऽसौ तुरङ्गवदनो हृदि सर्त्रिविष्ट सञ्चोद्य बुद्धिममकृत्पया स्वया मे ।

प्रालीलिरवत्करतलेन्द्रियदैवतेन्द्र मूर्तिस्तमेन मनधं मनत्रै परेशम् ॥

योऽसौ पिशङ्ग परिघं र्वनमाल्युदाग मन्दस्मिताकलितवीक्षणवीक्षितेन ।

सञ्चोदितेन च मया परिदृष्टमूर्ति । स्वघ्ने तमेमि शरण यमुदवमनुमम् ॥

हेतदं गभीरनिगमान्त (मोक्त) रहस्यमागम् । काऽह मुमन्दमति रत्र परं निदानम् ।

वीक्षा यदीयकरुणाकलित। तमेव श्रीगैलदेशिकवर शरण गतोऽस्मि ॥

चिकीर्षाऽमोघा सा निगवधिकृपालोककलिताना

यया यस्याम्यान्तं विवृतिरचनाया समगमम् ।

■ एष श्रीशैलो गुरुखिलविद्याजलनिधिः ममाध्यास्थां स्वान्तःकरणयुगलीं सम्प्रकटयन् ॥

इति श्रीवत्सान्तर्गम्यः पारावारराकासुधाकरस्य सर्वविद्यानिधेः चक्रवर्तिनः
श्रीशैलगुरोः सुतेन तच्चरणकमलपरिचर्याप्रसादिततत्सूक्तिसमधिगत श्रीमद्भागवतार्थहृदयेन
श्रीवैष्णवदासेन श्रीवीरगाधवविदुषा लिखितायां श्रीमद्भागवत चन्द्रवन्त्रिकाख्यायां
श्रीमद्भागवतव्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

विज० पुराणानां सन्दोहः समूहः चतुर्लक्षसंख्याक एव ॥९,१०॥

हरिलीलाकथानां व्रातः स एवाऽमृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः सुराश्च येन तत् । तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥११॥

प्रीठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहसमन्वितं स्वर्णसिंहासनारूढम् ॥१२,१३॥

तद्रस एवाऽमृतं, तेन तृप्तस्य ॥१४-१६॥

*क्षेत्राणां च सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।

तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ॥१७॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं

यस्मिन् पारमहंस्यं येन तदखिलं ज्ञानं परं गीयते ।

यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं

तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥१८॥

कस्मै येन विभासितोऽयं भुतलो ज्ञानप्रदीपः पुरा

तद्रूपेण च नरदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।

योगीन्द्राय तदात्मना ■ भगवद्वाताय कारुण्यत -

स्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि ॥१९॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय साक्षिणे ।

य इदं कृपया कस्मै व्याचक्षते मुमुक्षवे ॥२०॥

1 ■ मम स्वातां, 2 AB कथल, 3-3 A ■ This verse is not found in HVW Edns. ■ AB GJM Ms. "कथयल", 5 ■ GJ तत्र,

6 HVW तै, 7 AB GJM Ms. नाऽयं

227

इति श्रीमद्भागवते द्वादशस्कन्धे
श्रीश्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
पद्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

विज० पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् ॥१६-२३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
श्रीविजयध्वजतीर्थ विरचितायां पदरत्नावल्यां टीकायां
द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः)

श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धस्थ श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
अ							
अकाराद्या भृगूद्वह!	6	42	b	अत्र सङ्कीर्त्यते साक्षात्	12	3	a
अकृतार्थाः कृता विभो!	3	13	d	अत्रानुवर्ण्यतेऽभीक्ष्णम्	5	1	a
अक्रूरगमनं पश्चात्	12	33	c	अथ तं बालकं वीक्ष्य	9	32	a
अक्षमालां डमरुकम्	10	12	c	अथ तेषां भविष्यति	2	21	a
अक्षस्वविष्टा मुमुचुस्तटिद्भिः	9	11	c	अथर्नीवितु समन्तुश्च	7	1	a
अग्निमित्रस्ततस्तस्मात्	1	16	G	अथर्वार्त्तिरम नाम	6	53	c
अन्यैर्कगुरु विप्रात्मसु	8	9	c	अथ ह भगवन्नेव चरण	6	72	a
अघासुरासुसंहारः	12	29	c	अथा त्रिपि मर्वादित्याम	10	7	a
अक्रोपाङ्गायुधाकल्पम्	11	2	c	अथा त्र्यम्बु जपत्राक्ष	9	6	a
अक्रोपाङ्गायुधाकल्पम्	11	23	a	अथांशु कश्यपाभ्याम्	11	41	a
अजरामरता तथा	10	36	d	अथेममर्थं पञ्चराम	11	1	a
अजस्रभावा भजताऽधिवेश्य	12	55	d	अथो मा तस्यपि वीक्ष्य	10	4	a
अजातशत्रुर्भविष्यति	1	6	b	अदृश्यताऽनयापेषु	8	22	c
अजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम्	12	68	b	अधर्मपादेनून	3	20	c
अज्ञानञ्च निरस्तं मे	6	7	a	अधिकृष्टानामामनम्	3	38	d
अज्ञेषु तापतमेषु	6	3	c	अधीन्य प्रयतो द्विज	12	63	b
अटमानस्तु तत्सुतः	1	24	d	अधीर्मात्रः व्यासपुत्रान	7	7	c
अणुप्रायास्वोषधीषु	2	15	a	अधीयन्त व्यामर्शग्यान्	7	6	a
अण्डकोशस्तु सङ्घातः	4	6	c	अधीयेतां महिते द्वे	7	3	c
अतिवादां स्तितिक्षेत	6	34	a	अधुना चार्त्तिना मया	2	28	d
अतोऽयमजरामरः	6	24	d	अध्यापयत्संहितां स्वाम्	6	56	a
अत्र ब्रह्मपरं गुह्यम्	12	4	a	अनपायिनी भगवती	11	20	a
				अनादृत्यतैवासाधुत्वं	2	5	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पाद
नादिनिधनो ह्रीः	6	2	d	अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्श	6	43	c
अनाद्यनन्तमव्यक्तम्	4	19	a	अन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति	3	24	d
अनाद्यनन्तताऽनेन	4	37	a	अन्ये च बहवो दैत्याः	3	12	a
अनाद्यविद्यया विष्णोः	11	29	a	अन्योन्यतो राजभिश्च	1	43	c
अनाद्यावर्तितं नृणाम्	10	41	c	अन्योन्यापनिकारणम्	2	4	b
अनाद्यश्रुपि मन्यन्ते	3	35	c	अन्योन्यापाश्रयात्सर्वम्	4	28	c
अनाद्यृष्टि भयानुरागः	3	39	d	अन्वीयमानो गन्धर्वः	8	22	a
अनाद्यृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति	2	10	a	अपश्यंस्तक्षकं तत्र	6	19	a
अनिरुद्ध इति ब्रह्मणः	11	21	c	अपानं मृत्युरीशितुम्	11	7	b
अनिरुद्ध कर्मा हानये	1	25	a	अपां तत्त्वं दारवगम्	11	14	c
अनीशमय यथोद्यम	8	28	d	अपा रसमयो तेजः	4	14	c
अनुगन्धामाप्रथामाम्	1	37	c	अभयं दर्शितं त्वया	6	5	d
अनुगन्धालयाऽविगम्यते	8	32	c	अभ्ययादतिसंहृष्टः	9	32	c
अनुगन्धानीहि मा ब्रह्मन्	6	6	a	अमृतानन्दितसत्सुरम्	13	11	d
अनुभूतं पुराऽमुना	10	38	d	अमृतार्थे दिवौकसाम्	12	20	d
अनुभूतं भगवतः	10	40	c	अमोघं दर्शनं येषाम्	10	19	c
अनुम्लोचा शङ्खपालः	11	38	c	अयं हि परमो लाभः	10	7	c
अनुद्वेहितशासन	1	10	b	अयुतायुतवर्षाणाम्	9	19	a
अनुवर्णितमेतत्ते	10	40	a	अर्काशभूतस्य च चक्षुषस्तमः	4	32	b
अनेन क्रमयोगेन	2	39	c	अर्चयन् सन्ध्ययाहंरिम्	8	9	d
अनेन पीतममृतम्	6	24	c	अर्थेन्द्रियाशयज्ञानैः	11	22	c
नर्दधे कपेससद्य	9	33	c	अर्धनारीनरस्याऽथ	12	11	c
अन्तर्बहिश्चऽदिरति द्युभिः खै	9	13	a	अर्धं हसति द्वापरे	3	22	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
अर्यमा पुलहोऽथौजाः	11	34	■	असि चर्म तमोमयम्	11	15	b
अर्हणेनाऽनुलेपेन	8	38	c	अमुजद्गवानज	6	43	b
अल्पसत्त्वाल्पकायुषः	1	41	d	अस्ति होको महान्गुण	3	51	b
अवतारानुगीतश्च	12	7	c	अम्पन्दासुर्यथा तरु	6	9	d
अवतारो भगवतः	12	13	■	अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन्	6	48	a
अवतीर्णो महाभाग	6	49	c	अस्य नान्यपयो जने	13	3	b
अवयव्युदयाप्ययात्	4	26	d	अहश्च भगवान् ब्रह्मा	10	21	c
अवस्था नैव दृश्यन्ते	4	37	c	अहश्च मस्मादिन आत्मतन्त्रम्	12	56	a
अवस्थासु युतायुतम्	7	20	d	अह ब्रह्म पर धाम	5	11	a
अविद्याकर्मकारकः	7	18	b	अह मर्मेति तौ र्जन्यम्	6	33	c
अविद्वान् यदि मन्यते	4	30	b	अहो ईश्वर्ययैयम्	10	28	a
अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः	12	54	a	अहो मा विजिगीषन्ति	3	1	c
अवृत्त्या न्यायदीर्घत्यम्	2	4	c	अशाश कलया विभु	6	49	b
अन्नता वटवोऽशौचा	3	33	a	आ			
अव्याकृतगुणक्षोभात्	7	11	a	आ कल्पान्तादश पुण्यम्	10	36	c
अव्याकृतमनन्ताख्यम्	11	13	a	आकाश इव वायव्य	5	8	c
अव्याकृतमुतापरे	7	18	d	आकाशगम्यान् यथा पूरा	5	5	b
अश्रौष्म भवतो वयम्	6	4	b	आर्काणो शक्तिप्रमण्डल	2	7	d
अश्वमाशुगमारुह्य	2	19	a	आकृत्यारम्भ म्यन्दनम्	11	16	b
अष्टत्रिंशोत्तरशतम्	1	4	c	आप्तय म्कान्दमंजिनम्	7	23	d
अष्टैश्वर्यगुणान्वितः	2	19	d	आचारान्यन्मृदादन्त	10	29	c
असंस्कृताः क्रियाहीना	1	42	a	आचार्यै पदार्थादिभि	11	4	d
असिनाऽऽसधुदमनम्	2	19	c				

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
आच्छिन्नदागर्जविणा	2	9	a	आपूर्यमाणो वरषद्भि रम्बुदैः	9	14	c
आह्वयः कुटुम्बिनो दूमा	3	23	c	आरभ्य भवतो जन्म	2	26	a
आनपत्र तु वैकुण्ठम्	11	19	a	आगधयन् हर्षकेशम्	8	11	c
आत्मनस्मर्वदीहनाम्	11	29	b	आग्ने तद्विघातनम्	8	15	d
आत्मनाऽनुप्रविश्य यः	10	31	b	आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः	6	77	d
आत्मनैवामुश प्रभो!	5	9	b	आविशतद्दहाकाशम्	10	10	c
आत्मनो दुर्गन्तक्षय	11	17	d	आसन् यदधिष्ठितम्	11	13	b
आत्मन्यापि शिवं प्राप्नुम	10	11	a	आत्मन्यश्नतानि वै	6	78	b
आत्मन्यात्मनमात्मना	6	9	b	आह चाऽऽत्मानुभावेन	10	16	a
आत्मन्याधाय निष्कलने	5	11	d	आहाहो भगवन् कियत्	6	62	b
आत्मभाव नयत्यहम्	3	50	c	आहृज्यगयुषमृषिम्	8	2	a
आत्मयोगानुभावतः	12	42	d	इ			
आत्ममात्कृत्य चात्मभूः	4	4	d	इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशे	12	21	c
आत्मानं विश्रमेय च	10	9	d	इतस्मतो भ्रमदृष्टेः	8	27	a
आत्मगमा समदृश	3	19	c	इति चन्द्रलनामस्य	10	26	a
आत्यन्तिकश्च कथित	4	38	c	इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा	12	45	a
आदानं पापं जातस्य	12	37	a	इति जानीहि बुद्धिमन्	3	28	d
आदित्यस्य विभूतय	11	45	a	इति पादा विभो नृप!	3	18	d
आदिमध्यावसानेषु	13	11	a	इति प्राहुः पुराविदः	2	33	d
आद्यन्तवदवस्तु यत्	4	28	d	इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः	6	22	a
आद्यन्तवदवस्तु यत्	4	23	d	इतीडितोऽर्चितः कामम्	9	7	a
आद्यन्तवाऽखिल गुरोरूपसाद्य	8	48	d	इतीन्द्रानुचरेर्ब्रह्मन्!	8	30	a
आद्या प्रकृतिरुत्तमा	12	12	b	इत्थं कली गतप्राये	2	16	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
इत्थं बृहद्वतधरः	8	13	a	ईश्वरः सर्वदेहिनाम्	10	8	d
इत्यर्थितोऽभिष्टुतश्च	10	35	a	उ			
इत्याशाबद्धहृदयाः	3	4	c	उन्थाय प्राञ्जलि	8	37	a
इत्युक्तस्तमनुज्ञाय	6	8	a	उत्पत्तिप्रलयावके	4	35	c
इत्युक्तस् तथेत्याह	6	28	a	उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा	12	43	d
इत्युक्तो गुरुप्याह	6	63	a	उदग्भरता स्वार्थ	2	6	c
इत्युक्त्वा तमुपेयाय	10	8	a	उदितास्ममितप्रायाः	1	41	c
इत्येते वै वर्षशतम्	1	33	c	उदीच्यास्सामगाशिष्या	6	78	a
इत्येष मानवो वंशः	2	35	a	उद्धवस्य च संवाद	12	41	e
इदं भगवता पूर्वम्	13	10	a	उद्यच्चन्द्रनिशावक्त्र	8	21	a
इन्द्रप्रमितये मुनि	6	54	b	उद्यन्तिमिव भास्वरम्	10	11	d
इन्द्रप्रमित्रात्मवान्	6	55	d	उन्नहन्ति गन्ध नागा	11	48	a
इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन्	8	25	d	उन्नाय परणाम्बुजम्	9	25	b
इन्द्रियाणि शरानाहुः	11	16	a	उपचितनः शक्तिभिः स्व आत्मनि	12	67	a
इन्द्रियार्थक्रिया मताः	11	16	d	उपद्रुतो वाचिनभस्वता हत	9	16	b
इन्द्रो विश्वासुः श्रोता	11	37	a	उपरचितस्थिरजहमाऽऽलयाय	12	67	b
इमां भगवतीं प्रीतः	4	42	c	उपर्यधम्ममन्ताच्च	4	10	a
इलोपाख्यानमत्रोक्तम्	12	22	a	उपलभ्येत स भू	4	28	b
इह तु पुनर्भगवानशेष मूर्तिः	12	65	c	उपवीतं समेखलम्	8	8	d
ई				उपामीनम्य मन्थ्यायाम्	9	10	c
ईशयोजगदात्मनो	10	9	b	उपाहृत्य महापति	6	51	b
ईशानस्सर्वविद्यानाम्	10	8	c	उपोष्य सहितामेताम्	12	60	c
ईश्वरस्याखिलात्मनः	2	17	b	उवाच तक्षकः कम्पात्	6	18	c

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
ऊ				एकाशीतिसहस्रकम्	13	7	b
ऊर्जमासं नयन्त्यमी	11	44	d	एकैकस्मै ददौ विभुः	6	51	d
ऊर्णं आयुश्च पञ्चमः	11	42	b	एकैकामहमेतेषाम्	7	6	c
ऊर्ध्वतिर्यग्धमसर्गः	12	11	a	एकैकां प्राह संहिताम्	6	75	d
ऋ				एकैकां संहितां ब्रह्मन्	6	51	c
ऋगथर्वयजुस्साग्रामम्	6	50	a	एकोनविंशत्सौपर्णम्	13	8	c
ऋचो यजुषि सामानि	12	62	a	एतत्केचिदविद्वांसः	10	41	a
ऋतसेनं स्तथोर्वशी	11	41	b	एतने कथितं तात॥	5	13	a
ऋतुवर्चा भरद्वाज	11	40	a	एतत्पुगन्दो ज्ञात्वा	8	15	a
ऋषभस्य भरतस्य च	12	15	d	एतत्सौम्याभिधेहिनः	6	36	d
ऋषयस्संस्तुवन्त्यमुम्	11	47	b	एतदाचक्ष्व मे मुने	1	1	d
ऋषयोऽशावतारः	7	15	c	एतद्वः कथितं विप्राः	12	2	a
ऋषिणा भगवान्मुने	9	7	b	एतद्वः कथितं विप्राः	12	57	a
ऋषिभिर्बहुधोदित	11	30	d	एतद्वर्षसहस्रं तु	2	26	c
ऋषिभ्यो नैमिशालये	4	43	b	एतद्वै पौरुषं रूपम्	11	6	a
ऋषिर्नारायणोऽव्ययः	4	41	b	एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं	6	1	a
ऋषिस्स्वाश्रम एव सः	9	8	b	एतां वक्ष्यत्यसौ सूत	4	43	a
ए				एता भगवतो विष्णोः	11	45	a
एक एव हि लोकानाम्	11	30	a	एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्धिधातुः	4	39	a
एक एवार्णवे भ्राम्यन्	8	4	a	एते चाथर्वणचार्याः	7	4	c
एक काला इमे भूपाः	1	35	a	एते त्रिशतृपतयः	1	28	a
एकशी समेष्यन्ति	2	24	c	एतेऽधर्मानृतपराः	1	40	c
एकान्तभक्ता अस्मासु	10	20	c	एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीम्	1	31	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
एतेषां नामलिङ्गानाम्	2	36	a	एष नैमित्तिकः प्रोक्तः	4	4	a
एतेषां वासनामयः	7	12	b	एष प्रकृतिको राजन् !	4	6	a
एधमानैः क्षीयमाणो हि	3	24	c	ऐ			
एभिर्ब्रह्मविधिर्धृताः	6	60	b	ऐलस्य सोमवंशस्य	12	25	b
एलापुत्रस्तथाङ्गिराः	11	37	b	ओ			
एवमात्मगतो विष्णु	3	47	b	ओजस्सहोबलयुतम्	11	14	a
एवमात्मानमात्मस्थम्	5	9	a	ओं नमो भगवते			
एवं क्रमेण जेष्यामः	3	4	a	आदित्याय लोकयात्रामनु	6	67	a
एवं तपस्स्वाध्यायपरः	8	11	a	औ			
एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षित	4	32	c	औत्सुक्यादाकिन्यर्थात्रव	8	37	b
एव देहकृतो भव	5	7	d	क			
एवं देहे मृते जीव	5	5	c	ककुत्स्थस्य च भीमत	12	23	b
एतं धीः श्वानि मात्राश्च	4	24	c	ककुत्स्थो नैषधो नृप	3	10	d
एतं पुण्यमन्दोह	13	9	a	कक्षा षोडशभूपान्ता	1	29	c
एतं प्रजाभिर्दुष्टाभि	2	7	c	कश्चित्कालं मसतम	1	22	d
एवं लक्षणलक्ष्याणि	7	22	a	कण्ठोऽमान्यस्तु कामिनम्	1	19	d
एवं वचोभिर्भगवानधोक्षज	4	31	c	कथनीयोरुद्धर्मण	12	57	b
एवं वगन् स मुनये	10	38	a	कथं मेयमगुण्डा भू	2	42	a
एव समीक्षन्नात्मानम्	5	11	c	कथा इमान्ते कथिता महीयमा	3	14	a
एव स्तुतस्स भगवान्	6	73	a	कथामात्रांशष्टानाम्	2	36	c
एव स्तुतस्स भगवान्	10	18	a	कथामात्रा कथामु च	2	44	d
एवं ह्यनादिनिघन	11	50	a	कथावशेषा कालेन हि	3	13	c
एष न संशयो भूयान्	8	5	a				

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
कथितो युगमानश्च	4	1	c	कलिञ्चेति चतुर्युगम्	2	39	b
कन्दुकैः स्तनगौरवात्	8	25	d	कले दौषनिधे राजन्	3	51	a
कन्दुकैः स्तनगौरवात्	8	26	a	कलेदौषान् कलौ जनाः	3	16	b
कन्यानां हरणञ्च यत्	12	38	d	कलौ काकणिकेऽप्यर्थे	3	41	a
कपालपशुं सह	10	12	d	कलौ कुरूकुलोद्ग्रह!	1	16	b
कपिलस्य महात्मन	12	13	b	कलौ तद्भरि कीर्तनात्	3	52	d
कपिलेन च धीमता	12	13	d	कलौ तु धर्महेतूनाम्	3	24	a
कमण्डलुं दण्डमञ्जुं च वेणवम्	8	33	d	कलौ न राजन् जगतां परं गुरुम्	3	43	a
कम्बलाश्चस्तितांशमा	11	43	b	कलौ नृणामुपप्लवः	12	43	b
कम्बुग्रीवं महोष्मकम्	9	22	c	कल्किर्धर्मपतिर्हरिः	2	23	b
कम्बु श्रीकर्णदाडिमम्	9	23	b	कल्किः प्रादुर्भविष्यति	2	18	d
कर्ण कार्यमागम	11	31	b	कल्पन्ते प्रलयाय हि	4	3	d
करवाम किमीशान	10	16	c	कल्पन्ते प्रलयाय हि	4	5	d
करिष्यत्यपरो वर्णान्	1	36	c	कल्पयन्ति यथैव यैः	11	2	d
कर्गन्द्रानथ कण्टकान्	3	3	d	कल्पे कल्पे स्वमात्मानम्	11	50	c
कर्कोटकः पूर्वगिति	11	42	c	कल्पेऽस्मिन्भार्गवर्षभः	8	3	b
कर्ता यत् पालकस्मृतः	1	3	b	कस्मै येन विभासितोऽयं मतुलो	13	19	a
कर्त्तव्यं स्वप्नदृश्यथा	10	31	d	कस्य माया प्रदर्शनम्	12	29	d
कर्दमस्य प्रजापतेः	12	12	d	कस्य वंशोऽभवत् पृथ्व्याम्	1	1	c
कर्मणाश्चापि काम्यानाम्	3	29	c	कं वृणोतः परं भूमन्!	10	33	a
कलापग्राम आसाते	2	37	c	कंसादीनां तथा वधः	12	34	d
कलिमलसंहतकालनोऽखिलेशः	12	65	a	काकवर्णस्तु तत्सुतः	1	5	b
कलिर्वृद्धिं गमिष्यति	2	32	d	काण्वमाध्यन्दिनादयः	6	74	d

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
जायन्ता इमे भूमिम्	1	21	a	कालो देशः क्रिया कर्ता	11	31	a
कादाचित्कं प्रचक्षते	10	41	d	काश्यपात्रि रसादयः	7	4	b
काम एष नरेन्द्राणाम्	3	2	a	काश्यपोऽहश्च सावर्णी	7	7	a
कामरूपोऽदशवृषम्	6	12	d	कासारक्षेव तां दधुः	6	59	d
कामः पञ्चमुखं तदा	■	25	b	किमिदं कुत एवेति	10	13	c
कामाच्चोदनयाऽपि वा	7	13	d	किम् सम्भाषणादिभि	10	25	d
कामिनो वित्तहीनाश्च	3	31	c	कियदात्मजयस्यैतत्	3	5	c
कामो महर्षे सर्वोऽयम्	10	36	a	किराटा कूटकारिण	3	35	b
कारणं बलमेव हि	2	2	d	किंलि किलाया नृपतय	1	32	c
कारुण्यात्मप्रदर्शितम्	13	10	d	किं भय भो नुमि चर्गसि	5	13	d
कात्स्न्येन नाजोग्यभिधातुमीश	4	39	d	किं वर्णये नव विभो	8	40	a
कालश्च नायायुगकल्पकल्पनम्	9	29	b	किं वेदान्तयो यत	2	41	d
कालरूपं धनुशार्कम्	11	15	c	कीर्तनादेव कृष्णस्य	3	51	c
कालस्योदितास्ते वै	3	26	c	कीर्तिनाहीह सर्वश	12	45	d
कालस्ते परमाण्वादि	4	1	a	कीर्तिनायस्युर्गद्वय	12	28	b
कालस्य गतिरौदशी	4	38	d	कीर्तिरिव स्थिता भुवि	2	36	d
कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य	12	10	a	कुत पुनश्चादभद्रमीक्षे	12	52	c
कालस्येश्वररूपस्य	3	17	c	कुतो हिरण्यनाभस्य	6	80	a
कालस्रोतो जवेनाशु	4	36	a	कुपितो यादृलं त्वया	6	63	b
कालेन ते कृतास्सर्वे	2	44	c	कुमुद शुनको ब्रह्मन्	7	3	a
कालेन बलिना राजन्!	2	1	c	कुरुश्चेत् कलौ नृपा	1	8	b
कालेनेश्वरमूर्तिना	4	37	b	कुर्वस्य नपसम्माक्षात्	10	5	c
कालेनोपद्रुताः प्रजा	4	■	b	कुशस्थल्या निवेशनम्	12	36	d

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
कुशाक्ष नियमद्वये	8	9	b	कोन्ती काश्मीरमण्डलम्	1	39	b
कुसीदः कुक्षिरं च	6	79	b	कौर्म मात्स्यं नारसिंहम्	12	20	a
कृतमुद्धवराभाष्याम्	12	35	c	कौर्म समदशाऽऽख्यातम्	13	8	a
कृतं त्रेता द्वापरश्च	2	39	a	कौलं गाक्षापयस्विनीः	3	36	d
कृतं भविष्यति तदा	2	23	c	कौस्तुभव्यपदेशेन	11	10	a
कृता स्वेन नृणां तत्र	7	13	c	क्रिमिविड्भस्मसंज्ञान्ते	2	41	a
कृते प्रवर्तते धर्मः	3	18	a	क्रियमाणं स्तुवन्ति च	10	29	d
कृते यत् ध्यायतां विष्णुम्	3	52	a	क्रियायोगं बुभुत्सताम्	11	3	b
कृतो लोक भ्रमापहः	8	6	b	क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः	8	26	a
कृत्वोच्चैर्मत्यं धर्मिण	3	13	b	कुन्देन द्विजसूनुना	6	11	b
कृष्णद्वैपायनाय मः	4	41	a	क्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत्	10	27	d
कृष्णनामाऽथ तद्भक्ता	1	23	a	कचिच्छोकं कचिन्मोहम्	9	18	a
कृष्णाख्यो जगदीश्वरः	12	27	b	कचित्पञ्चविधं ब्रह्मन्	7	10	c
कृष्णाख्याऽसौ दिवं गतः	2	29	b	कचित्पूजां विसस्मर	9	9	c
कृष्णाजिनं साक्षसूत्रम्	8	9	a	कचिद्रतो महावर्ते	9	17	a
कृष्णायाकुण्ठमेधसे	6	35	b	कचिदुःखं सुखं भयम्	9	18	b
कृष्णेऽस्मात् भक्तिप्रभीप्समानः	3	15	d	कचिन्मृत्युमवाप्नोति	9	18	c
केनोपायेन भगवन्	3	16	a				
केवलस्य श्रियः पते	11	2	b	क्षत्तुमैत्रेययोस्ततः	12	8	b
केवलायाऽद्वितीयाय	10	32	c	क्षपणं स्वगुरोर्वृतम्	6	61	d
केशविम्वसितस्रजः	8	26	d	क्षयं यास्यन्ति पीडिताः	1	43	d
कैवल्यैकप्रयोजनम्	13	12	d	क्षयं यास्यन्ति शनकैः	4	8	a
कोटिशो निहनिष्यति	2	20	d	क्षिणोत्थभद्राणि शमं तनोति च	12	54	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान्	6	47	a	गजमुष्टिकचाणूर	12	34	c
क्षीयमाणेषु देहेषु	2	12	a	गजेन्द्रस्य विमोक्षणम्	12	19	b
क्षीरोदमथनं तद्वत्	12	20	c	गता यथागतं युद्धे	3	6	c
क्षुत्तृदपरीतो प्रकरैस्तिमिऋतैः	9	16	a	गतिं विष्णो मर्हात्मन	3	17	d
क्षुत्तृङ्भ्यां व्याधिभिश्चैव	2	11	a	गतिं पदासमुद्भवः	12	10	b
श्रुत्तृङ् व्याध्यादिभिर्नृप!	6	26	b	गतिस्त्वेनैव कर्मणा	6	25	b
क्षुत्त्वा वा विशो ब्रुवन्	12	46	b	गन्धर्वाप्सरस कामम्	8	16	a
क्षुद्रभाष्या महाशनाः	3	31	b	गन्धर्वाप्सरसो जगु	6	15	b
क्षुद्राः शिश्रोदरम्भराः	3	42	d	गन्धर्वस्त प्रगायन्ति	11	47	c
क्षुल्लकानि महान्ति च	7	22	d	गन्धस्रग्धूपदीपकै	10	15	d
क्षेत्रज्ञः क्षेमधर्मजः	1	5	d	गरिहाविदमब्रवीत्	8	39	d
क्षेत्राणाञ्चैव सर्वेषाम्	13	17	a	गां भोक्ष्यन्त्यन्धजालीय	1	22	c
क्षेमधर्मा तस्य सुत	1	5	c	गिरिनश्वपवर्णनम्	12	16	b
क्षेमं जनस्य परितोभियईश विद्य	8	43	b	गिरिश ममभाषत	10	3	b
क्षेमाय तापविप्राय च मृत्युजित्वै	8	41	b	गिरिशो योगमायया	10	10	b
क्षमाप्यधादद्वीपवर्षाद्रिभिस्समम्	9	14	d	गीतवार्तादत्र युधिकै	8	22	b
ख				गीता कलिमलापहा	8	6	d
खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः	12	23	c	गुणनामार्थवृत्तय	6	42	d
खट्वाक्रो धुन्धुहा रघु	3	9	d	गुणानुवादश्रवणार्दिर्भाषी	12	53	d
ख रोदसी भगणानद्रिसागरान्	9	28	a	गुणान्कर्मणि चात्मनः	5	6	b
खेटान्त्रजानाश्रमवर्णवृत्तय	9	28	d	गुणान्कालेन चादितम्	4	18	b
ग				गुणाम्स्त्वादयश्च तम्	4	17	d
गक्राकूल उदङ्मुखः	6	10	b	गुणैः कुर्वद्दिग्भाति	10	31	c

श्लाकादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
गुमां भोक्ष्यति मेदिनीम्	1	37	d	चक्रे बालायनिर्गार्गिः	6	58	c
गुरवे ब्रह्ममूर्त्ये	10	32	d	चक्रे साम्नां ततो द्विजः	6	76	d
गुरो रविद्यमानानि	6	66	c	चक्षुस्स्वरूपं रविमीक्षते तदा	4	33	b
गृहप्रायेष्वाश्रमेषु	2	14	c	चतस्रः संहिताश्चक्रे	6	50	c
गृहीत्वाऽऽत्यतयाऽबुधाः	2	43	b	चतस्रो मूलसंहिताः	7	7	d
गोखल्य शिशिरेष्वधात्	6	57	d	चतुर्थे तु पुनः कृतम्	2	34	b
गोपद्वमलताजालैः	8	21	c	चतुर्दश तुरूष्काः	1	30	b
गोपानाञ्च परित्राणम्	12	30	a	चतुर्दश भविष्यं स्यात्	13	6	a
गोवर्धनोद्धारणञ्च	12	32	a	चतुर्दश विशाम्पते	4	2	d
गोविन्दगोद्विजसुरार्तिहरावतार	11	25	c	चतुर्धा व्यस्य बोध्याय	6	55	a
ग्रसते तेजसो रूपम्	4	15	a	चतुर्धाऽस्य स्वभावतः	7	17	d
ग्रसतेऽव्याकृतं बीजम्	4	18	a	चतुर्भिः वदनैर्विभुः	6	44	b
ग्रसन्तं प्रभया तमः	9	21	d	चतुर्भुजौ रौरवल्कलाम्बरी	8	33	b
ग्रामन्त्या उदप्लवे	4	13	d	चतुर्युगसहस्रं तु	4	2	a
ग्रामा तु पृथिवी	4	14	a	चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता	6	46	c
ग्रामण्यो रथयोजका	11	48	b	चतुर्लक्ष उदाहतः	13	9	b
घ				चतुर्विधश्च प्रलयः	12	43	c
घटे भिन्ने यथाऽऽकाशः	5	5	a	चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिः	9	13	c
घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते	4	33	a	चतुर्विंशति वाराहम्	13	7	a
घातनं यवनेन्द्रस्य	12	36	b	चतुर्विंशति संहिताः	6	80	b
घृताची गीतमक्षेति	11	39	c	चतुष्पातज्वनैर्धतः	3	18	b
च				चत्वारिंशच्च पञ्च	1	21	b
चकोरक्षरमो यत्र	1	26	a	चत्वार्यब्दशतानि च	1	28	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
चन्द्रविज्ञः सलोमधीः	1	27	d	छागप्रायासु धेनुषु	2	14	b
चरकाध्वर्यवोऽभवन्	6	61	b	छित्वाऽच्युतात्मानुभवोऽवतिष्ठते	4	34	c
चरन्समन्तात्तनुते	11	46	c	ज			
चराचरगुरोर्विष्णोः	2	17	a	जगतः प्रभवाप्ययम्	12	4	b
चराणामचराणि	7	13	b	जगत्पवित्रं प्रगुणीतं कर्हिचित्	12	50	b
चरितं किल्बिषापहम्	12	24	b	जगदुदयस्थितिसंयमात्म शान्तिम्	12	66	b
चरितेनाल्पसाराणाम्	6	62	c	जगाम भिक्षुभिस्माकम्	6	8	d
चरिष्येऽहं सुदुश्चरम्	6	62	d	जगृह्ण्वजसन्त्यम्ना	6	74	c
चलन्त्या अनुकन्दुकम्	8	27	b	जटिलो वल्कलाम्बर	8	8	b
चातुर्होत्र विवक्षया	6	44	d	जनकानां सम्भव	12	24	d
चामरव्यजनेऽभजत्	11	18	d	जनमेजयः स्वपितरम्	6	16	a
चार्वर्कुलिभ्यां पाणिभ्यां	9	25	a	जने तु खगधर्मिणि	2	16	b
चित्रवर्णान्यनेकशः	4	12	b	जनैर्दिष्टं हि भुज्यते	6	27	d
चित्रागव्या च शिला विभो	8	17	d	जन्मकर्मोपनुनमे	2	17	d
चैद्यपौण्ड्रकसाल्वानाम्	12	39	a	जन्मप्रानय हेतव	4	36	d
चोदयन्ति रथं पृष्ठे	11	48	c	जन्माचागुणोदया	2	2	b
चोदितो विप्रवाक्येन	5	10	a	जगमन्धममानीत	12	36	a
चौर्यमायोरुसाहसा	3	34	d	जलापन्तनां क्षमा विमना समग्रमत	9	13	d
चौर्यामृतवृथाहिंसाः	2	13	c	जाग्रन्वज्जन्मुपुमिषु	7	19	b
				जाजलिश्चाप्यथर्ववित्त	7	3	b
				जातुर्कर्णस्नु तच्छिष्या	6	58	a
छन्दांस्यधिगवेषयन्	6	66	b	जायते ह्यमतां गन्धे	3	7	
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण	8	7	c	जायतेऽथ विनश्यति	5		f
छर्दित्वा यजुषां गणम्	6	64	b				

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
जित्ये मृत्युं सुदुर्जयम्	8	11	d	तक्षको मेनका हाहाः	11	35	b
जिज्ञासया नश्यति तर्ह्यनुस्मरन्	4	23	a	तच्चित प्रयतो जप्त्वा	11	26	b
जितं ते देवदेवेश	9	4	a	तच्छीलाचारवादिनः	1	43	b
जीववृत्तिष्वपाश्रया	7	19	d	तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं	13	19	d
जिवितं मरणं जन्तानां	6	25	a	तच्छृण्वन् विपठन्	13	18	a
जेष्ण्यामो गजमन्त्रिण	3	3	b	तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुर्विप्राः	6	21	a
जैमिनेस्सामगम्यामीन	6	75	a	तटित्विभ्रजटाधरम्	10	11	b
ज्ञ				तत आत्मा ह्यजोऽमरः	5	4	d
ज्ञानञ्च तदुपाख्यानम्	12	4	c	तत एकोदकं विश्वं	4	13	a
ज्ञानञ्च विज्ञानविगागयुक्तम्	12	54	d	ततश्च नभसो गुणम्	4	16	b
ज्ञानविज्ञान निष्ठया	6	7	b	ततश्चानुदिनं धर्मः	2	1	a
ज्ञान त्रैकालिकं ब्रह्मन्	10	37	a	ततश्चाशोकवर्धनः	1	13	d
ज्ञानं भाति तदाश्रयम्	4	23	b	ततः कण्वानियं भूमिः	1	19	a
ज्ञाने तपसि यद्द्रुचि	3	27	d	ततः प्रचण्डपवनो	4	11	a
ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानम्	12	16	c	तत प्राकृतिकस्सर्गः	12	9	a
ज्योतिषो न पृथक् भवेत्	4	24	b	तत प्रैयव्रतं द्विजाः	12	15	b
ज्योतिषोर्वार्तयोर्गव	4	30	d	तत स्सच्चिव पौराण	3	3	c
त				तत स्सांवर्तको वहि	4	9	a
त इन्धमुपकुर्वन्तो	8	29	a	ततोऽक्षरसमाम्नाय	6	43	a
त एतदधिगच्छन्ति	6	33	a	ततो गतोऽथ मुनयो	6	64	c
तक्षकं प्रतिहो विप्राः	6	11	a	ततो घोषः सुतस्तस्मात्	1	17	c
तक्षकः शरणं ययौ	6	17	d	ततो जीवस्य संसृतिः	5	6	d
तक्षकाशु पतस्वेह	6	21	c	ततो दीपस्य दीपत्वं	5	7	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
ततो नृपा भविष्यन्ति	1	9	c	तथा कुरुष्व देवेश	13	22	c
ततो ब्रह्माण्ड सम्भूतिः	12	9	c	तथा छन्दोग संहिताम्	6	53	b
ततो भागवतस्तस्मात्	1	18	a	तथा निव्ये बृहस्पतिः	2	24	b
ततोऽभून्नृवृदोऽङ्गरो	6	39	a	तथा पञ्चशतानि च	13	6	b
ततो मर्त्यपरित्यागः	12	42	c	तथा पुण्यव्रातानाम्	13	17	c
ततो मेघकुलान्यङ्ग	4	12	a	तथा प्राकृतिको लय	4	38	b
ततो याति परां गतिम्	3	49	d	तथा विदूशूद्र विप्राणां	2	35	c
ततो राजा सुनन्दनः	1	25	d	तथेति स स्मरन् प्रागात्	9	7	c
ततो व्यदृश्यन्त चतुस्समुद्राः	9	12	a	तथैव बकवत्सयो	12	29	b
ततोऽष्टौ यत्रना भाव्याः	1	30	a	तदन्ते प्रलयस्तावान्	4	3	a
तत्तच्छिष्ये धृतव्रतैः	6	46	b	तदा कृतयुगं विद्यात्	3	37	c
तत्पदं परमं ब्रजेत्	12	63	d	तदा क्रियानपो निष्ठा	3	21	a
तत्परेषु तथा त्वयि	10	34	d	तदा वेत्ता रजो वृत्ति	3	28	c
तत्पादपद्ममुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना	6	1	c	तदा मन्दान् प्रभृत्येष	2	32	c
तत्पुत्रस्य च पौत्रस्य	2	42	c	तदा निग्रे ह्यन्योन्य	4	7	c
तत्पुत्रीणाञ्च सन्तति	12	17	b	तदा प्रकृतयः सम	4	5	c
तत्प्रभा व्यापिनी साक्षान्	11	10	c	तदा प्रवृत्तस्तु कनि	2	31	c
तत्राऽप्यदोन्यस्तमचष्टकृत्स्नशो	9	27	c	तदा भवति तत् कृतम्	2	24	d
तत्राऽष्टादशसाहसम्	13	9	c	तदा भूमर्गन्धगुणं	4	13	c
तत्राऽसीत्कुसुमाकरः	8	21	d	तदाविशन् कलिर्लोकं	2	29	c
तत्सुताश्च कुरुद्वह	3	6	b	तदाश्रमपद पुण्यं	8	18	a
तत्सुतो वारिसागस्तु	1	13	c	तदेतदुन्मादित बाध्यबाधकं	6	31	c
तथा कर्ममयेषुधिम्	11	15	d	तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम्	12	16	d

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवम्	12	49	a	तपः स्वाध्याय संयमैः	8	13	b
तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम्	12	49	b	तपः स्वाध्याय संयमैः	8	32	b
तदेव शोकार्णवशोषणं नृणाम्	12	49	c	तपः स्वाध्याय संयमैः	9	2	d
तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलम्	12	48	c	तपः स्वाध्याय संयमैः	10	24	d
तद्दर्शनाद्वीतपरिश्रमो मुदा	9	26	a	तपः स्वाध्याय संयुतः	8	7	d
तदध्वाङ्गतीर्थं न तु हंससेवितम्	12	50	c	तपो मासं नयन्त्यमी	11	39	d
तद्वाहवो लोकपाला	11	7	c	तपो विशङ्कितो ब्रह्मन्	8	15	c
तद्भृत्यो वृषलो बली	1	22	b	तपो वेषापजीविनः	3	38	d
तद्युष्मान् वयमीमहि	10	22	d	तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं	12	68	d
तद्रसामृततृप्त्य	13	15	c	तमन्वय वटो ब्रह्मन्	9	34	a
तद्रूपेण च नारदाय मुनये	13	19	b	तमस्यपारे पतितो भ्रमन् दिशो	9	16	c
तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं	8	44	a	तमस्यपारे भ्रमतां	8	1	c
तन्नाथास्ते जनपदाः	1	43	a	तमहमजमनन्तमात्पतत्त्वम्	12	66	a
तन्नो वर्णय भद्रं ते	11	3	a	तमाह भगवाञ्छर्वः	10	35	c
तन्मनः सुजते माया	5	6	c	तमाहुरात्यन्तिकमङ्गसम्प्लवम्	4	34	d
तन्मात्रं रूपनामसु	7	20	b	तमेव चिन्तयन्नर्थं	9	8	a
तन्मात्राण्यस्याऽभिव्यक्तिः	11	16	c	तमेव नित्यं श्रुणुयादभीक्ष्णं	3	15	c
तन्मूलभूतं पदमामनन्ति	4	21	d	तमेव शरणं ययौ	10	1	c
तन्मे ब्रूहि यथा मुने	3	16	d	तमेवं निभृतात्मानं	10	3	a
तपतटिद्वर्णीपिशन्नरोचिषा	8	34	c	तमो रजो वा महदादयोऽमी	4	20	b
तपस्याऽऽख्यं नयन्त्यमी	11	40	d	तयो रागमनं राक्षात्	10	9	a
तपस्विनो वासा	3	33	c	तयो मादाय	8	38	a
तपस्सत्यदया दानेषु	3	22	a	तयो न कर्माशय संसृतिर्भवेत्	10	42	d

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं	2	27	c	तस्यापि गोमतिः पुत्रः	1	26	c
तरलैस्ताडितः कचित्	9	17	b	तस्यापि ददृशे शिशुम्	9	21	b
तस्मात्तस्मात् चान्द्रजः	1	25	b	तस्यामात्यस्तु शुनको	1	2	c
तल्लोलुपतयाऽऽदुः	6	65	b	तस्याऽवितु स्थिरचरेणितु गङ्गामूलं	8	42	a
तस्माच्छिविलको नृपः	1	24	b	तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ	9	10	a
तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां	8	46	a	तस्यैवमुद्दीक्षत ऊर्मिभीषण	9	14	a
तस्मात् सत्त्वमिदं राजन्	6	27	a	तस्यैवं युञ्जत धिन	8	14	a
तस्मान्नाग्नौ पतत्यसौ	6	19	d	तस्यैवं युञ्जतधिन	8	31	a
तस्मात् सर्वात्मना राजन्	3	49	a	तस्यैवं युञ्जत धिनं	8	32	a
तस्मिन्नेव तदाहनि	2	33	b	त गोपार्यात राजेन्द्र	6	19	a
तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं	9	31	a	त चाण्डालश्च सभुदीभयन्	9	11	a
तस्मिंल्लब्धा दुराचारा	3	24	a	त तर्पयित्वा द्रविणे	6	12	a
तस्मै नमो भगवते	10	32	a	त नमामि त्वि परम	13	23	d
तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूमे	8	47	a	त नमिर्हन्धि महायागिन्	8	5	c
तस्मै सपर्या व्यदधात्	10	15	a	त पतन्तं विमानेन	6	23	a
तस्य कर्माण्युदाराणि	12	28	a	त सर्वनाद विपश्यन्तिरूपशोभन	8	49	c
तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति	1	11	a	तान्त्रिका पारिधर्यायां	11	2	a
तस्य नारायण सुतः	1	20	d	तारोपाश्रयानमेव च	12	22	b
तस्य पुत्रस्तु भूमित्रः	1	20	c	तानीयन्तेऽथ नीरसा	4	14	d
तस्माद्वृद्धश्च गोकुले	12	27	d	तावन् कलितैः प्रथिवी	2	30	c
तस्य शिष्यो वेदमित्र	6	56	c	तावच्छिद्रेणैव श्रयमिनेन भार्गव	9	27	a
तस्य सेनापतिः कलौ	1	16	d	तावन्म भगवान् साक्षात्	9	33	a
तस्यः द्वांसंख्यो वर्णाः	6	42	a	तावानमात्रपि महान्	11	9	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
ताविहृत्य कलंगन्ते	2	38	a	तेनाऽऽसन्नति विस्मिताः	8	12	d
तासां स चतुरङ्गिष्व्यान्	6	51	a	तेनाऽसौ चतुरो वेदान्	6	44	a
तां मां ज्येष्ठान्त्यबुद्धयः	3	6	d	तेनैव ऋषयो युक्ताः	2	28	a
तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते	6	78	d	ते परम्परया प्राप्ताः	6	46	a
तिरोधायि क्षणादम्य	9	34	c	ते पुनन्युरुकालेन	10	23	c
तिर्यङ्नागमङ्गादय	12	17	d	ते वै तदाश्रमं जग्मुः	8	17	a
तिर्यङ्मर्त्यैरिदिवेषु	7	14	c	ते वै भगवतो रूपे	3	35	a
तिष्ठन्त्यद्दशतं तृणां	2	28	b	तेषामभावे जगती	1	12	c
तीर्थश्रव श्रवणमङ्गलपाहिभृत्यान्	11	25	d	तेषां त्रयोदश सुताः	1	34	a
तीर्थाभिषेकं व्रतदानं जप्यै	3	48	b	तेषां नामानि कर्माणि	11	28	a
तुगीय इति वृत्तिभिः	11	22	b	तेषां प्रजाविसर्गश्च	2	22	a
तुर्याशोऽधर्मं हेतुभिः	3	24	b	तैजसानीन्द्रियाण्यङ्गः	4	17	a
तुर्याशां हीयते शनैः	3	20	b	तैत्तिरीया इति यजुः	6	65	c
तुल्यकाला इमे राजन्	1	40	a	तोकश्च तत्प्रेमसुधास्मितेन	9	31	c
तृणं बिन्दु रय्यानिश्च	3	10	a	तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ	8	33	a
तृणावर्तस्य निष्पेष	12	29	a	त्यक्ष्यन्ति हि प्रियान्	3	41	c
तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम्	11	14	d	त्रयोदश मुरुण्डाश्च	1	30	c
तेजोऽब्रवमयं कायं	2	43	a	त्रयो लोका इमे यत्र	4	3	c
तेऽणिमाद्या हरेर्गुणाः	11	20	f	त्रय्यारुणिः कश्यपश्च	7	5	a
ते त उद्देशतः प्रोक्ताः	2	25	c	त्रिगुणाय महात्मने	10	32	b
ते तु धर्मोपदेष्टारः	6	45	c	त्रिलोकनाथाऽऽनतपादपङ्कजम्	3	43	b
ते त्वदीये द्विजाः काले	2	28	c	त्रिवृद्धेदः सुपर्णाख्यो	11	19	c
तेन संस्तम्भितस्सर्पः	6	19	c	त्रिशद्विशति वर्षाणि	2	11	c

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
त्रीणि तैः संस्थिते ततः	1	32	b	दध्या वधोक्षज योगी	8	13	c
त्रेतायां धर्मपादानां	3	20	a	दन्तवक्त्रस्य दुर्मते	12	39	b
त्रेतायां यजतो मल्लैः	3	52	b	दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो ध्रुम	11	8	b
त्रैलोक्यमासीत् सहस्राद्रिराप्युतम्	9	15	b	दमनं कालियस्याऽहे	12	30	c
त्रैवर्गिकास्वयी वृद्धा	3	21	c	दर्भकस्तत्सुतो भाव्यो	1	6	c
त्र्यक्षमष्टभुजं प्राशुं	10	11	c	दर्भकस्याजय स्मृत	1	6	d
त्वहृद्गतचर्यया	9	3	b	दशार्दभिनो नृपा	1	29	b
त्वन्माययाऽऽवृतमतिः स उ	8	48	c	दशान्त तक्षक पादे	5	12	a
त्वष्टा ऋचीक तनयः	11	43	a	दशपट्य चतुश्शतम्	13	5	d
त्वं तु राजन् मरिष्येति	5	2	a	दशपट्यशने विभु	6	74	b
त्वाष्टस्य जन्मनिधनं	12	18	a	दशभिर्भिक्षणे युक्त	7	10	a
द				दश प्रयशानानि च	1	31	b
दक्षजन्मप्रचेतोभ्यः	12	17	a	दशाष्टौ ब्रह्मवेवर्तम्	13	6	c
दक्षयज्ञं विनाशनम्	12	14	b	दशाष्टौ श्रीभागवतम्	13	5	a
दग्धगोमयिपिण्डवत्	4	10	d	दम्युप्रायषु गजम्	2	13	b
दत्त्वाऽगात्र्यक्ष ईश्वरः	10	38	b	दम्युत्क्रुष्टा जनपदा	3	32	a
ददर्श पथि काश्यपम्	6	11	d	दहत्यमिलं वेगान्ध	4	9	c
ददर्श पुरुषं किल	8	4	b	दह्यमानं विभात्यण्डं	4	10	c
ददर्श विश्वं सदिवाऽवभासितम्	9	29	d	दह्यमाना निवधुनु	8	29	c
ददर्श स्वर्गणे वृतः	10	3	d	दह्यमानान् महोगमान्	6	17	b
ददाति यो भागवतम्	13	13	c	दाक्ष्य कुटुम्बभरण	2	7	a
ददृशुश्चाक्र किङ्कराः	8	23	b	दानं दानस्य माहात्म्यम्	13	3	c
ददृशुस्तान्यजुर्गणान्	6	64	d	दाम्पत्यं भिरुचिर्हेतुः	2	3	a

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
दावाग्नेः परिसर्पतः	12	30	b	देवदुन्दुभयो नेदुः	6	15	a
दिव्याब्दानां सहस्रान्ते	2	34	a	देवभूतिः कुरूद्वह	1	18	b
दीक्षा संस्कार आत्मनः	11	17	b	देवरातसुतस्सोऽपि	6	64	a
दीना स्नेहा कलौ नराः	3	37	d	देवहृत्याश्च संवादः	12	13	c
दीपश्चक्षुश्च रूपं च	4	24	a	देवानामच्युतो यथा	13	16	b
दीर्घसूत्रे कुरुश्रेष्ठ!	4	43	c	देवान् वैकारिको गुणैः	4	17	b
दूरे वार्ययनं तीर्थं	2	6	a	देवापि शन्तनोभ्राता	2	37	a
दुर्भगा भूमिर्षाश्च	3	25	c	देवासुर नरादयः	6	14	d
दुर्मिक्षकर्षाडिता	2	10	b	देवासु महायुद्धम्	12	21	a
दुर्मिक्षकरकर्षिता	3	39	b	देवो मकरकुण्डले	11	12	b
दुर्मित्रोऽस्य तथैव च	1	34	d	देवोऽसौ षड्भिरस्य वै	11	46	b
दुर्मोधान् वीक्ष्य कालत	6	47	b	देव्यै तत्कर्म कथयन्	10	38	c
दुर्मूर्खं हन्ति धातुजम्	3	47	b	देहत्यागश्च राजर्षेः	12	44	a
दुर्मसितस्तवमच्युतं ननोऽहं	1	66	d	देहवत्त्वं न नङ्क्ष्यति	5	2	d
दुर्विभाव्या शरीरिणाम्	10	28	b	देहाद्यपार्थम सदन्त्यमभिजमात्रं	8	44	c
दृश्यते यत् समं निशि	2	27	d	देहिनां कलिदोषतः	2	12	b
दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यां	4	23	c	देहोऽहि गरलाग्निना	6	13	b
दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः	3	26	b	दैत्यैश्चरस्य चरितम्	12	18	c
दृश्येते उदितौ दिवि	2	27	b	दैत्यन्तेर्भरतस्यापि	12	26	a
दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रात्	3	1	a	द्युपतिभिरजशक्रशङ्कराद्यैः	12	66	c
दृष्ट्वैव भयसंविग्रः	6	17	c	द्रक्ष्ये मायां यया लोकः	9	6	c
देवता मुनयस्सिद्धाः	12	61	a	द्रव्यक्रियाकारकाख्यं	6	38	c
देवदत्तं जगत्पतिः	2	19	b	द्रव्यदेशात्मसम्भवान्	3	45	b

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन्	11	31	c	धर्मत्राणाय सत्त्वेन	2	16	c
द्वादशस्वपि मासेषु	11	46	a	धर्मत्राणाय साधूना	2	17	c
द्वादशाब्दशतात्मकः	2	31	d	धर्मन्याय व्यवस्थायां	2	2	c
द्वादश्यामेकादश्यां वा	12	59	a	धर्मस्याधर्मलक्षणे	3	22	d
द्वापरं तद् रजस्तमः	3	29	d	धर्मं ग्राहयितुं प्राय	10	29	a
द्वापरादौ महर्षिभि	6	46	d	धर्मं यशश्च भगवान्	11	18	c
द्वापरे परिचर्यायां	3	52	c	धर्मं यश्चन्य धर्मज्ञा	3	38	c
द्वावन्त्यां यत्नात्मवान्	12	60	b	धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्	12	1	d
द्विजं नृपयजमानं शूद्रयानि	11	21	a	धर्मिनोऽपि महामूर्ति	8	30	b
द्विजं नृपयजमानं शूद्रा	6	12	c	धानाः कृतम्यन्ती हेति	11	33	a
द्विजा धामाऽकुतोभयं	11	12	b	धानेन वैभवाभासा	6	12	c
द्विजोऽधीन्यानुविन्दते	12	62	b	धन्या यान्त्यधुनर्भवम्	6	38	d
द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति	1	13	b	धूपमान्धौ गृजयन्	8	38	d
द्विताय इव भार्गव	1	10	d	धूम्रश्च रजसाऽऽकुलम्	4	11	d
द्विपरार्धावधिरूप	4	1	b	धुनराट् शुभभरा	11	43	d
द्विपरार्धे त्वतिक्रान्ते	4	5	a	धेनुकस्य सारं भान्	12	29	c
द्वीपवर्जसमुद्राणाम्	12	16	a	ध्यानायस्थित तद्गतेन मनसा	13	1	c
द्वीपान्सर्वधान् ककुभ सुगमुगन्	9	28	b	ध्यायन्ति वेद हृदया मुनयश्चदाप्स्यै	8	42	d
ध				ध्यायन् सर्वत्र च हरिं	9	9	a
धनुगिध्वसि चर्मभि	10	12	b	ध्रुवस्य चरितं पश्चान्	12	14	c
धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः	9	25	d	ध्रुवोऽनन्तोपमस्तन	5	8	d
धर्मगुह्योपबृंहितम्	10	26	b	ध्वस्तक्लेशान्तात्मना	8	13	d
धर्मज्ञानादिभि युक्तं	11	13	c	न			

लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
न कथ्यते यद्भगवानधोक्षजः	12	48	b	नन्दः क्षत्रविनाशकृत्	1	9	b
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च	7	4	a	नन्दादयोऽष्टौ द्वाः ॥॥॥॥	11	20	e
न खं जलं भूग्निलोऽग्निरर्कः	4	21	b	नन्दिवर्धन आज्ञेयो	1	7	a
नङ्क्ष्यत्यायुर्बलं स्मृतिः	2	1	d	नन्दिवर्धनस्तत्पुत्रः	1	4	a
न चार्पितं कर्म यदप्यनुनमम	12	52	d	न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम्	3	4	d
न चेमं देहमाश्रित्य	6	34	c	न प्राणबुद्धीन्द्रिदेवता वा	4	20	c
न जातः प्रागभूतोऽद्य	5	2	c	न भविष्यति भूत्वा त्वं	5	3	a
न तच्चित्रं महत्सु हि	8	30	d	नभस्तमनुलीयते	4	16	d
न तत्रात्मा स्वयं ज्योति	5	8	a	नभस्याख्यं नयन्त्यमी	11	38	d
न तस्य कालावयवैः	4	18	c	नभो निर्भं नभस्तत्त्वं	11	15	a
न ते मय्यच्युतेऽजे च	10	22	a	नभोमासं नयन्त्यमी	11	37	d
न ते मृदेति वादिनः	3	8	b	नम शिवाय शान्ताय	10	17	a
न त्वां धक्ष्यति तक्षकः	5	10	b	नमस्कृत्य गुरुन्वक्ष्ये	11	4	a
नदन्ति रभसस्वनैः	4	12	d	नमस्तस्मै भगवते	13	20	a
न दह्येतोरगाधमः	6	18	d	नमस्तुभ्यं तमो जुषे	10	17	d
न दुष्येतानुभावस्तैः	10	30	c	नमः कृष्णाय वेधसे	12	1	b
न देवा क्षेतनोज्झिताः	10	23	b	नमुचिः शम्बरो भीमो	3	11	c
न द्रक्ष्यसि शरीरं च	5	12	c	नमो धर्माय महते	12	1	a
नानन्दस्थाल संवादाः	3	37	c	नमो नम इतीशानौ	3	37	c
ननाम शिरसा मुनिः	10	14	d	नमो भगवते तस्मै	6	35	a
ननामाज्ञेन दण्डवत्	8	35	d	न यत्र दुर्भाव्यतया विराजिता	6	30	a
न निरूप्योऽस्त्यणुरपि	4	29	c	न गात्रं वाचो न मनो न सत्त्वं	4	20	a
ननृतु स्तस्य पुरतः	8	24	a	न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं	6	31	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशः	12	50	a	नहृषो भगतोऽर्जुन	3	9	b
न यद्विवादो विविधस्तदाश्रमो	6	30	c	न ह्यम्मयानि तीर्थानि	10	23	a
नयन्त्येते स्म माधवम्	11	34	d	नाग्नो किमिति पात्यन्ते	6	20	d
न येषां देहगोहजम्	6	33	d	नाति हिमा न लम्पटा	3	21	b
न गक्षिष्यन्ति मनुजा	3	42	a	नानुप्यन् कर्णयोऽपिबन्	10	26	d
नरदेवास्तथा पते	2	40	b	नाऽऽत्मनश्च जनम्यापि	10	22	c
नरदेवेन पूजित	6	8	d	नायद्भूतमिदं मन्ये	6	3	a
नर नागयणावृषा	8	35	b	नात्यन्त शृद्धिं लभन्तऽनन्तरात्मा	3	18	c
नर नागयणो हारं	8	32	d	नाथस्त्व नो यत प्रभा	13	22	d
नरणा पुरुषोचितम्	12	2	d	नानागुणमयी दधत्	11	11	b
नवघोकाऽऽज्या हरि	11	31	d	नानान्य विद्वद्वोर्यद्वत्	4	30	c
नव नन्दान् द्विज कश्चित्	1	12	a	नानान्य प्रत्यगात्मानं	4	28	d
नवब्रह्म समुत्पत्ति	12	14	a	नानाधिभार्यचितुमन्यतनुर्यथद	8	4	c
नवाधिकृतं च नयति	1	31	c	नाना-वर्मानि समरु	11	22	d
न वेद ख गा च परिश्रमेपित	9	16	d	नाना-सिन्धुं तेनम्	9	13	d
न वेद रुद्धधोऽर्जुन	10	9	c	नात्ययव्याघ्रान् कर्तव्यम्	13	18	d
न गोभते ज्ञानमन्त्र निगञ्जनम्	12	52	b	नात्ययव्याघ्रयपन्यादफलो मुनी	8	43	a
नष्टे वेदपथे गुणम्	2	12	d	नात्ययव्याघ्रस्य भगवन्	4	40	b
न सन्निवेशः खलु लोककल्प	4	20	d	नात्यये गुणा व्यसन्नमोह	8	45	d
न सेहे तावुदीक्षितुम्	8	36	d	नाभिभूम्योऽक्षिणी नाम	11	6	c
न स्वप्नजाग्रन्न च तत् सुषुप्तं	4	21	a	नाभिमन्ताऽनु-वीर्यम्	12	15	c
न स्युग्न्यतमादृतान्	4	24	d	नाभिमन्तार्त्तन यम्य	13	23	a
न हि सत्यस्य नानात्वं	4	30	a	नामान्यनन्तस्य यशोऽक्षितार्ति	12	51	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
नागदम्य च मन्वाद	12	15	a	निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः	13	2	b
नागद पशुनिर्गतिः	13	5	b	निद्रा हिंसा विषादनम्	3	30	b
नागदः कच्छर्नागश्च	11	34	c	निभृतात्मेन्द्रियाशयम्	10	4	d
नागदाख्यानमेव च	12	5	d	निभृतोद झप ब्रातो	10	5	a
नागदाय पुरा ग्राहः	4	41	c	निमिनीकृत्य पाण्डवान्	12	40	d
नागदीयं भागवतं	7	23	b	निमंग्र परित्यागः	12	24	c
नागदेन सूर्यपिणा	12	41	d	निम्नगानां यथा गन्ना	13	16	a
नारायणकथा यत्र	8	6	c	निम्न नाभिदलोदरम्	9	24	d
नारायण विनिर्मितम्	10	1	b	नियुक्तानामधीश्वरैः	11	28	b
नारायणस्य भविता	1	20	c	निगले भूतले राजन्	3	39	c
नारायणस्याखिल सत्त्वधाम्	4	39	b	निरीक्षतोऽप्राक्निरीक्षणेन	9	31	d
नागयणं देवभदेवमीशम्	12	55	c	निर्घृणैर्दस्यु धर्मिभिः	2	8	d
नागयणाय ऋषये च नरोत्तमाय	8	47	c	निर्दयाः शुष्कवैरिणः	3	25	b
नागयणो नरस्य	9	1	c	निर्मितो दृश्यते यत्र	11	5	c
नागयणो हर्षकेशः	12	3	c	निर्मितो लोकतन्द्रोऽयं	11	29	c
नावमन्येत कञ्चन	6	34	b	निवृतात्मेन्द्रियाशयः	8	36	b
निगदाख्यं य जुर्गुणम्	6	52	d	निर्वैरास्समदर्शिनः	10	20	d
निजाश्रमं यत्र ऋषीनपश्यत्	9	30	b	निवर्त्य विषहारणम्	6	12	b
नित्य आत्मन्तिको लयः	7	17	b	निषधास्तत एव हि	1	35	d
नित्यदा सर्वभूतानां	4	35	a	निषिध्य चोर्मान् विरमेततन्मुनिः	6	31	d
नित्यमुद्विग्न मनसो	3	39	a	निस्सङ्गाच्छिन्नसंशयः	6	10	d
नित्यं कारणमव्ययम्	4	19	d	निस्सङ्गा भूतवत्सलः	10	20	b
नित्यो नैमित्तिकश्चैव	4	38	a	निः क्षत्रीकरणं भुवः	12	25	b

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
नृणां त्वं पारदर्शनः	8	1	d	पञ्च प्रद्योतना इमे	1	4	b
नृणां धुनोति भगवान्	3	46	c	पटस्येवाङ्गं तन्तव	4	27	d
नृणां साधु समागमः	10	7	d	पठत्यनशनन् प्रयत	12	59	c
नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः	11	47	d	पठित्वा मुच्यते भयात्	12	60	d
नृदेव पितृभूतानि	8	12	c	पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः	3	35	a
नृपलिङ्गच्छदो दस्यून्	2	20	c	पतन् स्खलन् वा विवशो	3	44	b
नृपान् हसति भूरियम्	3	1	b	पतितस्खलितो वाऽऽर्जुन	12	46	a
नृभिः क्रियाभिव्यवहारवर्त्मसु	4	31	b	पति त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्य	3	36	a
नेत्राभ्यां धिष्ठितं हृदि	9	32	b	पथ्यशिष्यान्थो शुणु	7	2	d
नेत्रे त्रिलोकैकगुरुं	10	14	c	पदार्थेषु यथा द्रव्य	7	20	a
नैतावता भगवतः	10	30	c	पदगर्भाभ्यामाश्रित	9	24	a
नैमित्तिकः प्राकृतिको	7	17	a	पदवक्या स वै पुरि	1	37	d
नैर्ऋता बलशालिनः	11	48	d	पदाक्षमालामृतजन्तु मार्जन	8	34	a
नैवाधुनापि भूतानां	8	3	c	पद्यन्त्याश्च तत्फलम्	12	62	d
नैवेच्छत्याशिष कापि	10	6	a	परत्रेह च मन्मतिम्	11	46	d
नैष त्वया मनुष्येन्द्र	6	24	a	परदारधनादृता	1	41	b
नैष्कर्म्यमप्यच्युत भाववर्जितम्	12	52	a	परमायुः कलौ नृणाम्	2	11	d
न्यग्रोधपोतं ददृशे	9	20	c	पर पद वेष्णवमामर्शनि तद	6	32	a
न्यासिनोऽत्यर्थलोलुपा	3	33	d	परं भगवतः पदम्	6	7	d
प				पर माधर्तको वारि	4	11	c
पञ्चत्वमच्छते मन्तु	6	26	c	परमात्मनोऽप्यशक्तम्	2	30	d
पञ्चत्वाद्यात्मन स्वयम्	6	4	b	परशगन्तुं मन्व्यवस्था	6	49	a
पञ्चधा व्यस्य महिताम्	6	57	b	परशगयाप्रिमित्राभ्यां	6	55	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
परिचर्या भगवतः	11	17	c	पापे यद्रामते जनः	2	29	d
परिणामादयो गुणाः	4	18	d	पारीक्षित इति श्रुत्वा	6	20	a
परिणामिनामवस्थास्ता	4	36	c	पाषण्ड प्रचुरे धर्मे	2	13	a
परित आशापालैः तत्र	6	71	a	पितरो मनवो नृपाः	12	61	b
परितुष्ट प्रसन्नात्मा	10	18	c	पितृभ्रातृस्वसृज्जातीन्	3	37	a
परिपाठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः	12	65	d	पुण्यगन्धानिलस्पृशाम्	2	21	d
परिवर्तन आत्मनि	3	26	d	पुण्यद्रुमलताञ्जितम्	8	18	b
परिष्वक्तु मधोक्षजम्	9	32	d	पुण्यद्विजकुलाकीर्णं	8	18	c
परिक्षितमुपाख्यायाम्	12	5	c	पुण्यश्लोकः शिराग्रामणं	9	6	b
परिक्षिदपि गानर्षिः	6	9	a	पुण्यामालजलाशयम्	8	18	d
पर्जन्यशतवर्षाणि	4	7	a	पुत्रपौत्रादि रूपवान्	5	3	b
पर्जन्यस्सेनजितथा	11	40	b	पुत्रयोश्च दितेर्द्विजः	12	8	b
पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत	8	33	c	पुत्रानध्यापयन्नास्तु	6	45	a
पशुबुद्धिर्मां जहि	5	2	b	पुत्रान् सर्वार्थकुशलान्	3	42	c
पश्यतां सर्वदेहिनाम्	6	13	d	पुनरानम्य पादाभ्यां	8	39	c
पश्येमं भगवन्विप्रं	10	4	c	पुनस्सन्दीपनेर्गुरोः	12	35	b
पाठादेश्च निबोधत	13	3	d	पुनात्यात्मानमेव सः	12	58	d
पाण्डित्यं चापलं वचः	2	4	d	पुरतोऽभिमुखं यान्ति	11	49	c
पातालनरकस्थितिः	12	16	d	पुराणलक्षणं ब्रह्मन्	7	8	a
पादयोर्वनिज्य च	8	38	b	पुराणसंख्या सम्भूतिम्	13	3	a
पादयोस्तव जायते	13	22	b	पुराण संहिताप्रश्नः	12	8	c
पादां पञ्चोनषष्टि च	13	4	b	पुराण संहितामेताम्	4	41	a
पानं प्रलयकल्पयोः	3	17	b	पुराण संहितामेताम्	6	4	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
पुराणं संहितामेतम्	12	63	a	पूजयामास वाक्पतिम्	6	28	d
पुराणं तद्विदो विदुः	7	10	b	पूजितश्चादृतोऽपि वा	3	46	b
पुराणाचार्यतास्तु ते	10	37	d	पूतनासुषय पानम्	12	28	c
पुराणानामिदं तथा	13	16	d	पूतो भवति पातकी	12	59	d
पुराणानि पुराविदः	7	22	b	पूर्णकामस्य ते विभो	10	16	b
पुराणानि सतां गणे	13	14	b	पूर्णकामाभिवर्षणात्	10	34	b
पुराणेष्वपि सम्मतः	8	5	d	पूर्ववन् प्रथयिष्यत	2	38	d
पुरीमान् भविता ततः	1	26	d	पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं	3	3	a
पुरीषभीरुस्तत्पुत्रः	1	25	c	पूर्वापादा महर्षय	2	32	b
पुरुषाणां महात्मनाम्	2	36	b	पूर्वं मे पुरुषैर्धृता	2	42	b
पुरुषानुगृहीतानां	7	12	a	पुषाधनञ्जयो वात	11	39	a
पुरुषाव्यक्तयोर्यदा	4	22	b	पुथग दादशभिर्गुणे	11	32	d
पुरुषो लोकसंस्थया	11	9	d	पथि या कर्कुरि द्विज	9	20	b
पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति	11	33	c	पशु पुरुषा गाधि	3	9	a
पुलिन्दयदुमद्रक्रान्	1	36	d	पथा प्राग्गिनर्वणि	12	14	d
पुलिन्दो भविता ततः	1	17	b	पथ्या मागममन्त्रनाम्	3	4	b
पुष्करे मधुरायाश्च	12	60	a	पुष्ट भ्राभ्यदमन्दमन्दर्गाणि	13	2	a
पुष्पभद्रा तटे मुनेः	9	10	b	पैल म्यमहितामृचे	6	54	a
पुष्पभद्रा नदी यत्र	8	17	c	पैलादिभिर्यामर्गिण्यौ	6	36	a
पुष्यमित्रस्तु शुक्राह	1	16	e	पैलाय महितामाद्या	6	52	a
पुष्यमित्रोऽथ राजन्यो	1	34	c	पौरजानपदाना वै	2	21	e
पुंसां कलिकृतान् दोषान्	3	45	a	पौर्णमासम्नु तन्मृत	1	23	d
पुंसो भवेत् विविधदुःख दवार्दितस्य	4	40	d	पौषमासं नयन्त्यमी	11	42	d

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
पौष्पिञ्जि शिष्या जगृहुः	6	79	c	प्रलम्बस्य च संक्षयः	12	29	f
पौष्पिञ्जिश्च सुकर्मणः	6	77	b	प्रलम्बस्य कल्पते	4	14	b
पौष्पिञ्ज्यावन्यथोश्चापि	6	78	c	प्रलयो लीयते	4	6	b
प्रजापतिः प्रजननं	11	7	a	प्रलयो विश्वसुक्	4	4	b
प्रजाश्चाब्रह्म भूयिष्ठाः	1	37	a	प्रजा देहिनाम्	10	29	b
प्रजासूतिश्च सान्विकी	2	23	d	प्रवालस्तबकालिभिः	8	21	b
प्रजास्ते भक्षयिष्यन्ति	1	42	c	प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषम्	12	47	c
प्रजा हि लुब्धे राजन्यै	2	8	c	प्रविष्टो निर्वाणं	6	5	c
प्रणामो दुःखशमनः	13	23	c	प्रवेश्य विसृजाम्यसूनु	6	6	d
प्रतिपन्नं कलियुगम्	2	33	c	प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं	8	6	a
प्रत्यगात्मानमन्तरा	4	29	b	प्रष्टुं पुस्तं प्रसारवालकम्	9	26	d
प्रदाता सुखदुःखयोः	6	25	d	प्रसादाभिमुखौ मुनी	8	39	b
प्रद्युम्नः पुरुषः स्वयम्	11	21	b	प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यः	12	31	c
प्रद्योतसंज्ञ राजानं	1	3	a	प्रस्थानं रामकृष्णयोः	12	33	d
प्रपन्नानुदृशिष्यति	1	12	b	प्रहसंस्तमभाषत	10	18	d
प्रपन्ना भयदं हरे	10	2	b	प्रहृष्ट रोमद्भुतभावशङ्कितः	9	26	c
प्रपन्नार्तिहराऽच्युत	9	4	b	प्रहेति पुञ्जिकस्थली	11	34	b
प्रपन्नोऽस्म्यद्भिर्मूलन्ते	10	2	a	प्रह्लादस्य महात्मन	12	18	d
प्रबोध्याहिमिवार्धकाः	8	29	d	प्राक्कूले बहिष्प्रासीनो	6	10	a
प्रभञ्जनापूर्णित वार्महार्णवः	9	14	b	प्रागुत्तरस्यां शाखायां	9	21	a
प्रभवन्ति यदा सत्त्वे	3	27	a	प्राग्योतिषपतिं हत्वा	12	38	c
प्रभा द्विषतो हरेः	12	37	d	प्राग्निजाति संस्कारो	8	7	a
प्रप्तोचा राक्षसाश्चर्यो	11	37	c	प्राप्नोति यक्षयन्ति न तं क्लौ जनाः	3	44	d

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
प्रायशः श्रमणा जनाः	3	19	d	बभूः शिष्योऽथाभिरसः	7	3	c
प्रायेणमर्त्या भगवन्तमच्युतं	3	43	c	बलाहका अन्वभवन् कुशला	9	11	b
प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः	12	56	c	बहिर्निगस्तो न्यपतल्लयाब्धौ	9	30	d
प्रायोपवेशो राजर्षेः	12	6	a	बहवाख्यामुवाच ह	6	52	b
प्राहर्त्विज उदारधीः	6	20	b	बद्धचा संहिता णंता	6	60	a
प्रांशु दधानौ विबुधर्षभार्चितौ	8	34	d	बाणस्य भुजक्रन्तनम	12	38	b
प्रीत आह भृगूद्वह	9	1	d	बाध्यबाधकलक्षणा	6	29	b
प्रोक्तं भगवता यत्तु	12	63	c	बालस्य ते किमुत	8	43	d
प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम्	12	4	d	बाष्कलाय च सोऽप्याह	6	84	c
प्रोक्ता धर्मविनिर्णय	12	42	b	विभर्ति साम्यं योगत	11	12	a
प्रोत्फुल्ल हृत्पद्म विलोचनाम्बुज	9	26	b	विभर्ति स्म चतुर्भुर्ति	11	23	c
प्रोष्टपद्यां पौर्णमास्याम्	13	13	a	विभ्रन्तं कमण्डलुं दण्ड	8	8	c
				विभ्रान्याम समाधान	10	24	c
				विभ्रान् मरुमा भात	10	13	a
फलफल्लव शोभितम्	9	20	d	बीजाद्भृगवदेहादे	8	3	c
फलपुष्पाष्ट भोजनाः	2	9	d	बीजादिपञ्चतान्नाम् मुनिः	7	20	c
फल्गुदास्तीव्रमन्यवः	1	40	d	बीजाद्रीम चराचरम्	7	12	d
				बृद्धादिद्वयाश्च पण	4	23	a
				बृद्धं जीमर्गण म्भजन	4	28	a
				बृद्धान्मानुमानाभिषेया	8	9	c
				बृभू नं गुर्वनुज्ञात	8	10	c
				ब्रह्मन्तथ शान्ता	8	8	a
				ब्रह्मण परमान्मन	6	11	a
बदर्याश्रममीश्वर	9	7	d				
बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह म	6	1	d				
बभाषे गङ्गाक्षरम्	8	37	d				
बभूव भम्ममान् मद्य	6	13	c				
बभूव सम्भ्रान्तमर्ति	6	22	c				
बभ्राम विक्षिप्तं जटो जडान्धवन्	9	15	d				

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
परमेश्विनः	4	5	b	ब्रह्मादीनां परन्तप	4	35	b
ब्रह्मणः परमेश्विनः	6	37	b	ब्रह्मापेतोऽथ शतजित्	11	43	c
ब्रह्मणीदं तथा विश्वं	4	26	c	ब्रह्मा विभेत्यलमतो	8	43	c
ब्रह्मणो नाभि पङ्कजं	13	10	b	ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो	8	12	a
ब्रह्मणो दिनमुच्यते	4	2	b	ब्रह्माहं परमं पदम्	5	11	b
ब्रह्मतेजो विदीपनम्	7	25	d	ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबन्धनः	4	32	d
ब्रह्मत्रिदं समाख्यातं	7	25	a	ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैः	6	48	c
ब्रह्मन् वायुर्भूम्भस्मान्	9	10	d	ब्रह्मणस्य महात्मनः	2	18	b
ब्रह्मपुत्राश्च ये परो	8	12	b	ब्रह्मणा साधवश्शान्ताः	10	20	a
ब्रह्मभूतस्य गजर्षे	6	13	a	ब्रह्मणेश्वो नमस्कृत्य	12	1	c
ब्रह्मभूतो महायोगी	6	10	c	ब्रह्मणेश्वो नमस्यामो	10	24	a
ब्रह्मर्षिर्भिरुपितम्	7	8	b	ब्रह्मं दश सहस्राणि	13	4	a
ब्रह्मर्षिमोक्षमप्युत	10	6	b	ब्रह्मं पादां वैष्णवं च	7	23	a
ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान्	6	45	b	ब्रह्मी रात्रिरुदाहता	4	3	b
ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्	10	37	c	ब्रूहि नः श्रद्धधानानां	11	28	c
ब्रह्मविदृक्षत्र शुद्राणां	2	8	a				
ब्रह्मवेदगुहाशयम्	11	26	d	भक्ति प्रसरसम्प्लुतः	9	9	d
ब्रह्मसम्पद्यते पुनः	5	5	d	भक्तिर्मास्त्वमधोक्षजे	10	36	b
ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम्	11	11	d	भक्तियोगस्समाख्यातः	12	5	a
ब्रह्माण्डं विवरातम्	4	13	b	भक्तिर्भवति देहिनाम्	3	28	b
ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु	13	8	d	भक्तिं परां भुगवति	16	6	c
ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषद्	7	24	d	भक्षमाणाः क्षुधार्दिताः	4	7	d
ब्रह्मात्मैकत्वं लक्षणम्	13	12	b	भगवत उपलब्धिमात्रधाम्ने	12	67	c

श्लोकपादानुक्रमजिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
भगवत्यच्युते भक्ति	10	34	c	भवद्भिर्यदहं पृष्ठ	12	2	c
भगवंस्तक्षकादिभ्यो	6	5	a	भवने विष्णुयशसः	2	18	c
भगवाननुवर्ष्यते	6	4	d	भवन्तं बहुवित्तमम्	11	1	b
भगवानवतरिष्यति	2	16	d	भवन्ति न भवन्ति च	4	26	b
भगवान् कालरूपधृत्	11	32	b	भवान् भागवततत्त्ववित्	11	1	d
भगवान् परमेश्वरः	3	50	b	भवान्येतेन साधुना	10	7	b
भगवान् परिभाष्यते	11	22	d	भविता तद्गृहद्रथ	1	15	b
भगवान् पुरुषोत्तमः	3	45	d	भविता पृथिवीपति	1	23	b
भगवान् बादरायण	4	42	b	भविता रश्च बाह्विका	1	34	b
भगवान् बादरायणि	6	8	b	भविता राजकस्तन	1	3	d
भगवान् भगशब्दार्थ	11	18	a	भविष्यति यदा नृणां	2	34	c
भगवान् स सतांगतिः	10	8	b	भविष्यन्ति कलौ प्रजा	3	40	d
भगवान्सात्वतां पतिः	12	3	d	भविष्यन्त्यतिनोऽनुषा	1	29	d
भगवान् हरिरीश्वर	11	23	d	भविष्यन्त्यभिर्कानि पद	1	33	d
भगवान् हरिरीश्वर	11	50	b	भविष्यन्त्यैवैवर्त	7	24	a
भगवांल्लोकभावन	6	48	b	भवे भवे यथा भक्ति	13	22	a
भगवांस्तत्त्वतुष्टयम्	11	23	b	भागवतगणभूमं	12	40	c
भगवांस्तदभिज्ञाय	10	10	a	भावद्रव्ये गृजयन्	9	9	b
भग. स्मृजोऽरिष्टनेमि	11	42	a	भाव्यो बार्हद्रथा नृप	1	2	b
भगीरथः कुवलयाश्वः	3	10	c	भिक्षवश्च कुटुम्बिनः	3	33	b
भयानकावर्त गभीरघोषाः	9	12	d	भिदामगवपि चक्षते	10	22	b
भवता करुणात्मना	6	2	b	भुङ्क्ते ह्यारब्धकर्म तन्	6	26	d
भविष्यति दर्शितं क्षेमं	6	7	c	भुञ्जते भुवमोज्जसा	2	1	b

श्लोक-दानुकमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
भुव उद्धरणम्भोधेः	12	10	c	भो भो ब्रह्मर्षिवर्योऽसि	9	2	a
भुवि खे दिक्षु सर्वतः	6	14	b	भ्रातृणां चापि विग्रहः	3	7	b
भुवि प्राणिषु वर्तते	2	39	d	भ्रामितः कश्चितो भृशम्	10	27	b
भूत ध्रुक तन्कृते म्यार्थ	2	41	c	म			
भूतमन्दोऽथ वर्तते	1	32	d	मघासु विचरन्ति हि	2	31	b
भूतसूक्ष्मन्द्रियायांना	7	11	c	मण्डल देवयजनं	11	17	a
भूतेषु गुणवृत्तिभि	6	29	d	मत्कृते पितृपुत्राणां	3	7	a
भूतेषु यदनुग्रहः	6	3	d	मतकोकिल कूजितम्	8	19	b
भूत्वा तित्तिग्यां ब्रह्मन्	6	65	a	मतद्विजकुलाकुलम्	8	19	d
भूमौ ममत्वं कृत्वान्ते	2	40	c	मतबर्हिन्टाटोपं	8	19	c
भूमौ गजन् न वर्धति	4	7	b	मतभ्रमर सन्नतिं	8	19	a
भूमि वर्षशनाधिकम्	1	18	d	मत्पूर्वा वंशजस्य च	2	42	d
भूर्यपत्या गताऽथ	3	34	b	मत्वा तं स्वजितं स्मरः	8	28	b
भूवायुनियदात्मसु	9	8	d	मथुरालोकनं ततः	12	34	b
भु पादौ स्त्री शिरो नभः	11	6	b	मदधीतं त्यजाश्विति	6	63	d
भूत्यं विपन्नं पतय	3	36	c	मधुकुल्या धृतकुल्याः	12	62	c
भूत्या अप्यखिलांतमम्	3	36	b	मधुमासं नयन्त्यमी	11	33	d
भृशमुद्विग्नमध्याया	8	26	c	मधुरायां निवसता	12	35	c
भोक्ष्यमाहृत्य वाग्यत	8	10	b	मधुर्मदो रजस्तोक	8	25	c
भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दनः	1	28	d	मध्वादिषु द्वादशसु	11	32	a
भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः	1	4	d	मन आत्मप्रकाशकम्	2	34	d
भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्मणाः	1	39	c	मनश्चन्द्रो भुवो यमः	11	7	d
भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यत्र	1	32	a	मनश्च सङ्कल्प विकल्प वृत्ति यत्	6	30	d

रत्नाकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
मनसा योगपकेन	9	5	c	महानन्दिमु तन्मुत	1	7	b
मनस्सृजति वै देहान्	5	6	a	महान् गमत्यहङ्कार	4	17	c
मनांसि विशदानि वै	2	21	b	महान्नि भूतान्यथ भौतिकान्यसौ	9	29	a
मनुपुत्र स्मुरेश्वरः	7	15	b	महाप्रवर्पति कश्चित्	1	9	a
मनोबुद्धीन्द्रियाणि च	3	27	b	महाप्रातस्त्रिनोऽपि न	10	28	b
मन्त्रैर्मणिगणा इव	6	50	d	महापुरुषा न्याम	12	44	c
मन्वन्तरषडात्मकः	8	14	d	महापुरुषमस्मिन्ति	12	8	d
मन्वन्तरं मनुर्देवाः	7	15	a	महाप्रकृतश्याम	9	22	a
मन्वन्तरानुचरितम्	12	19	a	महायोगबलान्विनी	7	37	d
मन्वन्तभावताराश्च	12	19	c	महायोगन द्यामिन्	8	11	b
ममताचन्द्रनेतसाम्	3	7	d	महातेजस मोक्षणम्	12	30	d
ममतां मय्यमर्त्यायां	3	13	a	महिमा भाग्यशाम	10	39	b
ममै वेद्यं महीकृत्स्ना	3	8	a	मही ममतया ताभौ	7	34	c
मयि भक्त्याऽनपायिन्या	9	2	c	मामघाना नृभयिता	1	36	a
मरुश्चेक्ष्वाकुर्वंशजाः	2	37	b	माण्डुक्यमुपि कथितम्	6	36	b
मर्त्यो यद्विन्दतेऽमृतम्	10	19	d	मान्य तनुं चतुर्दश	12	8	a
मर्त्यो यायादमर्त्यताम्	11	3	d	मानो दधौऽथ मन्मथ	3	29	b
महतस्त्रिवृतोऽहम्	7	11	b	मान्याता ममरा गमा	3	9	c
महतामच्युतात्मनाम्	6	3	b	मायाकृता स्थिताननयोद्धव	7	15	b
महदल्पव्यवस्थया	7	10	d	मायाऽऽमयाऽऽमक	6	30	b
महर्षे र्मानयन् वचः	6	28	b	मायादीर्घवर्धमन्त्रो	11	5	a
महादेवस्सतां गतिः	10	18	b	मायाप्रयाहङ्कारात्म बन्धनम्	3	34	b
महानन्दि सुतो राजन्	1	8	c	मायामयेषु तद्वत्	7	19	c

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
मायामात्रमिदं गजन्	4	25	c	मुनये प्रेषयामास	8	16	c
माया वैभवमद्भुतम्	10	40	d	मुनयोऽष्टादशप्राहुः	7	22	c
माया संसृतिमात्मनः	10	41	b	मुनिना सूक्त्या गिरा	10	35	b
मायिनं कुरुकैर्यथा	10	30	d	मुनेस्तेजसा मुने	8	29	b
मायैव व्यावहारिके	2	3	b	मुरः पञ्चजनादयः	12	39	d
मार्कण्डेयस्य धीमतः	10	40	b	मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्त	8	49	b
मार्कण्डेयस्य सत्कथा	12	44	d	मुह्यन्त्यज्ञानकातराः	10	2	d
मार्कण्डेयं नवाग्रयञ्च	13	5	c	मूर्तिमन्तमिवाऽनलम्	8	23	d
मार्कण्डेयं म वामनम्	7	24	b	मूर्तिव्यूहोऽभिधीयते	11	21	d
मार्कण्डेयं पितुः क्रमात्	8	7	b	मूर्ती इमे भगवतो भगवन्स्थितोऽप्य	8	41	a
मार्कण्डेयं धीमता	9	1	b	मृकण्डुतनयं जनाः	8	2	b
माहात्म्यञ्च ब्रह्मस्तेषां	12	40	a	मृतस्याऽऽनयनं सूनोः	12	35	a
माहात्म्यं वासुदेवस्य	12	57	c	मृत्यवो नोपसर्पन्ति	5	10	c
मां विभक्त्यन्विधिमोजसा	3	5	b	मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम्	6	5	b
मित्रांश्चित्रि पौरुषेयोऽथ	11	35	a	मृत्युनां मृत्युमीश्वरम्	5	10	d
मीलिताक्षं दुराधर्षं	8	23	c	मृत्योः क्रीडनका नृपाः	3	1	d
मुक्तकामाशयं चेत	6	6	c	मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं	8	24	c
मुक्तबन्धः परं व्रजेत्	3	51	d	मृषागिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा	12	48	a
मुक्तिरात्मजये फलम्	3	5	d	मेघस्वातिश्चिबिलकात्	1	24	c
मुखे निधाय विप्रेन्द्रः	9	25	c	मेघाः पुरुषमूर्धजाः	11	8	d
मुख्यतस्त्वं गदां दधत्	11	14	b	मेदशिराः शिवस्कन्दो	1	27	a
मुच्यते सर्वपातकात्	12	46	d	मेघः स्याद् विदुषामपि	3	2	b
मुनयेऽदात्प्रसादितः	6	73	d	मोदोषः पिप्पलायनिः	7	2	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कः	4	32	a	यदुह वाव विबुधर्षभ	6	68	a
यथा जलधरा व्योम्नि	4	26	a	यदैवमेतेन विवेकहेतिना	4	34	a
यथा जुहाव संक्रुद्धः	6	16	c	यदोर्वशोऽनुकीर्तितः	12	26	d
यथा तमाऽर्कोऽभि मिवाऽतिवात	12	47	d	यद्दर्शनं निगम आत्म रहःप्रकाशं	8	49	a
यथाऽऽत्मा पृष्ठवान् नृप	5	13	b	यद्दर्शनात्पूर्णकामः	10	33	c
यथा पुगामुह्यदतीव विस्मितः	9	27	d	यद्भवान् समदृश्यत	9	4	d
यथा संख्यायते भुवि	2	35	b	यद्वै स्तुवन्ति निनमन्ति	8	42	c
यथा हिरण्यं बहुधा समीयते	4	31	a	यन्नमन्तीशितव्यानि	10	28	c
यथा हृदिस्थे भगवत्यनन्ते	3	48	d	यन्नागादहमो भावं	8	30	c
यथा हेमिन् स्थितो वदति	3	47	a	यन्नामधेयं प्रियमाण आतुरः	3	44	a
यथा ह्यहङ्कारोऽपाधिगत्यनो	4	33	c	यन्नेतं नेतीत्यतदुत्तिसृक्षवः	6	32	b
यथेहाऽनीशनिर्मिता	9	33	d	यन्माययाऽपि विबुधाः	10	2	c
यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च	2	24	a	ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य	12	26	c
यदा देवर्षयः सम	2	31	a	ययातेर्नहुषस्य च	12	25	d
यदा धर्मार्थकामेषु	3	28	a	यथा मुह्यत्यसावात्मा	6	29	c
यदामघाभ्यो यास्यन्ति	2	32	a	यशश्चिन्त्यमेव परिश्रमः परः	12	53	a
यदा मायानृतं तन्द्रा	3	30	a	यशस्विनो महाशीलाः	3	23	a
यदा लोभस्त्वसन्तोषो	3	29	a	यशोनन्दिः प्रवीरकः	1	33	b
यदाऽवतीर्णो भगवान्	2	23	a	यशोऽर्थे धर्मं सेवन्	2	7	b
यदुचक्रस्य यत्प्रियम्	12	35	d	यस्तूतमश्लोक गुणानुवादः	3	15	a
यदुत्तमश्लोकः यशोऽनुगीयते	12	49	d	यस्मात् क्षुद्रद्रोहो मर्त्याः	3	31	a
यदुभासनया ब्रह्मन्	6	38	a	यस्मात् पश्यति देहस्य	5	4	c
यदवशविभूषणे	1	1	b	यस्मिन् कृष्णो दिवं यातः	2	33	a

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
यस्मिन् पारमहंस्यमेतदखिलं	13	18	b	यां विसृज्यैव मनव.	3	6	a
यस्मिन्प्रतिश्लोकमबद्धवत्यपि	12	51	b	युगलक्षण वृत्तिश्च	12	43	a
यस्य प्रसादजो ब्रह्मा	5	1	c	युगानि युगधर्माश्च	3	17	a
यस्यान्तं नविदुस्सुरासुर गणा	13	1	d	युतेन हागिणा द्विजा	12	35	f
यस्यां खलूनमश्लोको	6	4	c	यूयं दर्शनमात्रत	10	23	d
यं ब्रह्मा वरुणेन्द्र रुद्रमरुतः	13	1	a	यूयं द्विजाग्र्या बत भूमिभागा	12	55	a
यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्भी	8	48	a	येन निरभिभता नपा	3	2	d
यः कल्पान्तेष्वुर्वरितो	8	2	c	येऽनीता वर्तमाना ये	2	25	a
याचितो धर्मगुमये	6	48	d	येन क्रिया नैपुणेन	11	3	c
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन्	6	66	a	येन ग्रन्थमिदं जगत्	8	2	d
याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्य	6	62	a	येन फेनापमं गिण्डे	3	2	c
याज्ञवल्क्याय भार्गव	6	55	b	येन वाग्व्यज्यते यस्य	6	40	c
यातायातमतन्द्रितं जलनिधे	13	2	d	येनेदं निर्युतं जगत्	10	16	d
यादोभिर्भक्षितः काऽपि	9	17	c	य भनियन्ति पार्थिव	2	25	b
यमक्षणमनन्यधी	12	58	b	ये ये भूपतयो गजन्	2	44	a
यावत् स पादपद्माभ्यां	2	30	a	येऽस्मद्रूप त्रयोमयम्	10	24	b
यावत्या संस्थयामित	11	9	b	योगधारणयोऽक्रान्ति	12	7	a
यावत्र दृश्यते साक्षात्	13	14	c	योगार्थागो गुहाशय	9	33	b
यावन्नन्दाभिषेचनम्	2	26	b	योगिनामशुभाशुभम्	3	47	d
यावानयं वै पुरुषो	11	9	a	योगिनां ज्ञानमात्मन	6	38	b
या वेदागमतन्त्राभ्यां	11	4	c	योगीन्द्राय नदान्मना च	13	19	c
यास्यत्यल्पगुणान् नृप!	1	19	b	योगीन्द्राय नमस्तम्यै	13	21	a
यास्यन्ति गिरिकाननम्	2	9	b	योगेन वा नदाऽऽत्मानं	7	21	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम	1	2	a	प्रजाभक्षाः	3	32	c
यो बलीभविता नृपः	2	8	b	राजानं तं बृहस्पतिः	6	23	d
योऽव्यक्त प्रभवः स्वराट्	6	39	b	राजानः स्म शतं समाः	1	11	d
यो व्यक्ताव्यक्तयोः परः	5	8	b	राजानो ये जनेश्वराः	3	12	b
यौनप्रायेषु बन्धुषु	2	14	d	राजा पारीक्षितो द्विजान्	6	18	b
र				राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां	7	16	a
रक्षाऽच्युतावतारं हा	7	14	a	रामशिष्योऽकृतव्रणः	7	7	b
रजसा तमसाऽऽवृताः	1	42	b	रामस्य कोसलेन्द्रस्य	12	24	a
रजस्तोकमदौ तथा	8	16	d	रामस्य भार्गवेन्द्रस्य	12	25	a
रजस्सत्त्वतमोवृत्त्या	5	7	e	रावणो लोकरावणः	3	11	b
रजोजुषेऽथ घोराय	10	17	c	राशीनुद्धृत्य वर्गशः	6	50	b
रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि	2	3	d	रुक्मिण्या हरणं युद्धे	12	37	c
रथस्वन इति ह्येते	11	35	c	रुद्रसर्गस्तथैव च	12	11	b
रथाक्रपाणेरनुभावभावितम्	10	41	b	रुद्रः क्रोधसमुद्भवः	5	1	d
रश्मिभिः पिबते घोरैः	4	8	e	रुद्राण्या भगवानुद्रो	10	3	c
रसं सांवर्तको रविः	4	8	d	रोमाणि भूरुहा भूमो	11	8	c
राजनाम्नोपि षण्म्य च	2	41	b	ल			
राजन्ते तावदन्यानि	13	14	a	लज्जोत्तरोऽधरोलोभो	11	8	a
राजव्रेते षण्मा प्रोक्ता	2	40	a	लब्धवान् पुरुषेऽव्यये	10	6	d
राजन्यवंशदहनानपवर्गवीर्यं	11	25	b	लम्बोदरस्तु तत्पुत्रः	1	24	a
राजन्योऽम्बुधिमेखलाम्	12	64	b	लयः प्राकृतिको ह्येष	4	22	a
राजवंशानुकीर्तनम्	12	21	b	लावण्ये केशधारणम्	2	6	b
राजस्ततोऽन्यो नान्यस्य	6	25	c	लिङ्गामेवाश्रमख्यातौ	2	4	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
लीयते चानिले तेजो	4	15	c	वन्दे महापुरुषमात्मनि गूढबोधम्	8	49	d
लीलाकथारसनिषेवणमन्तरेण	4	40	c	वयं ते परितुष्टाः स्मा	9	3	a
लीलाकथास्ते कथितास्समासतः	4	39	c	वरदेशादभीप्सितम्	9	3	d
लीलाकमलमृद्ग्रहण	11	18	b	वरदेशा नय त्रय	10	19	b
लीला धृता थदपि सत्त्वमयी	8	45	c	वरमेतं वृणेऽद्यापि	10	34	a
लीलावतारकर्माणि	12	45	c	वर त्वद्वरदर्शनात्	10	33	b
लेलिहानं विषाननैः	5	12	b	वरं प्रतीच्छ भद्रं ते	9	3	c
लैङ्गमेकादशैव तु	13	6	d	वरं तृणीष्व न काम	10	19	a
लोकतन्त्राय चरति	11	32	c	वरेणैतावताऽलं नो	9	4	c
लोकाक्षितार्त्नाङ्गलि कुन्यः	6	79	a	वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप	3	21	d
लोकेषु परिवर्तते	11	29	d	वर्णाश्रमयुतं धर्म	2	38	c
लोको यतोऽभयमुतात्म	8	46	d	वर्णाश्रमवता धर्मे	2	12	c
व				वर्णाश्रमाचारतः श्रुतादिषु	12	53	b
वचोऽमृतायनमुषि	10	26	c	वर्णा क्षत्रद्रि गौतमा	3	23	d
वचोविभूतीर्न तु पागमार्थ्यं	3	14	d	वर्षाणां कलौ युगे	1	21	d
वज्रमित्रो भविष्यति	1	17	d	वर्षाणामधिकं शतम्	4	11	b
वटश्च तत्पर्णपुटे शयानम्	9	31	b	वर्षाणामयुता युतम्	8	11	b
वटपत्रपुटे तोकं	8	4	c	वर्षायुतम्भयन् स्मरम्	8	20	d
वदनो वदतां वर	8	1	b	ववृषु पुष्पवर्षाणि	6	15	c
वधमर्हति सर्पराट्	6	24	b	वमन्मलयाग्निलौ	8	16	b
वधोऽरिष्टस्य केशिन	12	33	b	वमन्नयर्कसोमाम्बु	9	8	c
वनानि देशान्सरितः पुराकरान्	9	28	c	वमिष्ठो वरुणो गम्भा	11	36	a
वन्दन्त्यर्चन्त्युपासते	10	21	b	वमुद्वेगग्रं जन्म	12	27	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
वसुदेवो महामतिः	1	20	b	वाराणस्याश्च दाहनम्	12	40	b
वसुमित्रो भद्रकृष्ण	1	17	a	वाराहं मात्स्यं कौर्मं च	7	24	c
वस्त्वद्वितीयं तत्रिष्टम्	13	12	c	वार्ता साधुजगुप्सिताम्	3	35	d
वंशजाः सोममृर्ययो	2	25	d	वालखिल्या स्सहस्राणि	11	49	a
वशाश्चैकालिकोऽन्वय	7	16	b	वासश्चन्द्रोमयं पीतं	11	11	c
वशानुचरितं तेषां	7	16	c	वासुकी गथकृन्मुने	11	33	b
वंशा ज्ञेया युगे युगे	2	35	d	वासुदेवस्य चान्द्रत	12	41	f
वंशो वंशानुचरितं	7	9	c	वासुदेवस्य संवाद	12	41	c
वाचकः परमात्मनः	6	41	b	वासुदेवस्सर्पणः	11	21	a
वाचं यच्छास्यधाक्षजे	6	6	b	वासुदेवाङ्गरागानि	2	21	c
वाञ्जिरूपधरो हारि	6	73	b	वासुदेवानुचिन्तया	5	9	d
वाञ्छन्त्यजादयो यस्य	9	5	a	वासुदेवानुशिक्षितौ	2	38	b
वातापाये यथार्णवः	10	5	b	वासुदेवाय साक्षिणे	13	20	b
वातस्य मौढ्यशालीय	6	57	c	वासुदेवे भगवति	2	22	c
वाद्यं चक्रुर्मनोगमम्	8	24	d	वासोऽन्नपान शयन	3	40	a
वामनश्च जगत्पते	12	20	b	विकारः ख्यायमानोऽपि	4	29	a
वामनं दश कीर्तितम्	13	7	d	विगृह्य त्यक्तसौहृदा	3	41	b
वायुर्जहार तद्वासः	8	27	c	विघात उपसादिते	4	6	d
वायुश्छिद्रमिवेश्वरः	10	10	d	विचरत्यधुनाऽप्यद्धा	10	39	c
वायुस्तद्रहितं तदा	4	15	b	विचरन्नाशुना क्षोण्यां	2	20	a
वायुः कर्णो दिशः प्रभो	11	6	d	विजयस्तत्सुतो भाव्यः	1	27	c
वायुः प्रविष्ट आदाय	8	20	a	विज्ञानश्च विरुक्तिम्	10	37	b
वायोः खं ग्रसते गुणम्	4	15	d	विज्ञान वैराग्य विवक्षया विभो	3	14	c

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
विताय लोकेषु यशः परियुषाम्	3	14	b	विलोक्यान्निरस प्राह	6	23	c
वितमेव कलौ नृणां	2	2	a	विवशाः कालविद्रुता	4	22	d
विदितः पार्षदाधिपः	11	20	d	विवस्वानुग्रसेनश्च	11	38	a
विदुरोद्धवसंवादः	12	8	a	विवृत इव निरुक्त स्तत्परी	11	24	d
विदूरपतयो भाव्याः	1	35	c	विशाखयूपस्तत्पुटो	1	3	c
विद्यातपः प्राणनिरोधमैत्री	3	48	a	विश्व ऐरावतश्चैव	11	40	c
विद्युच्छत्रुर्महाराष्ट्रः	11	41	c	विश्वश्च पृथगात्मन	5	12	d
विद्युत्प्रायेषु मेघेषु	2	15	c	विश्वस्मूर्तिर्ज पुरञ्जय	1	36	b
विद्रुमाधारभासेषत्	9	23	c	विश्वस्यानु युगे युगे	7	14	b
विधमिग्रन्थुपचितां	3	16	c	विश्व त्रिपश्यच्छ्रुसिर्ताच्छ्रशा वै	9	30	c
विधिमार सुतस्तस्य	1	6	a	विश्वात्मा भगवान् हरि	5	1	b
विनार्थेन प्रतीयेरन्	4	27	c	विश्वाभिन्ना मन्त्रापेन	11	41	c
विन्देत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम्	8	44	d	विश्वाय विश्वगुरवे परदेवतायै	8	47	b
विप्रशापात्परीक्षितः	12	6	b	विष्णुमायानुतात्मन	9	19	d
विप्रशापापदेशेन	12	41	a	विष्णुमुच्यते गो रम्भा	11	14	a
विप्राणाञ्छानुतापनम्	12	31	d	विष्णुगतममुमुचत्	13	21	d
विप्रापमन्त्रा शिष्येण	6	63	c	विष्णुगतस्य धीमत्	12	44	b
विप्रोऽधीत्याऽऽप्नुयात् प्रजाम्	12	64	a	विष्णुगताय शण्ड्यत	11	37	b
विबुधा साधुर्वादिन	6	15	d	विष्णाभगवता भान्	7	29	a
विभूती वैष्णवी रपि	11	4	b	विष्णार्यत् पद्म पदम्	6	33	a
विमुक्तकर्म्मल उत्तमां गति	3	44	c	विष्णोर्हयशिगदय	12	19	d
वियति ज्योतिषमिव	4	37	d	विष्णोश्चरितमद्भुतम्	12	2	b
विरमेत यदा चित्तं	7	21	a	विष्वक्स्मनस्तन्त्रमूर्ति	11	20	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
विसर्गोऽयं समाहारो	7	12	c	वेदैः सारूपदक्रमोप -			
विससर्ज ॥१॥ बाणं	8	28	a	निषदैर्गयन्ति यं सामगाः	12	1	b
विसृज्य दीरात्म्यमन्यसीहृदा	6	32	c	वैभवं योगमावायाः	10	1	c
विस्मयं समगात्परं	8	31	d	वैरं कुर्वीत केनचित्	6	34	d
विस्मिता ह्यभवन् सर्वे	6	14	c	वैराम्यश्च तदाश्रयम्	12	5	b
वीक्ष्योत्थायादरेणोच्चै	8	35	c	वैराग्याख्यानसंयुतम्	13	11	b
वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य	1	37	c	वैराजः पुरुषो यतः	12	9	d
वृत्तं वंशधराश्च ये	7	16	d	वैशम्पायनशिष्या वै	6	61	a
वृत्तिरक्षान्तराणि च	7	9	b	वैशम्पायन संज्ञाय	6	52	c
वृत्तिरोधाद्विभाव्यते	6	37	d	वैशम्पायनहारीतौ	7	5	c
वृत्तिर्वृत्तानि भूतानां	7	13	a	वैश्यो निधिपतित्वश्च	12	64	c
वृषेण दिवि पर्यटन्	10	3	b	वैष्णवानां यथा शम्भुः	13	16	c
वेदश्च साक्षात्तप एकरूपिणी	8	34	b	व्यक्तिराकाश आत्मनः	6	40	d
वेददर्शस्य शिष्यास्ते	7	2	c	व्यचष्ट हृदि विस्मितः	10	13	b
वेददर्शाय चोक्तवान्	7	1	d	व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराण	12	68	c
वेदबीजं सनातनम्	6	41	d	व्यतिरिक्तो यथाऽनलः	5	3	d
वेदशास्त्रानु सारतः	7	8	d	व्यतिरेकालयौ यस्य	7	19	a
वेदा चक्रे चतुर्विधम्	6	49	d	व्यतीयाय महान्कालो	8	14	c
वेद चार्यैर्महात्मभिः	6	36	b	व्यतीयुर्ध्वमतस्तस्मिन्	9	19	c
वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यस्यन्	6	47	c	व्यवाय स्नानभूषणैः	3	40	b
वेदाश्च कतिधा व्यस्ता	6	36	c	व्याख्यायते लौकिकवैदिकैर्जनैः	4	31	d
वेदाः पाषण्डदूषिताः	3	32	b	व्याघ्र आसारणो भृगुः	11	38	b
वेदेहाया निवर्तते	7	21	d	व्याघ्र चर्माम्बरं शूल	10	12	a

श्लोकपादानुक्रमिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
व्याचचक्षे मुमुक्षवे	13	20	d	शम्बरो द्विविदः पीठः	12	39	c
व्याध्यादिभिरुपदृतः	9	18	d	शम्बलग्राममुख्यस्य	2	18	a
व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन	6	1	b	शयानं त्वेकमद्भुतम्	8	4	d
व्यूहं सूर्यात्मनो हरेः	11	28	d	शयानं पर्णपुटके	9	21	c
व्यूह्य लोकानवत्यजः	11	50	d	शर्यातिः शन्तनुर्गय	3	10	b
व्रजस्त्रीणां विलापश्च	12	34	a	शर्वया चाऽभिनन्दिता	10	35	d
व्रतचर्या च कन्यानाम्	12	31	a	शशादाद्या नृपा यत	12	22	d
व्रात्या द्विजा भविष्यन्ति	1	38	c	शश्वत्कटुकभाषिण्य	3	34	c
श				शाकमूलामिषक्षौद्र	2	9	c
शकटोच्चाटनं शिशोः	12	28	d	शाकत्यन्तत्सुतस्त्वान्तु	6	57	a
शक्तयः सम्प्रलीयन्ते	4	22	c	शाखा आसन् सुपेशला	6	65	d
शक्रशरणमागतम्	6	19	b	शाम्बाप्रणयनप्रथे	12	44	c
शक्रस्य सुरभेरथ	12	32	b	शाम्बा प्रणयनं मृने	7	25	b
शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धे	12	33	a	शान्ता शान्ताभितिक्षव	3	19	b
शतधन्वा ततस्तस्य	1	15	a	शान्ति शुकस्तनस्तस्य	1	14	c
शतरूपा च या स्त्रीणाम्	12	12	a	शान्तिर्यति महापथ	1	10	c
शतवर्षाणि वर्षन्ति	4	12	c	शिवत्राभिर्वीदम्ययो	4	10	b
शतहृदा भीरुपतापितं जगत्	9	13	b	शिवयागमृतध्वम्न	10	27	c
शतं पञ्चदशोत्तरम्	2	26	d	शिवस्वातिरगन्दम	1	26	b
शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति	1	21	c	शिशुनन्दिश्च तद्धाता	1	33	a
शन्तनोस्तत्सुतस्य च	12	26	b	शिशुनागस्ततो भाव्य	1	5	a
शब्दं प्रसति भूतादिः	4	16	c	शिशुनामा दशैवेन	1	7	c
शमीप्रायेषु स्थासुषु	2	15	b	शिशुनोदरपरा द्विजा	3	32	d

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः	6	80	c	शूद्रगर्भोद्भवो बली	1	8	d
शिष्यमध्यापयत्वकाम्	7	1	b	शूद्राः प्रतिग्रीह्यन्ति	3	38	a
शिष्यस्सर्वा समध्यगाम्	7	6	d	शून्यप्रायेषु सद्यसु	2	15	d
शिष्याणाञ्च प्रशिष्याणाम्	7	25	c	शून्यान्भूविवरानथ	4	9	d
शिष्येभ्यस्संहितां स्वकाम्	6	54	d	शृणु कल्पलयावपि	4	1	d
शिष्यो जगद्गुरुं श्रान्य	6	77	c	शृणु पौराणिकान्मुने	7	4	d
शीतवातातप्रवावृट्	2	10	c	शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य	7	8	c
शुकस्य ब्रह्मर्षभस्य	12	6	c	शृणोति ■ इमं स्फोटम्	6	40	a
शुकाय ब्रह्मरूपिणे	13	21	b	शृण्वतो येऽत्र कीर्तिताः	12	61	d
शुको यदाह भगवान्	11	27	a	शृण्वन्नायुष्यवान्भवेत्	12	59	b
शुक्रमाम नयन्त्यमी	11	35	d	शेतेऽन्नतासनो विश्वम्	4	4	c
शुक्राश्वत्स्वनक्षेत्रे	11	36	c	शेषा आवन्त्य आत्मवान्	6	80	d
शुक्लां तनुं स्वदयितां	8	46	b	शैवं लैङ्गं सगरुडम्	7	23	b
शुक्लं हत्वा देवभृतिम्	1	19	c	शोकमोहौ भयं दैन्यम्	3	30	c
शुक्ला दशैते भोक्ष्यन्ति	1	18	c	शोणायित सुधास्मितम्	9	23	d
शुचिमासं नयन्त्यमी	11	36	d	शौक्लायनिर्ब्रह्मबलि	7	2	a
शुध्येरन्नस्यजाश्चाऽपि	10	25	c	श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात्	12	58	c
शूद्रदाशोत्तरा प्रजाः	3	25	d	श्रवणादर्शनाद्वापि	10	25	a
शूद्रप्राया अधार्मिका	1	9	d	श्रावितो यच्च मे साक्षात्	6	2	c
शूद्रप्राया जनाधिपाः	1	38	d	श्रीकृष्ण कृष्णसख वृष्णि	11	25	a
शूद्रप्रायेषु वर्णेषु	2	14	a	श्रीभागवतमिष्यते	13	15	b
शूद्रः शुध्येत पातकात्	12	64	d	श्रीभागवतमुच्यते	13	9	d
शूद्राः अर्बुदमालवाः	1	38	b	श्रीमत्पादाब्जदर्शनम्	9	5	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
श्रीमद्भागवतं द्विजाः	13	17	d	स एक एवोर्वीरितो महामुनि	9	15	c
श्रीमद्भागवतं परम्	13	14	d	स एकच्छत्रां पृथिवीम्	1	10	a
श्रीमद्भागवतं पुराणममलं	13	18	a	स एव चन्द्रगुप्तं वै	1	13	a
श्रीमद्भद्रेन पञ्चजम्	9	22	b	स एवमनुभूयेदम्	10	1	a
श्रीवत्समुरसा विभुः	11	10	d	स कदाचिद्धर्मस्तस्मिन्	9	20	a
श्रीवैष्णवं त्रयोविंशत्	13	4	c	स कलिस्तामस स्मृत	3	30	d
श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः	1	23	c	स कल्पो यत्र मनव	4	2	c
श्रीस्साक्षादात्मनो हरेः	11	20	b	सकृन्नो चेदुपोषित	8	10	d
श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात्	12	56	b	सगणं भगवान् स्वराट्	8	31	b
श्रुतस्सद्गीर्तितो ध्यातः	3	46	a	सगणाय सतोमया	10	15	b
श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम्	12	47	b	सङ्कर्षणमुद्योत्थित	4	9	b
श्रुत्वा तक्षकभक्षितम्	6	16	b	सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्त	12	37	a
श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षे	8	31	c	सङ्गतं मृगशस्मृत	1	14	b
श्रुत्वेतच्छन्दसां व्यासम्	6	60	c	सङ्गीयतः श्रीक्षणममङ्गलान्	3	15	b
श्रेयश्च जीवन्निभग्नितम्बवयम्	6	31	b	सर्चिके भूतनत्रयम्	11	5	d
श्वसैजदलकाभातम्	9	23	a	सर्गार मायया विगणो	10	27	a
श्वसैजद्वलिसंविप्र	9	24	c	सन्तस्मन्दर्शनानन्द	8	36	a
ष				सन्त्यमृतौ हृदि स्थिते	2	22	d
षट् पञ्चाशच्च पृथिवीम्	1	28	c	सन्त्यग्यं गुह्यं परमाष्ट भक्तिम्	12	54	c
षड् वै पौराणिका इमे	7	5	d	सन्त्य पदामिहोच्यते	11	13	d
षष्टिर्ब्रह्मर्षयोऽमला	11	49	b	सन्त्य जन्मम इति	3	26	a
षष्ट्युत्तरशतत्रयम्	1	7	d	सन्त्य जन्मम इतीति तन्वाज्मबन्धो	8	45	c
स				सन्त्याय प्रमुखाय च	10	17	b

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
सत्यकामः पुमान्भवेत्	10	33	d	समाधेर्विरतो मुनिः	10	13	d
सत्यत्वे धार्ष्ट्यमेव हि	2	6	d	समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीम्	1	8	a
सत्यं दया तपो दानम्	3	18	c	समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीम्	1	16	a
सत्यं शौचं दया	2	1	b	समाहितात्मनो ब्रह्मन्!	6	37	a
सत्यं ह्यवयवा प्राक्ताः	4	27	a	समीखेगोर्मिभिरुग्रनक्र	9	12	c
सदस्युषीणां महताञ्च शृण्वताम्	12	56	d	समुद्रावरणां जित्वा	3	5	a
मनिरुक्तां स्वसंहिताम्	6	58	b	सम्पृष्टः शौनकादिभिः	4	43	d
मन्तप्यन्ते च चिन्तया	2	11	b	सम्प्लव कोऽपि जायते	8	3	d
मन्तं स्वकेष्वसुषु	8	48	b	सम्भवस्मर्ग उच्यते	7	11	d
मन्तानो धर्मपत्नीनाम्	12	12	c	स याति परमां गतिम्	13	13	d
मन्तुष्टा करुणा मैत्रा	3	19	a	सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः	12	7	d
मन्दधेऽन्त्रं स्वधनुषि	8	25	a	सर्गोऽस्थाय विमर्गश्च	7	9	a
स पालो वेद सद्भिदाम्	9	6	d	सर्पचोरादि वन्द्यम्बु	6	26	a
सप्त त्रिशञ्ज्रतोत्तमम्	1	15	d	सर्पत्रादुपरतः	6	28	c
सप्तमेऽस्मिन्कितान्तं	8	15	b	सर्पसत्रे समिद्धेऽग्नौ	6	17	c
सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ	2	27	a	सर्पा अनागसो दग्धाः	6	27	c
सप्त वैकृतिकाश्च ये	12	9	b	सर्पान्सत्रे सहद्विजैः	6	16	d
सप्तान्ध्राः सप्तकोसलाः	1	35	b	सर्वपापप्रणाशनम्	13	23	b
सप्ताभीरा आवभृत्याः	1	29	a	सर्वपापहरो हरिः	12	3	b
स भवान् मेऽक्षिगोचरः	9	5	d	सर्वपापैः प्रमुच्यते	6	60	d
समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः	9	12	b	सर्वलोक नमस्कृतम्	11	12	d
समस्त तन्त्राद्धान्ते	11	1	c	सर्ववेद क्रियामूलम्	11	30	c
समाधाय परं दध्यौ	6	9	c	सर्ववेदान्तसारं यत्	13	12	a

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
सर्ववेदान्तसारं यत्	13	15	a	सहस्राणि शतानि च	9	18	b
सर्वं तत्राऽभवन्नोचम्	8	28	c	सहेन्द्रस्तक्षको विप्राः	6	20	c
सर्वं नैव विमुञ्चति	4	8	f	सहेन्द्रं तक्षकं मखे	6	21	b
सर्वात्मा सर्वसम्भवः	3	50	d	सहेन्द्रेण मन्त्राचल	6	21	d
सर्वान्हरति वित्तस्थः	3	45	c	सहोमासं नयन्त्यमी	11	41	d
सर्वाव्यविनामिह	4	27	b	सयोगो यावदीयते	5	7	b
सर्वाऽशुभविनाशनम्	12	57	d	संवादश्च परीक्षित	12	6	d
सर्वे सर्वजितोऽजिताः	3	12	d	संवादो नारदाजयो	12	7	b
सर्वे सर्वविदश्शूराः	3	12	c	संश्राव्येत्संश्रुणुयादुतोभयो	10	42	c
सलिलं लोकसम्प्लवः	9	34	b	समाग सपदष्ट य	13	21	c
सलोकाः लोकपालास्सन्	10	21	a	समाग सिन्धुमतिदुस्तर मुनितीर्थो	4	40	a
स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः	8	3	a	संमिद्धि सिद्धिदो भवान्	10	5	d
स वाग्विस्मर्गो जनताघविप्लवः	12	51	a	संस्तुतो भगवानित्थम्	9	1	a
स विकारमयो विगट्	11	5	b	सन्ध्या हेतुगपाश्रय	7	9	d
सविमानस्सतक्षक	6	22	d	समर्थायैताभिचारिकम्	6	27	b
स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः	11	22	a	समर्थानि कर्तारिभ प्राक्ता	7	17	c
स वै मल्लं महाराज	4	42	a	सम्यन्दते तमनु याज्ञेन इन्द्रियाणि	8	40	b
स वै विशति खं राजन्	4	16	a	मटाग म्वकुलम्य च	12	41	b
■ व्याहृतिकान्सोऽङ्कारान्	6	44	c	महितामध्यागमिभाम्	6	35	d
■ सर्वमन्त्रोपनिषत्	6	41	c	महितामने शनं शतम्	6	79	d
सहज्यस्तथा हुहू	11	36	b	महिता मन्त्रितुर्मुखान्	7	6	b
■ महितक्षक मम्बरात्	6	23	b	महिता वेदसम्मिताम्	4	42	a
सहस्रं संहिताभेदम्	6	76	c	महिता सोऽपि पथ्याय	7	1	c

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
साधुत्वे दम्भ एव तु	2	5	b	सुक्रवृषभाय नमस्सनातनाय	12	67	d
सामर्थ्यजुभिस्तद्विभैः	11	47	a	सुशर्मा नाम विश्रुतः	1	20	f
सामवेदनगोर्महान्	6	76	b	सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्य	4	21	c
सामुद्रं दैहिकं भौमम्	4	8	c	सुषुप्तिरिति चोच्यते	4	25	b
साम्नां जैमिनये प्राह	6	53	a	सुषुणः सुरचिस्तथा	11	39	b
सायं प्रातस्सगुणं	8	10	a	सूक्ष्मज्ञाः सम्प्रचक्षते	4	35	d
सार्वर्णिकृतव्रण	7	5	b	सूक्ष्मं त्रुटितमेखलम्	8	27	d
सायण्यथास्मत्थापं	7	3	f	सूक्ष्मांतरिक्षं सदिवं सभागणम्	9	15	a
मिद्ध आत्मसमाधिना	9	2	b	मृतजीवचरं साधो	8	1	a
मिद्धोऽज्म्यनुगृहीतोऽस्मि	6	2	a	मृत कौतूहलं यतः	8	5	b
मिन्धोस्तटं चन्द्रभागाम्	1	39	a	सप्तस्थेऽर्कमीश्वरम्	6	66	d
मृकमां ग्रापि तच्छिष्यः	6	76	a	सूर्य आत्माऽऽदिकृद्धरिः	11	30	b
मृध्वासन मागीनी	8	39	a	सूर्यवर्चाश्च सत्यजित्	11	44	a
सुज्येष्टो भविता ततः	1	16	b	सूर्यवंशानुकथनम्	12	22	c
मुतन्वास्तत्सुतं भ्राभ्याम्	6	75	c	सूर्यस्य जगदात्मनः	12	44	f
सुद्युम्नस्य महात्मनः	12	21	d	सृजति हरति पातीत्या	11	24	c
सुधर्माया सुगलयात्	12	37	b	सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वं मिवोर्णनाभिः	8	41	d
सुनासं सुन्दरभ्रुवम्	9	22	d	सृष्ट्वेदं मनसा विश्वम्	10	31	a
सुभश्रोत्रे च शून्यदृक्	6	40	b	सैन्धवायन एव च	7	3	d
सुमनोभिः परिष्वक्तः	8	20	c	सैन्यस्य बहुशो वधः	12	36	b
सुभन्तुस्तनयो भुनि	6	75	b	सेषा विष्णोर्महामाया	6	29	a
सुमालि प्रमुखाः सुताः	1	11	b	सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽविशत्	9	27	b
सुयशा भविता तस्य	1	14	a	सोऽप्यवासमहायोग	10	39	a

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
सोमशर्मा भविष्यति	1	14	d	स्मरतां सन्ध्ययोरुपात्तम्	11	45	c
सौकन्य द्वाऽथ शर्यातेः	12	23	a	स्यात्चेत्त्वत्सम् आत्मवत्	4	29	d
सौभरेस्सगरस्य च	12	23	d	स्व धामानुगते कृष्णे	1	1	a
सौभर्यादिभ्यः ऊचिवान्	6	56	d	स्वधामानो ब्रह्मणस्साक्षान्	6	41	a
सौराष्ट्रावनत्या भीराश्च	1	38	a	स्वनन्त उच्चैर्गभिवर्षधाग	9	11	d
सौरो गणो मासि मासि	11	27	c	स्वपुत्रेभ्यस्मादिशन्	6	45	d
स्कान्दं शतं तथा चैकम्	13	7	c	स्वप्ने यथा शिरश्छेदम्	5	4	a
स्तुवन्तः स्तुतिभिर्विभुम्	11	49	d	स्वमहिम्नपरिपूर्णो मायया	11	24	b
स्तुवन्ति जगदीश्वराः	10	28	d	स्वमायामय र्गतिभि	10	30	b
स्त्रियोऽथो गायका जगुः	8	24	b	स्वमाया वनमानाभ्याम्	11	11	a
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि	2	3	c	स्वयत्नं हर्मिन्श्च	10	21	d
स्त्रीबालगोट्टिजघ्नाश्च	1	41	a	स्वयमन्यान्परिगतिभि	9	17	d
स्त्रीभिः क्रीडा च गत्रिषु	12	32	d	स्वयं हर्मिन्ते गन्त्यम्	1	20	a
स्थविरौ पितरावपि	3	42	b	स्वयं गन्त्यं हर्मिन्ति	1	16	f
स्थविष्ठ सम्भविव्यति	2	22	b	स्वर्गश्रयाय गुमान्ता	6	53	d
स्थानदिन्द्रः प्रचालितः	6	22	b	स्वस्मृत्तिभूतचलात्	12	68	a
स्थापयिष्यति दुर्मतिः	1	37	b	स्वस्मृत्तिभूतचलात्	8	22	d
स्थिताय भवभीताय	13	10	c	स्वस्याऽयथाधिभजनामसि	8	40	d
स्नानमेव प्रसाधनम्	2	5	d	स्वागतामनसाद्याय	10	15	c
स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्नि	5	7	a	स्वात्मन्योनिर्विभर्त्यज	11	10	b
स्पन्दन्ति वै तनुभृता मजशर्वयोश्च	8	40	c	स्वाध्यायाध्ययने रता	3	23	b
स्पर्धमानाः मिथो घ्नन्ति	3	8	c	स्वाध्यायं पुनर्वन्तु मित्यन्	9	34	d
स्पृशन्नास्ते रमापतिः	2	30	b	स्वोक्तं पुनः योद्धाह	2	5	c
				स्वैरिष्यश्च मिथो जगती	3	31	d

श्लोकपादानुक्रमणिका

	अध्यायः	श्लोकः	पादः		अध्यायः	श्लोकः	पादः
ह				हिमनिर्झर शीकरान्	8	20	b
हतेष्वाखिल दस्युषु	2	22	i	हिमाद्रेः पार्श्वे उतरे	8	17	b
हत्वा काण्वं सुशर्माणं	1	22	a	हिमालयं पुष्पवहाञ्च तां नदीं	9	30	a
हत्वा बृहद्रथं मौर्यं	1	16	c	हिमैरन्योन्यतः प्रजाः	2	10	d
हत्वा स्वामिनमात्मजम्	1	2	d	हिरण्यकशिपुर्वृत्रः	3	11	a
हनिष्यन्ति स्वकानपि	3	41	d	हिरण्यनाभः कौसल्यः	6	77	a
हन्तुकामो नृपं गच्छन्	6	11	c	हिरण्याक्षवधो यतः	12	10	d
हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः	7	14	d	हिरण्याक्षोऽथ तारकः	3	11	d
हयेनाप्रतिमद्युनिः	2	20	b	हिंसा तुष्ट्यनृत द्वेषैः	3	22	c
हरन्त्यहो दिने दिने	11	45	d	हिंसा सन्तोष विग्रहैः	3	20	d
हरये नम इत्युच्चैः	12	46	c	हीनाः पिशाच सन्दर्शा	3	40	c
हरस्य जृम्भणं युद्धे	12	38	a	हुत्वाऽग्निमुपासीनं	8	33	a
हरावेकान्ततां गतः	10	39	d	हृत्स्थो जन्मायुताशुभम्	3	46	d
हरिगिरिगत्र न गीयते ह्यभीष्टं च	12	65	b	हृदिस्थं कुरु केशवम्	3	49	b
हरिलीला कथाव्राता	13	11	c	हृदिस्थाच्युत चोदिताः	6	47	d
हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां	5	13	c	हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः	6	32	d
हरेष्पट्टिधमुच्यते	7	15	d	हृद्यहासावलोकनम्	9	24	b
हंसाय संयतगिरेः निगमेश्वराय	8	47	d	हृद्याकाशादभूत्रादो	6	37	c
हाहाकारो महानासीत्	6	14	a	हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो	8	36	c
हित्वान्तेऽदर्शनं गताः	2	43	d	हेतुर्जीवोऽस्य सगदिः	7	18	a
हित्वा वृत्तित्रयाश्रयम्	7	21	b	हेमसिंहसमन्वितम्	13	13	b
हित्वा सौरतसौहृदाः	3	37	b	ह्रस्वकाया महाहारा	3	34	a
हित्वे मां निधनं गताः	2	40	d	ह्रस्वदीर्घादि लक्षणम्	6	43	d
हित्वै तदात्मच्छदिमात्म	8	44	b	ह्रियमाणस्य नित्यदा	4	36	b

श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धस्थ व्याख्यानोद्धृतानां प्रमाणवचनानां आकरनिर्देशनी

Sl. No.	Adhyaya No.	Sloka No.	Text quoted	In commentary	Particulars of etc
1	6	40	अकारो ॥ सर्वा वाक्	विज	ऐत. उ. 3-6-7
2	4	32	अग्नी प्रास्ताहुतिः	श्रीध०	मैत्रा उ. 6-37
3	5	3	अज्ञादज्ञात्सम्भवसि	श्रीध०	बृह. उ. 6-4-9
4	7	9	अत्र सर्गो विसर्गश्च	श्रीध०	भाग. 2-10-1
5	6	67	कस्मादुच्यते	विज	
6	7	1	अथर्ववेदं स मुनिः	श्रीध०	विष्णु. पु. 3-6-9
7	7	1	अथर्ववेदं स मुनिः	वीर	विष्णु. पु. 3-6-9
8	4	25	अथ है तत्पुरुष स्वपिति	विज	
9	4	30	अधिदैवं अथाध्यात्मम्	विज	
10	10	28	अमोघं दर्शनं येषां	वीर०	भाग. 12-10-19
11	4	27	अवयव्यवयवानान्तु	विज०	तत्त्वमहितायाम्
12	4	27	अवयव्यवयवा भेदात्	विज	तत्त्वमहितायाम्
13	7	13	अहस्तानि सहस्तानां	विज	भाग. 1-13-46
14	10	24	आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः	विज	वसिष्ठ. स्मृ. 6-3
15	6	40	आत्मन आकाशस्सम्भूतः	विज	तैत्ति. उ. 2-1-1
16	5	4	आत्मनः पितृपुत्राभ्यां	श्रीध	भाग. 11-24-48
17	4	32	आत्मा देहे धृती जीवे	विज	वैज. कां. 6-1-6
18	7	12	आत्मा वै पुत्र (नामामि)	वीर	कौपी. उ. 2-11
19	5	1	आत्मा वै पुत्रनामासि	विज	कौपी. उ. 2-11
20	4	32	आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्रविशान्	विज	ऐत. उ. 2-4
21	4	32	आपो वा अर्कः	विज	बृह. उ. 3.1-2-2

22	6	69	आ प्रा घावा पृथिवी	विज	ऋक् मण्ड.1-115-1
23	6	71	आ प्रा घावा पृथिवी	विज	ऋक्. मण्ड.1-115-1
24	6	52	उच्चै ऋचा क्रियते उपांशु	वीर	
25	6	77	उदीच्या स्सामगाः	श्रीध	विष्णु.पु. 3 -6-4,5
26	6	77	उदीच्यास्सामगाः	वीर	विष्णु.पु.3-6-4,5
27	6	66	ऋग्भिः पूर्वाह्णे	श्रीध	सूर्य.ता.उ.1-5
28	6	43	एकमातो भवेत् ह्रस्वो	विज	
29	5	11	एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म	वीर	छान्दो. उ.6-2-1
30	6	27	एकः पापानि कुर्वते	विज	
31	10	22	एको देवः	विज	
32	4	24	एतस्माज्जायते	विज	
33	2	26	एते बार्हद्रथा भूपाः भाव्याः	श्रीध	भाग.9-22-49
34	2	26	(एते) बार्हद्रथा भूपाः	वीर	भाग.9-22-49
35	2	26	ते बार्हद्रथा भूपाः	विज	भाग.9-22-49
36	2	40	एतेषां नामलिङ्गानां	श्रीध	भाग.12-2-36
37	6	39	ओं तत्त्ववाची ह्योङ्कारो	विज	
38	6	67	ओं स्याद्ब्रह्मण्यनुज्ञायाम्	विज	वैज. को.8-7-3
39	4	31	कटकमुकुट कर्णिकादि	वीर	विष्णु.पु. 3-7-16
40	3	26	कलौ कृतयुगं तस्य	वीर	
41	5	1	कारणं तु ध्येयः	वीर	अथ. शिखा.उ.2-17
42	8	42	कारणं तु ध्येयः	वीर	अथ शिखा.उ.2-17
43	6	1	किं भूयः श्रोतुमिच्छसि	वीर	भाग.12-5-13
44	6	6	किं भूयः श्रोतुमिच्छसि	श्रीध	भाग.12-5-13

45	6	6	किं भूयः श्रोतुमिच्छसि	वीर	भाग. 12-5-13
46	11	25	कषिर्भूवाचकशब्दो	वीर	भा. 5-68-5
47	4	4	कृष्णनाभिहृदो कमलोदरशायिनः	वीर	
48	6	45	गति बुद्धि	वीर	अष्टा. 1-4-52
49	6	53,54	गीतिषु सामा	वीर	
50	11	24	गूढात्मा न प्रकाशते	वीर	
51	4	1	चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं	श्रीध	भाग. 3-11-19
52	4	1	चत्वारि त्रीणि ॥ चैकं	वीर	भाग. 3-11-19
53	6	71	चित्रं देवानामुदगात्	विज	ऋक्. मण्ड. 1-115-1
54	4	23	जीव विष्ण्वोरभेदश्च	विज	ब्रह्माण्डे
55	10	22	ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्	वीर	भ. गी. 7-18
56	2	1	तच्छीलाचारवादिनः	वीर	भाग. 12-1-43
57	4	33	ततस्तु तं पश्यते निष्कलं	वीर	मुण्ड. 3. 3-1-8
58	6	69	तत्सवितुर्वरेण्यं	विज	म. ना. 3. 11-7
59	8	41	तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्	विज	तैत्ति. 3. 2-6
60	11	27	तथाऽन्ये ॥ ऋषयो गन्धर्वा	वीर	भाग. 5-21-18
61	11	27	तथाऽन्ये ॥ ऋषयो गन्धर्वा-	विज	भाग. 5-21-18
62	4	30	तदनु प्रविश्य सच्च	वीर	तैत्ति. 3. 2-6
63	3	16	तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धि	वीर	भाग. 12-2-32
64	6	28	तद्ग्रहतोः करपत्योरचोरदेवतायोः	विज	अष्टा. 6. 1. 157 वार्तिक. 3713
65	4	32	तद्ब्रह्मा वेदाहं ब्रह्मास्मि	विज	
66	3	50	तद्भावः ॥ गमापनः	वीर	
67	4	18/19	तन्मूलभूतं पदमामनन्ति	वीर	भाग. 12-4-21

68	4	39	तस्मात्सर्वात्मना राजन्	■	भाग.2-2-36
69	6	30	तस्यै नमो भगवते	■	भाग.2-5-12,13
70	11	24	तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम्	वीर	कठ.उ.2-12
71	6	53	तेषां ऋषिन्त्रार्थवशेन पादव्यवस्था	वीर	
72	8	44	तेषामहं समुद्धर्ता मृत्यु	वीर	भगी.12-7
73	8	42	त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं	■	म.ना.3-13-18
74	7	21	दशमस्य विशुद्ध्यर्थे	■	भाग.2-10-2
75	7	21	दशमस्य विशुद्ध्यर्थे	वीर	भाग.2-10-2
76	3	31	दुःशीला कर्कशा चण्डी नित्यं	वीर	
77	11	45	घाताऽयमा च मित्रश्च	श्रीध	
78	3	52	ध्यायन् कृते यजन्यैः	श्रीध	विष्णु.पु.6-2-17
79	10	41	न कर्माऽविभागात्	वीर	ब्र.सू.2-1-35
80	7	4/5	न क्षत्रकल्पो वेदानां	■	विष्णु.पु.3-6-13/14
81	7	4	न क्षत्रकल्पो वेदज्ञो	वीर	विष्णु.पु.3-6-13
82	7	21	न च पुनरावर्तते न च	विज	छान्दो.उ.8-15-1
83	10	31	न तत्र रथा न रथयोगा	वीर	■.उ.4-3-10
84	4	31	न तस्य कालावयवैः	वीर	भाग.12-4-19
85	5	11	न त्वत्समोस्त्यभ्यधिकः	■	भगी.11-43
86	8	42	नमो विष्णवे महते करोमि	विज	सह.वा.3-16
87	4	23	नासदासीत्	विज	ऋक्.सं.10-129-1
88	7	18	निरोधोऽस्वानुशयनमात्मनः	विज	भाग.2-10-6
89	5	11	नेह नानास्ति किञ्चन	वीर	बृह.उ.4-4-9
90	4	27	पटवञ्च	वीर	ब्र.सू.2-1-19

91	10	28	परस्परं भावयन्तः श्रेयः	वीर	भ.गी.3-11
92	4	32	पादोऽस्य विद्याभूतानि	विज	पु.सू. 2
93	8	42	पादोऽस्य विद्याभूतानि	विज	पु.सू. 2
94	5	3	पिता पुत्रेण पितृमान्योनि	वीर	श्रुतिः
95	7	13	पिशाचो गुह्यकः सिद्धो	विज	अम.को.1-1-13
96	8	43	प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः	विज	मना.उ.13-16
97	4	25	प्रत्येकं विष्णुरुपाणां	विज	तत्त्वसंहितायाम्
98	2	26	प्रद्योतना अष्टत्रिंशोत्तरं	वीर	भाग.4-27-13
99	4	30	प्राणा प्राणा सत्यम्	वीर	बृह.उ. 4-3-6
100	4	24	प्राणेन हीदम्	विज	
101	11	30	प्रातरुतथायाऽथ सन्ध्यामुपासीत	विज	
102	6	52	प्रोक्षणीरासादय	वीर	
103	4	23	बुद्धिवान्मनोवान्	विज	
104	7	12	ब्रह्मणो गुणवैषम्यात्	विज	भाग. 2-10-3
105	5	5	ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्	वीर	भ.गी.14-27
106	5	5	ब्रह्मभूयाय कल्पते	वीर	भ.गी.18-53
107	11	24	ब्रह्मा देवानां प्रथमस्सम्बभूव	विज	मुण्ड.उ.1-1
108	10	28	ब्राह्मणास्साधवः	विज	भाग.12-10-20
109	4	33	भिद्यते हृदयग्रन्थिश्च	विज	मुण्ड.उ.2-2-8
110	1	4	भुजोऽनवने	विज	अष्टा.1-3-66
111	6	39	भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वं	विज	नृ.पूर्व.ता.उ.3-4-2
112	6	44	भूर्भुवः सुवः	विज	तैत्ति.उ.1-5-1
113	2	9	मधुमद्यं मधु क्षीद्रं मधु	विज	अभिधानम्

114	6	30	मनसा वा अग्रे	विज	ऐत.उ.1-1-2
115	4	30	महाकाशो बहिस्थश्च	विज	तत्त्वसंहितायां
116	4	21	महानव्यक्ते लीयते	वीर	सुबा.उ.2-2
117	11	14	महान्वै बुद्धिलक्षणः	वीर	
118	11	19	यज्ञो विष्णुः	श्रीध	तैत्ति.ब्रा.1-2-5
119	4	39	यज्ञोदद्यतः क्षितितलोद्भरणाय	विज	
120	4	31	यथा सौम्येकेन	वीर	छान्दो.उ.6-1-5
121	7	14	यदा हि धर्मस्य	विज	भ.गी. 4-7
122	6	30	यद्वाचानभ्युदितम्	विज	केन.उ.1-4
123	6	30	यन्मनसा न मनुते	विज	केन.उ.1-6
124	8	43	यन्मां निशम्य सदनादुरुक्कम्प	विज	
125	11	24	यमैवेष वृणुते तेन लभ्यः	विज	कठ.उ.2-22
126	4	23	चक्षुः शरीरम्	वीर	बृह.उ. 3-7-18
127	8	45	युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते	वीर	भाग.1-2-23
128	4	30	युक्तद्वयस्य हरयः शतादर्शः	विज	श्रुतिः
129	10	22	ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां	वीर	भ.गी.4-11
130	8	43	यो अस्कभायदुत्तरं	विज	तैत्ति.उ.1-2-13
131	11	24	यो ब्रह्माणं विदधाति	विज	श्वेता.उ. 6-18
132	10	28	वरं वृणुष्व	वीर	भाग.12-10-19
133	9	16	वट्टिभागुरिरल्लोपम्	विज	सि.कौ.अष्टा.2-4-82
134	6	28	वाग्वै बृहती	विज	श्रुतेः
135	4	27	वाचारम्भणं विकारो नामधेयं	श्रीध	छान्दो.उ.6-1-4
136	4	31	वाचारम्भणं विकारः	वीर	छान्दो.उ.6-1-4

137	3	14	वाचो विस्लापनं हि तत्	विज	
138	2	17	विनाशाय च दुष्कृताम्	वीर	भ.गी.4-8
139	10	30	वृत्तिस्तु ग्रन्थसन्दर्भे	विज	
140	10	8	शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	वीर	ब्र.सू. 1-1-31
141	10	16	शास्त्र दृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्	वीर	ब्र.सू. 1-1-31
142	7	3	शुनकस्तु द्विधा कृत्वा	श्रीध	विष्णु.पु. 3-6-12
143	7	2/3	शुनकस्तु द्विधा कृत्वा	विज	विष्णु.पु. 3-6-12
144	6	52	शेते यजुः ॥॥	वीर	
145	6	40	श्रोता मन्ता	विज	श्रुति
146	4	1	स कालः परमाणु वै	श्रीध	भाग. 3-11-4
147	4	1	स कालः परमाणु वै	वीर	भाग. 3-11-4
148	4	25	ज्ञाता सौम्य	विज	छान्दो. 3.6-8-1
149	4	23	सत्यं ज्ञानमनन्तम्	वीर	तैत्ति. 3.2-1-1
150	4	27	स देवेदं सौम्येदम्	वीर	छान्दो. 3.6-2-1
151	8	45	सत्त्वं ॥॥॥ इति	वीर	भ.गी. 14-5
152	8	45	सत्त्वादयो न सन्तीशे	वीर	
153	4	39	सत्त्वोऽस्मी जन्तुषु क्लीबे	विज	वैज को. 6-5-93
154	10	22	स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः	वीर	ना.पू.ता. 3.3-1
155	11	31	समे यजेत	वीर	
156	2	24	समेष्यति	वीर	
157	2	24	समेष्यति	विज	
158	7	10	सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	श्रीध	
159	7	9	सर्गश्च प्रतिसर्गश्च	वीर	

आकरनिर्देशनी

160	8	47	सर्वमिदमप्यातोऽवाक्यानादरः	वीर	छान्दो.उ.3-14-2,3
161	8	5	स वा आत्मकुलोत्पन्नः	वीर	
162	4	21	स वा एष आत्मा नेति नेति	विज	
163	4	30	सहस्रं वा आदित्यस्य	विज	
164	4	23	संविदेव परितो विराजते	विज	
165	11	19	सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	श्रीध	गरुड.उ.14
166	11	30	सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च	श्रीध	ऐत.उ.2-4-3
167	11	29	सूर्या चन्द्रमसौ धाता	विज	म.ना.उ.6-3
168	6	38	जीपुत्रपुंसकात्मायं	विज	
169	11	24	पाता तथैवाऽत्ता निखिलस्य	विज	
170	7	14	स्थितिर्वैकुण्ठ विजयः	विज	
171	6	23	स्वसन्तानोद्भवं कीर्त्या	विज	वामने
172	4	2	स्वं स्वं कालं	वीर	भाग.उ. 3-11-24
173	11	24	स्वे महिम्नि	विज	छान्दो.उ.7-24-1

T.T.D. Religious Publications Series No:
Price : Rs.

Published by Sri A.P.V.N.Sarma, I.A.S., Executive Officer, Tirumala Tirupati Devasthanams,
Tirupati and Printed at AMBRO Screens, Tirupati

